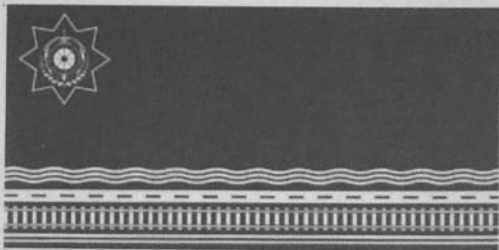

RÖFƏT QULİYEV

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ TARİXİNDƏ GÖMRÜK İŞİ

«Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır».

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri

Ar 2015
668

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

RÖFƏT QULİYEV

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ
TARİXİNDƏ GÖMRÜK İŞİ**

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
(1918-1920)**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

BAKI - 2015

102135

104203

Elmi redaktor: İsmayıl Hacıyev
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü,
AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər
doktoru, professor

Rəyçilər: Anar İsgəndərov
BDU-nun "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və
metodika" kafedrasının müdiri, tarix üzrə elmlər
doktoru, professor

Cəbi Bəhramov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Quliyev R.Ə. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)).
Bakı, Turxan NPB, 2015. - 360 səh.

Kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli gömrük xidmətinin yaradılması, qısa vaxt ərzində daha da təkmilləşdirilməsi prosesi sistemli şəkildə təhlil olunur. Əsərdə həmçinin Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin ölkənin quru və dəniz sərhədlərində gömrük nəzarəti və gömrük baxımından sərhəd mühafizəsi xidmətinin təşkili, xarici ticarətin gömrük tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının yaradılması sahəsində fəaliyyəti işıqlandırılır. Milli hökumətin gömrük siyasətində tarixi şəraitdən asılı olaraq həyata keçirilən mühüm dəyişikliklər zəngin arxiv sənədləri və digər materiallar əsasında araşdırılır. Kitabda tədqiq olunan problemlə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olan əhəmiyyətli tarixi sənədlər elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilmişdir.

Kitab milli iqtisadiyyatın və gömrük tarixinin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olan elmi işçilər, müəllimlər, həmçinin «İqtisadiyyat» və «Gömrük işi» ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr və milli gömrük tariximizi öyrənən oxucular üçün faydalı ola bilər.

ISBN 978-9952-8212-9-1

© Rəfət Quliyev, 2015

Mündəricat

GİRİŞ	7
I FƏSİL. Gömrük işi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına qədər olan dövrdə	10
1.1. Gömrük tarixinin mənbələri və elmi araşdırmalar	10
1.2. Azərbaycanda gömrük işinin tarixi əhəmələri	25
1.3. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasının gömrük siyasətində	32
II FƏSİL. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük işinin təşkili	57
2.1. Gömrükxanaların fəaliyyətinin bərpa edilməsi	57
2.2. Gömrük xidmətinin təşkili sahəsində çətinliklər	74
2.3. İdxal və ixrac əməliyyatları üzərində gömrük nəzarəti. Gömrük yığımları	88
III FƏSİL. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük qanunvericiliyi	107
3.1. Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin gömrük işi ilə bağlı qanun və qərarları	107
3.2. İdxal-ixrac məhdudiyyətləri və gömrük tarifləri	133
IV FƏSİL. Azərbaycanın gömrük sərhədlərinin mühafizəsi	143
4.1. Gömrük qaydalarının pozulması və qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizə	143
4.2. Sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyətinin və təchizatının möhkəmləndirilməsi sahəsində görülən işlər	159

V FƏSİL. Azərbaycan ölkələrarası gömrük münasibətlərində.....	177
5.1. Xarici ticarət əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi.....	177
5.2. Osmanlı dövləti və Cənubi Qafqaz respublikaları ilə əlaqələr	181
5.3. Rusiya, İran və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət-gömrük münasibətlərinin qurulması uğrunda çalışmaları.....	201
5.4. Azərbaycan neftinin ixracı üzərində gömrük nəzarəti	222
NƏTİCƏ.....	243
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT.....	249
TARİXİ XRONOLOGİYA.....	260
GÖMRÜK İŞİ İLƏ BAĞLI SƏNƏDLƏR.....	267

GİRİŞ

Xalqımız çox böyük tarixi şansdan məharətlə istifadə edərək 1918-ci il mayın 27-də Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurdu. Yeni dövlət daxili və xarici siyasətini, məqsəd və vəzifələrini əks etdirən «İstiqlal Bəyannaməsi»ni elan etdi. 1918-ci il mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis edildi, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandırıb bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə verdi. Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Milli Şura noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Respublikasının sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa zaman kəsiyində dövlət quruculuğu və çoxsaylı sosial-iqtisadi məsələlərin həll edilməsi sahəsində topladığı təcrübənin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Xalqımızın Ümummillə lideri Heydər Əliyev bu tarixi təcrübəni nəzərə alaraq yeni 2001-ci il, yeni əsr və 3-cü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdi: «**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu**» [148, 2000, 30 dekabr].

Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin gərgin dövlətçilik fəaliyyətinin nəticəsi olaraq iqtisadi, maliyyə və gömrük tənzimlənməsinə aid qanunların qəbulu, milli valyutanın tətbiq edilməsi və s. tədbirlər ölkənin sosial yönümlü iqtisadi quruluşunu daha da möhkəmləndirməsinə xidmət edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri əvvəlki dövrdən miras qalmış təsərrüfat dağılıqlığı şəraitindən xilas yolunu xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin normal məcraya yönəldilməsi, sənayenin aparıcı sahələrində istehsalın bərpa edilməsində görürdülər.

1918-1920-ci illərdə iqtisadi siyasət kursunun müəyyənləşməsində və xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məhəmmədhasən Hacinski, Həsən bəy Ağayev, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Xudadət bəy Məlik-Aslanov, Əli ağa Həsənov, Ağa Əminov, İvan Protasov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mirzə Əsədullayev, Əhməd Cövdət Pepinov kimi dövlət xadimlərinin böyük əməyi olmuşdur. AXC-nin rəhbərləri milli gömrük sisteminin yaradılması prosesini diqqətlə izləyir, gömrük məsələlərinə aid qanun və qərarların işlənilib-hazırlanması işində

birbaşa iştirak edirdilər. AXC-nin yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasətin nəzəri əsasında mütərəqqi ideyalar dururdu. Hökumətinin iqtisadi platforması mülkiyyət plüralizmini nəzərdə tutur, dövlət, xüsusi, şəxsi, səhmdar və bələdiyyə mülkiyyətinin inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradırdı.

Milli iqtisadiyyatın yaradılması sahəsində fəaliyyət çoxsaxəli idi: 1918-ci il oktyabrında neft sənayesi müəssisələrini sahiblərinə qaytarılması haqqında qərar verilməsi, neft mədənləri və zavodlarının, Xəzər ticarət donanması gəmilərinin sahibkarlara qaytarılmasını nəzərdə tutan dekretin nəşr edilməsi Azərbaycan hökumətinin ilk iqtisadi tədbirləri sırasında idi.

1919-cu ilin sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Bankının açılması, Bank Şurası tərəfindən banklarda valyuta qəbuluna icazə verilməsi, neft sənayeçilərinə və kapital ixrac etmək istəyən sərmayəçilərə bir sıra güzəştlər edilməsi gömrük yığımlarından əldə edilən vəsaitin dövlət xəzinəsinə daxil olmasını sürətləndirirdi. 1920-ci il mayın 1-i vəziyyətinə görə, Dövlət Bankının ümumi dövryyəsi 1 mlrd. 354 mln. manatı ötürüb keçmişdi. Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifələrindən biri maliyyə aparatının möhkəmləndirilməsi, xüsusilə dövlət gəlirlərinin artırılması, xərclərin mümkün qədər azaldılması və pul dövryyəsinin tənzimlənməsi idi. Qeyd edilməlidir ki, AXC-nin bütün fəaliyyəti ərzində tədaviyə 2 mlrd. 134 mln. manatdan (bon) çox pul buraxılmışdı. Maliyyə siyasətində mütərəqqi gəlir vergisinin tətbiq edilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edirdi.

Cənubi Qafqaz Seymi buraxıldıqdan sonra Azərbaycanın öz qonşuları ilə sərhədlərini müəyyənləşdirməsi də ön planda dayanırdı. Məlum olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi nəticəsində baş verən hadisələr beynəlxalq ticarət münasibətlərində və gömrük siyasətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdu.

Həmin dövrdə yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və gömrük sistemində qoşulması asan proses deyildi və hökumət idarəetmə, qanunvericilik, gömrük tənzimlənməsi, nəqliyyat və s. sahələrdə müxtəlif problemləri həll etməli idi. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Cümhuriyyət qısa müddət ərzində dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Osmanlı dövləti, İran, İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Dağıstan və Orta Asiya ilə iqtisadi əlaqələr qurmağa nail olmuş, bir sıra dövlətlərlə ticarət müqavilələrinin bağlanması barədə razılıq əldə etmişdi.

Müstəqil gömrük xidmətinin təşkili işinə sadəcə ölkə əhalisinin iqtisadi təhlükəsizliyini, daxili bazarın müdafiəsini və iqtisadiyyatın gücləndirilməsini təmin etməli olan bir qurumun yaradılması kimi deyil, ümumən dövlət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi kimi baxılırdı. 1920-ci ilin əvvəllərində ölkənin daxili siyasi həyatı xeyli sabitləşdi.

Qısa müddət ərzində və böyük səylər hesabına yaradılan dövlət idarəetmə aparatı, o cümlədən maliyyə, gömrük, aksiz nəzarəti və mütəxək-

kil sərhəd mühafizəsi strukturlarının fəaliyyəti daha da təkmilləşdirildi. Lakin 1920-ci ilin aprelin 27-də baş verən sovet-bolşevik işğalı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi müstəqil gömrük sisteminin formalaşdırılması sahəsində görülən işləri sona çatdırmağa imkan vermədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin əsaslı şəkildə öyrənilməsində tədqiqat obyektindən kənar qalmış problemlərdən biri ən mühüm dövlət atributlarından biri olan gömrük xidmətinin təşkili istiqamətindəki fəaliyyətidir.

Gənc, müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoymuş dövlətin gömrük siyasətinin işlənilib-hazırlanması sahəsində əldə etdiyi təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən, həyatı əhəmiyyət daşıyan məhsulların kənar çıxarılmasına imkan verməyən və xarici ticarət əməliyyatlarını nəzarətə alan bir qurumun yaradılması zəruri idi.

Araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, AXC hökuməti müstəqil gömrük siyasəti yeritmişdir. Yeni yaradılmaqda olan gömrük qanunvericiliyi və gömrük-tarif siyasəti həmin dövrün siyasi-iqtisadi konyukturasına uyğunlaşdırılmışdı. Gömrük xidməti ilə yeni təşkil edilən sərhəd mühafizəsinin əlbir fəaliyyət göstərdiyi mərhələ milli gömrük xidmətinin möhkəmlənməsində keyfiyyətə yeni bir dövr başlasa da, təəssüf ki, bolşevik süngülərinin təzyiqi ilə Cümhuriyyətin süqut etməsi bu işi başa çatdırmağa imkan vermədi.

I FƏSİL. GÖMRÜK İŞİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİY- YƏTİNƏ QƏDƏR OLAN DÖVRDƏ

1.1. Azərbaycanın gömrük tarixinin mənbələri və elmi araşdırmalar

Azərbaycanın dövlət quruculuğu təcrübəsində gömrük işi problemi son zamanlar tədqiqatçıların və mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməkdədir. Gömrük tarixinə aid mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda verilən informasiyanın sistemləşdirilməsi, təhlili problemin əsas xüsusiyyətlərini və tərkib hissələrini ayırmağa imkan verir. Monoqrafiyanın yazılmasında arxiv fondlarında saxlanılan və başlıca olaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilməyən sənədlər daxil edilmişdir. İstifadə edilən arxiv sənədlərini məzmun və xarakterinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) bilavasitə gömrük işi ilə bağlı sənədlər; 2) Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı diplomatik fəaliyyəti əks etdirən materiallar, o cümlədən dövlətlərarası müqavilə və sazişlər; 3) Azərbaycanın xarici iqtisadi-ticarət fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər. Problemin kompleks şəkildə araşdırılması zamanı əsas diqqət Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin bərqərar olmasına verilmiş, dövlətin gömrük işi və sərhədlərin gömrük baxımından mühafizəsi sahəsində idarəetmə qurumlarının yaradılması tarixini əks etdirən sənədlər araşdırılmışdır. Problemlə bu və ya digər şəkildə bağlı mühüm əhəmiyyət daşıyan materiallar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Monoqrafiyada IX-XVIII yüzilliklər və Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdən Şimali Azərbaycan ərazisində gömrük işinin tarixinə qısa şəkildə nəzər yetirilib. Milli gömrük xidmətinin təşəkkülü və inkişafı əsasən ölkəmizin müasir tarixində mövcud olmuş üç respublikanın siyasi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri baxımından təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük quruculuğu sahəsində tarixi təcrübəsi (28 may, 1918-ci il - 27 aprel, 1920-ci il), Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (28 aprel, 1920-ci il - 17 oktyabr, 1991-ci il) dövründə Azərbaycanın xarici ticarəti və gömrükxanaların fəaliyyəti təhlil olunub. Monoqrafiyanın mühüm bir hissəsində milli gömrük tariximizin 1991-ci ilin oktyabrın 18-dən başlayan, yəni Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə əsası qoyulan dövrdən təşəkkülü və inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılır.

XX yüzillik tariximizdə qurulmuş hər üç respublika müxtəlif ictimai-iqtisadi sistemləri təmsil etməsinə baxmayaraq, gömrük xidməti demək olar ki, dövlət hakimiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi və təsir vasitəsi olmuşdur. Monoqrafiyanın əhatə etdiyi xronoloji çərçivənin üç tarixi mərhələni əhatə etməsində əsas məntiqi uzlaşma gömrük xidmətinin yaradılması, formalaşması və inkişafında toplanılan zəngin təcrübənin müxtəlif məzmun və xarakter daşması ilə bərabər, həmçinin gömrük xidmətinin iqtisadi maraqların təmin edilməsi funksiyasının siyasi quruluş və siyasi rejimdən asılı olmadan həyata keçirilməsi və dövlət idarəçiliyinin əsas elementlərindən biri olmasından irəli gəlir. Hər üç respublikanın mövcud olduğu tarixi şərait və onların siyasi quruluş və siyasi rejim formasındakı müxtəliflik gömrük-tarif siyasətinə, bir çox hallarda isə gömrük rejimi qaydalarının sərt və ya mülayim olmasına təsir etmişdir. Monoqrafiyanın tədqiqat mövzusu üçün seçilmiş dövr Şərqdə ilk demokratik dövlətin yaranması ilə başlanır, onun süqutu ilə başlanan sovet dövrü ilə davam edir və müstəqil dövlətin milli gömrük xidmətinin yaradılması və daha da inkişaf etdirilməsi ilə nəticələnir. Monoqrafiyada təqribən yüz ilə yaxın bir dövr ərzində Azərbaycanda milli gömrük sisteminin formalaşması, bu xidmətin təmsil etdiyi dövlət quruluşunun maraqlarına və dövrün tələblərinə uyğunlaşması prosesi təhlil edilir.

Beləliklə, monoqrafik araşdırmanın məqsədi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlayaraq bu günümüzədək, daha doğrusu, üç respublika dövrünü əhatə edən xronoloji çərçivə daxilində gömrük xidmətinin fəaliyyətini kompleks şəkildə araşdırmaq, ümumdövlət quruculuğunun tərkib hissəsi olan gömrük idarəçiliyinin təşəkkül tapması prosesini və xidmətin xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində artmaqda olan rolunu təhlil etməkdir. Milli gömrük xidmətinin həm Azərbaycan Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR, həm də müstəqil Azərbaycan Respublikası dövrünə aid spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi isə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında dövlət idarəçiliyinin bu formasının idarəetmə mexanizmində tutduğu yeri və ictimai münasibətlərə təsir dairəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatda Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) aşağıdakı fondlarının sənədlərindən istifadə edilib: AXC Parlamenti (fond 895), AXC Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi (fond 24), AXC Maliyyə Nazirliyi (fond 84), AXC-nin Gürcüstanda Diplomatik Nümayəndəliyi (fond 897), Azərbaycan SSR-in gömrükxanaları və gömrük məntəqələri (fond 363), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti (fond 411), Azərbaycan SSR Maliyyə Komissarlığı (fond 85), Azərbaycan Dəmir yolları idarəsi (fond 90), Azərbaycan SSR Ali Xalq Təsərrüfat Şurası (fond 130), Azərbaycan SSR Ali İqtisad Şurası (fond 412), Azərbaycan SSR Ticarət Palatası (fond

710), Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika İdarəsi (fond 2511), «Azneft» istehsalat birliyi (fond 1610), SSRİ Xarici Ticarət Komissarlığının Azərbaycandakı Müvəkkili İdarəsi (fond 1698), SSRİ Nazirlər Soveti yanında Azərbaycan SSR-in Daimi Nümayəndəliyi (fond 3034), SSRİ Xarici Ticarət Komissarlığı «Raznoeksport» ixrac-idxal birliyinin Azərbaycan şöbəsi (fond 713), Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komissiyası (fond 796), Azərbaycan SSR Xarici Ticarət Komissarlığının İran müvəkkiliyi (fond 75), Şərq ölkələri ilə ümumittifaq ticarət birliyinin («Vostokintorq») Bakı şöbəsi (fond 373), Zaqafqaziya Xarici ticarət birliyinin Bakı şöbəsi (fond 2920) və Bakı Aksiz İdarəsi (fond 60). ARDA-nın bəzi fondlarındakı materiallar ilk dəfə olaraq elmi-tədqiqat məqsədi ilə araşdırılmışdır (məs.: 75, 713, 373, 1698 və 2920 nömrəli fondlar). İdxal-ixrac mallarının nəqli və gömrük işi ilə bağlı məsələlərin müzakirə olunduğu müşavirə və yığıncaqların protokolları xüsusilə maraq doğurur. Həmin sənədlərdə 1920-1930-cu illərdə Bakı və Culfa gömrükxanasından İrana keçirilən və qəbul edilən mallar və rüsumlar haqqında məlumatlar verilmişdir. Beləliklə, bu fondlarda istər 1918-1920-ci illər, istərsə də, sovet dövlət quruculuğu və qismən də olsa müstəqillik dövrü ilə bağlı materiallar saxlanılır.

Tədqiq edilən problem üzrə materialların bir hissəsi ARDA Bakı filialının fondlarında saxlanılır. Filialın 126-cı fondunda Bakı Gömrükxanasının 1920-1991-ci illərdə fəaliyyəti haqqında sənədlərin mövzusunun araşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində (ARDTA) saxlanılan 1809-1917-ci illərə aid Bakı gömrükxanası (fond 202) və Bakı gömrük dairəsi idarəsinin (fond 376) gömrük sənədləri də tədqiqatda cəlb edilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) 1969-1990-cı illəri əhatə edən Azərbaycan KP MK-nın sənədli materialları (fond 1) Azərbaycanın xarici iqtisadi-ticarət əlaqələri və gömrükxanaların fəaliyyətini araşdırılması baxımından qiymətli mənbələr qrupuna aiddir. Tədqiqat işində bu materiallardan geniş surətdə istifadə edilib.

Naxçıvan MR Dövlət Arxivinin Xalq Komissarları Şurasına aid işlərin saxlandığı 2 sayılı fondan Naxçıvan gömrükxanasının 1920-1930-cu illərdə fəaliyyətini əks etdirən bəzi sənədlər elmi dövriyyəyə cəlb edilib.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin və onun strukturuna daxil olan idarələrin cari arxivlərinin materialları gömrük tarixinin müasir mərhələdə inkişafının araşdırılması üçün başlıca mənbələrdən biridir. Respublika Prezidentinin «Milli Arxiv Fondu haqqında» 1999-cu il 27 iyul tarixli 168 sayılı Fərmanının icrasını təmin etmək və Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 6 mart tarixli 32 sayılı qərarının müddəalarını yerinə

yetirmək məqsədi ilə DGK sədrinin 30 dekabr 2000-ci il tarixli 99 sayılı əmri ilə cari arxivin əsasnaməsi təsdiq edilmiş və sənədlərin qəbulu və seçimini həyata keçirən ekspert komissiyası yaradılmışdır. Arxivdə Komitənin fəaliyyətinə aid 1992-ci ilin yanvar ayından yığılmış işlərin ekspertizası həyata keçirilir, tarixi-elmi əhəmiyyət daşıyan sənədlər qorunub saxlanılır.

Bununla yanaşı, sənədli materialların və elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, gömrük işi tarixinin heç də bütün məsələləri öz elmi-nəzəri həllini tapmamışdır. Bir çox müəlliflər gömrük ənənələrinin ölkənin iqtisadi inkişafına təsirini ümumi planda verməklə kifayətlənmiş, gömrük siyasətinin tarixi inkişafı ilə bağlı əsas xüsusiyyətlərini əsaslandırmamışlar. Gömrük siyasətinin və işinin təşəkkülü və inkişaf prosesi həm ümumi, həm də xüsusi ədəbiyyatda geniş surətdə araşdırılmışdır. Lakin elmi tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, bir çox məsələlər hərtərəfli nəzərdən keçirilməmişdir. Sovet gömrük siyasətinin təşəkkülü və inkişaf tarixi sovet tarixşünaslığında və Rusiyada dərc edilən elmi ədəbiyyatda geniş əks olunmuşdur. Araşdırmalar təsdiq edir ki, AXC hökuməti tərəfindən müstəqil xarici ticarət və gömrük siyasəti həyata keçirilirdi. Yeni yaradılan gömrük xidmətinin hüquqi-normativ əsasları və gömrük-tarif qaydaları həmin dövrün siyasi-iqtisadi konyukturasına uyğunlaşdırılırdı. Lakin iqtisadi məsələlərinin araşdırıldığı ümumiləşdirici əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü tarixinə aid qısa məzmunlu qeydlər verilmişdir. Tədqiqatlarda radikal iqtisadi islahatlar keçirildiyi bir şəraitdə, gömrük nəzarəti sisteminin qorunub saxlanması və xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyi göstərilir, gömrük tarixi ilə bağlı qısa məlumat və təhlillər aparılır. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında müasir dövrün gömrük münasibətləri haqqında kompleks tədqiqatlar aparılmamışdır. Azərbaycanın gömrük tarixinin elmi cəhətdən araşdırılması problemi Azərbaycan tarixşünaslığında «ağ səhifə» təşkil edir, desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bu mənada Azərbaycan gömrüyünün inkişaf mərhələlərinin ayrı-ayrı tarixi dövrlər üzrə araşdırılması mühüm tarixi-metodoloji əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü tarixinə aid tədqiqatlara iqtisadi məsələlərinin araşdırıldığı ümumiləşdirici əsərlər də daxildir. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda yazılmış elmi, elmi-kütləvi və publisistik yazılarda təhlilində yeni yanaşmalar və baxışlar hiss edilməkdə idi. Tarixi həqiqətlərə münasibətin yeniləşməsi milli tariximizin doğru-düzgün yazılmasına istiqamətlənmiş tədqiqatların üzə çıxmasına imkan verdi. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında işıq üzü görmüş elmi, elmi-kütləvi və publisistik yazılarda Cümhuriyyət dövrü tarixinə, o cümlədən milli hökumətin xarici iqtisadi siyasət sahəsində gördüyü tədbirlərin təhlilində yeni yanaşmalar hiss

edilməkdə idi. Məsələn, 7 cildlik «Azərbaycan tarixi» nəşr olunması tarixi həqiqətlərə münasibətin yeniləşməsi, milli tariximizin əsl köklərinin üzə çıxmasına istiqamətlənmiş tədqiqat işlərinin meydana çıxmasına istiqamət verdi. Lakin bu əsərdə də gömrükxanaların fəaliyyətinə aid izahedici materiallar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Qeyd edilməlidir ki, 7 cildlik «Azərbaycan tarixi»nin 5-ci cildində qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizə gömrük xidmətinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunsada, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində gömrükxanaların və gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin fəaliyyəti əhatəli şəkildə şərh edilmir [139].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin əsaslı şəkildə öyrənilməsində tədqiqat obyektindən kənar qalmış problemlərdən biri də ən mühüm dövlət atributlarından olan gömrük xidmətinin təşəkkülü və fəaliyyətidir. Doğrudur, mövcud elmi əsərlərdə AXC-nin təşəkkül tapması, müstəqil dövlətin qurulması ilə əlaqədar proses və hadisələr kifayət qədər araşdırılsa da, gömrük işi, xarici ticarətin tənzimlənməsi məsələlərinə səthi toxunulmuşdur. Müəlliflər dövlət quruculuğu və iqtisadi məsələlərdən yazarkən gömrük barəsində ümumi qeydlərlə kifayətlənmiş, gömrük quruculuğu məsələləri tədqiqat predmeti olmamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə aid müasir tədqiqatlarda müstəqil dövlət quruculuğunun bir çox istiqamətləri əsaslandırılmışdır. Lakin xarici ticarətin həyata keçirilməsi və dövlətin gömrük-tarif siyasəti, gömrük nəzarəti ilə bağlı təfərrüatları, milli gömrük qanunvericiliyinin təşəkkülü kimi problemlər tədqiqat obyekt olmamışdır. Əsasən ölkədəki iqtisadi vəziyyət, daxili və xarici bazar münasibətlərindən bəhs edilən elmi əsərlərdə müəlliflər gömrük xidmətinin fəaliyyətinə ya toxunmamış, ya da ümumi qeydlərlə kifayətlənmişlər. Azərbaycan hökumətinin xarici ticarət üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan strukturların, o cümlədən Maliyyə Nazirliyi, Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirlikləri, fəaliyyəti iqtisadi-maliyyə xarakter daşıyan komitələrin, o cümlədən gömrük orqanlarının fəaliyyəti elmi tədqiqatın obyekt olmamışdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, AXC hökuməti tərəfindən müstəqil xarici ticarət və gömrük siyasəti həyata keçirilirdi. Yeni yaradılan gömrük xidmətinin hüquqi-normativ əsasları və gömrük-tarif qaydaları həmin dövrün siyasi-iqtisadi konyukturasına uyğunlaşdırılırdı.

Professor Y.M.Mahmudovun baş redaktoru olduğu 2 cildlik «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası»nda xarici ticarət, gömrük işi və sərhəd mühafizəsi ilə bağlı məqalələrdə arxiv sənədlərinə əsaslanan geniş informasiya verilmişdir [5].

K.N.İsmayılovun 1918-1920-ci illərdə siyasi partiyaların fəaliyyətinə həsr olunmuş «Парламентская деятельность политических партий Азербайджана» adlı tədqiqat işinin bir fəslində iqtisadi vəziyyətin ağırlığını doğuran obyektiv və subyektiv səbəblər göstərilir. Əsərdə müəllif xarici

ticarət sahəsində Rusiya ilə əlaqələrin yaradılmasının həyati əhəmiyyət daşıdığını qeyd etməklə yanaşı, AXC-nin şimal qonşusu ilə əmtəə mübadiləsinin bərpa edilməsinin siyasi tərəfini nəzərdə tutaraq bunun «fəhlə sinfinin maraqlarına uyğun olmasını» irəli sürür. Əsərdə Parlamentdə gömrük nəzarəti və xarici ticarətin tarif tənzimləmələri ilə bağlı qanun layihələrinin müzakirəsində siyasi partiyaların mövqeyi təhlil olunur [226].

N.N.Məmmədzaadənin «Роль политических партий в формировании экономического курса Азербайджанского государства 1918-1920 гг.» adlı dissertasiyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi kursunun formalaşmasında müxtəlif siyasi partiyaların mövqeyinin təsiri araşdırılır. Əsərdə AXC hökumətinin mürəkkəb siyasi-iqtisadi şəraitdə ticarət və sənaye sahəsində yeritdiyi siyasətin mahiyyəti açıqlanır. Əsərdə AXC hökumətinin mürəkkəb siyasi-iqtisadi şəraitdə ticarət və sənaye sahəsində yeritdiyi siyasətin mahiyyəti açıqlansa da gömrük quruculuğu məsələlərinə toxunulmayıb [230].

N.Nəsibzadə «Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər)» adlı əsərində problemə bu və ya digər dərəcədə toxunsa da, xarici ticarətin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan strukturların (Maliyyə Nazirliyi, Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirlikləri, müvafiq komitələr və s.), o cümlədən gömrük orqanlarının fəaliyyətini təhlil etməmişdir [183].

L.Ş.Babayevin «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd mühafizəsi tarixi (1918-1920-ci illər)» adlı dissertasiyasında gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin təşkili işi tədqiqat obyekt kimi seçilsə də, Azərbaycan hökumətinin tədbirləri, bu qurumun maddi və kadr təchizatı məsələləri, müxtəlif siyasi partiyaların bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinə münasibəti məsələlər araşdırılır. Əsərdə problemin iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri baxımından deyil, daha çox hərbi quruculuq baxımından araşdırılması diqqəti cəlb edir. Tədqiqat işində gömrük baxımından sərhəd mühafizəsi strukturlarının qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işinin təhlilinə səthi yanaşılsa da, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq sərhəd mühafizəsi sahəsində AXC hökumətinin fəaliyyətini sübut edən sənədlərin təhlil edilməsi əsərin əhəmiyyətinə xələl gətirmir [141].

Ş.D.Səlimovun 1914-1922-ci illərdə Bakı neftinin beynəlxalq münasibətlərdə rolunun tədqiqinə həsr edilmiş «Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələləri (1914-1922-ci illər)» adlı doktorluq dissertasiyası xüsusi maraq doğurur. Əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Britaniya hərbi komandanlığı arasında neftin ixracı və nəqli ilə əlaqədar danışıqlar, aksiz və gömrük rüsumunun ödənilməsi sahəsində yaranan ziddiyyətli məqamlar nəzərdən keçirilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, AXC rəhbərliyi neft amilindən nəqliyyat imkanlarının məhdudluğu, qüvvə və təcrübənin azlığı, beynəlxalq siyasi diplomatik konyukturanın əlverişsizliyi

ucbatından ölkənin mənafeyi üçün kifayət qədər səmərəli istifadə etməmişdir. Tədqiqat işində xarici ticarət və gömrük nəzarət ilə bağlı məsələlərin bir qədər səthi işıqlandırılması nəzərə çarpır [192].

C.Y.Rüstənova «Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики» adlı tədqiqat işində Cümhuriyyətin iqtisadi siyasətində milli burjuaziyanın rolu təhlil etmişdir. Müəllif əsərin ikinci fəslində həmin dövrdə iqtisadi inkişafa mənfəət təsir göstərən amillərin sırasında türk qoşunlarının ərzaqla təchizatının əhalinin hesabına həyata keçirilməsi, ingilis işğal qoşunlarının mövcudluğu, hökumətin ingilis hərbi komandanlığına maliyyə yardımı göstərməsi və ingilislərin Azərbaycandan apardıqları mallardan gömrük rüsumu və aksiz tutulmaması və s. məsələləri araşdırır [241].

Məlumdur ki, XX yüzillik tarixinin ən ziddiyyətli və mürəkkəb dövrlərindən biri 1920-1991-ci illəri əhatə edən ikinci Respublika dövrüdür. Tarixşünaslıqda Azərbaycanın sovet dövrü tarixi əsasən birtərəfli qaydada tədqiq edilmiş və marksist-leninçi ideologiyaya əsaslanmışdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra sovet dövrünün tarixinə aid bir sıra tədqiqat işləri də işıq üzünə çıxmışdır. Lakin müasir tarixşünaslıqda Azərbaycan SSR dövrünün xarici iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət əlaqələri haqqında araşdırmalar azlıq təşkil edir. Bəzi əsərlərdə sovet dövlət quruculuğu ilə əlaqədar proses və hadisələr kifayət qədər araşdırılıb təhlil edilsə də, xarici ticarətin tənzimlənməsi məsələlərinə isə səthi toxunulmuşdur. Xalq təsərrüfatının inkişafı haqqında yazılan elmi əsərlərdə gömrükxanaların fəaliyyəti araşdırılmayıb, hətta adları belə qeyd edilməyib [198].

N.Ə.Əlizadənin «Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər)» adlı namizədlik dissertasiyasında 1941-1945-ci illər müharibəsində xalq təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biri olan dəmir yolunun fəaliyyəti araşdırılır. Əsərdə cəbhəyə canlı qüvvə və hərbi texnikanın daşınması, işğal rayonlarından əhalinin köçürülməsi və zavodların avadanlıqlarının təyinat yerinə çatdırılması sahəsində Azərbaycanın dəmir yolu nəqliyyatının gördüyü işlər təhlil edilsə də, təəssüf ki, həm daxili, həm də beynəlxalq daşımaların mərkəzində duran Bakı gömrükxanasının işi haqqında faktlara rast gəlmirik [149].

Təəccüblüdür ki, S.Q.Abdullayevin «1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycanın hərbi müdafiə və hərbi-təşkilatı işi» adlı dissertasiyasında ölkənin ən böyük hərbi-strateji təchizat bazası olan, hərbi və humanitar yüklərin daşındığı Bakı limanında gömrük nəzarətini həyat keçirən mühüm dövlət müəssisəsinin fəaliyyəti təhlil olmamışdır [2].

Məlumdur ki, 1980-ci illərin axırlarında keçmiş sovet dövləti xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində bir sıra qanun, qərar və əsas-

namələr qəbul etdi. Bu müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin xeyli genişlənməsinə, öz növbəsində gömrük xidmətinin işinin canlanmasına təkan verdi. Elmi ədəbiyyatda xarici ticarət əlaqələrimiz az-çox tədqiq olunsada, Azərbaycan SSR-in gömrük tarixinə aid tədqiqatların aparılmasını söyləmək olmaz. Düzdür, Azərbaycanın sovet dövrü tarixşünaslığında və müstəqillik dövründə yazılmış və əsasən xarici iqtisadi əlaqələr, ticarətin inkişafı və ayrı-ayrı şəhərlərin tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda gömrük xidmətinin fəaliyyəti ilə bağlı faktlara və ya qısa arayışlara rast gəlinir. İkinci Respublika dövrünün gömrük tarixinin öyrənilməsi ciddi yanaşılması tarixşünaslığımızda mövcud «boşluğun» aradan qaldırılmasına xidmət etmiş olardı [198].

M.İ.Abdullayevin dissertasiyasında 1960-1990-cı illərdə keçmiş Sovetlər ittifaqının Türkiyə ilə iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrində Azərbaycanın iştirakına aid materiallar təhlil edilsə də, iki qonşu dövlətin gömrük münasibətləri tədqiqata cəlb edilməmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin ümumi vəziyyəti, beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakı, xarici turizmin inkişafı etdirilməsi tədbirləri və beynəlxalq dəniz və avtomobil daşımalarının icmalı verilmişdir [1].

Monoqrafiyanın tədqiqat obyektinə bu və ya başqa dərəcədə daxil olan əsərlərin bir çoxu həmin dövrün ictimai-siyasi konyukturasına uyğun yazılması nəzərə alınmışdır. Mövzunun daha ətraflı açılması üçün XX yüzilliyin 90-cı illərində və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrün məhsulu olan tədqiqatlar, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aid ayrı-ayrı dövlət və siyasi xadimlərin qeyd və mülahizələrini əks etdirən mətbu materiallar, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrdə respublikanın xarici iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət əlaqələrini işıqlandıran əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil gömrük xidmətinin formalaşması humanitar elmlər sahəsində araşdırmaların meydana çıxmasına təkan vermişdir. Müəllif monoqrafiyanın yazılmasında bilavasitə gömrük işinin siyasi, hüquqi, iqtisadi aspektlərini və tarixi inkişaf mərhələlərini əks etdirən və son dövrdə yazılmış elmi əsərlərdən faydalanmışdır. Müasir Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi fəaliyyəti və gömrük nəzarəti ilə bağlı tarix, politologiya, hüquq, iqtisadiyyat və beynəlxalq münasibətlər sahələrinin mütəxəssislərinin araşdırmalarını qeyd etmək olar. Azərbaycanın müasir dövr gömrük siyasətinin problem məsələləri Azərbaycan iqtisad elminin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət və gömrük siyasətinin gömrük işinin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi və siyasi-hüquqi aspektləri, Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşmasının inkişaf perspektivləri,

iqtsadi əlaqələrin gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin problemləri və s. nəzəri məsələlər A.M.Məhərrəmli, İ.Z.Eyvazov, M.R.Tağıyev, K.C.Əlirzayev, E.Y.İsmayılov, N.M.Nümbətov, V.Z.Rizayeva, İ.Q.Yüzbaşıyev, P.Ə.Məmmədov, K.Ə.Əlirzayev, Q.Mirkişili və başqa müəlliflərin tədqiqatlarında araşdırılır.

A.M.Məhərrəmlinin doktorluq dissertasiyasında qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Tədqiqat işində düzgün olaraq qeyd olunur ki, xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində iqtisadiyyatın bazis institutlarından hesab olunan gömrük xidmətinin rolu danılmazdır. Gömrük xidməti xarici ticarət dövrünün tənzimlənməsində iştirak etməklə və fiskal funksiyaları həyata keçirməklə dövlət büdcəsinin formalaşmasında böyük paya sahib olur və bununla da dövlətin iqtisadi problemlərinin həllində mühüm rol oynayır [180].

İ.Z.Eyvazovun «Azərbaycan Respublikasının gömrük işi sferasında əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi formaları» adlı tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasının gömrük işi sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq əməkdaşlığının əsas istiqamətlərindən biri olan hüquqi əməkdaşlığın əsas xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunub. Dissertasiyanın bir fəslində Dövlət Gömrük Komitəsinin dünyanın bir çox ölkələrinin gömrük təşkilatları, o cümlədən MDB-nin üzv dövlətləri, GUAM çərçivəsində əlaqələri araşdırılır. Əsərdə milli gömrük xidmətinin beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində topladığı təcrübənin mühüm əhəmiyyət daşıması göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, gömrük münasibətlərinin inkişafı dövlətlərin dünya ticarəti sistemində daxil olması üzrə ümumi tendensiyanın inkişafında əhəmiyyətli amildir [143].

M.R.Tağıyevin «Совершенствование экономических связей Азербайджана со странами СНГ в условиях становления рыночных отношений» adlı namizədlik dissertasiyasında müstəqilliyin ilk illərində planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin yenidən qurulması və Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasətinin işlənilib hazırlanmasında qarşıya çıxan problemlər araşdırılır [246].

K.C.Əlirzayevin «Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri» adlı namizədlik dissertasiyasında keçid dövründə xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri təhlil olunur. Müəllif Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə xarici iqtisadi əlaqələrinin dövrəşməsi elmi-metodik cəhətdən düzgün aparmayıb. Əsərdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin üç dövrə: 1) ilk rüşeym dövrü – 1992-1995-ci illər; 2) keçid dövrü – 1996-1999-cu illər və 3) 2000-ci ildən başlayan iqtisadi inkişaf dövrünə

bölməsi tezisi ilə razılaşmaq olmaz. Fikrimizcə, gömrük işinin inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsi metodologiyası təkə iqtisadi inkişaf şərtlərinə əsaslanmamalıdır [144].

E.Y.İsmayılovun «Влияние таможенной политики на структуру промышленности Азербайджана» adlı əsərində Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasətinin əsas istiqamətləri tədqiqata cəlb edilib. Tədqiqat işində gömrük-tarif mexanizminin təkmilləşdirilməsinin ölkə sənayesinin strukturunun formalaşmasına müsbət təsir göstərməsi iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində əsaslandırılır [225].

N.M.Hümbətovun «Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlı tədqiqat işində keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin vəziyyəti, bu sahədə yaradılan normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri təhlil olunur [165].

İ.H.Yüzbaşıyevin «Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi» adlı əsərində üzv ölkələrlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı və qarşılıqlı tənzimlənməsi məsələlərinə həsr edilib. Əsərdə bu əlaqələrin nəzəri-metodoloji əsasları ümumiləşdirilmiş, xarici iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi statistik materiallar əsasında qiymətləndirilmişdir [197].

E.İ.Emir-İlyasovun «Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику» adlı monoqrafiyası xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı və siyasi-hüquqi əsaslarının tənzimlənməsinə təsir edən geosiyasi faktorların təhlilinə həsr olunsa da, müstəqillik dövründə respublikanın idxal-ixrac əməliyyatlarının mövcud vəziyyəti, gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və investisiya siyasətinin nəticələri də təhlil edilir. Lakin əsərdə bütövlükdə milli gömrük işinin ümumi inkişaf səviyyəsi araşdırılmamışdır [257].

R.V.Rəhimovun «Naxçıvan MR-nin xarici əlaqələri (1991-2001-ci illər)» adlı namizədlik dissertasiyasında Naxçıvan MR-nin qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti, İran İslam Respublikası və digər dövlətlərlə siyasi-mədəni əməkdaşlığı ilə yanaşı xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaranması və perspektiv inkişafı məsələləri geniş faktlar əsasında araşdırılır. Əsərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində Naxçıvan MR-in mövcud potensialının siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti düzgün əsaslandırılıb. Lakin Muxtar Respublikanın xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan Sədərək və Culfa gömrükxanalarının fəaliyyəti əsərdə öz əksini tapmayıb [190].

Gömrük işi ilə bağlı bir sıra tədris vəsaiti xarakterli əsərləri və xüsusi tədqiqatları qeyd etmək olar. Bu mənada, Azərbaycan Respublikasında milli gömrük xidmətinin təşkili və hərtərəfli inkişafı işinə 1995-ci ilin yanvar

ayından 2006-cı ilin fevralınadək müddətdə rəhbərlik etmiş general-polkovnik Kəmaləddin Fəttah oğlu Heydərovun əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun Ümummilli liderin gömrük sisteminin inkişafında nəhəng təşkilatçılıq roluna həsr edilmiş «Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü» adlı əsərində 1995-2000-ci illər ərzində milli gömrük xidmətinin nailiyyətləri və problemləri iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası kontekstində tədqiq edilmişdir [154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162].

«Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi» (üç cildə)adlı sənədlər məcmuəsində milli gömrük tariximizin müasir dövrünə aid ən mühüm sərəncam, fərman və qanunlar, digər hüquqi aktlar toplanmışdır [6].

Azərbaycan Respublikası DGK-nın sədri, gömrük xidməti general-leytenantı Aydın Əliyevin elmi əsərləri və məqalələri milli gömrük xidmətinin müasir inkişaf səviyyəsi və perspektivləri haqqında dolğun informasiya mənbəyidir. Müəllifin «Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı» adlı monoqrafiyasında Azərbaycanda müasir gömrük xidmətinin təşəkkülü və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu əsaslandırılıb [145; 146; 147].

Yuxarıda sadalanan əsərlər sırasında K.F.Heydərov, A.S.Şəkəraliyev, C.Q.Nuriyev, A.Ə.Əliyev, M.C.Ataşiyev və digər müəlliflərin qələmə aldıkları dərslilər gömrük mövzusunun araşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, geniş elmi-metodik və informasiya xarakterli materialları əhatə edir [185; 186; 194].

S.Ə.Qaralovun «Совершенство управления таможенной службы Азербайджана с учетом факторов риска» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycanın gömrük xidmətinin idarə edilməsinin nəzəri əsasları hüquqi aspektdən araşdırılır. Əsərdə iqtisadi islahatlar dövründə Azərbaycanın gömrük sisteminin inkişaf istiqamətləri və əsas funksiyaları və idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilir [216].

Bəhs olunan məsələlər C.Q.Nəsənovun «Таможенная служба в системе государственного регулирования внешнеэкономической деятельности Азербайджанской Республики» adlı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarət sistemə qoşulması, beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin və gömrük siyasətinin işlənilib hazırlanmasında mühüm rolu təhlil olunur [217].

Milli gömrük tariximizə aid elmi ədəbiyyatın əsas hissəsini müxtəlif elmi mətbuatda işıq üzü görmüş məqalələr təşkil edir. Professor Y.M.Mahmudovun baş redaktorluğu ilə 2007-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik» adlı kitabda ən qədim zamanlardan müasir dövrədək gömrük tariximizi əhatə edən məqalələr dərc

olunmuşdur. Kitabda tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda gömrük işinin tarixi ənənələri fonunda müasir inkişaf istiqamətlərinin işıqlandırılmasına cəhd edilmişdir. Topluda dərc olunan A.Ə.Əliyevin «Heydər Əliyev və Azərbaycan gömrüyü», K.N.İsmayılovun «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində müstəqil gömrük xidmətinin formalaşdırılması (1918-1920-ci illər)», H.V.İsakovun «Azərbaycan SSR-də gömrük xidməti tarixindən (1920-1991-ci illər)», R.Ə.Quliyevin «Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili», Ə.Hacıadənin «Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində gömrük xidmətinin rolu» və S.İ.Həbibbəylinin «Naxçıvanda gömrük işinin inkişaf yolu və müasir imkanları» adlı məqalələri tədqiq edilən mövzu ilə üzvi surətdə bağlıdır [4].

Professorlar F.Əsədov və A.Şəkəraliyevin «Azərbaycan Demokratik Respublikasının gömrük siyasəti» adlı kitabında XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində ölkənin cənub sərhədlərində təşkil olunmuş Rusiya imperiyasına məxsus gömrükxanaların fəaliyyəti araşdırılmışdır. Kitabın bir fəslə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük siyasətinə həsr olunub. Əsərin böyük bir qisminə Rusiya imperiyasının milliyyətə azərbaycanlı olan gömrük əməkdaşları haqqında bioqrafik oçerk məzmunlu məlumatlar yerləşdirilib. Təqdirə layiq haldır ki, əsərin sonunda çar Rusiyasının gömrük xidmətində qulluq etmiş azərbaycanlı gömrük əməkdaşları haqqında oxuculara maraqlı məlumatlar verilir [151].

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan SSR-də gömrük xidmətinin təşkili və müstəqil Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildən başlayaraq formalaşan milli gömrük xidmətinin inkişafının təşkilati, hüquqi və iqtisadi aspektlərinin elmi cəhətdən araşdırılması müasir dövr gömrük tariximiz ayrıca tədqiqat obyektə olmamışdır. Bu mənada, istisna olaraq, C.Nuriyevin «Azərbaycanın gömrük tarixi» (Bakı, 2009-cu il) adlı əsərində gömrük tariximizin müxtəlif tarixi mərhələləri ilə yanaşı müasir gömrük xidmətinin formalaşması müxtəlif sənədlər və faktlar əsasında elmi-populyar şəkildə şərh edilmişdir [184].

Dövlət Sərhəd Xidmətinin 90 illiyinə həsr edilmiş «Azərbaycan sərhəd mühafizəsi» adlı topluda Azərbaycanda sərhəd mühafizə sisteminin təşəkkülü və formalaşması prosesi işıqlandırılıb. Kitabın bir hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin yaradılmasına həsr edilib və mövzusunun araşdırılması baxımından diqqəti cəlb edir [140].

Bununla yanaşı, sənədli materialların və ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, gömrük tarixinin heç də bütün məsələləri hərtərəfli araşdırılmayıb. Bir çox müəlliflər gömrük tarixini ölkənin iqtisadi inkişafına təsirini ümumi planda vermiş, gömrük siyasətinin xarakteri zəruri səviyyədə öyrənilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük tarixinin elmi cəhətdən araşdırılması problemi tarixşünaslığımızda «ağ səhifə» təşkil edir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Müstəqil dövlət quruculuğu prosesi ilə birbaşa əlaqəli olan məsələlər, o cümlədən xarici iqtisadi və ticarət əlaqələri ətraflı təhlil olunsa da, gömrük siyasəti və gömrük quruculuğu birbaşa təhlil obyektı olmamışdır.

Monoqrafiya müəllifi dərc etdirdiyi bir sıra elmi məqalələrdə üç respublika dövrünün gömrük işi tarixinə aid araşdırmalar aparmışdır [167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 176; 177].

Gömrük işinin dövlətçilik tarixində yeri və rolu, iqtisadiyyatının inkişafına gömrük-tarif siyasətinin təsiri problemləri araşdırılarkən Rusiya imperiyası, keçmiş SSRİ və MDB üzvü ölkələri alimlərinin müasir tarixi, fəlsəfi, iqtisadi və hüquqi elmi axtarırlarının nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Sovet gömrük siyasətinin təşəkkülü və inkişaf tarixi sovet tarixşünaslığında və Rusiyada dərc edilən elmi ədəbiyyatda geniş əks olunmuşdur. Sözügedən problemin müxtəlif aspektləri XX yüzilliyin 30-80-ci illərində sovet tarixşünaslığının diqqət yetirdiyi mövzulardan idi. Rus-sovet tarixşünaslığında gömrük işi və gömrük qanunvericiliyinin inkişaf tarixi gömrük xidmətində rəhbər vəzifələr daşımış N.M.Blinov, E.F.Brant, V.N.Qabriçidze, İ.M.Kulişer, Y.Q.Kislovski, K.Lodijanski, V.İ.Vitçevski, L.N.Markov, D.İ.Mendeleyev, İ.İ.Muşket, V.V.Pilyayeva, E.M.Smironova, M.N.Sobolev, V.A.Çimmerman, N.N.Şapoşnikov və başqalarının əsərlərində ətraflı işıqlandırılıb. XIX və XX yüzilliklərdə Rusiya imperiyası və sovet dövründə gömrüyün inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənən müəlliflər bu nəticəyə gəlmişlər ki, tarix boyu gömrük işinin nəticələri dövlətin siyasi, hərbi və kriminal durumundan asılı olmuşdur. Monoqrafiya yazılarkən rus və sovet alimlərinin əsərlərində gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin tarixi mərhələləri, gömrük işinin inkişafında varislik ənənələri haqqında nəzəri-metodoloji fikirlər, gömrük işində işlədilən termin və məfhumlardan geniş istifadə edilmişdir [206; 210; 212; 215; 227; 228; 229; 231; 232; 233; 242; 243; 247; 252; 253; 237; 253].

Lakin postsovet məkanında gömrük xidmətinin elmi cəhətdən araşdırılmasına yenidən başlanılmışdır. Gömrük siyasətinin mahiyyəti, milli gömrük xidmətinin inkişafı və gömrük qanunvericiliyinin yaradılması kimi məsələlər MDB ölkələri alimləri tərəfindən işlənilməkdədir. SSRİ-nin süqutundan öncə milli gömrük tarixi olmayan Qırğızıstanın müasir dövr gömrük tarixi haqqında bir neçə istiqamət üzrə elmi-tədqiqat işləri aparılmaqdadır. Maraqlıdır ki, milli gömrük xidmətləri yenidən formalaşmaqda olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğız respublikalarında bu sahədə tədqiqatlar aparılmaqdadır. N.S.Attokurovanın «Проблемы развития внешне экономических связей Кыргызской

республики в условиях международной интеграции» adlı doktorluq dissertasiyasında Qırğızıstan Respublikasının beynəlxalq inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri araşdırılır və gömrük siyasəti təhlil olunur [204].

E.D.İmanəliyevin «Создание и деятельность таможенной службы Кыргызской Республики: 1991-1999 гг.» adlı namizədlik dissertasiyası 1991-1999-cu illər xronoloji çərçivəsi daxilində Qırğızıstanda gömrük xidmətinin təşkili, milli gömrük qanunvericiliyinin formalaşması və gömrük nəzarətinin liberallaşdırılması sahəsində görülən tədbirlərə həsr edilib. Əsərdə göstərilir ki, iqtisadi islahatların keçirildiyi bir ölkədə gömrük nəzarətinin xarici iqtisadi fəaliyyətin nizamlanmasında rolu durmadan artır və bu proses MDB ölkələri və uzaq xarici dövlətlərlə ticarət-iqtisadi əlaqələrdə milli iqtisadi maraqların müdafiəsinə istiqamətlənir [224].

N.T.Şeripovun «Становление и развитие таможенных органов Кыргызской Республики. Историко-правовой аспект» adlı dissertasiyasında qeyd olunur ki, yalnız müstəqillik dövründə həmin respublikanın ərazisində gömrük orqanlarının yaradılmışdır. Buna görə də tədqiqatın xronoloji çərçivəsi SSRİ-nin süqutu dövründən başlayır. Əsərdə on il ərzində (1992-2002-ci illər) gömrük orqanlarının və hüquqi bazasının formalaşması, gömrük xidmətinin hüquq-mühafizə və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə prosesi tarixi-hüquqi baxımdan təhlil olunmuşdur [256].

K.H.Hasanovun «История становления и развития организационно-правовых основ деятельности таможенных органов Республики Таджикистан» adlı dissertasiya mövzusunun tədqiqat obyektini 1990-cı illərdə Tacikistan Respublikasında hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu prosesində gömrük xidməti orqanlarının və təşkilati-hüquqi fəaliyyətinin əsaslarının təşəkkülü və inkişafı tarixi təşkil edir. Müəllif müstəqillik dövründə Tacikistanın gömrük orqanlarının təşəkkülü və inkişafı tarixini iki mərhələyə: gömrük nəzarəti idarəsinin yaradılması ilə başlayan birinci (22 yanvar 1992-ci il) və Tacikistanın Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə (6 noyabr 1994-cü il) başlayan ikinci mərhələyə ayırır [248].

Xüsusilə, 1990-cı illərin ortalarında Rusiya Federasiyasının sərhədlərində iqtisadi cinayətkarlıq və gömrük hüquqpozmalarının kütləvi xarakter alması, problemin elmi cəhətdən öyrənilməsinə marağı artırdı. Bu işə tarixi, hüquqi, iqtisadi və siyasi kontekstdə bir çox elmi-tədqiqat işlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

P.İ.Dyominin «Таможенная политика России как объект политического исследования» adlı dissertasiya işində Rusiya Federasiyasının gömrük siyasətinin siyasi tədqiqat obyektı kimi araşdırılan əsərində demokratik dövlətin və cəmiyyətin siyasi institutlarının gömrük siyasətinin formalaşmasında rolu, gömrük siyasətinin gömrük qanunvericiliyi və

gömrük işinin inkişafına təsiri problemləri təhlil edilir. Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, gömrük siyasətinin formalaşması və reallaşması yalnız dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə deyil, eyni zamanda dövlətin siyasi institutları olan siyasi partiyalar, ictimai təşkilat və hərəkatların, həmçinin kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır [223].

İ.N.Poqibanın Rusiya Federasiyasının təcrübəsi əsasında yazdığı «Таможенная политика как инструмент обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: социально-философский анализ» adlı namizədlik dissertasiyasında ilk dəfə olaraq milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük siyasətinin rolu sosial-fəlsəfi aspektdə araşdırılır. Əsərdə qonşu dövlətin gömrük siyasətinin mahiyyəti, məzmunu, strukturu və müasir cəmiyyətin sosial həyatına təsiri, milli təhlükəsizliyə olan təhdidlərin neytrallaşdırılması yolları araşdırılır [238].

Y.M.Smironovun «XIII-XX yüzilliklərdə Rusiyanın gömrük siyasətinin təşəkkülü və inkişafının hüquqi aspektləri» adlı dissertasiyasında Rusiyanın tarixi inkişafının orta əsr və yeni dövr mərhələləri ilə bərabər, sovet dövründə gömrük siyasətinin strateji vəzifələri və əsas inkişaf istiqamətlərinin formalaşması və müasir Rusiya Federasiyasının gömrük siyasətinin əsas prioritetləri təhlil edilir. Əsərdə gömrük işi və qanunvericiliyinin formalaşması sahəsində toplanan tarixi təcrübənin xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi və təhlili əsasında gömrük siyasətinin hüquqi mahiyyətinin açıqlanmasına cəhd edilmişdir [242].

D.İ.Borisovun «Правовое обеспечение национальных государственных интересов Советской России и СССР в Центрально Азиатском и Кавказском регионах в 1917-1929 гг.» adlı doktorluq dissertasiyasında sovet Rusiyası və SSRİ-nin Mərkəzi Asiya və Qafqazda milli dövlət maraqlarının hüquqi əsaslarının təmin edilməsi məsələləri araşdırılır. Əsərdə müasir Rusiya dövlətinin Cənubi Qafqaz regionunda dövləti maraqlarının bir çoxunun tarixi köklərə dayanması və bu əsas üzərində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin «zəruri» olması vurğulanır. Müəllifin araşdırmaları Rusiyanın iqtisadi-ticarət və gömrük siyasətində Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət verdiyini bir daha təsdiq edir [208].

Y.A.Napsonun «Таможенная политика Российской Федерации в 1990-е гг.» adlı dissertasiya işində gömrük orqanlarının təşəkkülü, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük nəzarətinin vəzifələri, iqtisadi hüquqpozmaların qarşısının alınması və mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə sahəsində görülən işləri təhlil olunub. Tədqiqat işində göstərilir ki, yeni yüzillikdə xarici ticarət sahəsində problemlərin artması qloballaşma şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində gömrüyün rolu xüsusi aktualıq kəsb edir. Rusiyada ÜDM-nin üçdə bir hissəsinin qeyri-leqal üsulla ölkədən aparılması faktı gömrük xidmətinin

düzgün təşkil edilməsini tələb edirdi. Əsərdə postsovet Rusiyasında ilk dəfə olaraq namizədlik dissertasiyası çərçivəsində gömrük xidməti orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsipləri araşdırılıb [234].

MDB ölkələri üzrə aparılan tədqiqatlarda radikal iqtisadi islahatlar keçirildiyi bir şəraitdə gömrük nəzarəti sisteminin qorunub saxlanması və xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyi göstərilir. Müəllif monoqrafiyanın yazılmasında gömrük işi tarixinin öyrənilməsinin metodoloji və nəzəri əsaslarını özündə ehtiva edən həmin tədqiqat işləri və əsərlərdən istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, gömrük işi tarixinin heç də bütün məsələləri öz elmi-nəzəri həllini tapmamışdır. Bir çox müəlliflər gömrük ənənələrinin ölkənin iqtisadi inkişafına təsirini ümumi planda verməklə kifayətlənərək, gömrük siyasətinin tarixi inkişafı ilə bağlı əsas xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə əsaslandırma bilməmişlər.

Beləliklə, həm ümumiləşdirici xarakter daşıyan əsərlərdə, həm də xüsusi tədqiqatlarda Azərbaycanda gömrük işinin tarixi kompleks tədqiqatın obyektı olmamışdır. Fikrimizə, Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşəkkülü və inkişafının fundamental şəkildə öyrənilməsi və təhlilinə nail olmaq üçün, gömrük tariximizin araşdırılmasına hər şeydən əvvəl, milli dövlət quruculuğu prosesinin bir çox məqamları ilə əlaqəli şəkildə, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin nəticələri kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

1.2. Azərbaycanda gömrük işinin tarixi ənənələri

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda gömrük xidmətinin çoxəsrlik zəngin bir tarixi vardır. Coğrafi mövqeyinə görə Şərqlə Qərb, Şimala Cənub arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayan Azərbaycanın tarixi İpək yolu üzərində yerləşməsi qədim zamanlardan bu ərazidə gömrük məntəqələri və gömrük işi ilə bağlı xidmətlərin fəaliyyət göstərməsini şərtləndirmişdir. Qədim mənbələrin verdiyi məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, Yaxın Şərq ölkələrinin Azərbaycanla ticarət əlaqələrinin tarixi 5-7 min il öncədən başlamışdır. Bu tarixi eyni zamanda ölkə ərazisində gömrük işinin və dövlətlər arasında gömrük münasibətlərinin yaranması tarixi hesab etmək mümkündür [4, 99-10, 22].

Şərqdə ilk sivilizasiya və dövlətlərin yaranması, iqtisadi və mədəni inkişafı əlaqədar olaraq ticarət əlaqələrinin, bu isə öz növbəsində gömrük işinin və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin təşkilini dövlətin başlıca funksiyalarından biri olmasını zəruri edirdi. Qədim tarixə malik Azərbaycan dövlətçiliyində gömrük işi ölkəmizin iqtisadi həyatında həlledici rol oynamışdır. Azərbaycanın ən qədim zamanlardan başlamış günümüzədək

Şərqlə Qərbin, Şimala Cənubun ticarət yollarının qovşağında yerləşməsi ərazimizdə gömrük işinin inkişafına təkan vermişdir.

Bu coğrafiyada ilk dövlətlərin yaranması, təsərrüfatın dirçəlişi ilə əlaqədar xammala olan tələbatın artması yaxın və uzaq ölkələr arasında mübadilə və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsini zəruri edirdi. Ölkə ərazisindən daşınan mallardan alınan rüsum və vergilər ölkənin iqtisadi-sosial həyatının inkişafını təmin edirdi. Beynəlxalq ticarət əlaqələri ticarət karvanları ilə malların təhlükəsiz daşınmasının təmin olunmasını, gömrük yığımlarının və qaçaqmalçılıqla mübarizənin təşkilini nəzərdə tuturdu. Tarixi mənbələr Böyük Hun dövlətinin (e.ö.161-126-ci illər) ticarət əlaqələri və gömrük məntəqələrinin, Göytürklərdə (552-744-cü illər) gömrük vergiləri alındığı və gömrük məmurlarının olmasını, uyğurlarda (744-1353-cü illər) gömrük qurumlarının mövcudluğunu qeyd edirlər. İslamiyyətdən öncə Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlət qurumlarında bəlli gömrük vergi və rüsumlarının alınması haqqında yazılı məlumatlara rast gəlirik. Tarixin müxtəlif dövrlərində burada mövcud olmuş dövlətlərin sərhədlərindən digər ölkələrə aparılan yüklərdən toplanan vergilər xəzinənin əsas gəlir mənbələrindən biri idi. Zaman keçdikcə, gömrük işi həm hüquqi, həm də xidmətin təşkili baxımından təkmilləşmiş, tabeçiliyi və idarəçilik strukturu inkişaf etmişdir.

Ərəb xilafəti dövründə, xüsusilə IX yüzillikdən sonra xarici ticarətin intensiv şəkli alması, şəhər təsərrüfatının inkişafı, yarmarka və bazar şəbəkəsinin genişlənməsi, rabitə əlaqələrinin qaydaya salınması ilə yanaşı olaraq gömrükxanaların fəaliyyəti artmışdı. Xilafətin ümumi gömrük normaları Azərbaycana da şamil edilirdi. Akademik N.M.Vəlixanlı ərəbdilli mənbələrə əsaslanaraq yazır ki, xilafət dövründə Azərbaycan ərazisindən keçən karvan yolları üzərindəki poçt məntəqələrində gömrükxanalar da fəaliyyət göstərirdi. Uzunluğu 30 fərsəx olan Marağa-Ərdəbil yolunda, 13,62 fərsəxlik Bərdə-Tiflis yolunda, 10,106 fərsəxlik Bərdə-Dərbənd yolunda, 15,26 fərsəxlik Bərdə-Varsan yolunda, 8,81 fərsəxlik Bərdə-Dəbil yolunda poçt məntəqələri ilə yanaşı, gömrük məntəqələri olması haqqında məlumatlar vardır. Yolçu və tacirlərin apardıqları mallara alaçıq və çadırlarda yerləşdirilən gömrük məntəqələrində nəzarət edilirdi. Mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşən poçt məntəqələrində, o cümlədən Bərdə, Dərbənd, Ərdəbil və Tiflisdə daha iri gömrükxanaların mövcud olmuşdur [196, 30-32].

S.Aşurbəyli yazır ki, əgər Aran və Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəthindən sonrakı ilk əsrlərdə ölkə var-yoxdan çıxarılmış və tənəzzül vəziyyətində idisə, artıq IX və X yüzilliklər iqtisadiyyatın və ticarətin inkişaf dövrü idi. Ərəb müəllifi əl-Məsudi X yüzilliyin birinci yarısında Xəzər dənizindəki ticarət haqqında məlumat vermişdir. Həmin dövrdə daxili və xarici siyasətdə canlanma müşahidə olunurdu. Əmtəə istehsalının geniş-

ləndiyi Bərdə, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Şamaxı, Şabran, Şəmkir, Ərdəbil, Marağa və Təbriz ən iri ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi [3, 70].

Bakının Bayıl burnu yaxınlığında müxtəlif vaxtlarda dənizə batıb-çıxan kiçik adadakı abidə qalıqları elmi ədəbiyyatda müxtəlif adlarla - «Sualtı şəhər», «Bayıl daşları», «Səbayıl», «Karvansara», «Xanəgah» və «Bayıl qəsri» adı ilə tanınır. 1723-cü ildə rus hərbi donanması Bakı buxtasında olarkən, F.İ.Soymanov su altında qalmış tikinti qalıqlarını müşahidə etmiş, bu abidənin karvansara qalıqları olmasını ehtimal etmişdi. Son dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində belə bir fikir də söylənilir ki, abidə şəhəri qorumaq üçün dənizdə tikilmiş qala, həm də gömrükxana olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş Hülakülər və Cəlairilər dövlətləri Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlamışdır. İlk mənbələrdə, xüsusilə Fəzilullah Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvini, Məhəmməd Naxçıvaninin əsərlərində, Azərbaycan tarixçilərindən Ə.Ə.Əlizadə, M.X.Şərifli, M.X.Heydərov, S.M.Onullahi və V.Z.Piriyevin tədqiqatlarında Azərbaycanın orta əsr dövründə ticarət əlaqələri, həmçinin ticarət yolları və gömrük işinin təşkili haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir [187; 188; 195; 202, 49-54; 218, 53-60; 219, 47-56; 220].

Orta əsrlərdə Azərbaycanda gömrük rüsumlarının yığılması öz dövrünə görə dəqiq təşkil olunmuşdu. «Tamğa» adlanan vergi növü şəhərlərdə sənətkarlardan və tacirlərdən, həm də xaricdən gətirilən mallardan toplanırdı. Görkəmli Azərbaycan filosofu və tarixçisi Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani «*Dəstur əl-katib fi-təyin əl-məratib*» («Vəzifələrin təyində katibin göstərişləri») əsərində məlumat verilir. Gömrük rüsumlarının həcmi sabit qalmırdı. Hökmdar fərmanları əsasında rüsumların təyin edilməsində gətirilən yüklərin çəkisi, miqdarı və malın növlərinə görə dəyişiklik aparılırdı. Gömrük rüsumları «tamğa» adlanan vergi şəklində tamğaçılar tərəfindən yığılırdı. Akademik Ə.Əlizadə tamğanın həm sənətkar və tacirlərdən, həm də xaricdən gətirilən mallardan yığıldığını göstərir [203, 217-218].

Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən türk dili və ədəbiyyatının görkəmli bilicisi Oljas Süleymenov müasir rus dilində işlədilən «tamojnya» termininin bu ifadədən təşəkkül tapdığını təsdiq edirlər. Professor M.X.Heydərovun fikrincə, tamğanın iki növü: «böyük tamğa» və «kiçik tamğa» mövcud olmuşdur. Böyük tamğa adlanan rüsum ölkəyə gətirilən mallardan alınır. Kiçik tamğa isə bazarlarda satışına görə təyin edilən rüsum idi. V.Z.Piriyev yazır ki, XIII-XIV yüzilliklərdə gömrük rüsumlarının həcmi sabit qalmamış, iqtisadi-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Qazan xan (1295-1306-cı illər) tərəfindən həyata keçirilən islahatlar müəyyən qayda-qanun yaradılmasına, gömrük rüsumlarının bir müddət sabit qalmasına səbəb oldu. Ticarətin inkişafını təmin etmək məqsədilə vahid pul sistemi yaradıldı. Çəki və ölçü vahidləri sabitləşdirildi. Gömrük rüsumu

toplayan vəzifəli şəxslərin və gömrükxanaların siyahısı hazırlandı, gömrük işində vahid idarəçilik təşkil edildi. Tarixi mənbələrdə həmin dövrdə yığılan vergi və rüsumların adları və həcmi də ətraflı göstərilir. Gömrük rüsumlarının miqdarı və ya hər hansı bir rüsum növünün ləğv edilməsi haqqında məlumatlar ayrıca lövhələrə yazılaraq bazar meydanlarına asılırdı. Qazan xanın islahatlarından sonra gömrük rüsumlarının yığılması kifayət qədər yaxşı təşkil olunmuşdu [189, 38-54].

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisi Çini, Orta Asiyani, Yaxın Şərqi Qara dəniz, Xəzər dənizi və Aralıq dənizi ilə birləşdirən İpək yolunda körpü rolunu oynayır. Bu coğrafiyada Venetsiya, Genuya, Rusiya, Hindistan, Çin və Misir ticarət əlaqələrində xüsusi yer tuturdu. Daxili və xarici ticarətdə pul tədavülünün tənzimlənməsi gömrük rüsum və vergilərinin sabit həcmdə saxlanmasını asanlaşdırırdı. Ticarətdə, vergi və rüsumların əsasən Təbriz, Gəncə, Marağa, Naxçıvan, Bərdə, Ərdəbil, Urmiya, Bakı, Şamaxı, Şabran, Beyləqan, Dərbənd, Xoy, Güştasfi, Biləsuvar, Şərur, Sərab, Astara, Salmas, Mahmudabad, Qəbələ, Şirvan, Qaraağacda və b. şəhər və qalalarda kəsilən sikkələrlə alınır.

XV əsrdə Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşməsində Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın həyata keçirdiyi islahatların böyük təsiri olub. Uzun Həsənin qəbul etdiyi «Qanunlar külliyyatı»nda bütün vergi növləri, xarici ticarəti tənzimləyən gömrük rüsumları müəyyən edilmişdi. Xarici ölkələrdən gətirilən bəzi ticarət mallarına güzəştlər tətbiq edilirdi. İpək ticarətində səfəvi-osmanlı ziddiyyətləri ticarət dövriyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Sultan Səlimin dövründə ipək ticarətinə müxtəlif məhdudiyətlər və yüksək gömrük rüsumu qoyulması Səfəvi tacirləri Avropa bazarına çıxmaq üçün şimal (Rəşt-Həştərxan-Moskva) və cənub (İsfahan - Bəndər-Abbas) yollarından istifadə etməyə məcbur olmuşdular [153, 60].

Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin tarixinə aid mənbələrdən başlayaraq günümüze qədər işlədilən «gömrük» termininin latınca ticarət mənasını verən «*commercium*» kəlməsindən alındığı və daşdığı mənaya uyğun olduğu anlaşılır. Osmanlılarda «gömrük» kəlməsi maliyyə dilində idxal və ya ixrac əşyasının çıxarıldığı, gətirildiyi yer (məkan), həm də verginin adı anlamında istifadə edilmişdir.

Avropalı bir sıra səyyah və tədqiqatçıların, o cümlədən İohan Şiltberqer, Adam Oleari, J.Tavernye, Rafael de Man, J.Şarden, L.Fabritsius, Korneli de Bryuin, C.Hanveyin və b. əsərlərində Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yerləşən gömrük məntəqələri, ticarət yolları, yerli və xarici malların qiymətləri, gömrük vergi və rüsumları haqqında ətraflı məlumatlar vardır.

XVI yüzilliyin sonu – XVII yüzilliyin başlanğıcında ticarətin inkişafı etməsinin əsas səbəblərindən biri də gömrük rüsum və vergilərinin nisbətən

sadələşdirilməsi olmuşdur. Gömrük rüsumu və vergiləri Səfəvi dövlətinin xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri idi. Ölkənin əsas tranzit və kiçik ticarət yollarında çoxlu sayda gömrük məntəqələri təşkil olunmuşdu. Tacirlər həm şah xəzinəsinə, həm də ticarət yolu üzərindəki ərazinin sahibinə rüsum ödəməli olurdular. Vahid və mərkəzləşdirilmiş gömrük rüsumu sistemi olmadığından, müxtəlif əyalətlərdə tutulan rüsumların miqdarı bir-birindən fərqli olurdu. Gömrük rüsumunun əsasən iki növü mövcud idi. Adi rüsum (gömrük) şəhər gömrükxanasında, mallar bazara daxil olmadan alınır. Yol rüsumu (rahdari) Azərbaycan bazarına daxil olmayan bütün mallardan (tranzit mallar istisna olmadan) alınır. Xarici ölkə tacirlərinə tam sərbəstlik verilmişdi. I Şah Abbas səfəvilərlə ticarət etmək istəyən tacirlərə ən münasib güzəştlər verilməsi, onlardan gömrük rüsumu alınması haqqında vəd vermiş və bunu öz fərmanı ilə təsdiq etmişdi.

XVII əsrdə Azərbaycan ipəyinin başlıca alıcısı olan İngiltərə və Hollandiyanın xarici ticarət şirkətləri Fars körfəzi ilə 14-15 min yük (iri bağlama) xam ipək daşıyırdılar. Volqa-Xəzər yolunun istifadəsində Rusiya və Səfəvi dövlətləri eyni dərəcədə maraqlı olmuşlar. Volqa-Xəzər yolundan istifadə etməklə Rusiya tacirləri Azərbaycandan aldıkları ipəyi Avropa dövlətlərinə daşıyırdılar. Böyük və kiçik ticarət yollarının üzərində yerli hakimlərin mühüm gəlir mənbəyi olan gömrükxana və gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Alman səyyahı Adam Oleari ölkənin daxilində, mühüm ticarət şəhərlərində, keçid və körpülər olan bir çox yerlərdə gömrük rüsumunun yığılması haqqında məlumat verir. Tədqiqatçı M.Heydərov bu dövrdə gömrük vergisinin əsasən iki növdə olmasını qeyd edir: «malların bazara daxil olmasından əvvəl şəhər gömrükxanasında toplanan adi gömrük rüsumu və müxtəlif ticarət yolları üzərində təsis edilmiş gömrük məntəqələrində keçid haqqı və yolların qorunması üçün alınan rüsum. Bunlardan əlavə, göstərilən xidmətlər və malların qapanlarda çəkilməsi üçün də vergi alınır» [216, 73].

Gömrük rüsumu əsasən şəhərlərdə toplanır. Bazara çıxarılan mallara görə rüsum həm onların çəkisinə, həm də dəyərinə görə təyin edilirdi. Şəhərlərə xaricdən gətirilən mallar gömrük məmurları tərəfindən ya bazarlara daxil olmadan, ya da malların mühafizə olduğu karvansarada yoxlanılırdı. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin görkəmli tədqiqatçısı M.X.Heydərov gömrüyün vəziyyətini təsvir edən osmanlı gömrük sənədinə əsaslanaraq Azərbaycanda qəbul edilmiş gömrük rüsumunun təyin edilməsi qaydalarını araşdırmışdı. Müəllifin hesablamasına görə, Gəncə bazarında gömrük rüsumlarının həcmi satışa çıxarılan malın dəyərinin təqribən 12,5-18,5 faizini təşkil edirdi. Həmin dövrdə sərhəd keçidlərində, körpülərdə və şəhər bazarlarında alınan gömrük vergilərinin aşağıdakı növləri tətbiq olunurdu: 1) «gömrük» - əsas vergi növü olmaqla bilavasitə gömrükxanalarda mallar bazara daxil olmadan rüsum; 2)

«rahdarı» - gömrük məntəqələrində ticarət yollarının mühafizəsi məqsədi ilə tutulan vergi; 3) «xoddamiyə» - gömrük baxışı keçirilməsinə görə tutulan xidmət haqqı; 4) «rəsmi-qapan» - malların çəkisinin böyük ölçülü tərəzilərdə ölçülməsi; 5) «rüsümə mizani» - bazara daxil olan malların keyfiyyət və kəmiyyətinə görə təyin edilən yığımlar. Mənbələrin araşdırılması təsdiq edir ki, Azərbaycanın cənub və cənub-qərbində Təbriz, Ərdəbil, Miyanə, Naxçıvan, Culfa, Zəncan, Qaplan-Kuh, Şərur, Üçmüəzzin, Kür və Araz çaylarının və bir neçə karvan yolunun qovuşduğu yerdə Cavad gömrükxanası mövcud olmuşdur. Naxçıvanla Tokat arasındakı ticarət yolunun üzərində isə Şərur məntəqəsi yerləşirdi. Əsas gömrük məntəqələrindən biri Volqa-Xəzər ticarət yonun üzərində - Dərbənd şəhərində idi. Dərbəndlə Şamaxı gömrükxanaları arasında Lahıc gömrük məntəqəsi yerləşirdi [220, 98, 103-104].

Gömrük sənədlərinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, XVII əsrdə Səfəvilər dövlətinin ən iri gömrükxanası Mərənd şəhərində (Bəndər-Abbasdan sonra) olmuşdur. Gömrük rüsumu Ərzurum gömrükxanasına nisbətən Mərənd və Aleppo-Van-Təbriz tranzit yolu üzərində yerləşən gömrükxanalarda daha aşağı səviyyədə olmuşdur.

Tranzit ticarət yolları Azərbaycanı Uzaq Şərq ölkələri ilə əlaqələndirirdi. Çindən Azərbaycana çini qablar, dərman bitkiləri, müxtəlif şirniyyatlar gətirilirdi. Səfəvi dövlətinin ərazisinə daxil olan başlıca ticarət məntəqələrində hind tacirləri ticarət kapitalının həcminə görə üstün mövqeyə malik idi. Səfəvi şahları Rusiya, Fransa, İspaniya, İngiltərə, Alman dövlətləri, Reç Pospolita, Venetsiya, Osmanlı dövləti ilə ticarət və gömrük münasibətlərinin qurulmasına təşəbbüs göstərirdi.

XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövləti ilə Rus dövləti arasında çox geniş ticarət-gömrük əlaqələri davam edirdi. Rusiya arxivlərindəki sənədləri araşdıran G.M.Seyidova göstərir ki, bu dövrdə hər iki dövlət arasında gömrük münasibətləri formalaşmaqda idi. Rus dövləti Azərbaycanla, xüsusilə Şamaxı tacirləri ilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməkdə maraqlı idi. Şamaxı, Bakı, Dərbənd və Gilandan olan azərbaycanlı tacirlərin malları Həştərxan gömrüyündə ətraflı yoxlanılır, mal sahiblərindən şəhərə daxil olub-çıxmalarına və satdıqları mala görə ayrıca rüsum alınır [191, 84].

Azərbaycan tacirlərinə münasibətdə bir sıra tədbirləri rəsmiləşdirdi. Rusiyanın 1667-ci il ticarət nizamnaməsi xarici ticarət sahəsində himayəçilik meylinə olmasına baxmayaraq, Azərbaycanla aparılan ticarət əlaqələri həvəsləndirilirdi. Məsələn, Rus çarının qəbul etdiyi 1667-ci il yeni ticarət müqaviləsinə əsasən Culfa və Şamaxı tacirlərinə Avropa bazarlarından aldıkları mallara görə müvafiq rüsum ödədikdən sonra Səfəvi dövləti ərazisinə daşımaq hüququ verilmişdi. Digər Şərq ölkələrindən gələn tacirlərin Rusiya ərazisində qərb ölkələri tacirləri ilə sövdələşmə aparmalarına yol verilmirdi [213, 43-48].

Gömrük rüsumları və xarici ticarətə tətbiq edilən şərtlər XVIII yüzilliyin Rusiya-İran və Rusiya-Azərbaycan ticarət münasibətlərinin problemlərindən biri olmuşdur. Rusiya tərəfi aparılan bütün diplomatik danışıqlarda rus tacirləri üçün İranın bütün ərazilərində, o cümlədən şimal-şərq Azərbaycanında rüsumsuz ticarət şəraitinin yaradılmasını tələb edirdi. Rəşt müqaviləsinə (1732-ci il) görə rus tacirlərinə İran ərazisi hüdudlarında gömrük rüsumu alınmır, həmçinin maneəsiz olaraq Hindistana və digər Şərq ölkələrinə keçmək hüququ verilmişdi. Bundan əlavə, rus tacirlərinin tələbi ilə yerli hakimiyyət şəhər və liman ərazilərində ev, dükən, anbar və karvansara tikintisi üçün yer ayrılmalı idi. Nadir şah Əfşarın dövründə gömrük rüsumlarının ümumi siyahısının (Tarif) mövcud olmasını tarixi mənbələr təsdiq edir.

Qonşu ölkələrin ticarət əlaqələrində gömrük rüsumları məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin XVII-XVIII əsrin qovuşuğunda feodal münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın böhranı, Şərq və Qərb ölkələri arasında daxili, xarici və tranzit ticarətin zəifləməsi, Avropa ölkələrində manufaktura sənayesinin inkişafı, yerli hakimlər tərəfindən gömrük rüsumlarının süni surətdə artırılması kimi obyektiv və subyektiv amillər Azərbaycan şəhərlərində ticarətdən daxil olan gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarmışdı. XVIII əsrin başlanğıcında ticarətdən alınan vergilərin və gömrük tariflərinin təqribən üç dəfə artırılması da iqtisadi tənəzzüllə bağlı idi.

XVIII yüzillikdə Azərbaycandan Rusiyaya, Osmanlı dövlətinə və Avropa ölkələrinə aparılan mallar içərisində əsasən xam ipək və ipək parçalar, pambıq mahlıcı və pambıq parçalar mühüm yer tuturdu. Rusiyaya qoyun, keçi, dəvə yunu və hazır yun məmulatları, ağ neft, ipək və yun xalçalar, mis sənətkarlıq nümunələri, gön və dəri, düyü, quru meyvə və s. mallar ixrac olunurdu.

Rusiyadan Azərbaycana başlıca olaraq manufaktura malları ixrac olunurdu. Rusiyadan ərzaq və xammalın gətirilməsi qadağan edilmişdi. XVIII yüzilliyin birinci yarısında Səfəvi dövlətinin bir çox şəhərlərində, o cümlədən İsfahan, Təbriz, Gəncə və Naxçıvanda metal pulların kəsilməsi ticarət və gömrük işinin inkişafına müsbət təsir etsə də, çəki və ölçü vahidlərinin müxtəlifliyi bu işlərə əngəl törədirdi. Əsas çəki vahidləri «batman», «stil» və «misqal», ölçü vahidi isə «arşın» idi. Bir-birindən uzunluğu ilə fərqlənən İsfahan, Təbriz və Şamaxı arşınları işlədilir. Tərəzilər «əttar» (baqqaliyyə, ətriyyat və dərmanlar çəkirdi), «mizan» (ipək və xaricdən gətirilən mallar çəkirdi) və «meydan» (bazar meydanında topdan satılan mallar çəkirdi) tərəzisində bölünürdü. Bazarlarda gömrük və digər vergilərin toplanmasına darğa nəzarət edirdi. Satılan mallardan darğanın xeyrinə alınan vergi darğalıq adlanırdı. XVII yüzillikdə «rahdarı»nin həcmi müxtəlif idi, malın çəkisi, miqdarı və satıldığı bazardan asılı olaraq dəyişirdi. Dəniz vasitəsilə gətirilən mallardan da gömrük

alınırdı. Tacirlər yolboyu keçdikləri şəhərlərdə də rüsum ödəməli idilər. Artıq XVIII yüzillikdə təkcə tacirlərdən deyil, səyyah və zəvvarlardan da «rahdari» gömrüyü alınırı. 1766-cı ilin yanvarında Bakıdakı rus konsulu Şamaxı xanlarına rus tacirlərindən gömrük rüsumu alınmaması haqqında müraciət etsə də buna əhəmiyyət verilməmişdi. Gömrük və «rahdari» vergilərinin yığılması bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə verilirdi. İcarədarların icazəsi olmadan tacirlər xanlığın ərazisindən xaricə mal apara bilməzdi. İcarədarlar keçid və yol ayrıclarında tacirlərdən «səlaməti» vergisi alırdılar. Çaylardakı körpülərdən malların keçirilməsinə görə alınan «Kür keçdi» rüsumu Şəki xanının əsas gəlir mənbələrindən biri idi [199, 116-117].

XVIII yüzilliyin 80-90-cı illərində Gilan gömrükxanasında rüsumlar malın dəyərində görə təyin edilirdisə, Şimal-şərqi Azərbaycan ərazisində gömrük rüsumlarının həcmi malın dəyəri ilə deyil, çəkisi ilə (ölçü vahidləri: funt, pud, tay) hesablanırdı, hətta uzunluq ölçüsü ilə satılan pambıq və ipək parçalara da bu üsulla rüsum təyin edilirdi [199, 385-386, 389, 392].

Xanlıqlar dövründə gömrük rüsumunun yığılması bir çox hallarda ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə verilirdi. Mənbələrdə göstərilir ki, Naxçıvan şəhərində gömrük yığını səlahiyyəti bir illiyə 1300 manata icarəyə verilmişdi. XVIII yüzilliyin sonlarında Naxçıvan xanlığının ərazisində gömrük rüsumları Naxçıvan, Əlinçə, Ordubad şəhərlərində və Araz çayını keçərək Culfa körpüsündə alınırı. Bir ailənin körpüdən keçməsinə 50, bir nəfərə 4, yüklü və ya yüksüz ata görə 8 qəpik rüsum alınırı.

Azərbaycan xanlıqlarının bir çoxunda rus tacirlərindən gömrük rüsumunun yığılması halları Rusiya tərəfi narazılıqla qarşılamışdı. Professor T.T.Mustafazadə yazır ki, digər xanlıqlardan fərqli olaraq, Rusiya ilə normal münasibətlər saxlamaq istəyən Qubalı Fətəli xan mülayim gömrük siyasəti yeridirdi. Rusiyada Qubadan aparılan yerli mallardan gömrük alınması və tacirlərin sıxışdırılması hallarına qarşı Fətəli xan öz etirazını bildirmişdi. Onun hakimiyyəti altında olan ərazilərdə gömrük rüsumu əmtəənin qiymətindən asılı olmayaraq çəkisinə görə təyin edilirdi. Xanlıqda taxta-şalban və ərzaq məhsullarından gömrük alınmırdı [182, 98].

1.3. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasının gömrük siyasətində

XIX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi imperiyanın cənub sərhədlərində gömrükxanaların yaradılması məsələsi ön plana çəkildi. Hətta Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasına zorla birləşdirilməsini rəsmiləşdirən Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrinin imzalanmasından öncə ərazimizdə gömrükxana və sərhəd postlarının təşkil edilməsinə başlandı. Cənubi Qafqazda gömrükxanaların yaradılması təşəbbüsü hələ 1803-cü ildə, Qafqazdakı rus qoşunlarının baş

komandanı general P.D.Sisianov tərəfindən irəli sürülmüşdü. 1803-cü il oktyabrın 3-də isə Senatın Gürcüstanda gömrükxanalar yaradılması və gömrük ödənişlərinin Həştərxan tarifi üzrə toplanması haqqında qərarı olmuşdu. Tezliklə Azərbaycan ərazisində gömrük məntəqələrinin təşkilinə hazırlıq görüldü. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı İ.V.Qudoviç Rusiya Kommersiya nazirliyinə göndərdiyi təliqədə ilk gömrükxananın Bakıda yaradılmasını mümkün hesab edirdi.

1806-cı ilin oktyabrında Bakı xanlığının işğal edilməsindən az sonra, 1807-ci ilin yanvarında həmin təliqə təsdiq edilməsi üçün imperatora təqdim edilmişdi. Rusiya hökuməti Bakı limanının mal dövriyyəsinə nəzarət etmək üçün burada 1807-ci il yanvarın 25-də Rusiya imperiyası Senatının Bakıda gömrük təsisatı yaradılması haqqında fərmanı oldu. Lakin 1804-cü ildən Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında başlanan hərbi əməliyyatların davam etməsi gömrükxananın açılmasını bir qədər ləngitməmişdi. 1809-cu il avqustun 6-da çarın «Bakı gömrükxanasının açılması haqqında» adlı xüsusi fərmanı

İvan Vasilyeviç Qudoviç
(1741-1820)

oldu. Bu fərmanda gömrükxananın yaradılmasının əsas şərtləri və funksiyaları öz qüvvəsində saxlandı. Bakı gömrükxanasının təşkil edilməsinə Həştərxan liman gömrükxanasının rəisi N.S.İvanov, rus qoşunlarının Qafqazdakı komandanı A.P.Tormasov və ticarət naziri N.P.Rumyantsevdən ibarət təşkilat qrupu rəhbərlik edirdi. Gömrükxananın açılışına İranın bir çox şəhər və vilayətlərindən, o cümlədən Tehran, İsfahan, Kaşan, Kirman, Şiraz, Təbriz, Ənzəli və Mazandarandan tacirlər dəvət olunmuşdu. Bir müddət sonra Azərbaycanın İranla sərhəd məntəqələrində yeni gömrükxana və gömrük zastavaları yaradıldı [151, 57, 75-104].

Bu, Bakı şəhərinin hələ ümumrusiya gömrük sistemində daxil olması demək deyildi. Çünki Bakıdan Rusiyanın daxili quberniyalarına aparılan mallar Həştərxan və Qafqaz istiqamətində olan gömrük məntəqələrində yoxlanılır və xarici mallardan əlavə gömrük haqqı alınırı. Lakin gömrükxana bir müddət fəaliyyət göstərmədi. Bunun da başlıca səbəbi Rusiya-İran müharibəsinin davam etməsi idi. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazisinin çox hissəsində hələ müstəqil xanlıq üsul-idarəsinin mövcud olduğu bir şəraitdə Bakıda gömrükxana açılmasının Rusiyanın xarici ticarətinə nə dərəcədə

faydalı olacağı aydın deyildi. Ona görə də 1807-1809-cu illərdə Bakıya gətirilən mallardan gömrük toplanması müvəqqəti də olsa, qüvvədə olan xan nizamnaməsi ilə həyata keçirilirdi. Çarizmin gömrük siyasəti imperiyanın maraqlarına tabe edilmişdi və gömrük nəzarəti mərkəzin inzibati idarəetmə bölgüsünə uyğun surətdə həyata keçirilirdi. Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanın öz milli gömrük xidməti və sərhəd mühafizəsi haqqında söhbət gedə bilməzdi. Arxiv sənədləri və digər sənədlə materiallar sübut edir ki, Rusiya çarının 1832-ci il 31 iyul tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən «Cənubi Qafqaz ölkəsində gömrük idarəçiliyi haqqında «Əsasnamə»yə görə Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinin tərkibində Bakı anbar gömrükxanası adlandırıldı (3 iyun 1832 - 3 may 1847-ci il).

1847-ci il mayın 4-də Bakı gömrükxanası Bakı karantin-gömrük idarəsi, Qafqaz canişinin 1861-ci il martın 31-də təsdiq etdiyi «Qafqazda və cənubi Qafqazda karantin-gömrük hissəsinin yenidən qurulması haqqında Əsasnamə»yə görə Bakı karantin-gömrük dairəsi idarəsi və tabeçiliyində olan Bakı karantin-gömrük kontoru yaradıldı (31 mart 1861 - 8 dekabr 1897-ci il). 1867-ci ilə qədər Bakı Gömrük dairəsi idarəsinə rəhbərliyi Bakının hərbi prokuroru, 1867-ci ildən isə Bakı karantin-gömrük idarəsinin rəisi həyata keçirirdi. İdarə rəisinin əmri ilə kontorun nəzdində 1870-ci ildə sərhəd mühafizəçiləri dəstəsi yaradıldı. Maliyyə nazirinin Rusiyanın Avropa hissəsində və Qafqaz ölkəsində gömrük dairələrinin adlarında dəyişiklik edilməsi haqqında 1896-cı il 15 iyun tarixli göstərişi əsasında Bakı karantin-gömrük dairəsi Bakı gömrük dairəsi adlandırılmış və Maliyyə nazirinin 1911-ci il 21 iyun tarixli qərarı ilə ləğv edildi. «Rusiyanın Avropa hissəsində və Qafqazda gömrük müəssisələrinin ştatları haqqında» 1897-ci il tarixli 8 dekabr qanuna əsasən Bakı karantin-gömrük kontoru Bakı gömrük dairəsinin tabeçiliyində olmaqla Bakı gömrükxanası adlandırıldı (8 dekabr 1897 - 30 may 1911-ci il).

Həştərxan gömrük idarəsinin rəisi N.S.İvanov 1809-cu il iyunun 25-də Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı general A.P.Tormasova müraciət etmişdi. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, «Azərbaycan xanlıqlarının bir çoxunda gömrük xidməti yoxdur. Tacirlər həmin xanlıqlara müxtəlif

çəşiddə şallar, ipək və pambıq parçalar gətirir və heç bir gömrük rüsumu vermirlər. Təkcə İrəvan xanlığında 30000 pud pambıq əldə edilir. Bu pambıqdan külli miqdarda parça toxunur. Əldə edilən parçanın qiyməti 2590 min manatdır. Buradan tacirlər parçaları alıb başqa ölkələrə apararkən gömrük rüsumu ödəmirlər. Bundan başqa Xoy, Təbriz, Yəzd, Kaşan, İsfahan, Şuşa və Şamaxıda dəyəri 200 min manata qədər olan məhsullar istehsal olunur. Bakıda 600 pud zəfəran, habelə pambıq parça isə 3000 pud həcmində istehsal olunur» [193, 1999, 17 fevral].

Müraciətdə bu kateqoriyaya daxil olan malların rüsumu cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülməsi, əks halda Bakı gömrük idarəsinin gələcək fəaliyyətinə mənfi təsir edəcəyi haqqında xəbərdarlıq edilirdi. Nəhayət, 1809-cu il avqustun 6-da Bakı gömrük məntəqəsi fəaliyyətə başladı. Senatın verdiyi qərara görə, Bakı gömrük idarəsi qəbul edilmiş aşağıdakı xüsusi təlimat əsasında fəaliyyət göstərməli idi: 1) Xəzər dənizinin başqa limanları və xaricdən gətirilən bütün mallarda gömrük toplanmalı; 2) gömrük haqqı müəyyən müddətdə 1757-ci ildə nəşr edilən Həştərxan nırxı (tarifi) əsasında yığılmalı, başqa vergilər isə indiyə qədər qüvvədə olan qərarları əsasında toplanmalı; 3) Rusiyanın daxili gömrükxanalarında gömrük haqqı ödənilmiş malların sahibi həmin malın ölkənin daxili əyalətlərindən gətirilməsi haqqında şəhadətnamə təqdim edərsə, onda Bakıya gətirilmiş bu mallardan daha vergi alınmamalı; 4) Bakıda Rusiyanın daxili əyalətlərinə xarici mal göndərən tacir, öz arzusundan asılı olaraq, rüsumu bu və ya digər limanlarda, məsələn, Həştərxan gömrükxanasında ödəyə bilərdi.

Bakı gömrükxanası, 1860-cı il

Bu təlimat azacıq dəyişikliklərlə demək olar ki, XIX əsrin birinci yarısına qədər qüvvədə qalmışdı. 1817-ci il mayın 30-da isə Rusiyada Asiya tarifi qəbul edilmişdi. Məhz 1817-ci ildən başlayaraq, Bakı gömrükxanası

gətirilən mallardan gömrüyü artıq Həştərxan tarifi ilə deyil, Asiya tarifi üzrə toplayırdı. Tacirləri ticarət qaydaları ilə tanış etmək və rus dili bilməyən tacirlərə kömək məqsədilə 1817-ci il Asiya tarifinin surəti Azərbaycan dilində gömrükxana və zastavalara (məntəqələrə) göndərilmişdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanın gömrük idarələri 1821-ci il güzəştli tarifi, 1831-ci ildə qadağan tarifi, həmçinin 1846 və 1851-ci illərin ümumi ticarət tarifləri əsasında fəaliyyət göstərmişdi [142, 2008, 18 mart, № 8(60)].

Xarici malların gömrük rüsumu ödənmədən qeyri-leqal yola Azərbaycana gətirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə A.P.Tormasov 1810-cu ildə Bakı gömrükxanasına Quba və Dərbənddə də gömrük toplamaq hüququna malik məntəqələrin təşkili və onların tezliklə fəaliyyətə başlaması üçün tədbirlərin görülməsi tapşırılmışdı. Bu məqsədlə Bakıdan bir neçə nəfər gömrük məmuru Dərbəndə ezam edilmiş və onlar 1810-cu il noyabrın 26-da Dərbənddə, martın 11-də Qubada gömrük məntəqəsinin təşkilinə rəhbərlik etmişdilər. Bakı gömrükxanasından Dərbənd və Quba gömrük məntəqələrinə zəruri təlimatlar, ölçülər, çəki daşları, gömrükxana dəftərləri və digər vəsaitlər göndərilmişdi. 1811-ci ildə Bakı gömrük idarəsinin təklifi ilə Şirvan xanı Mustafa xandan razılıq alınaraq Salyanda gömrük məntəqəsi açılmışdı. Bu məntəqə qaçaqmalçılığın qarşısını almaq üçün quru yollara nəzarət etməli idi. 1811-ci il iyunun 25-də qəbul edilmiş «Manifest»ə əsasən, Xarici ticarət departamenti və onun tərkibində olan gömrük xidməti Maliyyə nazirliyinin tərkibinə verildi. 1819-cu ildə idxal və ixrac rüsumlarını ləğv edən liberal xarakterli Gömrük tarifi, 1822-ci ildə isə əksinə, bir çox qadağanların daxil edildiyi mühafizəkar tarif qəbul olundu.

Beləliklə, Bakıda gömrük rüsumlarının alınmasına başlandı. Məsələn, 1809-cu ildə gömrük rüsumu 7937 manat, 1810-cu ildə 9087 manat, 1811-ci ildə 13113 manat, 1812-ci ildə 26145 manat, 1815-ci ildə 16191 manat, 1817-ci ildə 33743 manat, 1818-ci ildə 29227 manat, 1820-ci ildə 51853 manat olmuşdu. Daha doğrusu, gömrükxananın yaradılmasından ötən 10 il ərzində gömrük yığımlarının həcmi 6 dəfə artmışdı. Sonrakı illərdə bu göstəricilər daha da yüksəlsə də, bütün bu artımlar imperiyanı yenə də təmin etmirdi. Çar hökuməti bir neçə xanlığın müstəqil rüsum toplanmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü [130, 34].

1817-ci il noyabrın 3-də Rusiya Maliyyə nazirliyinin xüsusi sərəncamı ilə Bakı gömrükxanasına idarə statusu verilərək yeni ştat cədvəli müəyyən edildi. İmperator I Aleksandrın sərəncamı ilə Bakı gömrüyü işçilərinin illik əmək haqları aşağıdakı müəyyən edildi: gömrük idarəsi rəisi - 500 manat, müavin - 300 manat, tərcüməçi - 200 manat, dəftərxana məmuru - 130 manat, dəftərxana məmurunun köməkçisi - 120 manat, dəftərxanada sənədlərin sürətini çıxaranlar - 80 manatdan 100 manatadək, müfəttiş - 200 manat, malların boşaldılması və yüklənməsinə nəzarət edənlər - 60 manat-

dan 120 manata qədər. Sərhəd məntəqələrində malların daşınmasına nəzarət edənlər - 150 manatdan 450 manata qədər, 20 nəfərdən ibarət olan gömrük xidmətçiləri - 70 manatdan 140 manata qədər, yazı işlərinə baxanlar - 250 manat, 2 nəfərdən ibarət olan mühafizəçilər - 48 manat, gəmiləri liman körpüsündə gətirən nəzarətçilər - 300-400 manat əmək haqqı alırdı. Arxiv sənədlərində qeyd olunur ki, Bakı gömrükxanası əməkdaşlarının illik əmək haqqı 7628 manat olmuşdur. Həmin faktlar eyni zamanda Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyası Aktlarınının 3-cü cildində, 72 saylı sənəddə qeyd olunub. Bir qədər sonra Bakı gömrüyündə əmək haqları artırıldı. Yeni əmək tariflərinə əsasən, o zaman gömrük idarəsi başçısının əmək haqqı 700 manat, müavini 500 manat, katibi 220 manat, tərcüməçilərə 100 manat, məmurlara 170 manat, gömrükdə qeydiyyat aparənlara 135 manat, nəzarətçilərə 270 manat, gəmi nəzarətçilərinə 220 manat, liman rəisinə 170 manat, 16 nəfər gəmi yükləyən işçilərə 50-100 manat, təmircilərinə 170 manat əmək haqqının gümüş pulla verilməsi müəyyən olunmuşdu [131, 42].

1823-1844-cü illərdə Rusiyanın maliyyə naziri olmuş Yeqor Kankrin Azərbaycanın İranla olan sərhədlərində və ən mühüm keçid yollarında yeni gömrük məntəqələrinin yaradılmasını təklif etmişdi. Lakin çoxlu yazışmalara, təklif və mülahizələrə baxmayaraq, 1831-ci ilə qədər Azərbaycanda yalnız Bakı gömrükxanası, Quba, Dərbənd və Salyan gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Yuxarıda qeyd edilən məntəqələr Bakı gömrükxanasının rəhbərliyi və nəzarəti altında fəaliyyət göstərməli, idxal, ixrac və müsadirə edilən mallar haqqında Bakı gömrükxanasına məlumat verməli idilər. Bakı gömrük idarəsi də öz növbəsində Xarici ticarət departamentinə mütəmadi olaraq aylıq və illik hesabatlar təqdim edirdi.

Şimali Azərbaycanın gömrük məntəqələri bir müddət müstəqil fəaliyyət göstərsə də, 1828-ci ilin yanvarında Xəzər dənizindən Qara dənizə, İran və Türkiyə sərhədidən başlayaraq Qafqaz xəttinə qədər böyük bir ərazini əhatə edən Gürcüstan gömrük dairəsinin tərkibinə daxil edildi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən gömrükxanalara aid arxiv sənədləri ticarət-iqtisadi əlaqələrə aid məlumatlarla yanaşı ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi haqqında da ətraflı məlumatlara rast gəlinir. Çar imperiyasının karantin-gömrük sənədləri ermənilərin köçürülməsi prosesini izləməyə imkan verir. Gömrük sənədləri bu prosesi kütləvi olaraq 1840-cı ilə qədər, ara-sıra isə XX yüzilliyin başlanğıcına qədər davam etdiyini göstərir [133, 113-130].

1831-ci il iyunun 3-də «Cənubi Qafqaz ölkəsində ticarət və gömrük işlərinin təşkili haqqında Əsasnamə» qəbul edilməsi ilə işğal edilən ərazilərdə gömrük nəzarətinin təşkili rəsmi şəkllə salındı. Senatın verdiyi Əsasnamədə Azərbaycan ərazisində təşkil edilən gömrükxanalara birbaşa aid olan bəndlər aşağıdakılar idi:

«1. Cənubi Qafqaz ölkəsində müstəqil gömrük dairəsi təşkil olunur. O, Qafqaz baş rəisinin sərəncamı və nəzarəti altında fəaliyyət göstərməlidir; 4. Cənubi Qafqaz ölkəsinin iki şəhərində - Tiflis və Bakıda malların saxlanma yeri təşkil olunur; 5. Xəzər dənizi ilə gətirilən və aparılan mallardan, həmçinin İran və Türkiyə sərhədlərindən gətirilən mallardan gömrük toplamaq hüququ Bakı gömrükxanasına verilir; 10. Xəzər dənizi sahilində olan Dərbənd və Qubadan əlavə Salyan, Lənkəran və Cavadda məntəqələr təşkil olunur; Dərbənddən Lənkərana qədər təşkil olunmuş məntəqələr Bakı gömrükxanasının, Mehridən İran sərhədini qurtaracağına və ya Ağrı dağına qədər olan məntəqələr Naxçıvan gömrükxanasının idarəsi altına verilir».

1828-ci ildə yaradılmış Gürcüstan gömrük dairəsi 1831-ci il iyunun 3-dən Cənubi Qafqaz gömrük dairəsi adını aldı. Beləliklə, Xəzər dənizinin sahilboyu ərazisində, Dərbənddən Lənkərana qədər olan məntəqələr Bakı gömrükxanasına, Mehridən başlayaraq İranla sərhəd xəttinin son nöqtəsinə, oradan Ağrı dağına qədər olan məntəqələr isə Naxçıvan gömrükxanasına tabe idi. 1828-ci ildə yaradılmış Gürcüstan gömrük dairəsi 1831-ci il iyunun 3-dən Cənubi Qafqaz gömrük dairəsi adını aldı. 1831-ci il sentyabrın 1-dən xarici ticarət departamentinin qərarına əsasən Azərbaycanın gömrük məntəqələri Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinin tərkibinə verildi. Cənubi Qafqaz gömrük idarəsinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq Bakı gömrükxanası 1831-1832-ci illərdə əvvəllər daxil olduğu Həştərxan gömrük dairəsinin tərkibindən çıxarılaraq (Dərbənd və Quba gömrük zastavaları ilə birlikdə) Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinə daxil edilmiş, tərkibində Lənkəran və Cavad gömrük zastavaları yaradılmışdı [150, 1998, 12 avqust, № 29 (81)].

*Culfa gömrük buraxılış məntəqəsində bərə keçidi
(XIX yüzilliyin sonları)*

Ticarət yollarının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq 1831-ci ilin oktyabrında Quba gömrük məntəqəsi ləğv edilərək, onun əvəzinə Xəzər dənizi sahillə-

rindəki Niyazabad limanında gömrük məntəqəsi təşkil olundu. Ticarətin daha çox cəmləşdiyi Cavad məntəqəsinə isə yuxarı dərəcəli məntəqə statusu verildi. 1832-ci il yanvarın 1-də Zəngəzur-Qarabağ bölgəsində sərhədyanı ticarətə gömrük nəzarətini həyata keçirən və tərkibində bir neçə keçid-buraxılış məntəqəsi olan Ağoğlan gömrükxanası fəaliyyətə başladı [164, 106-7].

Naxçıvan ərazisində yerləşən gömrük məntəqələrinin dislokasiyasında tez-tez dəyişikliklər edildi. 1835-ci ildə İran sərhədindən Ordubada gedən yol üzərində Ordubad gömrük məntəqəsi fəaliyyətə göstərməyə başladı. Lakin Ordubad məntəqəsinin fəaliyyəti çox sürmədi və sərhəddən bir qədər aralı olması səbəb göstərilərək 1844-cü ildə ləğv edildi. 1831-ci ildə təşkil edilmiş Naxçıvan gömrükxanası 1844-cü ildə Araz çayı sahilindəki Güllüstan məntəqəsinə köçürüldü. 1844-cü ildə fəaliyyəti dayandırılan Ordubad gömrük məntəqəsi 1846-cı ildə yenidən açıldı. Yenə həmin il Güllüstan gömrük idarəsi yenidən Naxçıvana köçürüldü. Ticarət və gömrük üçün az əhəmiyyəti olan və sərhəddən olduqca aralı yerləşən Cavad gömrük zastavasını 1846-cı il mayın 1-də ləğv edildi. 1846-cı il martın 15-də Cənubi Qafqaz diyarı Baş gömrük idarəsinin Bakı gömrükxanasına göndərdiyi təlimatda Salyanda gömrük zastavasının, Abdulyan məntəqəsinin nəzdində isə səyyar gömrük postunun təşkil edilməsi haqqında göstəriş verilmişdi. 1847-ci ildə Baş Nəraşen gömrük məntəqəsi ləğv edilərək əvəzində Şəhur gömrük məntəqəsi yaradıldı. 1848-ci ildə Lənkəran gömrük zastavasını Astaraya, 1849-cu ildə isə Salyan gömrük məntəqəsi Muğan ərazisinə, sərhədə daha yaxın olan Biləsuvar məntəqəsinə köçürüldü [164, 109; 193].

Gömrük məntəqələri ilə bərabər ticarətin inkişafında karantin idarələri də mühüm rol oynayırdı. Xaricdən gətirilən mallar karantində nəzarətdən keçirildikdən sonra gömrük məntəqələrinə aparılırdı. Karantin idarələri sərhədə yaxın olduğu halda, gömrükxanalar və məntəqələr sərhəddən bir qədər aralı yerləşdirilmişdi. Ona görə də karantin idarələrində yoxlanılan mallar bəzən birbaşa gömrük məntəqələrinə aparılmadan və heç bir gömrük rüsumuna cəlb edilmədən bazara çıxarılırdı. Azərbaycanda çoxlu sayda karantin və gömrük məntəqələri yaradılmasına baxmayaraq, Xarici ticarət departamenti və Qafqaz canişinliyi bu məntəqələrin yararlı inzibati bina və anbarlarla təmin edilməsinə diqqət ayırmırdı. Belə ki, 1839-1841-ci illərdə Azərbaycan ərazisində mövcud karantin-gömrükxanaların saxlanılması tikinti və təmir işlərinə ayrılan cəmi 61,2 min gümüş manat vəsait gömrük gəlirlərinin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi.

Bakı gömrük idarəsi ölkənin şimal və cənub sərhədlərində gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Dərbənd və Quba zastavaları, Cavad, Salyan, Şuşa, Yelizavetpol (Gəncə) və Lənkəran gömrük məntəqələri Bakı gömrük idarəsinin tabeliyində idi. Hərbi qurumlar bir çox hallarda gömrük məntəqələrinin işinə müdaxilə edirdilər.

Rusiya maliyyə nazirliyi İranla sərhəddə və ən mühüm keçid yollarında əlavə olaraq yeni gömrük məntəqələrinin yaradılmasını təklif etmişdi. Lakin 1831-ci ilə qədər Azərbaycanda yalnız Bakı gömrükxanası, Quba, Dərbənd gömrük məntəqələri və Salyan gömrük postu fəaliyyət göstərmişdi. Bu məntəqələr idxal, ixrac və müsadirə edilən mallar haqqında məlumatları tabeçiliyində olduqları Bakı gömrükxanasına verirdilər. Bakı gömrük idarəsi də öz növbəsində Xarici ticarət Departamentinə aylıq, rüblük və illik hesabatlar təqdim edirdi. Azərbaycandakı gömrük məntəqələri ilk vaxtlar müstəqil fəaliyyət göstərsə də, 1828-ci ilin yanvarından yeni yaradılan və Xəzər dənizindən Qara dənizə, İran və Türkiyə sərhədindən Qafqaz xəttinə qədər olan bir ərazini əhatə edən Gürcüstan gömrük dairəsinə daxil edildilər.

1831-ci il sentyabrın 1-dən xarici ticarət departamentinin qərarına əsasən Azərbaycan ərazisindəki gömrük məntəqələri Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinin tərkibinə verildi. Ticarət mallarının daşındığı yollarının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq 1831-ci ilin oktyabrında Quba gömrük məntəqəsi ləğv edildi, onun əvəzinə Xəzər dənizi sahillərindəki Niyazabad limanında gömrük məntəqəsi təşkil oldu.

İlk yerli gömrükxanalardan biri Culfa gömrükxanası (1830-1912-ci illər) olmuşdur. Ticarətin daha çox cəmləşdiyi Cavad məntəqəsi isə daha yüksək dərəcəli məntəqəyə çevrildi. 1834-cü ildə müxtəlif epidemiyaların qarşısını almaq üçün Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhədlərində, o cümlədən Ordubad, Culfa, Şərur və İğdır karantin məntəqələri fəaliyyətə başladı. Karantin məntəqələri Azərbaycanda gömrük işinin təşəkkülündə mühüm rol oynadı. 1835-ci ildə İran sərhədindən Ordubada gedən yolun üzərində yerləşən keçid-buraxılış məntəqəsinə gömrük məntəqəsi statusu verildi. Ordubad məntəqəsi sərhəddən 50 verst məsafədə olması əsas götürülərək 1844-cü ildə bağlanılsa da, 1846-cı ildə yenidən açıldı. 1831-ci ildə təşkil edilmiş Naxçıvan gömrükxanası 1844-cü ildə Araz çayının kənarına, Gülüstanə, 1846-cı ildə isə yenidən Naxçıvana köçürüldü.

Ticarət və gömrük işi üçün az əhəmiyyəti olan və sərhəddən nisbətən uzaq məsafədə yerləşən Cavad gömrük zastavası 1846-cı il mayın 1-də ləğv edildi. 1847-ci ildə Baş Nəraşen gömrük məntəqəsi ləğv edilərək onun əvəzində Şərur gömrük məntəqəsi yaradıldı. Şərur gömrük məntəqəsi İranla sərhəddə, Şahtaxtı məntəqəsindən 13 km məsafədə yerləşirdi. 1849-cu ildə Salyan gömrük məntəqəsi isə Muğan ərazisində sərhədə daha yaxın olan Biləsuvar məntəqəsinə köçürüldü [151, 19; 164, 109-110].

Gömrük məntəqələri ilə bərabər, sərhədyanı ticarətin tənzimlənməsində karantin idarələri də mühüm rol oynayırdı. Xaricdən gətirilən mallar karantin nəzarətindən keçirildikdən sonra gömrük məntəqələrinə aparılırdı. Karantin idarələri sərhədə yaxın, gömrükxanalar və məntəqələr isə sərhəddən bir qədər aralı yerləşdirilirdi. Ona görə də karantin

idarələrində yoxlanılmış mallar bəzən birbaşa gömrük məntəqələrinə aparılmadan və heç bir gömrük rüsumu ödənilmədən satılırdı.

Azərbaycanın cənub sərhədlərində çoxlu sayda karantin və gömrük idarələrinin mövcud olmasına baxmayaraq, Xarici ticarət departamenti və Qafqaz canişinliyi bu məntəqələrin yararlı bina ilə təmin edilməsinə az fikir verirdi. Belə ki, 1839-1841-ci illərdə Azərbaycan ərazisindəki karantin məntəqələri və gömrükxanaların tikintisi, təmiri və saxlanılmasına cəmi 61,2 min gümüş manat pul xərclənmişdi. Bu xəzinənin ərazimizdə toplanan gömrük gəlirlərinin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi.

Bundan əlavə, XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən karantin-gömrük postları gömrükxanaların nəzdində idi. Karantin postları malların gömrük rüsumlarına cəlb edilməsində məhdud səlahiyyətlərə malik idi və buradan keçirilən yüklər qeydiyyatla alınması üçün ən yaxınlıqdakı gömrükxanaya göndərilirdi. Gömrük məntəqələri ilə yanaşı olaraq, sərhədyanı ticarətin tənzimlənməsində karantin idarələri də mühüm rol oynayırdı. Xaricdən gətirilən mallara karantin nəzarətindən sonra gömrük məntəqələrinə aparılırdı. Karantin idarələri sərhədə yaxın, gömrükxanalar və məntəqələr isə sərhəddən bir qədər aralı məsafədə yerləşdirilirdi. Ona görə də karantin idarələrində yoxlanılmış mallar bəzən birbaşa gömrük məntəqələrinə aparılmadan və heç bir gömrük rüsumu ödənmədən satılırdı.

Gömrük işini tənzimləyən gömrük tarifləri çar hökumətinin xarici ticarət siyasətinin «güzgüsü» idi. 1817-ci il mayın 30-da isə Rusiyada xarici ticarət sahəsində Asiya tarifi qəbul edildi. 1817-ci ildən başlayaraq Bakı gömrükxanasında xaricdən gətirilən mallardan gömrük rüsumu Həştərxan tarifi ilə deyil, Asiya tarifi üzrə toplanırdı. Tacirləri ticarət qaydaları ilə tanış etmək və rus dilini bilməyən tacirlərə kömək məqsədilə 1817-ci il Asiya tarifinin surəti Azərbaycan dilinə çevrilərək gömrükxana və zastavalara (məntəqələrə) paylanmışdı. Sonrakı illərdə Azərbaycan ərazisindəki gömrük idarələri 1821-ci il güzəştli tarifi, 1831-ci ildə qadağan tarifi, həmçinin 1846 və 1851-ci illərin ümumi ticarət tarifləri əsasında fəaliyyət göstərmişdi [142, 2008, 18 mart, № 8(60)].

XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarında qeyri-leqal yollarla mal gətirilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə Şimali Azərbaycanda, həmçinin Cənubi Qafqazda olan karantin idarələrinin gömrükxanalarla birləşdirilməsi tələb olunurdu. 1847-ci il mayın 4-də qəbul edilən qaydalar əsasında Azərbaycan ərazisində mühüm inzibati tədbirlər həyata keçirildi və karantin idarələri gömrük məntəqələri ilə birləşdirildi. Yeni dəyişikliklərə görə, Abşeron (Bakı qəzası, 1841-1898-ci illər), Qazıxanə-Obninsk (Quba qəzası, 1878-1900-cü illər), Salyan (Bakı quberniyası, 1847-1903-cü illər) və Yuxarı Kür karantin-gömrük postlarını (Bakı quberniyası, 1861-1918-ci illər) yaradıldı.

XIX yüzilliyin sonlarında Dərbənd və Quba zastavaları, Cavad-Salyan, Şuşa, Yelizavetpol (Gəncə), Lənkəran məntəqələri də Bakı gömrük

idarəsinin təcəhiliyinə verilmişdi. Bütün gömrük məntəqələrinin başı üzərində hərbiçilərin nəzarəti var idi. Bir qayda olaraq, gömrük məmurlarının əksəriyyəti rüslardan, bir qismi də erməni və gürcülərdən ibarət olurdu. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar gömrük nəzarəti işlərinə nadir hallarda qəbul edilirdi. Bununla yanaşı, uzun illər Rusiya imperiyasının gömrükxanalarında çalışmış, öz peşəkarlıqları ilə fərqlənən azərbaycanlı gömrük əməkdaşları da olmuşdur. Artıq qeyd edildiyi kimi, professorlar A.Şəkəriyev və F.Əsədovun tədqiqatlarında bir sıra azərbaycanlı gömrük məmurlarının həyatı və xidməti fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Cənubi Qafqazın gömrük sisteminin daha da genişləndirilməsi işində yeni mərhələ başladı. Qafqaz canişinin 1861-ci il martın 31-də təsdiq etdiyi «Qafqazda və Zaqafqaziyada gömrük-karantin hissəsinin yenidən qurulması haqqında Əsasnamə»yə görə Cənubi Qafqaz gömrük ərazisi karantin-gömrük dairələrinə bölündü. Bakı karantin-gömrük dairəsi öz növbəsində Bakı və Cəbrayıl distansiyalarına ayrıldı. Bakı dairəsinə Terek çayından başlayaraq, Astarə məntəqəsinədək Xəzərboyu ərazilər; Cəbrayıl dairəsinə isə Astarədən başlayaraq İrana sərhəd boyu Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası, İrəvan, Naxçıvan və Eçmiədzin sərhədinə kimi Aleksandropol qəzası daxil edildi. Bakı gömrükxanası gömrük-karantin kontorunu adı ilə Bakı şəhərində yerləşən karantin-gömrük idarəsinin təcəhiliyinə verildi. «Əsasnamə» müvəqqəti xarakter daşdığına görə 1863-cü ilədək həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin Bakı hərbi qubernatorunun 1863-cü il 22 fevral tarixli təlimatına əsasən «Əsasnamə»nin vaxtı 1866-cı il yanvarın 1-dək uzadıldı [133, 33-34^{ax}].

Maliyyə nazirinin 1896-cı il 15 iyun tarixli əmri ilə Rusiyanın Avropa hissəsində, o cümlədən Qafqazda gömrük dairələrinin adları dəyişdirildi. Bakı karantin-gömrük dairəsi Bakı gömrük dairəsi, karantin-gömrük kontoruna isə müvafiq olaraq gömrük idarəsi statusu verildi. «Rusiyanın Avropa hissəsində, Qafqazda və İrkutsk gömrük rayonunda yerləşən gömrük müəssisələrinin ştatları haqqında» 1897-ci il 8 dekabr qanununa əsasən Bakı karantin-gömrük kontorunu Bakı Gömrük İdarəsinin tərkibində olmaqla Bakı gömrükxanası adlandırıldı.

Azərbaycan sərhədlərində sərhəd mühafizəsinin təşkili və inkişafı haqqında Bakı karantin-gömrük dairəsi rəisinin 1870-ci ilə aid hesabat xarakterli qeydlərində Azərbaycan ərazisinə yaxın Şərqi ölkələrindən daxil ola biləcək xəstəliklərin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərdən, gəmilərin, yüklərin və sərhədi keçən sərnişinlərin karantin baxışından keçirilməsi və qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması faktlarından bəhs edilir. Qeyd edilməlidir ki, Cənubi Qafqazda İrana aparılan tranzit malların gömrük rəsmiləşdirilməsi 1870-ci ildə dərc edilən qaydalara əsaslanırdı.

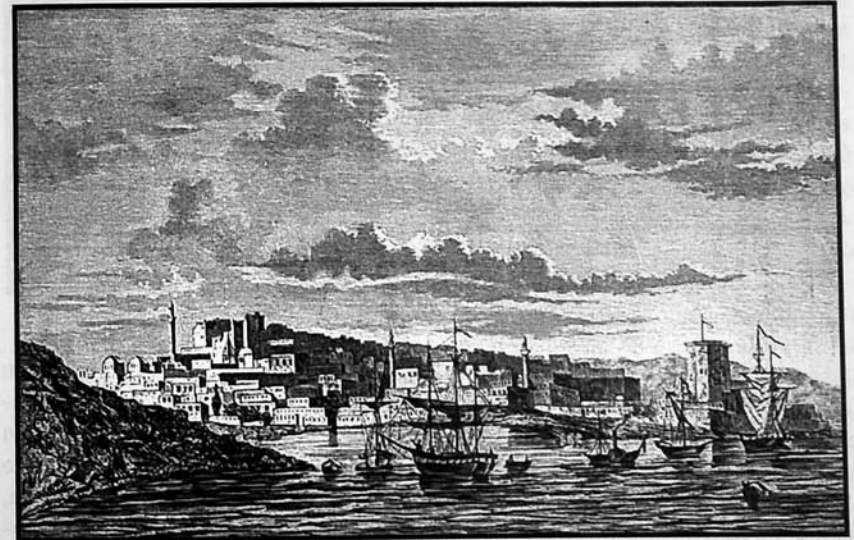
1874-cü ildən başlayaraq Bakı karantin-gömrüyünün əhatə dairəsinə

Şimali Qafqazda yerləşən Mozdok, Proladinsk, Kızılyar, Serebrakovski məntəqələri də daxil edilmişdi. 1890-cı ildə Bakı karantin-gömrük dairəsinin adı dəyişdirilərək Bakı karantin gömrüyü adlandırıldı və İğdır, Orqovski, Abbas-İlsk məntəqələri də daxil edildi. 1893-cü ildə Rusiya imperiyasında fəaliyyət göstərən on bir gömrük dairəsi aşağıdakılar idi: Sankt-Peterburq, Vilen, Varşava, Radom, Radzvilov, Cənub, Kutais, Bakı, Zakaspi, Türkiştan və Semipalatinsk. İmperiyanın ərazisində yerləşdirilən 249 gömrük müəssisəsinin 24-ü Bakı karantin gömrüyünə tabe idi [136, 9].

1886-cı ildə Bakıda əmtəə birjasının fəaliyyətə başlaması xarici ticarət və gömrük işinin inkişafına təkan verdi.

XIX yüzilliyin sonlarında Bakı gömrük dairəsinin tərkibinə Bakı gömrükxanası, Dərbənd, Lənkəran, Cavad, Salyan, Baş Nəraşen, Ordubad, Gümrü, Suxum-qala və Axalsix zastavaları, Naxçıvan, İrəvan, Redut-qala, Ağoğlan və Tiflis gömrükxanaları daxil idi. Xarici ticarət yüklərin gömrük baxışını asanlaşdırmaq üçün İran və Osmanlı dövlətləri ilə sərhəddə 18 gömrük buraxılış məntəqəsi yaradılmışdı: Dərbənd, Abşeron, Salyan, Lənkəran, Cavad, Cəbrayıl, Culfa, Şərur, İğdır, Gümrü, Canbaz, Diqvir, Ozurkənd, Poti və Suxum-qala.

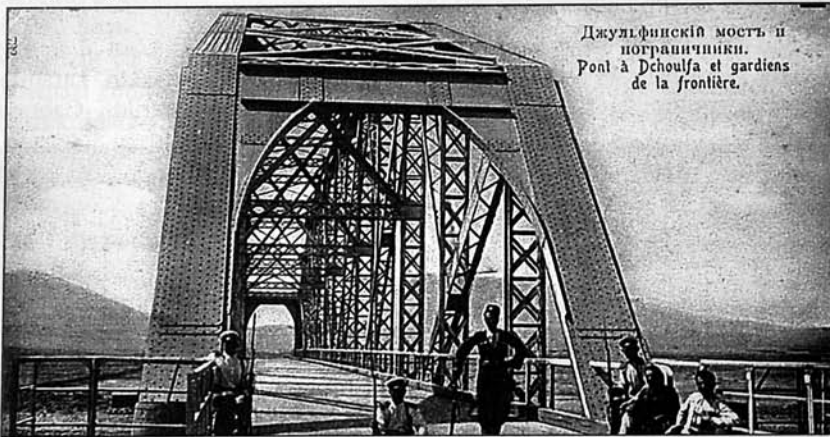
1-ci dərəcəli Cəbrayıl karantin-gömrük zastavasını 1847-ci il 4 may tarixli «Əsasnamə»yə əsasən yaradıldı və ona 1861-ci ildən karantin-gömrük kontorunu, 1897-ci ildə isə gömrükxana statusu verildi. Cəbrayıl

Bakı limanının ümumi görünüşü (1870-ci illər)

karantin-gömrük zastavası 1861-ci ilə qədər Naxçıvan karantin-gömrük idarəsinə, 1861-1897-ci illərdə Bakı karantin-gömrük dairəsinə, 1897-1911-ci illərdə Bakı gömrük dairəsi idarəsinə, 1911-1918-ci illərdə isə Qafqaz gömrük dairəsinə tabe olmuşdur.

XIX yüzilliyin sonlarından başlayaraq xarici ticarət əməliyyatlarının canlanması ilə Azərbaycan sərhədlərindəki gömrük müəssisələrinin fəaliyyəti genişləndi. Arxiv sənədlərində Astara, Petrov, Culfa və Şəhur (Şahtaxtı) gömrükxanaları (indiki Şirvan rayonu ərazisində), Lənkəran, Bulqan, Ordubad və Oqrov gömrük zastavaları, Biləsuvar və Cəbrayıl gömrük məntəqələri, Kəlvəz, Şatırlı və Bəhramtəpə gömrük postlarından keçirilən yüklər və qaçaqmalçılıq faktları haqqında ətraflı məlumatlar vardır. Qeyd edilən gömrük müəssisələrinin Bakı gömrük idarəsinə sərhəddən keçirilən malların mənsəyi, növü, çəkisi və dəyəri haqqında həm illik hesabatlar, həm də bəzi gömrük əməliyyatları haqqında operativ məlumatlar verilirdi. Məsələn, Şəhur gömrük məntəqəsindən daxil olan sənəddə göstərilirdi ki, 1900-cü il aprelin 13-də məntəqədən xam dəri məmulatları buraxılmış və hər puda görə 24 manat rüsum alınmışdır [12, 3].

Araz çayı üzərində 1907-ci ildə istifadəyə verilən Culfa körpüsü

XX yüzilliyin başlanğıcında gömrük idarəçiliyində həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri Azərbaycan ərazisində yeni gömrükxanaların formalaşması ilə nəticələndi. I dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya imperiyasının gömrük idarəçiliyində həyata keçirilən dəyişikliklər Azərbaycan ərazisində yeni gömrükxanaların formalaşması ilə nəticələndi. Yeni təlimata əsasən, Bakı gömrük idarəsinə 1-ci dərəcəli Bakı, Tiflis, Culfa və Astara, 2-ci dərəcəli Petrovsk (Mahaçqala), Şahtaxtı və Cəbrayıl və 3-cü dərəcəli Biləsuvar gömrükxanaları daxil edildi. Bununla bərabər, Bakı gömrük idarəsinin

tərkibində bir neçə zastava və buraxılış-nəzarət postları açılmışdı. Dərbənd gömrük postu, Lənkəran, Bulqan, Orlov, Alışar, Ordubad gömrük zastavaları, Qızıl-ağac gömrük postu, həmçinin Kəlvəz, Arus, Şatırlı, Şandrukov, Maralyan, Bəhramtəpə kimi gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi.

Gömrük işi sahəsində son yüz ilin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlara səmərəli nəzarət yalnız gömrük orqanlarının fəal iştirakı ilə mümkündür. Malların gömrük sərhədindən qanuni keçirilməsi və onun şərtləri, həmçinin xarici ticarət müqavilələrində öz əksini tapan məsələlər gömrük nəzarətinin gedişində aşkarlanır. Keçmiş Rusiya imperiyası dövründə, daha doğrusu birinci dünya müharibəsindən əvvəl Bakı limanına gətirilən Asiya mənsəli kənd təsərrüfatı malları (əsasən Rusiya, Orta Asiya və Xəzərin şərq sahili vilayətlərindən), o cümlədən taxıl, pambıq, pambıq çiyidi, pambıq yağı, yun, mal-qara dərisi, ipək, barama, qiymətli ağac növləri və tikinti üçün meşə materialları, dərman bitkiləri, boyaq maddələri, biyan kökü, düyü, çay, quru meyvələr, balıq, manufaktura, şüşə və şüşə məmulatları, çini qablar, kimya məhsulları, rezin məmulatları və b. yüklər daxil olurdu.

Buradan isə düyü və quru meyvələr Qərbi Avropa və Sibirə qədər geniş bir əraziyə daşınırdı. Pambıq, yun və emal edilməmiş dəri Polşa və Moskva iqtisadi rayonuna; pambıq yağı Batumdan keçməklə Almaniyaya (Hamburqa); ipək və barama Fransaya; un, çay, şəkər, manufaktura, qalantereya, şüşə və çini qablar, metal, rezin və rezin məmulatları, Rusiya istehsalı olan fabrik məhsulları İrana daşınırdı. Qonşu ərazilərdən gətirilən bəzi xammal növləri Azərbaycan ərazisində emala cəlb edildikdən (gömrük ərazisində emal) sonra xarici bazarlara aparılırdı. Məsələn, Şimali Qafqazdan və Volqaboyundan daxil olan taxıl İrana göndərilmək üçün burada üyüdüldü. Ölkəyə gətirilən pambığın bir hissəsindən (120 min pud) müxtəlif növ parçalar toxunaraq İrana göndərilir və ya ixrac üçün nəzərdə tutulan on minlərlə pud düyü Azərbaycandakı dəyirmanlarda təmizlənirdi. Bütün xarici ticarət əməliyyatları, o cümlədən gömrük ərazisində emal və təkrar emal əməliyyatları gömrük rüsumuna cəlb edilirdi [135, 21-22].

1905-1907-ci illərin inqilabi hadisələri və 1917-ci ilə qədər olan dövrdə gömrükxana və gömrük postları öz əsas funksiyalarından əlavə polis funksiyasını yerinə yetirirdi. Sərhəddən inqilabi ruhlu siyasi ədəbiyyatın, silah və partlayıcı maddələrin gizli yolla keçirilməsi hallarının qarşısı alınır. Polislə yanaşı gömrük məmurlarına da quru və dəniz sərhədində 100 verst aralı məsafədə qaçaqmal, silah və qadağan edilmiş siyasi ədəbiyyatın axtarışını aparmaq və müsadirə etmək səlahiyyəti var idi. 1092-1907-ci illərdə «İskra» qəzetinin gizli yolla daşınmasının qarşısını almaq üçün yerli gömrük postlarına Gömrük Departamenti tərəfindən xüsusi tapşırıq verilmişdi. 1908-ci il məlumatına əsasən, Bakı gömrük dairəsinə 1-

ci dərəcəli Bakı, Tiflis və Həştərxan, 2-ci dərəcəli Petrovsk (Mahaç-Qala), Astara, Cəbrayıl və Şahtaxtı, 3-cü dərəcəli Biləsuvar gömrükxanaları, Dərbənd, Qızıl-Ağac, Küryanı (Pereval) postları, Lənkəran, Bulqan, Orqov, Alışar, Ordubad zastavaları və Dərbənd, Arus, Şatırlı, Şandruk, Maralyan, Kəlvəz və Bəhramtəpə keçid məntəqələri daxil idi. Bakı gömrük dairəsi Maliyyə nazirinin 1911-ci il 21 iyun tarixli qərarı ilə ləğv edildi. Bakı gömrükxanası 1911-ci il iyunundan Tiflisdə yerləşən Qafqaz dairəsi gömrük idarəsinin tərkibinə verildi.

1910-cu ildə Batum gömrük dairəsinin ləğv edilməsi ilə əlaqədar yenidən struktur dəyişiklikləri aparıldı. 1911-ci il iyulun 1-də yaradılan Qafqaz gömrük idarəsi Qara dəniz, Xəzər dənizi, osmanlı dövləti və İranla sərhəd boyu ərazini əhatə edirdi. Mərkəzi idarə aparatı Tiflisdə yerləşdirilmişdi.

1911-ci il iyunun 1-dən isə gömrükxana Tiflisdə yerləşən Qafqaz gömrük dairəsinə tabe idi. Gömrükxananın fəaliyyəti Senatın 21 yanvar 1911-ci ildə təsdiq etdiyi Rusiya imperiyası gömrükxanalarının nümunəvi nizamnaməsi ilə tənzimləndirdi (1 iyun 1911-28 may 1918-ci il).

Bakı gömrükxanası bu regionda, xüsusilə Rusiya-İran ticarət münasibətlərinin aparıldığı əsas gömrük müəssisələrindən biri idi. Bakı gömrüyünün fəaliyyət zonasına İranın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və sıx əhaliyə malik Xəzər sahili Gilan, Elburs və Mazandaran vilayətləri, Rəşt, Qəzvin, Məşhəd, Astrabad və Tehran şəhərləri daxil idi. İrandan Bakı gömrükxanasına düyü, sitrus və quru meyvələr, balıq (bütün növləri), pambıq, tranzit olaraq xalça və xalça məmulatları Qərbi Avropa bazarına, barama qurdları (əsasən Marsel və Milana), az miqdarda xam yun və dəri, safyan gətirilirdi; Bakı gömrükxanasından keçməklə Rusiyadan İrana şəkər, pambıq-kətan, yun və ipək parçalar, kibrit, buğda unu, spirt, pivə, tütün və tütün məmulatları, dəmir məmulatları, neft məhsulları və s. aparılırdı. 1912-ci il 27 iyun tarixli qanuna əsasən dəniz və çay sahilində yerləşən gömrük müəssisələrində nəzarət və gömrük baxışının fasiləsiz olaraq sutka ərzində 10 saat davam etməli idi.

Bu dövrdə Bakı limanının ərazisi böyük bir sahəni əhatə edirdi. Bakı ticarət limanı Bakı buxtasında yerləşirdi və Şıx burnundan Zığa (Sultan) qədər sahilboyunu əhatə edirdi. Limanda gəmilərin yükürmanın həyata keçirilməsi üçün 103 ədəd yanalma körpüsü quraşdırılmışdı. Körpülərdən 33-ü şəhərin sahil ərazisində, 20-si Bibiheybət, 50-si isə Qaraşəhər və Zığ sahillərində idi [239, 39-40].

Təkcə Bakı gömrüyündən 1900-cü ildə gələn mallar arasında digər mallarla yanaşı, kibrit və pambıqdan daha çox rüsumlar alınır. Həmin il üçün məlumatların birində qeyd olunur ki, Bakı gömrükxanasında 23 milyon dəyərində ixrac malları qeydə alınmışdı ki, bu da öz növbəsində

böyük miqdarda gömrük gəlirlərinin daxil olması demək idi [134, 137].

1902-ci ilin quberniya icmalında qeyd olunur ki, ticarət dövriyyəsində yüksəliş daha çox idi. Bakı gömrükxanasında 715 ticarət gəmisi qeydiyyata keçmişdi. Bunlardan 608-i İrandan gəlmişdi. Həmin ildə Bakı gömrüyündə 10803 manat 44 qəpik, Astara gömrüyündə 94849 manat 86 qəpik, Biləsuvar gömrüyündə 7783 manat, Lənkəran zastavasında 2299 manat 64 qəpik, Bəhram-Təpə gömrük zastavasında 12878 manat 14 qəpik, Kəlvəz gömrük postunda 1644 manat 72 qəpik, Şatırlı gömrük postunda 1175 manat 29 qəpik, Arus gömrük postunda 102 manat 51 qəpik gömrük rüsumları toplanmışdı.

Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, on il ərzində Bakı gömrükxanasından keçməklə İranla ticarət dövriyyəsinin həcmi 1, 6 dəfə, o cümlədən idxal malları üzrə 1,5 dəfə, ixrac malları üzrə 2,7 dəfə artmışdı.

Cədvəl 1.1

Bakı gömrükxanasında qeydə alınan İranla ticarət dövriyyəsinin dinamikası (1897-1906-cı illər, min pudla)

İllər	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
İdxal	3039	5723	5049	4411	5352	4204	4312,2	6026,7	4912,3	4932,5
İxrac	3441	3339	4558	5142	4514	4491	4743,6	4743,6	5470,9	9427,7
Cəmi	6480	9062	9607	9553	9866	8695	8415,1	10770,3	4515,4	10403,4

Mənbə: Промышленность и торговля г. Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. Баку: 1907, s. 42.

Digər gömrük məntəqəsi, post və zastavalarında gömrük rüsumlarının həcmi artmışdı. F.Əsədov və A.Şəkəraliyev qeyd edirlər ki, 1900-cü ildə Bakı limanına başqa yerlərdən, xüsusən Rusiya və Avropa ölkələrindən böyük həcmdə yüklə dolu 7503 buxar və 1045 yelkənli gəmi gəlmişdi. Bütün bu gəmilər yük və sərnişinlərinə görə gömrük rüsumu verirdi (Rusiyadan başqa). Həmin ildə gəmilərlə Həştərxana 24 milyon manat həcmində mal yola salınmışdı. Hər il Bakı limanına 6 mln. pud meşə-ağac materialları daxil olurdu [151, 30, 166].

Bakı limanında xüsusi şəxslərə məxsus 68 taxta körpü var idi. Bunlardan əlavə, şəhər idarəsinə və gömrükxanaya məxsus 2 daş körpü də olmuşdur. «Neft», «Provodnik», «Bibi-Heybət nəqliyyat gəmiçiliyi» şirkətləri ilə yanaşı Bakı taciri İsrəfil Hacıyevin 2 paroxodu və 3 barjı limanda yük daşınmasını həyata keçirirdi. Yüklərin gəmilərə yığılıb-boşaldılması hər 1000 puda görə 5-5 rubl 50 qəpik miqdarında haqq alınır.

Cədvəl 1.2

1906-cı ildə Bakı limanında əsas idxal-ixrac mallarının yük dövriyyəsi(pudla)

s/s	Əsas malların adı	İdxal	İxrac
1	Taxıl və taxıl məhsulları	7406207	2135079
2	Un	1383914	799337
3	Duz	811492	209877
4	Meyvə	1222760	573767
5	Balıq və kürü	659106	259145
6	Şəkər və şəkər tozu	1207076	2733828
7	Tütün və tütün məhsulları	40563	22405
8	Məşə materialları	5230584	223603
9	Pambıq mahılcı	610219	176743
10	Yun	526491	15569
11	İpək xammalı	11446	3343
12	Tikinti daşı	553370	290496
13	Kərpic	19182	71340
14	Sement	401909	44151
15	Dəmir, çuqun, polad və digər metal məmulatlar	1104366	755710
16	Şüşə, farfor və fayans məmulatlar	165877	395666
17	Manufaktura	351040	135967
18	Kerosin (xüsusi qablarda)	-	231574
19	Kerosin (neftdaşıyan gəmilərlə)	-	255739511
20	Benzin	-	242352
21	Parovoz və vaqonlar	-	666

Hesablanıb: Промышленность и торговля г. Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. Баку: 1907, s.30-34.

1903-cü ildən fəaliyyətə başlayan «Bakı gömrükxanası yanında fəhlə arteli» yüklərin boşaldılması ilə məşğul olan yeganə təşkilat idi. Limanda gəmilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün 3 dok 2 ellinq var idi. «Bakı Doku» adlı şirkətə və Əliabbas Dadaşovun varislərinin idarə etdiyi doklara 2 böyük, 4 ədəd kiçik gəmi yan ala bilirdi. Doklarda 222 funt uzunluğu olan gəmilər üçün ödənilən haqq bir gün üçün qaldırılma – 90, dayanacaq – 45, suya endirilmə -90 rubl, 160 funt uzunluğu olan gəmilər üçün müvafiq olaraq 70, 35 və 70 rubl, daha kiçik gəmilər üçün – 50, 25 və 50 manat idi. Limanda iki ellinq quraşdırılmışdı. «Qafqaz və Merkuru» şirkətinin ellinqi 1000 pud subasını olan gəmilərə xidmət edirdi və hərəkətsiz taxta kranla təchiz olunmuşdu. İkinci ellinq «Nobel qardaşları» şirkətinə məxsus

olmaqla 1500 pud ağırlıq qaldırma gücü olan dəmir kranı var idi [129, 3].

1906-cı ildə Bakı limanının yük dövriyyəsi 26969622 pud olmuşdu ki, bunun 5470913 pudu və ya 20,3 faizini xarici ticarət əməliyyatlarına aid idi.

Xarici ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi Bakı gömrük idarəsinin əhəmiyyətini artırmış, yeni gömrük binasının tikilməsi məsələsi gündəmə gətirmişdi. Qafqaz canişini gömrük idarəsi binasının tikintisi aparılacaq yeri müəyyən etmək üçün Bakı qubernatoruna və Bakı gömrük idarəsinə tapşırıq vermişdi. Bakıda gömrük idarəsinin yeni binasının tikintisinə 10 min kv.m. sahə ayrılmışdı. Tərtib olunan layihə-smeta sənədləri 1902-ci il iyun ayının 5-də canişinə göndərilmişdi.

1911-ci ildə Bakı limanına 479 xarici ticarət gəmisi daxil olmuş, gömrük nəzarətindən keçən və Bakıdan İran limanlarına yük daşıyan gəmilərin sayı isə 447-yə çatmışdı. 1911-ci ildə gəmilərlə İrandan 46629924 pud quru yük gətirilmiş, İrana 16498625 pud quru yük, 1675000 pud neft məhsulları göndərilmişdi [132, 1-2, 29].

Cədvəl 1.3

Bakı gömrükxanasında İrandan aparılan xarici ticarətin dinamikası (1907-1911-ci illər, min pudla)

İllər	1907	1908	1909	1910	1911
İdxal	4564,5	5215,5	6573,6	6814,0	7588,1
İxrac	3125,2	3951,1	4721,9	6679,7	5609,9
Cəmi	7689,7	9166,6	11295,5	13493,7	13198,0

Mənbə: Ежегодник Баку и его районы: Адресная и справочная книга (издание М.С.Шапсовича), Москва, 1913, - 499 с. с.32

Qeyd etmək lazımdır ki, 1908-ci ildə Azərbaycan ərazisində olan bütün gömrükxanalardan İrana ixrac edilən 18710 min manatlıq malın 11101 min manatlığı və ya 56,3 faizi Bakıdan yola salınmışdı. Həmin gömrükxanalara daxil olan 18454 min manatlıq malın 12327 min manatı və ya 66,8 faizi İrandan Bakıya idxal edilmişdi [134,129].

Sonrakı illərdə İrandan ticarət daha geniş xarakter almış, ticarət dövriyyəsinin həmi idxalın artması hesabına olmuşdu. Bunu aşağıdakı cədvəldən müşahidə etmək olar:

1913-cü ildə Bakı gömrükxanasında qeydə alınan malların əsasını İrandan gətirilən düyü (4290276 pud), pambıq (1227696 pud) və quru meyvə (935744 pud) təşkil edirdi. Bundan əlavə, 1913-cü ildə Bakı gömrüyündən tranzit olaraq Orta Asiyaya 168087 pud yaşıl çay, İrana isə 420217 pud qara çay keçirilmişdi.

Cədvəl 1.4

1913-cü ildə Bakı gömrükxanasından keçirilən idxal-ixrac malları haqqında məlumat

S/s	Malların adı	Malların çəkisi (pudla)	Dəyəri (manat)
I. idxal malları üzrə			
a)	Asiya mənşəli mallar	7155232	25333340
b)	Avropa mənşəli mallar	643522	9086744
II. ixrac malları üzrə			
a)	Gömrük vergisinə cəlb olunan mallar	3499061	2000000
b)	İmtiyazlı mallar, o cümlədən:	3896884	26876956
	manufaktura malları	175299	876500
	şəkər	3611207	15356035
	tütün məmulatları	815	34685
	Kibrit	81135 qutu	486810
	şərab məhsulları	9541 vedrə	57246
	papiros gilizi	1150 qutu	33800
	pivə	18884	31880

Astara gömrükxanasının əhatə dairəsinə İran Astarası, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Sərab şəhərləri və ətrafi, o cümlədən Gilan vilayətinin şimal hüduqları daxil idi. Təkcə 1913-cü ildə Astara gömrükxanasından keçən İran mənşəli malların əsas hissəsini gümüş sikkələr (579 pud), quru meyvə (84027 pud) və 8478 baş mal-qara təşkil etmişdi. Cədvəldən görüldüyü kimi, ixrac mallarının cəmi 28 faizi gömrük vergisinə cəlb olunmuşdu.

1917-ci il iyulun 15-də Bakı Birja Komitəsində keçirilən müşavirədə İranla ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. Bakı gömrükxanasının rəisi S.İ.İodko təklif etmişdi ki, İrandan Bakı limanına daxil olan yüklər körpülərdə deyil, gəmilərin boş dayanmasının qarşısının alınması və gömrük nəzarətindən sərbəst keçirilməsi üçün gəmilərdən birbaşa barjlara boşaldılsın. Müşavirədə çıxış edən sahibkar Ağa Bala Quliyev diqqəti buna yönəlmişdi ki, İrandan gətirilən mallar sığorta olunmadığından müəyyən çətinliklər yaradır. «Qafqaz və Merkuri» və «Samolyot» gəmiçilik şirkətlərinin nümayəndələri isə İranla ticarət əməliyyatlarının artması üçün yeni gömrük anbarlarının istifadəyə verilməsini vacib hesab etmişdilər [136, 104-106].

Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində fəaliyyətdə olan gömrük müəssisələri bunlar idi: 1-ci dərəcəli Culfa, ikinci dərəcəli Şahtaxtı gömrükxanası, Biləsuvar, Ordubad, Alışar, Cəbrayıl, Bulqan gömrük məntəqələri; Giləzi, Arus, Şatırlı, Bəhramtəpə və Maralyan keçid-buraxılış postları (1913-cü ildən - gömrük məntəqələri). Gömrük məntəqələri gömrük xidmətinin sərbəst qurumu deyildi, malların qeydə alınması, gömrük vergi və rüsumları yığılması kimi əsas funksiyalar gömrükxanalara məxsus idi. Məntəqələr öz fəaliyyətini tabe olduqları gömrükxanalardan bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirirdi. Gömrük nəzarətini əhatə etdikləri fəaliyyət zonasında aparmaqla, eyni zamanda, gömrük qaydalarının pozulması və qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması funksiyasını həyata keçirirdilər. Gömrük nəzarətindən keçən yüklərin əksər hissəsini buğda, arpa, pambıq, tütün və Təbrizdə ilkin emal olunan safyan təşkil edirdi.

İrana Rusiya mallarının ixracı və kiçik bağlamalarda xarici malların tranziti, eyni zamanda İran mənşəli malların Rusiya, Türkiyə və Almaniyaya ixracı Culfa və Astara gömrükxanaları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Təbrizi Culfa dəmir yol stansiyası ilə səmişin və yük avtomobillərinin hərəkət etdiyi şose yolu birləşdirirdi. Culfa gömrükxanasının əhatə dairəsinə Cənubi Azərbaycanın məhsuldar iqtisadi inkişafı cəhətdən az-çox fərqlənən Urmiya, Xoy, Mərənd vilayətləri və Təbriz şəhəri daxil idi. Culfadan keçməklə Təbrizə Rusiya malları, o cümlədən manufaktura, kerosin, qənd, tütün, çay, kibrit, dəri və dəri məmulatları, qalantereya, dəmir, farfor və şüşə qablar, kağız, taxta-şalban və s. daşınırdı. Rusiyaya Cənubi Azərbaycan və İranın digər şəhər və vilayətlərindən gətirilən mallar isə (əsasən pambıq, ipək və quru meyvə) Culfa gömrükxanasında qeydə alınır. K.A.Nikitinin verdiyi məlumata görə, təkcə 1881-ci ildə Culfa gömrükxanasında gömrük nəzarətindən keçən yüklərin dəyəri 1 mln. 600 min manat təşkil etmişdi [235, 140; 128, 78].

Cədvəl 1.5

Astara gömrükxanasından keçirilən idxal-ixrac malları haqqında məlumat (1913-cü il)

№	Malların mənşəyi	çəkisi (pudla)	dəyəri (manat)
1.	İdxal		
	Asiya mənşəli mallar	263776	1564448
2.	İxrac		
a	Gömrük vergisinə cəlb olunan mallar	419313	1244658
b	İmtiyazlı manufaktura malları	51291	3210285

Rusiya imperiyasının İranla ticarət münasibətlərinin gömrük rəsmiləşdirilməsində əsas ağırlıq mərkəzi Culfa gömrükxanasının üzərinə düşürdü. Əsrin XX yüzilliyin başlanğıcında Araz çayı üzərində istifadəyə verilən körpü hər iki tərəfə yüklərin daşınmasını və sərnişinlərin keçidini xeyli asanlaşdırmışdı.

Gömrük sənədlərinə əsasən, Culfa ilə Təbriz arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 1912-ci ildə 2423910 pud olmuşdu. Bunun 1277382 pudu ixracın payına düşürdü. 1912-ci il vəziyyətinə görə, Culfa gömrüyündən buraxılan İran mənşəli mallar aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: meyvə və püstə - 47000 pud, mal-qara - 1129 baş, dəri və xəz - 24000 pud, xalçalar - 5759 pud. Əks istiqamətə buraxılan malların xüsusi çəkisində əsas hissəni 1143064 pud şəkər, 150733 pud manufaktura, 341448 pud ağ neft, 403713 pud buğda, 15039 qutu kibrit təşkil etmişdi. Bundan əlavə, Culfa gömrüyündən İran tərəfinə tranzit olaraq 73180 ədəd (18297 pud) kiçik həcmli bağlama (banderol) buraxılmışdı [55, 69].

Cədvəl 1.6

Culfa gömrükxanasından keçirilən idxal-ixrac malları haqqında məlumat (1912-ci il)

№	Malların adı	çəkisi (pudla)	dəyəri (manat)
	idxal malları üzrə		
11	Asiya mənşəli mallar	838471	3833032
	ixrac malları üzrə		
22	Gömrük vergisinə cəlb olunan mallar	904863	1333185
33	İmtiyazlı mallar, o cümlədən	1313611	14396144
	manufaktura malları	150733	7261400
	şəkər	1144064	6856384
	tütün məmulatları	540	60300
	Kibrit	15039 qutu	150390
	şərab məhsulları	3045 vedrə	32840
	papiros gilizi	313 qutu	3130
	Çay	777	31800

1836-cı il iyunun 4-də Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinin ştat cədvəlinə daxil edilən Baş Nəraşen gömrük zastavası Naxçıvan gömrükxanasına tabe idi. 1847-ci il 4 may tarixli «Qafqazda və Cənubi Qafqazda karantin və gömrük hissələrinin yaradılması, fəaliyyəti və idarə edilməsi haqqında Əsasnamə»yə görə adı dəyişdirilərək Şərur karantin-gömrük zastavası, 1897-ci ildən isə Şərur gömrükxanası adlandırıldı.

Cədvəl 1.7

Şahtaxtı gömrük məntəqəsindən keçirilən idxal-ixrac malları haqqında məlumat (1913-cü il)

Malların mənşəyi	çəkisi (pudla)	dəyəri (manat)
I. İdxal		
Asiya mənşəli mallar	41923	258698
II. İxrac		
Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar	101 baş mal-qara	133714
İmtiyazlı manufaktura malları	51743	726001

Cədvəldən göründüyü kimi, gömrükxanada qeydə alınan malların 51,7 faizi bilavasitə gömrük vergisinə cəlb edilən, 48,3 faizi isə müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq edilən mal qruplarına aid olmuşdur.

Naxçıvanın İranla sərhədində yerləşən gömrük məntəqəsi qonşu Maku xanlığı ilə aparılan ticarətə gömrük xidməti göstərirdi. Maliyyə nazirinin 1906-cı il 30 noyabr tarixli əmri ilə Şərur gömrükxanası Şahtaxtı dəmir yolu stansiyasına köçürülərək Şahtaxtı gömrükxanası yaradıldı.

Yerli əhəlinin məşğuliyyət növündən asılı olaraq sərhədyanı ticarətin əsasında kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları dururdu. 1913-cü ildə Şahtaxtı gömrük məntəqəsindən keçməklə ərazimizə 6349 pud buğda, 13983 pud pambıq, 1186 pud yun, 5492 baş qaramal gətirilmişdi; İran tərəfinə isə 474880 manat dəyərinə 5936 pud manufaktura, 227863 manat dəyərinə 37290 pud şəkər, 16316 manat dəyərinə 8179 pud ağ neft, 3542 manat dəyərinə 46 pud tütün və 3400 manat dəyərinə 292 qutu kibrit keçirilmişdi [62, 11-16^{arx}].

Cədvəl 1.8

Biləsuvar, Ordubad, Alışar, Cəbrayıl və Bulqan zastavalarından keçirilən idxal-ixrac malları haqqında məlumat (1913-cü il)

Sərhəd zastavaları	Malların mənşəyi	çəkisi (pudla)	dəyəri (manat)	
1	Biləsuvar	Asiya mənşəli mallar (idxal)	26890	250846
		Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar (ixrac)	70940	125725
2	Ordubad	Asiya mənşəli mallar (idxal)	13886	85264
		Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar (ixrac)	3084	23246

3	Alışar	Asiya mənşəli mallar (idxal)	12657	124692
		Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar (ixrac)	9587	27295
4	Cəbrayıl	Asiya mənşəli mallar (idxal)	16135	60428
		Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar (ixrac)	1129	22741
5	Bulqan	Asiya mənşəli mallar (idxal)	19512	55100
		Gömrük vergisinə cəlb edilən mallar (ixrac)	10125	27544

Cədvəldən görüldüyü kimi, gömrük məntəqələrindən bütövlükdə 304882 manat dəyərində 84707 pud müxtəlif adda mallar buraxılmışdı. Gömrük nəzarətindən hər iki tərəfə keçən 38607 nəfər sərnişin qeydə alınmışdı. Ordubad zastavasında əmtəə mübadiləsi də tamamilə yerli əhəmiyyət daşıyırdı və aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunurdu: idxal – 13886 pud (85264 manat) və 2330 baş mal-qara; ixrac malları - 3084 pud (23246 manat). Bu zastava üzrə sərhədyanı ticarət əlaqələrinin əsas hissəsi idxal malları üzrə 1695 pud buğda, 2662 pud pambıq və 5157 pud quru meyvə; ixrac malları üzrə isə ərzaq məhsullarından (1716 pud) ibarət olmuşdu. Sərhədyanı ticarət və gömrük nəzarəti Alışar, Cəbrayıl və Bulqan sərhəd zastavalarında da həyata keçirilirdi. Alışar zastavasından İrana əsasən pambıq (11436 pud), əks istiqamətə isə düyü (1173 pud) aparılmışdı. Cəbrayıl zastavasının fəaliyyət zonasına İranın Qaradağ əyaləti və qismən Əhər şəhəri daxil idi. Bu zastavadan keçməklə İrandan gətirilən malların xüsusi çəkisində taxıl (12651 pud), taxta-şalban (1830 pud), barama (696 pud) və pambıq (340 pud) əsas yer tuturdu. Bulqan zastavasının fəaliyyət dairəsinə Maku xanlığının bir hissəsi daxil idi. Bu ərazidə istehsal edilən pambıq və taxıl gömrükdə qeydə alındıqdan sonra Naxçıvan və İrəvan şəhərlərinin bazarlarına aparılırdı. 1913-cü ilin gömrük statistikasına görə, zastavadan 14500 pud buğda, 3003 pud pambıq, 115 pud yun, 4815 baş mal-qara və s. mallar gətirilmiş, 562 pud düyü, 1084 pud kerosin, 323 pud metal məmulatlar buraxılmışdı. Biləsuvar sərhəd zastavasının 1913-cü ilə aid hesabatından aydın olur ki, İrandan 26890 pud Asiya mənşəli idxal malları, o cümlədən 22830 pud arpa, 2021 pud inək yağı, 250846 manat dəyərində 1515 pud qoyun dərisi, 39353 baş iri və xırda buynuzlu heyvanlar gətirilmişdi. Gömrük vergisinə cəlb olunan ixrac mallarının həcmi 70940 pud, o cümlədən 47845 pud buğda unu və 5685 pud buğda, 625 pud ağ neft və 3150 pud daş duz, 2182 pud ağac kömürü daxil olmaqla 125725 manat dəyərində olmuşdu.

Ayrı-ayrı gömrük-buraxılış məntəqələrinin göstəriciləri aşağıdakı kimi idi:

Cədvəl 1.9
Azərbaycan ərazisindəki gömrük məntəqələrində yük və sərnişin buraxılışının göstəriciləri (1913-cü il)

	Buraxılış məntəqələri	yükün çəkisi (pud)	dəyəri (manat)	sərhədi keçənlərin sayı
İdxal	Giləzi	-	-	-
	Arus	4596	6738	3740
	Şatırlı	4700	3673	1845
	Bəhramtəpə	15260	157060	11975
	Maralyan	7478	9605	1128
İxrac	Giləzi	-	-	-
	Arus	5759	8186	3621
	Şatırlı	3300	5813	1883
	Bəhramtəpə	41393	95397	13223
	Maralyan	2221	18375	1192

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1913-cü ildə həmin 4 zastava üzrə ticarət dövriyyəsinin həcmi 183945 pud, gömrük nəzarətindən keçən malların dəyəri 802881 manat olmuşdu. 1913-cü ildə zastava statusu almış Giləzi, Arus, Şatırlı, Bəhramtəpə və Maralyan ön buraxılış məntəqələrindən yerli əhalinin ehtiyacını ödəmək üçün kiçik miqdarda malların sərhəddən buraxılmasına icazə verilirdi. Bu məntəqələrdə xidmətin əsas hissəsini sərnişinlərin sərhəd keçidində yoxlanılması təşkil edirdi. 1913-cü ildə yuxarıda qeyd edilən ön buraxılış məntəqələrindən 177076 manat dəyərində 32034 pud yük gətirilmiş, 127771 manat dəyərində 51673 pud yük aparılmışdı. Bundan əlavə, Azərbaycana Bəhramtəpə məntəqəsindən 15104 baş mal-qara buraxılmışdı. Bir il ərzində bu məntəqələrdən hər iki tərəfə cəmi 38688 nəfər keçmişdi [40, 37].

Birinci dünya müharibəsinə qədər Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən gömrük müəssisələri əsasən Rusiya ilə Qacarlar dövlətinin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində fəal iştirak edirdi. Hərbi əməliyyatlar başlayan kimi Azərbaycan ərazisindəki bəzi gömrük məntəqələri və gömrükxanalara təbə olan sərhəd buraxılış məntəqələrinin işində çətinliklər yarandı. Şimali Azərbaycanın İran və Osmanlı dövləti sərhədləri boyu yerləşən gömrük məntəqələrinin fəaliyyəti hərbi əməliyyatlar səbəbindən dayandırılmışdı. Gömrük məntəqələrinin əmlakları, o cümlədən kargüzarlıq sənədləri Bakı gömrükxanasına köçürüldü. Onlardan Giləzi, Maralyan, Cəbrayıl, Bəhramtəpə, Şatırlı, Biləsuvar və Arus zastavaları, Küryanı və Qızıl-Ağac məntəqələrinin əmlakı və sənədli materiallar 1915-ci ildən Bakı

gömrükxanasının pakhauzlarında saxlanılırdı. Bakı gömrükxanası, ölkənin cənub sərhədində yerləşən Culfa, Biləsuvar, Lənkəran, Astara gömrükxanaları və bir neçə gömrük məntəqəsi 1917-ci ilin sonları - 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər Rusiyanın dövlət strukturları kimi fəaliyyət göstərdi. Rusiya imperiyası süqut etdikdən sonra fəaliyyət göstərən müxtəlif hökumətlər və fərqli siyasi rejimlər - Müvəqqəti hökumət, Bakı Soveti, Sentrokaspi diktaturası dövründə gömrük işi əslində başlı-başına buraxılmışdı. Həmin siyasi rejimlərin hökm sürdüyü müddətdə Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri, maddi və ərzaq resursları bir çox hallarda gömrük nəzarətindən kənar dövlət səviyyəsində və qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınıb aparılırdı. Məlum siyasi hadisələr və talanlar zamanı gömrük sənədlərinin bir hissəsi məhv edilmiş, əmlakları isə dağıdılmışdı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin və Sentrokaspi diktaturasının qısa müddətli hakimiyyəti dövründə Bakı gömrükxanasının fəaliyyəti tamamilə nəzarətə götürülmüşdü. Gömrükxanaların fəaliyyətində ən acınacaqlı vəziyyət S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq komissarları Sovetinin dövründə yaranmışdı. Həmin qurumun 1918-ci il 1 iyun tarixli qərarı ilə Bakı gömrükxanası komissarlığa çevrilmiş, böyük təcrübəyə malik, peşəkar gömrük əməkdaşlarının bir çoxu tutduqları vəzifədən çıxarılmışdı. Gömrükxananın bolşevik və daşnaklardan ibarət qeyri-peşəkar heyəti tərəfindən bilərəkdən gömrük rəsmiləşdirilməsinə aid maliyyə hesabatları hazırlanmırdı. Bolşeviklərin Bakı gömrükxanasının fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqda məqsədi əslində Azərbaycanın strateji mallarının oğurlanıb daşınması və talan edilməsini ört-basdır etmək idi. Bakının işğalçılardan azad edilməsindən sonra ölkə ərazisindəki gömrükxanalar Cümhuriyyətin Maliyyə Nazirliyinin idarəçiliyində olmuş və milli maraqlara uyğun gömrük qaydaları əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİ

2.1. Gömrükxanaların fəaliyyətinin bərpa edilməsi

Azərbaycan Respublikasının sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa zaman kəsiyində dövlət quruculuğu və çoxsaylı sosial-iqtisadi məsələlərin həll edilməsi sahəsində topladığı təcrübənin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Xalqımız böyük tarixi şansıdan məharətlə istifadə edərək, 1918-ci il mayın 27-də, Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurdu. Yeni dövlət daxili və xarici siyasətini, məqsəd və vəzifələrini əks etdirən «İstiqlal Bəyannaməsi»ni elan etdi. Milli Şura təsis edildi. 1918-ci il mayın 27-də təsis edilən və 44 nəfər müsəlman-türk deputatdan ibarət olan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də öz fəaliyyətini müvəqqəti dayandırıb bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bütün Şərq dünyasının demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu tarixində ilk və ən böyük hadisə idi. Azərbaycan dövləti mövcud olduğu qısa müddət ərzində beynəlxalq hüquq normalarına və ənənələrinə əsaslanan hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının formalaşması sahəsində mühüm addımlar atdı. Bu dövlət ilk dəfə olaraq dövlət bayrağını və himnini təsdiq etdi, Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul etdi. Dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün Paris Sülh konfransına nümayəndə heyəti göndərdi. Konfransın Ali Şurası Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıdı. Gürcüstanla bağlanmış müdafiə paktı, İran dövləti ilə bir-birinin müstəqilliyinin tanınması haqqında dostluq müqaviləsi, Osmanlı dövləti ilə dostluq və qardaşlıq müqaviləsinin imzalanması Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırmış oldu. Milli ordu yaradıldı, qonşu dövlətlərlə ərazi-sərhəd məsələlərinin həll edilməsi işinə başlanıldı. Hakimiyyətin hər üç qolunun – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin inkişaf etdirilməsinə söylər göstərildi. Buna paralel olaraq gömrük işinin təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsasları yaradılmaqda idi.

Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Milli Şura noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq iqtisadi, maliyyə və gömrük tənzimlənməsinə aid qanunların qəbulu, milli valyutanın tətbiq edilməsi kimi tədbirlər ölkədə sosial yönümlü iqtisadi quruluşun formalaşmasına xidmət etməli idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri əvvəlki dövrdən miras qalmış təsərrüfat dağılıqlığı şəraitindən xilas yolunu sənayenin aparıcı sahələrində istehsalın bərpa edilməsi və xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrin normal istiqamətə yönəldilməsi, gömrükxanalarda qayda-qanun yaradılmasında görürdü.

1918-1920-ci illərdə milli hökumətin iqtisadi siyasət kursunun müəyyənləşməsində və xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsində görkəmli dövlət xadimləri Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məhəmməd həsən Hacınski, Həsən bəy Ağayev, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Əli ağa Həsənov, Ağa Əminov, İvan Protasov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mirzə Əsədullayev, Əhməd Cövdət Pepinov və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. AXC-nin rəhbərləri milli gömrük sisteminin yaradılması prosesini diqqətlə izləyir, gömrük məsələlərinə aid qanun və qərarların işlənilib-hazırlanması, Parlamentdə geniş müzakirəsi və qəbul edilməsində birbaşa iştirak edirdilər. AXC-nin yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasətin nəzəri əsasında mütərəqqi ideyalar dururdu. Hökumətin iqtisadi platforması mülkiyyət plüralizmini nəzərdə tutur, dövlət, xüsusi, şəxsi, səhmdar və bələdiyyə mülkiyyətinin inkişafı üçün bərabər imkanlar yaradırdı [152, 3-4].

AXC-nin milli iqtisadiyyatın yaradılması sahəsində fəaliyyəti çoxşaxəli idi: 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti, Azərbaycan və Ermənistan arasında «Sülh və dostluq» haqqında müqavilə imzalandı. Sonradan bu müqaviləyə iki saziş əlavə edildi. Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövləti arasında imzalanan birinci saziş Bakı-Batım neft kəmərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı idi. Bu saziş ölkəmizin neft sənayesinin inkişafına, onun dünya bazarına çıxarılması üçün hüquqi təminat yaradırdı. Dəmiryol nəqliyyatına aid ikinci saziş Osmanlı dövləti, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalandı. Bu sənədə görə, keçmiş Rusiya imperiyasının mülkiyyətində olan vaqon-parovoz parkı sazişi imzalayan tərəflər arasında hər bir ölkənin ərazisindən keçən dəmiryolu xətlərinə mütənasib şəkildə bölünməli idi. 1918-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan maliyyə-kredit əməliyyatları üçün 280 milyon rubl məbləğində Zaqafqaziya bonu buraxılması haqqında saziş imzaladılar. 1919-cu ilin sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Bankının açılması, Bank Şurası tərəfindən banklarda valyuta qəbuluna icazə verilməsi, neft sənayeçilərinə və kapital ixrac etmək istəyən sərmayəçilərə bir sıra güzəştlər edilməsi gömrük

yığımlarından əldə edilən vəsaitin dövlət xəzinəsinə daxil olmasını sürətləndirirdi. Həmin il noyabrın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında, əlavə olaraq, 160 milyon rubl məbləğində Zaqafqaziya bonu buraxılması haqqında

*Əlimərdan bəy Topçubaşov
(1862-1934)*

Tiflisdə müqavilə bağlandı. 1918-ci il oktyabrında neft sənayesi müəssisələrini sahiblərinə qaytarılması haqqında qərar verilməsi, neft mədənləri və zavodlarının, Xəzər ticarət donanması gəmilərinin öz sahiblərinə geri qaytarmağı nəzərdə tutan dekretin dərc edilməsi Azərbaycan hökumətinin ilk iqtisadi tədbirləri sırasında olmuşdur. Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifələrindən biri maliyyə aparatının möhkəmləndirilməsi, xüsusilə dövlət gəlirlərinin artırılması, xərclərin mümkün qədər azaldılması və pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi idi. 1920-ci il 1 may vəziyyətinə görə Dövlət Bankının ümumi dövriyyəsi 1 mlrd. 354 mln. manatı ötüb keçmişdi. Qeyd edilməlidir ki,

AXC-nin bütün fəaliyyəti ərzində tədaviyə 2 mlrd. 134 mln. manatdan (bon) çox pul buraxılmışdı. Maliyyə siyasətində mütərəqqi gəlir vergisinin tətbiq edilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edirdi [222, 43-46].

Məlum olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi nəticəsində baş verən hadisələr beynəlxalq ticarət münasibətlərində və gömrük siyasətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Həmin dövrdə yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və gömrük sistemində qoşulması asan proses deyildi və bu çətinlikləri nəzərə alan hökumət idarəetmə, qanunvericilik, gömrük tənzimlənməsi, nəqliyyat və s. sahələrdə müxtəlif problemləri həll etməyə çalışırdı. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Cümhuriyyət qısa müddət ərzində dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Osmanlı dövləti, İran, İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Dağıstan və Orta Asiya ilə iqtisadi əlaqələr qurmağa nail olmuş, bir sıra dövlətlərlə ticarət müqavilələrinin bağlanması barədə razılıq əldə etmişdi [139, 468].

Yeni yaranan müstəqil dövlətin gömrük siyasətinin işlənilib-hazırlanması qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri idi. Azərbaycan hökuməti ilk mərhələdə daxili ehtiyatları qorumaq məqsədilə bir sıra strateji malların

– neft, pambıq, yun, ipək, tütün və başqa xammalın ixracına yalnız ölkə üçün zəruri məhsulların bərabər qiymət və miqdarda gətiriləcəyi təqdirdə razılıq verirdi. İxrac məhdudiyətləri və bir çox hallarda isə daşımalar sahəsində yaranan çətinliklər xarici ticarətin genişlənməsinə və müvafiq olaraq gömrük gəlirlərinin artımına mane olurdu. Normal pul dövriyyəsinin təmin edilməsi bir çox cəhətdən xarici ticarətin gömrük tənzimlənməsindən xeyli dərəcədə asılı idi. Müstəqil gömrük xidmətinin təşkili işinə gəldikdə, bu işə sadəcə daxili bazarın müdafiəsini və iqtisadiyyatın gücləndirilməsini təmin etməli olan bir qurumun yaradılması kimi deyil, ümumən dövlət quruculuğunun mühüm elementi və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi baxılırdı. Gənc, müstəqillik yoluna yenicə qədəm qoymuş dövlətin gömrük siyasətinin işlənilib-hazırlanması sahəsində əldə etdiyi təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən, həyati əhəmiyyət daşıyan məhsulların kənara çıxarılmasına imkan verməyən və xarici ticarət əməliyyatlarını nəzarətə alan bir qurumun yaradılması zəruri idi.

Azərbaycan hökumətinin «*Poştu stansiyasında sərhəd postunun yaradılması haqqında*» 1918-ci il iyunun 22-də qəbul etdiyi qərarla gömrük sərhədlərinin müstəqil dövlətin yaşaması üçün xüsusi əhəmiyyət daşımalarını nəzərə alırdı. Hökumətin bu qərarında Daxili İşlər nazirliyinə tapşırırdı ki, ərzaq məhsullarının xaricə qanunsuz aparılmasının qarşısının alınması üçün göstərilən ərazidə sərhəd buraxılış məntəqəsi təşkil etsin. Bununla Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq milli gömrük nəzarətinin yaradılması istiqamətində ilk addım atıldı. 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında qəbul edilən bir neçə qərarla ölkə ərazisindən strateji məhsulların çıxarılması qadağan edilir və qaçaqmalçılara qarşı sərt tədbirlər görülməyi bildirilirdi. İyunun 25-də Dəmir yolu Mühafizə xidməti Daxili İşlər Nazirliyinə təbə edildi. Az sonra səmnişinlərin və yüklərin təhlükəsizliyinə birbaşa cavabdeh olan dəmir yolu Jandarm İdarəsi yaradıldı.

Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 31 iyul tarixli qərarı ilə respublikada ərzaq məsələsinin həll edilməsi və bu işin «düzgün məcraya yönəldilməsi» üçün 4 nəfər nazirin (A.b.Aşurov, Ə.b.Əmircanov, X.b.Məlik-Aslanov və N.b.Yusifbəyli) daxil olduğu komissiya yaradıldı. Yerlərdə ərzaq idarələrinin ştat cədvəli təsdiq edilənə qədər işçilərin əmək haqqının vaxtında ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən Ərzaq nazirinin sərəncamına 50 min manat buraxıldı.

1918-ci il sentyabrın 4-dən başlayaraq Azərbaycandan xaricə müxtəlif yük və malların çıxarılmasına Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin və ya Mərkəzi Gömrük İdarəsi raisinin icazəsi ilə həyata keçirilsə də digər dövlət qurumlarının müdaxiləsi hallarına rast gəlinirdi. Ərzaq nazirinin Daxili İşlər nazirinə ünvanlandığı 1918-ci il 8 sentyabr tarixli məktubda milis əmək-

daşları belə bir icazə verməkdə davam edərək vəzifə səlahiyyətlərini aşırırlar. Məktubda Daxili İşlər nazirindən xahiş edilirdi ki, təbəçiliyində olan idarələri bu qayda ilə tanış etsin [16, 18].

Cənubi Qafqaz respublikalarının iqtisadi əlaqələrinin, xüsusilə ticarət, və dəmiryolu nəqliyyatında hərəkətin bərpa edilməsi sahəsində təkliflər hələ 1918-ci il sentyabrın 7-də Osmanlı ordusunun şərq qrupu qoşunlarının komandanı general-leytenant Xəlil bəy tərəfindən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə müraciətdə səsləndirilmişdi. O təklif edirdi ki, yüklərin sürətlə daşınması heç bir halda dövlət rüsumunun yığılmasına mane olmamalı, bu mənada sərhədi keçən əhali və daşınan mallar, xüsusilə hərbi təyinatlı yüklər ciddi gömrük nəzarətindən keçirilməlidir. Buna görə sərhəddə gömrük baxışı və gömrük nəzarəti gücləndirilməli və bu işi gömrük məmurları hərbiçilərlə birgə aparmalıdır.

Azərbaycan hökuməti gömrük siyasətinin ilk cizgilərini müəyyən edərək iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etməyə qabil, strateji məhsulların ixracını, bütövlükdə xarici ticarət əlaqələrini tam nəzarətə götürən bir qurumun yaradılmasını birinci dərəcəli vəzifə kimi görürdü. Hələ 1917-ci il oktyabrın 26-da Müsavat partiyasının Bakıda keçirilən I qurultayında qəbul edilən Proqramın 31-ci maddəsində yazılmışdı: «Partiya ölkədə texnikanın, kənd təsərrüfatı alətləri və avadanlıqlarının sayının artırılması məqsədilə adları qeyd edilən əşyalara gömrük vergisinin minimum həddə endirilməsinə çalışsın» [113, 3-4].

1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçən vaxt Azərbaycanın iqtisadiyyatı dağıdılmış vəziyyətdə idi: şəhərlər və kəndlər, taxıl və digər əkin sahələri yandırılmış, heyvandarlığa böyük ziyan dəymişdi. Bakı şəhərinin sənaye müəssisələrində, xüsusilə neft sənayesində istehsalın səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Ölkənin təbii sərvətləri talan edilmiş, neft ehtiyatlarının bir hissəsini bolşeviklər Həştərxana daşımışdı. Ticarət gəmilərinin xeyli hissəsi Azərbaycandan aparılmış və ya yararsız hala salınmışdı. Milli hökumət 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra iqtisadiyyatın dirçəldilməsi tədbirlərinə başlandı. 1918-ci il oktyabrın 30-da Bakı ticarət Limanı idarəsinin fəaliyyəti bərpa edildi. Ticarət gəmiləri ilə Bakı, Port-Petrovsk, Salyan və Lənkəran limanları arasında səmnişin daşınması və yüklərin nəqliyə başlandı. Lakin bir müddət Bakı Limanı və ticarət gəmiləri noyabrın 29-da ingilis komandanlığının nəzarətində idi və donanmanı idarə etmək üçün «İngiltərə dəniz nəqliyyatı» şirkəti yaradılmışdı. 1919-cu ilin avqustunda ingilislər Azərbaycandan çıxdıqdan sonra Liman və Ticarət donanması üzərində nəzarət milli hökumətin sərəncamına keçdi. Milli Şura noyabrın 16-da beş aylıq fasilədən sonra yenidən öz fəaliyyətini bərpa etdi və noyabrın 20-də «Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında» qanun qəbul etdi. Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyət göstərdiyi 6 ay ərzində 10

iclası keçirildi. Dekabrın 7-də Parlamentin ilk iclasının keçirilməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm hadisə oldu. İclasda F.X.Xoyski hesabat xarakterli məruzə ilə çıxış etdi. Xarici ticarət məsələləri və gömrük işi ilə bağlı mühüm qanunlar və digər hüquqi sənədlər müzakirəyə çıxarıldı və əksəriyyəti qəbul edildi. Dekabrın 26-da yeni Hökumət Kabineti yaradıldı və iki gün sonra müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general-mayor V.Tomson Azərbaycan hökumətini tanıdığını bəyan etdi. Yeni Kabinet partiya prinsipi ilə deyil, parlament fraksiyalarının hökumət başçısının proqramına etimad prinsipi üzrə təşkil edilmişdi. Hökumətin mövqeyi gücləndikcə ingilis komandanlığının iqtisadi və maliyyə sahələrində onun fəaliyyəti üzərinə qoyduğu məhdudiyətlər tədricən aradan qaldırıldı.

1918-ci ilin oktyabrında neft rüsumları üzrə Aksiz idarəsi fəaliyyətə başladı. Ticarət və Sənaye nazirini əvəz edən T.b.Səfərəliyevin imzası ilə Ərzaq nazirinə göndərilən 1918-ci il 26 dekabr tarixli 1656 sayılı məktubda qeyd olunurdu ki, ölkənin xarici ticarət dövrüyəsinin əmtəə mübadiləsinin prinsip və şərtləri əsasında qurulması, Mərkəzi Gömrük İdarəsinin və eyni zamanda xarici ticarət iştirakçılarının hüquq və vəzifələri nəzərə alınmalıdır. Məktubda bu məsələyə diqqət yetirilməsi vacib sayılırdı ki, Azərbaycandan ixracı edilən mallara lisenziya verilməsi hüququ yalnız Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin səlahiyyətinə aiddir [12, 205].

AXC Parlamenti və hökumətinin xarici ticarət əlaqələrinə aid qəbul etdiyi siyasi-hüquqi qərarlar və gömrük işinin hüquqi-normativ bazasının yaradılması prosesi milli dövlət quruculuğunun üzvi tərkib hissəsi olmaqla ölkənin sosial-iqtisadi problemləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə milli gömrük idarəçiliyinin formalaşması 1918-ci il avqustun 10-dan 1919-cu il avqustun 18-dək dövrü əhatə edən birinci və 1919-cu il avqustun 18-dən 1920-ci il aprelin 27-dək dövrü əhatə edən ikinci mərhələdən keçmişdir. Bu mərhələlərin hər biri gömrük işinin qanunvericilik bazasının və gömrük-tarif siyasətində baş verən dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Azərbaycanın İranla 540 verst uzunluğunda olan keçmiş Rusiya imperiyasının dövlət sərhədində, Xəzər sahili boyunca 240 verstlik məsafədə, Gürcüstan və Ermənistanla Azərbaycanın təqribən 300 verst əhatə edən və müvəqqəti olaraq dəqiq müəyyən edilməyən sərhədində gömrük məntəqələrinin təşkil edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Milli dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qısa müddət ərzində gömrük xidmətinin bərpasını və gömrükxanaların normal fəaliyyətə başlamasını tələb edirdi. Həmin dövrdə ixtisaslı və təcrübəli gömrük işçiləri çatışmırdı, onların içərisində milli kadrlar demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Buna görə də, keçmiş Rusiya imperiyasının gömrükxana və maliyyə qurumlarında xidmət edən məmurları işə dəvət olunurdu.

Azərbaycan hökuməti milli gömrük xidmətinin yaradılması istiqamətində ilk addımı Gəncədə ikən atmışdı. 1918-ci il avqustun 10-da Milli Şura gömrük xidmətinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Sənəddə Azərbaycanda gömrüyün təşkil edilməsi, gömrük müəssisələrinin hələlək zəruri yerlərdə və zəruri sayda məmur heyəti olmaqla yaradılması göstərilirdi [205, 30].

Azərbaycanın müasir dövr tarixində ilk dəfə olaraq milli gömrük xidmətinin təşkili vəzifələri həyata keçirilməyə başladı. Cümhuriyyətin qərb, şimal-qərb və cənub sərhədlərində gömrük məntəqələri təşkil olundu. İlk vaxtlar yaradılan gömrük məntəqələrinin vəzifəsi sərhəddən strateji əhəmiyyətə malik maddi ehtiyatların, qiymətli xammal, ərzaq və ilkin tələbat mallarının qeyri-qanuni yolla daşınmasının qarşısını almaq idi. Arxiv sənədləri həmin dövrdə xidməti işin təşkili prosesini izləməyə, qurumun fəaliyyəti haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Yeni dövlət quruculuğu tədbirləri ilə əlaqədar Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsinin və Poylu gömrükxanasının Ticarət və Sənaye naziri tərəfindən təklif olunan ştat cədvəlinin layihəsi 10 avqust 1918-ci ildə təsdiq olundu və dərhal icrasına başlanıldı. İlk vaxtlar gömrüyün idarəetmə aparatı 2 məmur, 2 kuryer və müdirdən (departament direktoru səlahiyyətində) ibarət idi. 29 avqust 1918-ci il vəziyyətinə görə, idarənin rəisi vəzifəsinə təcrübəli gömrük işçisi İ.V.Lopato, dəftərxana müdiri vəzifəsinə A.A.Molçanov, kredit şöbəsinin rəisi vəzifəsinə B.P.Fyodorov və baş nəzarətçi N.Q.Flyaçinski təyin edilmişdi. 9 məmurla fəaliyyətə başlayan Poylu gömrükxanasının rəisi həmin dövrdə S.N.Popov olmuşdur. Göründüyü kimi, gömrük idarəsinin rəhbər heyəti tamamilə qeyri-azərbaycanlılardan təyin edilmişdi. Lakin bu faktın özü eyni zamanda, Azərbaycan hökumətinin idarəetmə sahəsində peşəkar kadrlara, xidməti vəzifəsinə vicdanla həyata keçirən məmurlara milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq üstünlük verdiyini sübut edir [52, 11].

Azərbaycan hökumətinin «Azad ticarətin tətbiqi haqqında» 1918-ci il avqustun 27-də elan etdiyi sərəncamı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdudlarında bütün malların sərbəst alış-satışına icazə verildi. Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski və Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri A.b.Aşurovun imzaladıqları sənəddə gömrük xidmətindən aşağıdakı məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması tələb olunurdu:

1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüdudları daxilində dəmir yol və su yolu, şose və qrunnt yolları ilə yük və malların daşınması sərbəst həyat keçirilir;

2. Cümhuriyyət hüdudlarından (sərhəddən) kənara malların, ərzağın və yarımfabrikatların çıxarılmasına yalnız Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri icazə verir [201, 1918, 25 сентября, № 4].

Hökumətin 1918-ci il 21 oktyabr tarixli qərarı ilə Maliyyə Nazirliyi

Dəftərxanasının tərkibində bütün vergi növləri, o cümlədən gömrük yığımlarına aid məsələlərlə məşğul olan şöbə təşkil olundu. Bu, müstəqil gömrük sisteminin təşkilatı əsaslarının yaradılmasında ilk addımlardan biri idi. Şöbə gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı lazımi statistik məlumatlarının yığılması ilə məşğul olmalı idi. Şöbə eyni zamanda, gömrük müəssisələrinin digər dövlət orqanları ilə (polis, hərbi təşkilatlar, sərhəd xidməti, dəmiryolu və s.) qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edirdi. Hələ 1918-ci ilin noyabrında Maliyyə naziri M.H.Hacımski tərəfindən gömrük təşkilatının yenidən qurulması haqqında Parlamentə qanun layihəsi təqdim edilmişdi. Layihədə nəzərə çarpan əsas dəyişiklik müstəqil fəaliyyət göstərən Gömrük idarəsinin xüsusi şöbə statusunda nazirliyin strukturuna daxil edilməsi, gömrük nəzarətinə və aksiz yığımlarına aid bütün işlərin Vergilər şöbəindən alınmış bir şöbədə birləşdirilməsi idi. Parlamentə təqdim edilən digər bir layihədə vergilərin yığılmasının «Müstəqim vergi yığımları və inhisarlar şöbəsi»nə həvalə edilməsi təklif olunurdu.

Maliyyə naziri hələ Gəncədə imzaladığı 1918-ci il 18 oktyabr tarixli 136 sayılı əmrilə Mərkəzi Gömrük İdarəsinə yeni gömrük məntəqələrinin təşkilinə başlamaq və şəxsi heyətin əmək haqlarının müharibədən əvvəlki qaydada saxlamaq (sonrakı əlavələr nəzərə alınmaqla) haqqında göstəriş vermişdi. Gömrüyün mərkəzi aparatının (cəmi 7 nəfər) illik büdcəsi 424360 manat həcmində müəyyən edilmişdi. Təkcə 1918-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Poylu və Balakən gömrükxanalarının saxlanmasına, müvafiq olaraq 22431 və 14445 manat vəsait ayrılmışdı. Hökumətin 1918-ci il 28 dekabr tarixli qərarı ilə Bakı Gömrükxanasının 104 nəfər əməkdaşına qaçaqmalçılığa qarşı mübarizədə fərqləndiklərinə görə 54515 manat pul mükafatı verilmişdi [52, 43, 47, 76-77, 240-241].

Maliyyə Nazirliyi 11 dekabr 1918-ci ildə Ermənistanla sərhəddə, Qazax ərazisində gömrük məntəqəsinin təşkil edilməsi haqqında layihəni baxılması üçün Nazirlər Şurasına göndərmişdi. Layihədə Azərbaycan ərazisindən Ermənistana və əksinə ərzaq və digər malların daşınması ilə əlaqədar, mümkün olarsa, Dilican dərəsi istiqamətində və ya Qazax şəhərində gömrük məntəqəsinin açmağın vacib olduğu bildirilirdi. 1919-cu ilin yanvarın 3-də Ərzaq nazirliyinin Qazax qəzası üzrə nümayəndəsinin məlumatına görə, Gürcüstan və Ermənistandan daxil olan və bu respublikalara aparılan mallardan 1918-ci ilin avqustundan Poylu gömrük məntəqəsi fəaliyyətə başlayana qədər 91818 manat 95 qəpik gömrük rüsumu yığılmışdı [26, 3].

Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisinin və digər gömrük müəssisələrinin bütün şəxsi heyətinin vəzifəyə təyin və azad edilməsi Maliyyə nazirinin səlahiyyətində idi. Maliyyə naziri Gömrük İdarəsinin müəyyən olunmuş say tərkibi və əmək haqqı fondunu nəzərə almaqla ştat cədvəlini və idarəetmə

aparatının saxlanmasına sərəf ediləcək xərcləri təsdiq edirdi. Nazirliyin xüsusi olaraq çağırılan kollegiya iclaslarında gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə edilirdi. Nazir M.H.Hacımskinin 1918-ci il 31 oktyabr tarixli əmri ilə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin 8 nəfərdən ibarət ştat cədvəli təsdiq edildi. Cədvələ əsasən idarə heyətinin tərkibi və aylıq əmək haqları aşağıdakı kimi idi:

- rəis (departament direktoru hüququnda) – 21500 manat;
- dəftərxana müdiri – 14700 manat;
- statistika şöbəsinin müdiri (rəisi) – 14700 manat;
- istintaq şöbəsinin müdiri (rəisi) – 14700 manat;
- karguzarlar (2 nəfər) – 7360 manat;
- gözətçilər (2 nəfər) – 5700 manat.

1919-cu il üçün nəzərdə tutulan büdcə layihəsində Mərkəzi Gömrük İdarəsinin tərkibinə daxil olan gömrük müəssisələrinin şəxsi heyətinin say tərkibi və əmək haqlarının artırılmışdı. Bakı gömrükxanasının şəxsi heyətinin sayı 155 nəfərdən ibarət olmaqla aylıq əmək haqqı fondu müəyyən edilmişdi:

- rəis – 14100 manat;
- rəis köməkçisi – 12750 manat;
- 3-cü dərəcəli nəzarətçilər (3 nəfər) – 12125 manat;
- 4-cü dərəcəli nəzarətçilər (2 nəfər) – 10866 manat;
- 5-ci dərəcəli nəzarətçilər (4 nəfər) – 10466 manat;
- katib – 10466 manat;
- katib köməkçisi – 9432 manat;
- mühasib – 10466 manat;
- mühasib köməkçisi – 9432 manat;
- xəzinədar – 10466 manat;
- xəzinədar köməkçisi – 9432 manat;
- pakhauz nəzarətçisi – 10866 manat;
- gəmi nəzarətçisi – 10866 manat;
- tərcüməçi – 9432 manat;
- pakhauz və gəmi nəzarətçisi köməkçiləri (15 nəfər) – 9266 manat;
- karguzarlar:
- 1-ci dərəcəli (7 nəfər) – 7460 manat;
- 2-ci dərəcəli (11 nəfər) – 6900 manat;
- 3-cü dərəcəli (7 nəfər) – 5940 manat;
- yoxlayıcılar (90 nəfər) – 5880 manat;
- gözətçi və heyətə baxanlar (4 nəfər) – 5400 manat.

1919-cu il ərzində Bakı gömrükxanasının saxlanılmasına ayrılan vəsait 1073603 manat təşkil edirdi ki, bu 1918-ci illə müqayisədə 33 faiz çox idi.

Ağstafa gömrükxanası üzrə əməkdaşların sayı 33 nəfər nəzərdə

tutulurdu:

- rəis – 9033 manat;
- 5-ci dərəcəli nəzarətçi (6 nəfər) – 8366 manat;
- xəzinədar – 7633 manat;
- pakhauz nəzarətçisi – 7633 manat;
- pakhauz nəzarətçisinin köməkçisi – 7300 manat;
- katib – 7633 manat;
- kargüzar (2 nəfər) – 5860 manat;
- Gömrük yoxlayıcıları (20 nəfər) – 4800 manat.

2-ci dərəcəli Balakən gömrükxanasının şəxsi heyəti 19 nəfərdən ibarət

idi:

- rəis – 9033 manat;
- 5-ci dərəcəli nəzarətçi – 8366 manat;
- pakhauz nəzarətçisi – 7632 manat;
- katib və eyni zamanda mühasib – 7632 manat;
- yoxlayıcılar (15 nəfər) – 4800 manat.

3-cü dərəcəli Muğanlı gömrükxanası 4 nəfər tərkibdən ibarət idi:

- rəis – 7633 manat;
- rəis köməkçisi – 7300 manat;
- yoxlayıcılar – 4800 manat.

Qabaqçöl, Marınçay, Muğanlı, Poylu, Salahlı, Şıxlı və Uzuntala gömrük postlarının hər birində rəis və 2 nəfər yoxlayıcıdan ibarət heyətin aylıq əmək haqları müvafiq olaraq 7300 və 4800 manata çatdırıldı [24, 50].

Parlamentin 1919-cu il 27 mart tarixli qərarı ilə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin yeni strukturunun formalaşdırılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Məqsəd dövlətin vahid gömrük siyasətində milli maraqları təmin edən, yeni idxal-ixrac tariflərinin hazırlanması işini öhdəsinə götürən, daha təkmil icra orqanının yaradılması idi. Azərbaycan hökumətinin 23 aprel 1919-cu ildə keçirilən yığıncağında Maliyyə Nazirliyi dəftərxanasının nəzdində «Gömrük rüsumları şöbəsi haqqında» qanun layihəsi müzakirə edilərək bəyənilmiş və Maliyyə Nazirliyində daha da təkmilləşdirilərək baxılması üçün Parlamenta göndərilməsi qərara alınmışdı [47, 22].

Qanunun 5-ci maddəsində isə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin ləğv olunması, yenidən vəzifəyə təyin edilməyən əməkdaşlara ümumi əsaslarla kompensasiya ödənilməsi nəzərdə tutulurdu [101, 3-8].

Maliyyə Nazirliyi «Gömrük rüsumları şöbəsi»nin illik əmək haqqı fondu cəmi 102200 manat həcmində olmalı, bundan sonra gömrük rüsumlarının tənzimlənməsi və yeni qanun layihələri və təlimatların hazırlanması ilə bu şöbə məşğul olmalı idi. Bir müddət Mərkəzi Gömrük İdarəsi və Maliyyə Nazirliyinin Gömrük rüsumları şöbəsi paralel fəaliyyət göstərmişdi. Bunu həmin müddətdə aparılan yazışmalar və müvafiq hesabat cədv

vəlləri də təsdiq edir. 1919-cu il 23 iyun tarixli qərarla ləğv edilməsi nəzərdə tutulan Mərkəzi Gömrük İdarəsində 9 nəfər məmur işləyirdi [58, 96].

Azərbaycan hökuməti qonşu İranla sərhəddə gömrük xidmətinin vəziyyətini diqqət mərkəzində saxlayırdı. Mərkəzi Gömrük İdarəsinin 1919-cu il yanvarın 4-də təqdim etdiyi hesabatda Azərbaycanın İranla sərhədində olan gömrük xidmətinin vəziyyəti ətraflı təhlil edilmişdi. Hesabatda gömrük müəssisələri əsasən iki qrupa ayrılırdı:

1) ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, fəaliyyəti müvəqqəti dayandırılan Culfa, Şahtaxtı gömrükxanaları və Alışar, Bulqan, Ordubad, Maralyan, Cəbrayıl, Arus, Şatırlı, Bəhrəmtəpə, Biləsuvar və Giləzi gömrük zastavaları;

2) Azərbaycan hökumətinin fəaliyyət dairəsinə daxil olmayan Lənkəran, Astara gömrükxanaları və Qızıl-Ağac və Kür gömrük postları. Sonuncu qrupa daxil olan postlar əsasən sərhəd qoruyucu funksiya həyata keçirirdi. Onların əsas vəzifəsi Lənkəranda 30 verst məsafədə yerləşən Qızıl-Ağac körfəzin və Kür çayının mənsəbini nəzarətdə saxlamaqla İrandan daxil olan qaçaqmalçıların qarşısını almaq idi.

Nəhayət, Parlamentin 23 iyun 1919-cu il tarixli iclasında Maliyyə Nazirliyi dəftərxanasının tərkibində Gömrük rüsumları şöbəsinin yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Qanunda, yenicə formalaşan gömrük xidmətinin idarəetmə strukturunda bir sıra dəyişikliklər edildi. Qanunun 2-ci maddəsinə olan əlavədə yeni yaradılan vəzifələrin təsnifat cədvəli və say tərkibi aşağıdakı kimi idi:

Cədvəl 2.1

Gömrük rüsumları şöbəsinin ştat cədvəli

s/s	Vəzifələr	məharət dərəcəsi	sayı	1 ştat vahidində olan məsrəf (manat)	Cəmi məsrəf (manat)
1	Şöbə rəisi	5	1	20000	20000
2	Kargüzar	6	1	16800	16800
3	Kargüzar köməkçisi	7	2	13200	26400
4	Dəftərxana məmuru	-	3	9000	27000
5	Gözetçi-kuryer	-	2	6000	12000
1-5	Cəmi	-	9	65000	102200

Arxiv sənədlərinin təhlili sübut edir ki, Maliyyə Nazirliyinin adı qeyd edilən şöbəsinin fəaliyyəti əslində Parlamentdə qəbul edilmiş qanundan əvvəl başlamışdı. Məsələn, Maliyyə Nazirliyi Dəftərxanasının Gömrük

şöbəindən Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisi İ.V.Lopatoya göndərilən 1919-cu il 18 fevral tarixli 943 sayılı «məxfi» qrifli məktubu bunu təsdiq edir. Poylu stansiyasında ticarət, gömrük və dəmiryolu daşımaları ilə bağlı vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə Maliyyə, Ticarət, Sənaye və Ərzaq, həmçinin Yollar nazirlikləri nümayəndələri yaradılmış xüsusi komissiyanın tərkibinə daxil edilmişdi. Məktubdan aydın olur ki, Maliyyə naziri gömrük işi ilə bağlı məsələlərin yerində həll edilməsi üçün İ.V.Lopatoya aşağıdakı məzmununda tapşırıq vermişdi:

- 1) Poylu gömrükxanasını fəaliyyətini bütün sahələrini təftiş edilməsi;
- 2) Ərzaq nazirliyinin Nuxa qəzası üzrə nümayəndəsi tərəfindən böyük miqdarda düyünün və Ərzaq nazirliyinin Gəncə quberniyası üzrə nümayəndəsinin Eldar kəndi ərazisindən Gürcüstana neft məhsullarının qaçaqmalçılıq yolu ilə çıxarılması haqqında verdikləri məlumatların araşdırılması və zəruri məlumatların toplanılması;
- 3) Gürcüstan və Ermənistanla sərhəddə kök salmış qaçaqmalçılığın qarşısının alınmasının səmərəli yollarının müəyyən edilməsi;
- 4) Azərbaycanda sərhəd mühafizəsinin keçmiş Rusiya dövləti nümunəsində yaradılmasının baha başa gəlməsi və qonşuluqda yeni yaranmış siyasi birləşmələrlə dövlət sərhədlərinin tam müəyyənləşdirilmədiyi nəzərə alınaraq məsələnin gündəmdən çıxarılması;
- 5) ölkə daxilindən sərhəd xəttinə qədərki quru yol ayrıclarında və qaçaqmalçılığın daha çox «əl-qol açmış olduğu» ara yollarda sərhəd mühafizəsini əvəz edəcək xüsusi gömrük müşahidə-keçid postlarının təsis edilməsi və həmin postlar fəaliyyətə başlayana qədər sərhədboyu ərazidə yük daşınması qaydalarına nəzarətin yerli icra nümayəndəliyinə verilməsi;
- 6) qeyd edilən gömrük-keçid postlarının yerləşdirilməsi üçün əlverişli məntəqələrin seçilməsi və Eldar kəndinin əhatə etdiyi ərazidə yerli inzibati hakimiyyət tərəfindən yüklərin hərəkətini müşahidə etmək üçün xüsusi nəzarət qaydalarının tətbiqi;

7) «Zarya» qəzetinin 1919-cu il 5 fevral tarixli 7-ci nömrəsində dərc edilmiş «Bizim gömrüklər» adlı tənqidi məqalədə göstərilən xoşagəlməz faktların həqiqətə uyğunluğunun yoxlanılması, mövcud nöqsanlar olduğu halda, aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi;

8) Poylu dəmiryolu stansiyasının inzibati binası hazır olduqdan sonra gömrükxananın buraya köçürülməsi [53, 76-77].

Sərhədyanı ticarət əlaqələrinin həcmi artırıldı və bəzi məntəqələrdə gömrük nəzarətçilərinin sayının artırılması vacib sayıldı və bu məqsədlə cənub sərhədində yerləşən Cəbrayıl gömrükxanasının və qərb sərhədində Ağstafa gömrükxanasının ştat cədvəlində dəyişikliklər edildi. Həmin gömrükxanaların tabeçiliyində olan gömrük postları da gücləndirildi.

Cədvəl 2.2

Cəbrayıl gömrüyünün ştat cədvəli (layihə, aprel, 1919-cu il)

Vəzifələrin adı	sayı	1 iyul 1914-cü ilə əmək haqqı (manat)	03.03. 1918-ci ildə əlavə edilib (manat)	18.10. 1919-cu il tarixli qərara görə əlavə (manat)	cəmi nəfərə nəzərdə tutulan əmək haqqı (manat)	1 bütün heyətin saxlanılmasına (manat)
1. Rəis	1	1400	3233	3000	7633	7633
2. Rəis müavini	1	1200	3100	3000	7300	7300
3. Dəftərxana məmuru	4	660	2500	2700	5860	23440
4. Yoxlayıcılar	5	360	2040	2400	4800	24000
5. Atlı qoruqçular	25	360	2040	2400	4800	120000
Cəmi	36	3980	12913	13500	30393	182373

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 233, v. 14.

Nazirlər Şurasının 23 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə Ağstafa gömrükxanasının tərkibində Poylu ön gömrük məntəqəsinin təşkili üçün 13450 manat, 2-ci dərəcəli Yalama gömrükxanasına isə 54478 manat maliyyə vəsait ayrılmışdı. Həmin tarixdə verilmiş digər qərarla Bakı gömrükxanası əməkdaşlarının say tərkibi artırılmışdı. Əgər 1919-cu ilin birinci yarısında 8 gömrük müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, ilin ikinci yarısında daha 8 yeni gömrük məntəqəsi açılmışdı [38, 282, 365; 57, 59].

Bakı Gömrükxanasının ştat cədvəli birinci dəfə 1918-ci il oktyabrın 31-də, ikinci dəfə 1919-cu il iyulun 7-də təsdiq edilmişdi.

Cədvəl 2.3

Ağstafa gömrükxanasının 8 noyabr 1919-cu il tarixli qanunla təsdiq edilmiş ştat cədvəli

Vəzifənin adı	Ştat vahidi	1914-cü ildə əmək haqqı manat	3 mart 1918-ci ildə əmək haqqı	18 oktyabr 1918-ci ildə əmək haqqı	1919-cu il 12 mart qanunu ilə əlavələr daxil olmaqla	Yeni qanuna görə	Cəmi
1. 5-ci dər. nəzarətçi	3	1700	3366	3300	7777	15477	46431
2. Xəzinədar	1	1400	3233	3000	6488	14121	14121
3. Dəftərxana məmuru	1	660	2500	2700	5274	11134	11134

4. Gömrük yoxlayıcısı	5	360	2040	2400	4320	9120	45600
Cəmi	10	-	-	-	-	-	117286

Mənbə: ARDA, f, 895, siy. 3, iş 76, v. 16.

Təsnifat cədvəlinə sentyabrın 8-də yenidən baxılaraq müvafiq dəyişikliklər edilmişdi. Ağstafa (keçmiş – Poylu, 1918-ci il oktyabrın 31-də və 1919-cu il noyabrın 9-da), Balakən və Mağala (Muğal) (1918-ci il 31 oktyabr), Yalala (1919-cu il 24 iyul), Lənkəran, Astara və Biləsuvar (20 sentyabr 1919-cu il) gömrükxanaları, Şıxlı, Salahlı, Qabaqçöl, Mazımçay (31 oktyabr 1918-ci il), Poylu, və Kür (10 iyul 1919-cu il), Qızıl-Ağac gömrük məntəqəsi və Poylu ön gömrük məntəqəsinin (29 sentyabr 1919-cu il) ştat cədvəlləri göstərilən tarixlərdə təsdiq edildi.

Cədvəl 2.4

Parlamentin 1919-cu il 7 iyul qanununa əsasən Bakı gömrüyünün mövcud ştat tərkibində yeni təsis edilən vəzifələr

Vəzifələrin adı	sayı	1 ştat vahidi üzrə əmək haqları (manat)				1 ştat vahidi üzrə cəmi (manat)	Yekun (manat)
		1 may 1914-cü il	3 mart 1918-ci il	8 oktyabr 1918-ci il	12 may 1919-cu il		
5-ci dərəcəli nəzarətçi	2	1700	8666	5400	8372,8	18838,8	37677,6
Pakhauz və gəmi nəzarətçisinin müavini	4	1300	3166	4800	7412,8	16678,8	66715,2
Gömrük yoxlayıcıları	40	360	2040	3600	5400	11400	456000
Cəmi	46	-	-	-	-	-	560392,8

Mənbə: ARDA, f. 895, siy. 3, iş 97, v. 9-13; f. 84, siy. 1, iş 34, v. 69

Azərbaycan hökuməti Tiflis quberniyası Sığnaq qəzasının Laqodexi kəndi yaxınlığında, Cənubi Qafqaz dəmiryolunun Saloğlu stansiyasında Gürcüstana məxsus gömrük məntəqəsinin fəaliyyət göstərməsini nəzərə alaraq 2-ci dərəcəli Poylu gömrükxanasından başqa, Qazax qəzasının Gürcüstanla sərhədi boyu Salahlı və Şıxlı kəndlərində gömrük-keçid məntəqələrinin fəaliyyət göstərməsini zəruri hesab edirdi. Zaqatala bölgəsində Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədinin mühafizəsini möhkəmləndirmək üçün 2-ci dərəcəli Balakən gömrükxanası, Marınçay, Qabaqçöl gömrük məntəqələri (Laqodexi məntəqəsi və Qanıx çayı üzərindəki bərənin qarşısında) və

Zaqatalanın cənub sərhədlərinə xidmət edən 3-cü dərəcəli Muğanlı gömrükxanası təşkil olundu.

Bununla yanaşı, hesabatda neft sərvətlərini nəzərə almadan, gələcəkdə fabrik-zavod sənayesinin inkişafı üçün (qeyri-neft sektoru) neftin ixracında maraqlı olan bəzi ölkələrə gömrük-tarif güzəştləri tətbiq edilməsi təklif olunurdu. Sənəddə Rusiya və Qafqazın bəzi regionları ilə gömrük münasibətlərinin qurulması və mümkün olarsa, Alman Gömrük İttifaqı nümunəsində gömrük ittifaqının yaradılması, mövcud gömrük nəzarəti strukturunun və rüsumlarının saxlanması təklif olunurdu.

Mərkəzi Gömrük İdarəsinin qənaətinə görə, Azərbaycanın quru və dəniz sərhədləri boyu gömrük nəzarətinin təşkilinə 2 milyon manat, sərhədlərin gömrük baxımından tam mühafizəsinin təşkilinə isə, əlavə olaraq, 3 milyon manat vəsait tələb olunurdu. Bakının Rusiya ilə İran arasında, ikincinin isə Qərbi Avropa dövlətləri ilə ticarət əməliyyatlarında aparıcı rolunun qorunub saxlanması üçün gömrük tariflərinin sabitliyinin qorunub saxlanması, gömrük işi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq qaydalara əsasında tranzit yüklərin gömrük vergisindən azad edilməsi tövsiyə edilirdi.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il martın 3-də keçirilən 24-cü iclasının gündəliyində duran əsas məsələlərdən biri də «Gömrük idarəsinin təyir və təbdili barəsində» qanun layihəsinin müzakirəsi idi. Layihəni təqdim edən Şəfi bəy Rüstəmbəyovun nitqindən sonra, Ağa Aşurov gömrük xidmətinin işinin daha da artmasına işarə edərək deyirdi: «O zaman ki, biz Rusiyanın bir hissəsi idik o zaman bir yol İrana gedirdi. O vaxt iş çox idi, indi hər tərəfdən sərhədimiz açıq ikən necə ola bilər ki, iş az olsun, mən belə başa düşürəm ki, iş az deyildir...Poyluda bir gömrükxanamız var ki, oradan Gürcüstana mal gedir. Zaqatalada gömrükxanamız yoxdur... Amma biz sərhədi açıq qoymuşuq». A.b.Aşurov təklif edirdi ki, gömrükxanalar maliyyə nəzarətində deyil, «ticarət və sənaye nəzarətində» olmalıdır. «Əhrar» fraksiyasının nümayəndəsi R.b.Qaraşovun təklifi ilə Parlamentin bəzi fraksiyaları qanun layihəsi ilə tanış olmadığından səs çoxluğu ilə növbəti müzakirəyə saxlanılmışdı. Parlamentdə bu məsələ ikinci dəfə 1919-cu il iyunun 19-da baxılanda da Ağa Aşurov əvvəlki kimi bu işlərin Ticarət Nazirliyinin nəzarətində olmasını məqbul hesab etdiyini təkid edirdi: «Əgər baxsanız görərsiniz ki, təcrübə nə göstərir. Gömrükxana idxalat ilə ixracatı tənzim edir, intizama salır. Düzdür gömrük alırıq, fəqət mən sual edirəm, deyilsin görək idxalat və ixracat işləri ancaq maliyyə nəzarətin öhdəsində olsunmu? Əsl məsələ də burdadır ki, bu iş ticarət nazirinin işidir».

Məruzəçi Əbdüləli bəy Əmircanov əvvəlki layihəyə qismən dəyişiklik aparıldığını və gömrük rüsumları şəbəkəsinin saxlanılmasına bir ildə 14 min manat vəsait tələb olunduğunu bildirmişdi.

O, A.b.Aşurovun iradlarına cavab verərkən demişdi: «Bu işlərin hansı

nəzarətdə qalması barəsində layihədə heç bir şey yoxdur. Fəqət, bilmirəm Ağa Aşurov hansı bir əsasla deyir ki, bu işlər Rusiyada ticarət nəzarətində olub...Rusiyada 20 il deyil ki, ticarət nəzarəti təsis olunmuşdur. O vaxta qədər ticarət nəzarəti yox idi. Ondan qabaq həmişə maliyyə nəzarətində olub. Bir şeydən ki, gəlir var maliyyə nəzarətində olmalıdır».

Hökumət gömrük qulluqçularının əmək haqqının artırılmasını və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bu mənada, dövlət müəssisələri qulluqçularının əmək haqlarının artırılması və tənzimlənməsi haqqında qanuna olan 2-ci əlavədə verilmiş təsnifat cədvəli maraqlıdır. Həmin sənəddə gömrük xidməti əməkdaşlarının tutduqları vəzifəyə görə dərəcəsi aşağıdakı kimi təsdiq edilmişdi:

- Mərkəzi Gömrük idarəsinin və Aksiz yığımları idarəsinin rəisləri – V dərəcə, aylıq əmək haqqı 4000 manat;
- I dərəcəli gömrükxana rəisi – VII dərəcə, aylıq əmək haqqı 3500 manat;
- Quberniya sərhəd dəstəsinin rəisi – VIII dərəcə, aylıq əmək haqqı 3200 manat;
- I dərəcəli gömrükxana rəisinin müavini, gömrük yığımları şöbəsinin rəisi – IX dərəcə, aylıq əmək haqqı 2900 manat;
- II dərəcəli gömrükxana rəisi – XI dərəcə, aylıq əmək haqqı 2500 manat;
- IV dərəcəli gömrük müfəttişləri və 1-ci dərəcəli gömrükxanaların pakhauz və gəmi nəzarətçiləri - XII dərəcə, aylıq əmək haqqı 2300 manat;
- Sərhəd dəstəsinin rəisi, 3-cü dərəcəli gömrükxana rəisləri, 1-ci dərəcəli gömrükxanaların xəzinədarı və böyük mühasibi, 5-ci dərəcəli kiçik gömrük nəzarətçiləri – XIII dərəcə, aylıq əmək haqqı 2100 manat;
- 1-ci dərəcəli gömrükxanaların tərcüməçiləri, pakhauz yoxlayıcıları, mühasibləri, Muğanlı gömrüyünün rəisi, 2-ci dərəcəli gömrükxanaların pakhauz və gəmi yoxlayıcıları, gömrük məntəqələrinin rəisləri – XIV dərəcə, aylıq əmək haqqı 2000 manat;
- 3-cü dərəcəli gömrükxanaların rəis müavinləri, 2-ci dərəcəli gömrükxanaların pakhauz və gəmi yoxlayıcıları – XV dərəcə, aylıq əmək haqqı 1900 manat;

Bundan əlavə, gömrük nəzarətçiləri və sərhəd mühafizəsinin atlı qoruyucuları kiçik qulluqçular heyətinin təsnifat bölgüsündə aylıq əmək haqqı 1500 manat olmaqla I dərəcəyə, piyada sərhəd qoruyucuları, gömrük gözetçiləri və kuryerləri aylıq əmək haqqı 1300 manat olmaqla III dərəcəyə daxil edilmişdi.

Maliyyə Nazirliyi yeni gömrük məntəqələrinin təşkilinə qədər dəmir yolunun Yalama stansiyasında Bakı gömrükxanasının müvəqqəti şöbəsini açmışdı. Nazirlik yük qatarlarının Bakıdan Dağlılar Respublikasına hərəkə-

tinə icazə verildiyi təqdirdə hər iki istiqamətdə göndərilən malların mütləq Bakı gömrükxanasında qeydiyyatdan keçirilməsini tələb edirdi. Maliyyə naziri Dövlət Nəzarəti Müfəttişliyinin şimal sərhədlərinin gömrük baxımından mühafizəsi haqqında sorğusuna olan cavab məktubda bildirirdi ki, Bakı Qubernatorunun Dağıstanla sərhəddə Yalama gömrükxanasından əlavə, Zuxul kəndində də sərhəd buraxılış məntəqəsinin açılması haqqında təklifi nəzərdən keçirilir. Azərbaycan dəmir yolunun Yalama stansiyasında 1919-cu ilin avqustundan 2-ci dərəcəli gömrükxana fəaliyyətə başlamışdı [91, 88; 53, 132, 151; 54, 173-174].

Azərbaycan hökuməti Dağlılar Respublikasının quru sərhədi boyu ərzaq mallarının idxal və ixracına gömrük rüsumunun tətbiqini məqbul hesab edirdi. Bundan əlavə, Azərbaycanın Dağıstanla quru sərhədi boyu gömrük məntəqələrinin açılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi hazırlanmış və müvafiq ştat cədvəlləri tərtib edilmişdi.

1919-cu il noyabrın 19-da Parlamentin maliyyə-büdcə komissiyasında Maliyyə nazirinin təqdimatı ilə Azərbaycan dəmir yolunda əlahiddə gömrük nəzarəti xidmətinin yaradılması haqqında qanun layihəsi müzakirə edilmiş, lakin maliyyə çətinliyinə görə həmin dövrdə həllini tapmamışdı. Bundan əlavə, Bakı limanında gömrük ərazisinin sahil xəttinin gecə mühafizəsi üçün 24 nəfərdən ibarət silahlı dəstə yaradılması haqqında Nazirlər Şurası qarşısında məsələ qaldırılmışdı [214, 1919, 5 июня].

1920-ci ilin aprelindən gömrük əməkdaşlarının əmək haqqının yeni təsnifat cədvəlinə əsasən hesablanmasına hazırlıq görülürdü. Bu dəyişikliklər aşağıdakı cədvəldə göstərilir:

Cədvəl 2.5

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük xidməti əməkdaşlarının təsnifat cədvəli (aprel, 1920-ci il)

Qrup	Vəzifənin adı	Ştat vahidi	1 nəfərin aylıq əmək haqqı (manat)
I qrup	1-ci dərəcəli gömrükxana rəisi	1	6300
II qrup	1-ci dərəcəli gömrükxananın rəis müavini və müfəttişi	2	5220
III qrup	3-cü dərəcəli nəzarətçilər və 2-ci dərəcəli gömrükxana rəisi	8	4500
IV qrup	4-cü dərəcəli nəzarətçilər və 1-ci dərəcəli gömrükxananın pakhauz və gəmi yoxlayıcıları	4	4140
V qrup	5-ci dərəcəli nəzarətçilər, 1-ci dərəcəli		

VI qrup	cəli gömrükxananın katibi, mühasib və xəzinədarı, 3-cü dərəcəli gömrükxana rəisi	20	3960
VII qrup	1-ci dərəcəli gömrükxanada tərcüməçilər, pakhauz və gəmi yoxlayıcıları, mühasib və xəzinədarların köməkçiləri, 2-ci dərəcəli gömrükxanada pakhauz və gəmi yoxlayıcıları, gömrük postlarının rəisləri	38	3600
VIII qrup	2-ci dərəcəli gömrükxanada pakhauz və gəmi yoxlayıcıları köməkçiləri, 3-cü dərəcəli gömrükxana rəisinin müavini	22	3420
IX qrup	1-ci dərəcəli karguzarlar	7	2880
X qrup	2-ci dərəcəli karguzarlar, gömrük baxışı keçirən məmurlar (dosmotrşiki)	226	2700
	Gözetçilər	6	2340
	Cəmi	334	39060

Mənbə: ARDA, f. 85, siy. 3, iş 158, v. 37-37^{ax}

2.2. Gömrük xidmətinin təşkili sahəsində çətinliklər

Dövlət quruculuğunda ən böyük problemlərdən biri maliyyə və gömrük orqanlarında peşəkar kadrların çatışmaması idi. Sözsüz ki, bu problem yeni formalaşmaqda olan gömrük və sərhəd mühafizəsi xidmətlərinə də özünü daha çox göstərirdi. Gömrük xidmətində çalışan məmurların konkret fəaliyyətində səriştəsizlik və peşəkarlığın aşağı səviyyədə olması gömrük nəzarətinin daha səmərəli aparılmasına maneçilik törədirdi. Bundan başqa, gömrük idarələrində xidmətə milli kadrların cəlb edilməsi işində də çətinliklər mövcud idi. Xarici ticarət fəaliyyətinə gömrük nəzarətinin səviyyəsi və kadr təminatı ilə bağlı fikirlər AXC Parlamentində aparılan müzakirələrdə də dəfələrlə səslənirdi. Düzdür, siyasi çəkişmələr, bəzi partiya və siyasi qüvvələrin bir-birinə qarşı barışmaz siyasi mövqeyi dövlət orqanizminin formalaşmasına müəyyən mənada mane olsa da, burada irəli sürülən təkliflərin bir çoxu vəziyyətdən çıxış yollarının seçilməsinə düzgün istiqamət verirdi. Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin müəyyən nəzəri bilik və təcrübəyə malik olmasına üstünlük verilirdi.

Əhməd Cövdət Pepinov
(1893-1937)

Parlamentdə aparılan müzakirələrdə millət vəkillərinin çıxışlarında gömrük məmurlarının peşəkarlığı, dövlətə sədaqəti və s. keyfiyyətlərinə tələbkarlıq və həssaslıqla yanaşdıqlarını göstərirdi. Bu tələblər gömrük məsələlərinə aid qəbul edilmiş bir çox qanunların altında imzası olan Əhməd Cövdətin Ermənistanla sərhəddə gömrük məntəqəsinin açılması haqqında qanun layihəsinin Parlamentdəki müzakirəsində söylədiyi nitqində də səslənmişdi: «Fəqət ola bilir ki, qanun geciksün və bu qanun yaxşı da olsun, lakin böylə məmur təyin olunsun ki, ancaq özü xeyir görsün, hüddud cəmaəti isə əziyyəət çəksin. Ona görə nəzarətin nəzəri-diqqətini burasına cəlb edirik ki, əmin adamlar təyin olunsun, həm cəmaəta, həm də hökumətə zərər vurmazın. Yadımdadır ki, Bakı gömrükxanasına adamlar lazım olduğundan Rus Milli Şurasına yazılmışdı ki, 40 nəfər adam verin. Rus milli komitəsi də məlumdur ki, burada Denikinin orqanıdır, nümayəndəsidir, əksinqilab idarəsidir. Onların tərəfindən təyin olunan adamlardan bizə xeyir gəlməz, onlar ancaq Azərbaycan əleyhinə işləyib pozğunluq çıxararlar. Ona görə hökumətin nəzəri-diqqətini buraya cəlb edib deyirik ki, öylə adamlar ola bilsin ki, onlardan xeyir ola bilsin və sonra başımıza bəlalar açılmasın» [7,780].

Peşəkar gömrükçülərin milliyyətindən asılı olmayaraq gömrükxanalara rəhbər vəzifələrə təyin edilməsi ilk növbədə hökumətin gömrük işinə ciddi münasibət göstərməsindən xəbər verir. Maliyyə naziri İvan Protasovun 1919-cu il 3 mart tarixli əmri ilə nazirliyin katibi A.P. Lebedevə vəzifə funksiyalarından əlavə, Gömrük İdarəsinə, sonralar isə həm də sərhəd mühafizəsi işlərinə bilavasitə ümumi rəhbərliyi təmin etmək tapşırılmışdı. Nazirin 1919-cu il 12 aprel tarixli əmri ilə bundan öncə Rusiyanın Qarakurqan gömrükxanasının rəisi olmuş V.Qadzyatski Gömrük İdarəsinin dəftərxana rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdi. Mərkəzi Gömrük İdarəsi rəisinin 1919-cu il 16 və 23 iyun tarixli əmrlərdən aydın olur ki, Yusif Ağsalahov Ermənistanın Uzuntala gömrük postunun qarşısında yerləşən ön gömrük postunun rəisi, Bakı gömrükxanasının sabiq rəisi A.Qolovan və Astara gömrükxanasının sabiq rəisi İ.Ananyev Bakı gömrükxanasına 5-ci dərəcəli gömrük nəzarətçiləri, Yeni Qaqra (Gürcüstan) gömrük postunun rəisi işləmiş A.Zavada Ağstafa gömrüyünün xəzinədarı, Muğanlı gömrük məntəqəsinin rəisi P.Nemyakin Ağstafa gömrükxanası rəisinin müavini, Muğanlı

gömrük məntəqəsinin rəis müavini işləyən İ.Talışinski Bakı gömrükxanasının dəftərxana məmuru təyin edilmişdir. Maraqlıdır ki, Maliyyə nazirinin 1919-cu il 19 iyul tarixli əmrləri ilə Bakı gömrükxanasına yoxlayıcısı vəzifəsinə təyin edilən 28 nəfərdən 25-i azərbaycanlı idi. Nazirliyin əmrlər kitabında müxtəlif vəzifələrə təyin edilən azərbaycanlılardan Məmmədismayıl Əliyev, Qasım Bayramov, İsmayıl Sultanov, Müseyib Şirinov, Qəzənfər Əzimzadə, Ağababa Babazadə, Böyükağa Axundzadə, Əli Mikayılov, Abdulla bəy Tahirzadə, Abbasqulu xan Əhmədov, Yusif Hacıyev və b. gömrük məmurlarının adları vardır. Bundan başqa, Maliyyə nazirinin 1919-cu il 4 oktyabr tarixli 119 sayılı əmri ilə Mirismayıl bəy Talışxanov Lənkəran gömrükxanasına, İlya Benediktoviç Astara gömrükxanasına, A.Voronin Biləsuvar gömrükxanasına, Qulamrza Babayev Kür gömrük postuna rəis, Səməd bəy Nurullabəyov Biləsuvar gömrükxanasına rəis müavini vəzifəsinə təyin edilmişdi [41, 34, 57, 59, 63].

Nazirlik vəzifə mövqeyindən sui-istifadə və rüşvətخورluq hallarının qarşısını almaq üçün gömrük əməkdaşlarının xidmət yerlərinin tez-tez dəyişdirilməsi təcrübəsindən istifadə edirdi. Maliyyə nazirinin 1918-ci il 9 noyabr tarixli 33 sayılı əmri ilə Bakı gömrükxanasında kadr dəyişikliyi aparıldı. A.Qolovan (rəis), Qoqoberidze (müfəttiş) və Yanquroviç (texnik-ekspert) tutduqları vəzifədən azad edildilər. Yeni vəzifəyə təyin edilən Maliyyə naziri İvan Protasovun (28 dekabr 1918-ci il) əmri ilə daxili intizam qaydalarını pozduğuna görə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisi İ.V.Lopato (10 avqust 1918-ci ildə bu vəzifəyə təyin edilmişdi) vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və onun yerinə Arkadi Molçanov təyin edildi.

Arxiv sənədləri əsasında gömrük əməkdaşlarının ixtisas dərəcələri haqqında məlumat əldə edilmişdir. Belə ki, dövlət qulluqçularının təsnifat cədvəlində gömrük məmurlarının təqribən 68 faizi IX qrupa daxil edilmişdi. Bütün işçilərin say tərkibində I-V qrupa daxil edilən gömrük nəzarəti məmurlarının xüsusi çəkisi 10 faizdən bir qədər çox idi. Yeni təsnifat cədvəlinə görə, gömrük xidməti əməkdaşlarının aylıq əmək haqqı fondu 994940 manata çatdırılmışdı.

Gömrükxanaların fəaliyyət sahəsinin (ərazisinin) hüdudları Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilirdi. Gömrük orqanları əməkdaşlarının xidməti funksiyaları haqqında müxtəlif təlimat və qaydalar hazırlanırdı. Məsələn, gömrük baxışını həyata keçirən əməkdaşların (yoxlayıcılar) vəzifə səlahiyyətləri Gömrük rüsumları şöbəsinin bütün gömrükxanalara ünvanlandığı 1920-ci il 11 aprel tarixli 2464 sayılı təlimatda açıqlanmışdı. Təlimata olan qeyddə göstərilirdi ki, «gömrük yoxlayıcılarının vəzifəsi *təkcə yüklərin, sərnişinlərin və onların baqajlarının yoxlanılmasından ibarət deyil, onlar həmçinin gömrük ərazisini, anbarları mühafizə etməli, yük daşıyan nəqliyyatı müşayiət etməlidir. Gömrük xidmətinin xüsusi şəraiti*

nəzərə alınaraq gömrük yoxlayıcılarının qanuni surətdə silah daşımalarına icazə verilir. Gömrükxana rəisinin onların xidməti fəaliyyətini istiqamətləndirən əmrlərini, ehtiyac olduqda gömrük ərazisində gözətçi və ya kuryerlərin vəzifəsinə daxil olan tapşırıqları dəqiqliklə yerinə yetirməlidir. Əhali ilə mədəni rəftar etməli, davranışlarında hər hansı bir xoşagəlməz hala yol verdiklərinə görə təsirkar hesab edilməkdən mümkün qədər uzaq olmalıdırlar»[77, 50-51].

Cümhuriyyət dövründə gömrük əməkdaşlarının və onların ailələrinin sosial-məişət və tibbi təminatı dövlət hesabına həyata keçirilirdi. Bakı Gömrükxanasının texniki heyətinə daxil olan qadın işçilər (180 nəfər) Həmkarlar ittifaqları Şurasının şəhər şöbəsinə əmək haqlarının xeyli az olması (700-800 manat) haqqında müraciət etmişdi. Həmkarlar ittifaqı isə Əmək Nazirliyi qarşısında texniki işçilərin orta əmək haqqının neft sənayesi fəhlələrinin minimum əmək haqqına çatdırılmasını, həmin işçilər üçün məcburi olaraq haqq-hesab kitabçalarının açılması məsələsini qaldırılmışdı [76, 44].

Bununla bərabər, gömrükxanaların bir çoxunda normal iş şəraiti yox idi. Gömrük xidməti qulluqçularının sosial vəziyyəti ağır olaraq qalırdı. Maliyyə Nazirliyi Gömrük yığımları şöbəsinin rəisi A.Qolovan Ağstafa gömrükxanasında xidməti ezamiyyətdə olarkən müşahidə etdiyi vəziyyət haqqında Maliyyə nazirinə təqdim etdiyi məruzəsində yazırdı: «*Mən Ağstafa gömrüyündə xidmət edənlərin yaşayışı ilə yerində tanış olarkən, onların məişət şəraitinin son dərəcə ağır olduğunu gördüm. Soyuqların düşməsi ilə əlaqədar zəruri tədbirlərin görülməsinə ehtiyac duyulur. Burada xidmət edənlər belə yerləşdirilib: rəis vəzifəsinin icra edən M.Pepinov həyat yoldaşı ilə ona ayrılmış iki kiçik otaqda yaşayır. Dəmir yolu tərəfindən verilən digər kiçik otaqda gömrük nəzarətçiləri Voronin, Zeynalov və yoxlayıcı Xanəhmədov qalır, əlavə bir nəfər də döşəmənin üstündə gecələyir. Nahar yeməyi otaqlarda hazırlanır. Sakinlərin iş rejiminin müxtəlif vaxtlara təsadüf etməsi daha çox narahatçılıq doğurur. Otaqların kiçik ölçüdə olması sanitariya şəraitini pisləşdirir. Altı subay işçi və üç nəfər ailəsi ilə birlikdə Eyyubovların beşotaqlı mənzilində yaşayırlar. Evin otaqları bir-birinin içərisindədir və qapılar birbaşa həyəət açılır. Pəncərələrdə şüşə yoxdur, qapılar sınıq-salxaqdır, qızdırıcı sobalar yoxdur, tavanlardakı suvaqlar tökülür. Çardaqlar çöküb, hər an uça bilər. Yayda belə evdə yaşamaq çadırdə yaşamağa bərabərdir. Ancaq soyuq havalar yaxınlaşır və tezliklə yağıntılar başlayacaq və mən təsəvvür edə bilmirəm ki, belə şəraitdə insanlar necə yaşayıb işləyəcəklər, həm də talan edilmiş və paltarları oğurlanmış ziyalı insanlar. Həmin evin daha 5 nəfər nəzarətçinin yaşadığı yardımçı binada dəmir dam örtüyü bərhad vəziyyətdədir. Əməkdaşların bir neçəsinin yaşayış yeri olmadığından çayxanada gecələyirlər. Mənim məqsədim heç də gömrükçülərin sosial şəraitini «boz» rənglərlə*

təsvir etmək deyil. Xidmət yoldaşlarımla qulluq şəraitinin ağır şəraitdə yaşaması, insan kimi istirahət etmək, üzücü işdən sonra qüvvə toplamaq imkanlarının olmaması mənə mənəvi əzab verir. Onların məişət şəraitini necə yaxşılaşdırmaq və mənzil məsələsini necə həll etməkdə ələcsüz qalırım. Dəmir yolu stansiyasında və şəxsi mənzillərdə icarəyə götürmək üçün otaqlar yoxdur. Bunun üçün iki yol vardır. Birincisi, vaqonlarda yaşamaq, daha yararlı 10 ədəd vaqon təmir edilməli və sobalar qurulmalıdır. İkincisi, gürcü dəmir yollarının yaşadığı baraklar bizim gömrükxanaya verilməlidir. Gürcülər yaxın gələcəkdə Ağstafa stansiyasından Saloğlu stansiyasına köçəcək, qatarların təhvil və mübadiləsi burada baş tutacaqdır. Beləliklə, baraklar boşalmış olacaqdır» [84, 33-34].

Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisi Maliyyə nazirinə ünvanlanan 25 yanvar 1919-cu il tarixli 289 sayılı məktubunda bölgələrdəki kriminal vəziyyəti və gömrük əməkdaşlarının tez-tez silahlı qarşıdurma təhlükəsi yaşaması faktını nəzərə alıb, Bakı Artilleriya anbarından Bakı, Poylu, Muğanlı gömrükxanası, Qabaqçöl, Marınçay, Salahlı və Şıxlı gömrük postlarının 36 tüfəng və 36 revolver, zəruri miqdarda döyüş patronu ilə təchiz edilməsini xahiş edirdi [23, 50].

Gəncə qubernatorunun Maliyyə nazirinə ünvanlandığı 1919-cu il 4 aprel tarixli məktubda göstərilirdi ki, Maralyan məntəqəsindən öndə yerləşən Cəbrayılda gömrük buraxılış məntəqəsinin təşkilinin zəruriliyi ifadə edilmişdi. Maliyyə Nazirliyində həmçinin bölgənin relyef şəraiti nəzərə alınaraq 25 nəfər atlı qoruyucudan ibarət sərhəd dəstəsinin də ştat cədvəli tərtib etmişdi. Gəncə qubernatorunun Maliyyə Nazirliyinə olan 1920-ci il 27 mart tarixli 4866 sayılı digər bir məktubda Ermənistanla sərhəddə yerləşən ərazilərdə gömrük buraxılış məntəqələrinin açılmasının iqtisadi cəhətdən Azərbaycan üçün heç bir maraq kəsb etmədiyi və bu işin zərərli, ən yaxşı halda isə vaxtı yetişməyən qərar ola biləcəyi vurğulanırdı [78,81].

Parlamentin 1919-cu il 10 iyul tarixli başqa bir qanunu ilə Ağstafa gömrüyündə yük və sərmişin xidmətində gömrük nəzarətini gücləndirmək üçün Qazax qəzasının Çaxmaxlı kəndi yaxınlığında ön gömrük məntəqəsinin açılması haqqında qanun təsdiq edilmişdi. Qanuna əsasən, 1 yanvar 1920-ci ilədək büdcədən şəxsi heyətin saxlanılmasına 15872 manat, cari təmir işləri və təsərrüfat xərclərinə 5000 manat vəsait ayrılmışdı [43, 62, 66; 110, 12-13].

Şimal sərhədi boyu gömrük nəzarətinin nizamlanması, qaçaqmalçılıqla mübarizə məsələsi diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Zaqatala qubernatoru 1919-cu ilin iyulunda quberniyanın Dağıstanla sərhəd xəttində gömrük məntəqələrinin açılması ilə əlaqədar Daxili İşlər nazirinə yazırdı: «Birincisi, Zaqataladan Dağıstana çox az miqdarda taxıl məhsulları yalnız qoşqu heyvanları ilə yay aylarında daşınır, qışda yolları qar örtüyündən yük

daşınması demək olar ki, mümkün olmur. İkincisi, Dağıstanın Zaqatala quberniyasına yaxın bölgələrinin, xüsusilə Samur dairəsinin Luçek, Qunib dairəsinin Ançuxo-Kapuçin və Tleyserux məntəqələrinin sakinləri Dağıstan əhalisinin ən kasıb hissəsidir və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Quberniyanın ərazisinə şəxsi istifadə məqsədi ilə taxılla dəyişmək üçün xam yun, toxunma şal, pendir və s. məhsullar gətirirlər. Üçüncüsü, əgər Dağıstanla sərhəddə gömrük məntəqələri təşkil edilərsə, bu məntəqələrin Qaşqaçay, İlisu-Sarıbaş, Muxax, Car vadilərində, Katex və Balakəndə açılması məqsədə uyğundur. Qeyd edilən gömrük məntəqələrinin saxlanmasına çəkilən xərclər həmin dairələrdən daşınan və aparılan yüklərdən daxil olan rüsumların hesabına özünü doğrulda bilər. Quberniyadan Dağıstana taxıl aparılmasının tamamilə qadağan edilməsi isə yuxarıda göstərilən məntəqələrin əhalisinin həyat səviyyəsini ağırlaşdırar...Dövlət büdcəsini və yerli əhalinin mənafeyini əsas götürərək Dağıstanla sərhəddə gömrük məntəqələrinin açılmasını məqsədəuyğun hesab etmirəm» [24, 162].

Hökumətin 1919-cu il 29 sentyabr tarixli iclasında Maliyyə nazirinin məruzəsi əsasında Astara və Lənkəran gömrükxanalarının, həmçinin Qızıl-ağac (keçmiş Perevalnı) gömrük postunun fəaliyyətinin bərpa edilməsi və Biləsuvar gömrük zastavasının 3-cü dərəcəli gömrükxana statusu verilməsi haqqında qərar verilmişdi [21, 21].

Nazirlər Şurasının 1919-cu il 8 sentyabr tarixli qərarı ilə Bakı, Ağstafa, Balakən və Yalama gömrükxanalarına zəruri texniki vasitələrin alınması üçün dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinə 26000 manat vəsait əlavə edilmişdi. Həmin tarixdə verilmiş digər bir qərarla Bakı gömrükxanası müfəttişinin əmək haqqının artırılması məqbul hesab edilmiş və təsdiq edilməsi üçün Parlamentə göndərilmişdi. 1920-ci ilin dövlət büdcəsində 1917-ci ilin sonlarında infrastrukturunu tamamilə dağıdılmış Astara, Biləsuvar gömrükxanaları və Küryanı gömrük məntəqəsinin təmirinə əlavə vəsait ayrılmışdı [66, 62-63; 59, 460; 38, 530].

Ağstafa gömrükxanasının şəxsi heyətinin artırılması haqqında 1919-cu il 8 noyabr tarixli qanunla bu müəssisənin ştat cədvəlinə 1 nəfər 5-ci dərəcəli xəzinədar, 1 nəfər dəftərxana məmuru və 5 nəfər gömrük yoxlayıcısı əlavə edilmişdi. Qanuna olan 1 sayılı əlavədə Ağstafa gömrükxanasının yeni ştat cədvəli təsdiq edilmişdi.

Maliyyə naziri 1919-cu ilin sentyabrında Gömrük yığımları şöbəsinin rəisindən Lənkəran və Astara gömrükxanalarının inzibati binalarının əsaslı təmiri, Bəhramtəpə, Şatırlı, Cəbrayıl, Maralyan və Xudafərin gömrük məntəqələrində bərpa və yenidənqurma işlərinin sürətləndirilməsini tələb edirdi. Büdcədən təkcə yeni fəaliyyətə başlayan Cəbrayıl gömrük məntəqəsinin 36 nəfər əməkdaşının əmək haqqına 257373 manat vəsait ayrıldı [60, 24, 253].

1919-cu ilin sentyabrın 29-da isə Nazirlər Şurası cənub sərhədində Qızılbaş gömrük postunun fəaliyyətinin bərpa edilməsi barədə qərar qəbul etdi [5, 145].

Parlamentin 1919-cu il 7 iyul tarixli qanunu ilə Bakı gömrüyünün şəxsi heyətinin gücləndirilməsi üçün ştat cədvəlində dəyişikliklər edildi və bu məqsədlə büdcədən ilin sonunadək xərclənməsi nəzərdə tutulmaqla 280196 manat vəsait ayrıldı. Qanuna əsasən gömrükxananın mövcud strukturuna 46 ştat yeni ştat vahidi də əlavə edildi.

1918-1919-cu illərdə gömrük əməkdaşlarının əmək haqlarının artırılmasına qanunvericilik səviyyəsində 4 dəfə baxılmışdı. 1919-cu il 7 iyul tarixli yeni qanununa əsasən, 5-ci dərəcəli nəzarətçinin əmək haqqı 1918-ci ilin mart ayı ilə müqayisədə 2,2 dəfə, pakhauz və gəmi nəzarətçilərinin əmək haqqı 5,2 dəfə, gömrük yoxlayıcılarının əmək haqqı isə 5,6 dəfə artırılmışdı. Qeyd edilməlidir ki, həmin dövrdə Bakı gömrüyünün fəaliyyət dairəsi xeyli genişləndi.

1919-cu il mayın 10-da Qara şəhərdə yerləşən yeni gömrükxananın inzibati binalarında və anbarlarında ingilislərin hərbi hissələri yerləşdirilmişdi. Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsi isə müvəqqəti olaraq Bakı gömrükxanasının köhnə binasına köçürülmüşdü. Avqustun sonunda ingilis hərbi hissələrini əvəz edən milli ordu hissələri 1919-cu ilin sentyabrın sonunda buranı boşaltdıqdan sonra Maliyyə nazirinin 24 sentyabr tarixli müvafiq əmri ilə 4-5 gün ərzində gömrük əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün normal şəraitin yaradılmasına başlandı. Artilneriya mərmiləri və digər hərbi sursat ərazidən daşındıqdan sonra yeni gömrükxana ərazisində bərpa və təmir işləri aparıldı. Dağıdılmış infrastrukturun qaydaya salınması, o cümlədən gömrük anbarlarının və elektrik enerjisi şəbəkəsinin yenidən qurulmasına tək cə gömrüyün daxili imkanları hesabına 46950 manat vəsait sərf olunmuşdu [59, 577; 54, 100, 256, 262].

Rusiya imperiyası Maliyyə nazirinin hələ 28 dekabr 1912-ci ildə təsdiq etdiyi cədvələ əsasən, Bakı limanının yük dövriyyəsi nəzərə alınaraq gömrükxananın şəxsi heyətinin sayının optimal həddi 119 nəfər müəyyən edilmişdi. 1918-ci ilin sonunda gömrüyün fəaliyyəti bərpa olunarkən, mövcud əməkdaşların sayı 50 nəfər, 1919-cu il 19 iyul qanunu ilə əlavə olaraq 40 nəfər, 1920-ci il aprel ayında isə gömrükxana üzrə gündəlik xidmətə çıxan nəzarətçi və yoxlayıcıların sayı bir qədər də artırılmışdı.

Gömrükxana ərazisində gömrük məmurları ilə yanaşı polis və əks-kəşfiyyət agentlərinin, Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirlikləri və bəzi siyasi partiyaların nümayəndələrinin gömrükçülərin gündəlik işinə müdaxiləsi qaçaqmalçılıq faktlarının qeydə alınması və əsil müqəssirlərin aşkar edilməsinə mane olurdu. Bununla bərabər, Bakı gömrükxanasının şəxsi heyətində ixtisarlara aparılırdı: pakhauz və gəmi nəzarətçisinin köməkçisi, 2

müfəttiş, 1 mühasib köməkçisi vəzifələri ləğv edilmişdi. Nəticədə, 1920-ci ilin əvvəllərində Bakı gömrük rayonuna cəmi 50 nəfər gömrükxana işçisi nəzarət edirdi. Halbuki, malların qəbulu və gömrük rəsmiləşdirməsində yarana biləcək bir sıra texniki çətinliklər, ixrac əməliyyatlarının həcmiminin artması şəxsi heyətin sayının təcili surətdə artırılmasını tələb edirdi.

Cədvəl 2.6

**Bakı gömrükxanası üzrə gündəlik xidmətə çıxan nəzarətçilər
(aprel, 1920-ci il)**

s/s	Gündəlik nəzarət xidmətinin növü	tələb olunan normal heyət	mövcud heyətin sayı
1.	Baxış sənədlərinin qəbulu, kassaya nəzarət, ştempel və sığacların buraxılışı	1	1
2.	Yeni gömrükxanada idxal və ixrac əməliyyatlarına gömrük baxışının həyata keçirilməsi, ixrac xalça məmulatlarının qiymətləndirilməsi	6	4
3.	1-25-ci gəmi dayanacaqlarında sərnişin yüklərinə baxışın keçirilməsi	4	4
4.	Qara şəhərdə neft yüklərinin buraxılışına nəzarət.	1	1
5.	Ağ şəhərdə neft yüklərinin buraxılışına nəzarət.	1	1
6.	3 saylı dəmiryolu kontorunda nəzarətin təşkili	1	1
7.	2 saylı dəmiryolu yük stansiyası.	1	1
8.	Dəmiryolunun dəniz dayanacağı	1	1
9.	Vağzal	1	1
10.	Köhnə gömrükxanada qaçaq mallara nəzarət	1	1
	Cəmi	18	1

«Zarya» qəzetinin 5 fevral 1919-cu il tarixli 7-ci sayında Azərbaycanın gömrük qurumlarına qarşı qərəzli səpkidə yazılmış «Bizim gömrüklər» adlı məqaləsində oxuculara Cənubi Qafqaz respublikalarında gömrükxanaların fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmaması, bu dövlətlərin ümumi gömrük sərhədinə malik olması və vahid gömrük siyasəti yeridilməsinin vacibliyini sübut etməyə çalışırdı. Məqalə müəllifi gömrükxanada guya sərnişinlərlə kobud rəftar edilməsi, ərzaq məhsullarının onların zorla əllərindən alınması və gömrük nəzarətçilərinin yoxlama zamanı özlərini təqdim etməmələri kimi hallarla rastlaşdığını yazırdı. Bununla əlaqədar olaraq, Gömrük rüsumları şəbəkəsindən Maliyyə nazirinə göndərilən 8 mart 1919-cu il tarixli məktubda Poylu gömrükxanası haqqında məqalə müəlli-

finin həqiqətdən uzaq və qərəzli fikirləri təkzib olunur [250, 1919, 5 fevral].

Bakı gömrüyünün şəxsi heyətinin gücləndirilməsi məsələsi Nazirlər Şurasının 1919-cu il 23 may tarixli yığıncağında müzakirə edilmişdi. Gömrük rüsumları şöbəsinin təklifləri nəzərə alınmaqla tamamlanmış müvafiq qanun layihəsi baxılması üçün Parlamentə göndərilmişdi [84, 33-36].

Cədvəl 2.7

Bakı Gömrükxanasında gündəlik xidmətə çıxan Pakhauz və Gəmi yoxlayıcılarının köməkçiləri (aprel, 1920-ci il)

s/s	Gündəlik nəzarət xidmətinin növü	tələb olunan normal heyət	mövcud heyətin sayı
	Gəmi yoxlayıcılarının köməkçiləri		
1.	1-ci dayanacaqdan 31-ci dayanacağa qədər gəmilərin qəbulu və buraxılışı	8	7
2.	Qara şəhərdə neft vaqonlarının möhürlənməsi	2	1
3.	Ağ şəhərdə neft vaqonlarının möhürlənməsi	1	-
4.	3 saylı dəmiryolu kontoru	1	1
5.	2 saylı dəmiryolu yük stansiyası	1	1
6.	Dəmiryolunun dəniz dayanacağı	1	-
7.	Gəmiçilik kontorunda növbətçi	1	-
	Pakhauz xidməti		
8.	Yeni gömrükxanada yüklərin qəbulu, möhürlənməsi, buraxılışı və satışına nəzarət	8	5
	Cəmi	23	14

Hökumət Gəncə quberniyasının Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında əvvəllər mövcud olmuş və köçürülmüş gömrük məntəqələrinin də fəaliyyətinin bərpasına çalışırdı. Gömrük İdarəsinin 1919-cu il 8 aprel tarixli 2586 sayılı arayışında göstərilirdi ki, 1917-ci ilə qədər Rusiya imperiyasına məxsus, İranla sərhəd xəttindən 39 km məsafədə, əsasən pambıq mahlıcının keçirildiyi Cəbrayıl gömrükxanası, buradan 19 km aralıda Maralyan gömrük zastavası və Araz çayı sahilində Xudafərin gömrük məntəqəsi yerləşirdi. 1914-cü ilə qədər İrandan daxil olan yüklər həmin gömrük postlarında qəbul edilir və sərhəd mühafizəsi tərəfindən bu mallar gömrükxanaya qədər müşayiət edilirdi. Mərkəzi Gömrük İdarəsi Cəbrayıl gömrüyünün fəaliyyətinin bərpası edilməsi ilə bərabər, həmçinin Maralyan və Xudafərin məntəqələrində gömrük-buraxılış postlarının açılmasını və buradan malların gömrük qeydiyyatından keçirilməsi üçün atlı qoruqçular konvoyunun müşa-

yyəti ilə Cəbrayıl gömrükxanasına aparılması qaydalarını işləyib-hazırlamışdı. Yeni yaradılacaq Cəbrayıl gömrükxanasının ştat cədvəlinə yükləri müşayiət edən heyətin əlavə edilməsi təklif edilirdi. Bundan əlavə, layihədə atlı qoruqçular dəstəsində atlarının saxlanılmasına (1 minik atına 2400 manat) 60000 manat nəzərdə tutulurdu [54, 24].

Maliyyə Nazirliyi 1919-cu ilin sentyabrında Gömrük rüsumları şöbəsinə qısa müddət ərzində Bəhramtəpə və Şatırlı məntəqələrində də gömrük müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi üçün təşkilati məsələlərin təcili həll edilməsini tapşırırmışdı. Azərbaycan hökuməti bu tədbirlərlə bölgə əhalisinin qonşu İranla sərhədyanı ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinə çalışırdı. Bu mənada, tarixi karvan yolu üzərində, Araz çayı sahilində yerləşən Xudafərin və Mincivan məntəqələrinə üstünlük verilir. Hər iki məntəqədə zəruri tikililərin mövcudluğu nəzərə alınaraq təklif olunurdu ki, 1920-ci ilin dövlət büdcəsində 3-cü dərəcəli Xudafərin və Mincivan gömrükxanalarına (Maralyan gömrükxanasının əvəzinə) vəsait ayrılması nəzərdə tutulsun.

Maliyyə naziri Rəşid Qaplanovun 28 yanvar 1920-ci il tarixli 25 sayılı əmrində Gömrük rüsumları şöbəsinə İranla mal mübadiləsinin əhəmiyyətini nəzərə alıb əvvəllər mövcud olmuş Cəbrayıl və Maralyan gömrüklərinin dislokasiyasını müvafiq olaraq Cəbrayıl qəzasının Xudafərin məntəqəsinə və Zəngəzur qəzasının Mincivan məntəqəsinə dəyişməklə fəaliyyətlərinin bərpa edilməsi və təcili olaraq ştatda nəzərdə tutulan qulluqçuların seçilib müvafiq vəzifələrə təqdim edilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Bu məqsədlə, 1920-ci ilin xərclər smetasının layihəsində 366400 manat vəsait ayrılmışdı [78,8, 10-11, 15].

Maliyyə nazirinin iştirakı ilə 21 aprel 1920-ci ildə keçirilən yığıncaqda Gömrük rüsumları şöbəsinin xidmətinin idarə edilməsini təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan təkliflərinə baxılmışdı. Aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilirdi: 1) Bakı gömrükxanasından 1 gömrük müfəttişi ştatı nazirliyin Gömrük rüsumları şöbəsinə keçirilsin və bu şöbədə əlavə olaraq 1 müfəttiş vəzifəsi təsis edilsin və hər iki müfəttiş bütün gömrük müəssisələrində müntəzəm olaraq yoxlama və təftiş aparılsın; 2) Bakı gömrükxanasının ştat cədvəlinə 5 nəfər 5-ci dərəcəli gömrük nəzarətçisi, 2 nəfər pakhauz və gəmi yoxlayıcısının müavini, 1 nəfər mühasib köməkçisi, 2 dəftərxana köməkçisi və 6 vahid yoxlayıcı ştatı əlavə edilsin; 3) Ağstafa gömrükxanasının statusu artırılınsın, əməkdaşların maddi təminatını yaxşılaşdırmaq üçün ikinci dərəcəli gömrükxanadan birinci dərəcəli gömrükxanaya keçirilsin, ştat cədvəlinə 2 nəfər 4-cü dərəcəli nəzarətçi və 2 nəfər dəftərxana məmuru əlavə edilsin. Gömrük rüsumları şöbəsi müvafiq qanun layihəsi hazırlayıb baxılması üçün hökumətə təqdim edilməli idi [84, 29].

Parlamentin 1919-cu il iyunun 23-də qəbul etdiyi qanuna əsasən Gömrük hissəsi və ya Mərkəzi Gömrük İdarəsi adlandırılan qurum ləğv

olundu və onun funksiyaları Maliyyə Nazirliyinə həvalə edildi. Bundan sonra qanunsuz ticarət dövrüyəsi ilə yalnız dövlət sərhədi hüdudlarında deyil, həm də ölkə daxilində mübarizə aparılmalı idi.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il sentyabrın 29-da keçirilən yığıncağında gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin məruzəsini dinlənilirdi. Məruzədə göstərilən təkliflər əsasında dəmiryolu xəttinin keçdiyi yerlərdə sərhəd zolağının eninin azaldılması və sərhəd buraxılış məntəqələrində dəmiryolu qatarlarına gömrük nəzarətinin mərkəzləşdirilmiş qaydada keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Qərarla deyilirdi: «Azərbaycan daxilində hərəkət edən, həmçinin onun hüdudlarından kənara gedən qatarlarda yüklərin və baqajın sərhəd gömrüyündə mərkəzləşmiş yoxlamaya cəlb olunması üçün Bakı gömrüyündə yoxlanılmalı olan, Bakıya göndərilən və Bakıdan göndərilən yüklər istisna edilməklə, sərhəd xətti 30 verstdən Gömrük Məcəlləsində müəyyən edilmiş 7 versta qədər ixtisar olunsun». Bu vaxtdan etibarən, ölkəyə qatarla gətirilən və çıxarılan yüklərə və baqajlara gömrük baxışı sərhəd gömrük məntəqələrində həyata keçirilməli idi [21, 20; 199, 1919, 12 октября, № 219].

Azərbaycan hökuməti baş verən siyasi hadisələr və erməni daşnaklarının pozuculuq fəaliyyətinə baxmayaraq Naxçıvanda milli gömrük xidmətinin təşkilinə mühüm əhəmiyyət verirdi. 1919-cu ilin oktyabrında, yeni fəaliyyətə başlamış Naxçıvan general qubernatorluğunun maliyyə şöbəsinin nəzdində gömrük bölməsi yaradılmışdı.

Azərbaycan gömrük sisteminin iş qaydaları, ixrac və idxal tarifləri, xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi və gömrük rüsumlarının alınması haqqında ətraflı məlumat hazırlanaraq Naxçıvan general-qubernatoruna təqdim edilməsi üçün Maliyyə naziri tərəfindən xüsusi göstəriş verilmişdi. Nazirlik, general-qubernatorluğun gömrük və digər maliyyə qurumlarının müstəqil qərar qəbul etmək səlahiyyətlərinə üstünlük verilməsini, bölgənin mərkəzdən uzaq olması və peşəkar kadr çatışmazlığını nəzərə alıb, Naxçıvanda gömrük və maliyyə məsələlərinin idarə edilməsi üçün xüsusi qaydaları əks etdirən Əsasnamənin hazırlanmasını vacib hesab edirdi.

Maliyyə Nazirliyi Naxçıvandakı gömrük məntəqələrinin iş qaydası, kadr tərkibi və fəaliyyətinin nəticələri haqqında hesabatlarla tanış olmaq üçün general-qubernatora sorğu göndərmək qərarına gəlmişdi. Qeyd ediləndir ki, bütün bu əlaqələr Azərbaycan hökumətinin İrəvandakı Diplomantik nümayəndəliyi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Rəsmi gömrük sənədlərinin müvafiq qaydada hazırlanması işini qaydaya salmaq üçün Naxçıvana zəruri təlimat, blank və digər kargüzarlıq sənədlərini göndərilməsi haqqında arxiv məlumatları vardır [79, 74-75].

Parlamentin təsdiq etdiyi 1920-ci il 8 aprel tarixli qanunla Bakı gömrükxanası üçün 1 ştat vahidi gömrük müfəttişi vəzifəsi təsis edildi.

Qanunun 3-cü maddəsinə görə, gömrük müfəttişinin aylıq əmək haqqı 3984 manat səviyyəsində müəyyən edildi [103, 23].

Gömrükxananın inzibati binasının Qara şəhərə köçürülməsi ilə əlaqədar gömrükxananın əhatə etdiyi ərazisi xeyli genişlənməmişdi. Bu işə, öz növbəsində gömrük nəzarəti və qaçaqmalçılığa qarşı əməliyyat şəraitini xeyli çətinləşdirmişdi. Maliyyə Nazirliyi mövcud vəziyyəti nəzərə alıb Bakı gömrüyünün əməkdaşlarının sayının artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi hazırlamışdı.

Cədvəl 2.8

Bakı gömrükxanası üzrə gündəlik xidmətə çıxan yoxlayıcılar
(aprel, 1920-ci il)

s/s	Gündəlik nəzarət xidmətinin növü	tələb olunan heyət	mövcud heyətin sayı
1.	Komandanın rəhbəri	1	1
2.	Müavin	1	1
3.	Gəmi kontorunda	2	1
4.	Köhnə gömrükxana pakhauzlarında	1	1
5.	Kassa növbətçiləri	6	6
6.	Köhnə gömrükxana ərazisində	3	3
7.	1-31 saylı dəniz dayanacaqlarında (gecə və gündüz)	48	37
8.	Dəmiryolu, duz yüklənən dayanacaqlar və Qara şəhərdəki dəniz dayanacağı	2	2
9.	Yeni gömrükxananın inzibati binasında	6	4
10.	Yeni gömrükxananın anbarlarında	19	11
11.	Sənədlərin qəbulu və paylanılmasına	3	1
12.	Gömrükxana ərazisindən malların buraxılışına nəzarət	2	1
13.	1 və 2 saylı Bakı dəmiryolu stansiyalarında baqajlara baxışın keçirilməsində	5	3
14.	Qara şəhər gömrük postunda	7	7
15.	Ağ şəhər gömrük postunda	3	2
16.	3 saylı dəmiryolu kontorunda	2	1
17.	Yüklərin daşınmasına nəzarət edilməsinə	4	4
18.	Köhnə gömrükxanada sənədlərin paylanılmasına	4	4
19.	Xarici gəmilərin mühafizəsinə	12	-
	Cəmi	131	90

Mənbə: ARDA, f. 85, siy. 3, iş 169, v. 37, 39

Nazirlər Şurası 1920-ci il 4 fevral tarixli qərarı ilə qanun layihəsini baxılması üçün Parlamentə göndərmişdi. Qanunda Bakı gömrüyündə gömrük yoxlayıcılarının sayına 29, 5-ci dərəcəli nəzarətçi, pakhauz və gəmi baxıcısı heyətinin hərəsinə 1 ştat vahidinin əlavə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Nazir R.Qaplanovun təsdiq etdiyi qanun layihəsinin izahedici qeydində bu məqsədlə il ərzində 572 min manat vəsaitinin tələb olunduğu göstərilirdi [114, 4-5].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük ərazisində gömrükxanaların və gömrük postlarının yerləşdirilməsində əvvəlki tarixi ənənələr, ərazinin relyefi və digər coğrafi şərait, habelə qonşu xarici dövlətlə əlaqəni təmin edən infrastruktur da nəzərə alınır.

Maliyyə nazirinin 1919-cu il 3 noyabr tarixli əmri ilə Gömrük Məcəlləsinin 33-cü maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Astara gömrüyündən 1 ştat vahidi (dəftərxana məmuru) alınaraq Poylu gömrük məntəqəsinə verilmişdi. Bununla da, Xaçmaz, Hacıqabul, Yevlax, Sığırılı və Gəncə dəmiryolu stansiyalarının hər birində 2 gömrük müfəttişindən ibarət gömrük məntəqələrinin açılması ehtimalı nəzərə alınmışdı. Beləliklə, əgər 1919-cu ilin birinci yarısında ölkə üzrə cəmi 8 gömrük müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, ilin ikinci yarısında gömrük müəssisələri iki dəfə artırılaraq sayı 16-ya çatdırılmışdı.

1920-ci il fevralın 5-nə olan vəziyyətə görə Azərbaycan sərhədlərində 8 gömrükxana, gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi. 3-cü dərəcəli Xudafərin və Mincivan gömrükxanalarının açılmasına hazırlıq işləri aparılırdı. Gömrük müəssisələrinin 8-i cənub sərhədlərində, 5-i şimalda - Rusiya ilə sərhəddə, 4-ü qərbdə - Ermənistan və Gürcüstanla mübahisəli və mübahisəsiz sərhəd ərazisində yerləşdirilmişdi. Bakı gömrükxanasından əlavə Kür çayı sahilində, Bankə qəsəbəsində gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi.

Aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi gömrük müəssisələrinin sayı artmaqda idi:

Cədvəl 2.9

Azərbaycan Cümhuriyyəti gömrük xidməti müəssisələrinin dislokasiyası (1920-ci il fevralın 5-nə olan vəziyyət)

Nö	Gömrük müəssisələri	Yerləşdiyi yer	Poçt ünvanı
1	2	3	4
1	Bakı gömrükxanası	Bakı şəhəri	Bakı
2	2-ci dərəcəli Ağstafa gömrüyü	Azərbaycan dəmir yolu, Ağstafa stansiyası	Ağstafa
3	Poylu gömrük məntəqəsi	Poylu stansiyası	Poylu
4	2-ci dərəcəli Balakən gömrüyü	Zaqatala dairəsi, Balakən k.	Balakən kəndi, poçt-teleqraf kontoru
5	Qovaxçeli gömrük məntəqəsi	Zaqatala dairəsi, Qovaxçeli k.	Balakən kəndi, poçt kontoru

6	Marınçay gömrük məntəqəsi	Zaqatala dairəsi, Marınçay k.	Balakən kəndi, poçt kontoru
7	3-cü dərəcəli Muğanlı gömrüyü	Zaqatala dairəsi, Muğanlı k.	Zaqatala şəhəri
8	Şıxlı gömrük məntəqəsi	Qazax qəzası, Şıxlı k.	Qazax polis idarəsi
9	Salahlı gömrük məntəqəsi	Qazax qəzası, Salahlı k.	Qazax polis idarəsi
10	Ağstafa ön gömrük məntəqəsi	Qazax qəzası, Çaxmaxlı-Cəfərli k.	Qazax polis idarəsi
11	2-ci dərəcəli Yalama gömrüyü	Yalama stansiyası	Yalama
12	2-ci dərəcəli Astara gömrüyü	Lənkəran qəzasının Astara məntəqəsi	Astara məntəqəsi
13	2-ci dərəcəli Lənkəran gömrüyü	Lənkəran şəhəri	Lənkəran ş.
14	Qızıl-Ağac gömrük məntəqəsi	Lənkəran qəzası, «Pereval»	Lənkəran ş.
15	Küryanı gömrük məntəqəsi	Bankə qəs.	Qultuk
16	3-cü dərəcəli Biləsuvar gömrüyü	Cavad qəzası, Biləsuvar məntəqəsi	Biləsuvar
17	3-cü dərəcəli Xudafərin gömrüyü (açılması nəzərdə tutulur)	Cəbrayıl qəzası, Xudafərin	Cəbrayıl
18	3-cü dərəcəli Mincivan gömrüyü (açılması nəzərdə tutulur)	Zəngəzur qəzası, Mincivan k.	Mincivan

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 380, v. 20-23.

Gömrük əməliyyatlarının xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycan ərazisindəki gömrükxanaları quru yol (Astara, Biləsuvar, Balakən, Ağstafa, Yalama) və dəniz (Bakı, Lənkəran), coğrafi mövqeyinə görə isə, sərhəd (Culfa, Astara, Biləsuvar) və daxili (Ağstafa, Yalama) gömrükxanaları kimi təsnif etmək olar.

Azərbaycan hökuməti 4 fevral 1920-ci il tarixli qərarla Azərbaycan dəmir yolunun Xaçmaz-Sığırılı-Hacıqabul-Yevlax-Gəncə xəttində xüsusi gömrük nəzarəti tətbiq edilməsi haqqında Gömrük yığımları şöbəsinin təklifini qəbul etməmişdi Halbuki, qeyd edilən dəmir yol stansiyalarında gömrük nəzarətinin təşkil edilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsait Azərbaycan gömrüyünün 1920-ci il üçün xərclər smetasına daxil edilmişdi [80,6].

Azərbaycanın gömrük xidmətinin 1920-ci il üçün xərclər smetası 9098600 manat həcmində nəzərdə tutulmuşdu. Bu vəsaitin 66775600 manatı şəxsi heyətin saxlanılmasına, 100000 manatı əsaslı tikinti və təmir işlərinə, 620000 manatı dəftərxana və təsərrüfat xərcləri maddəsinə, 340000 manatı bina və qurğuların icarəsinə, 95000 manatı gəmilərin saxlanılmasına, 20000 manatı qaçaqmalçılıqla mübarizənin təşkilinə və digər xərclərə ayrılırdı. Bundan əlavə, gömrük müəssisələrində çalışan 336 məmurun sosial xərc-

lərinə bir nəfərə orta hesabla 1500 manat həcmində olmaqla cəmi 50000 manat vəsait nəzərdə tutulurdu.

Xarici ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi, eyni zamanda gömrük nəzarəti ilə bağlı rəsmiləşdirmə işlərinin də çoxalması demək idi. Lakin ixrac mallarına gömrük nəzarəti daha çox vaxt və məsuliyyət tələb etdiyindən, həm gömrük nəzarətçiləri və yoxlayıcıların, həm də texniki-yardımcı heyətdə işçi qüvvəsinin çatışmazlığı özünü göstərirdi. Belə ki, dəmir yolu vağzalından əlavə, Bakı dəniz limanındakı 80-dən çox sahil körpüsündə yük boşaldılması həyata keçirilirdi. Bu vəziyyət şəxsi heyətinin sayının kifayət qədər olmayan Bakı gömrükxanasının buraxılış imkanları ilə uyğun gəlmirdi.

2.3. İdxal və ixrac əməliyyatları üzərində gömrük nəzarəti. Gömrük yığımları

Azərbaycan hökuməti yaxın və uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələri yara-darkən dünya bazarında xammal və sənaye mallarının çatışmazlığını nəzərə almağa, xüsusilə gömrük siyasətini düzgün istiqamətdə qurmağa çalışırdı. Əsas vəzifələrdən biri ticarət dövriyyəsində həvəsləndirmə tədbirlərinin tətbiqi hesabına (gömrük ödənişlərinin geri qaytarılması, aksiz dərəcələrinin, dəmiryolu tariflərinin aşağı salınması, idxala proteksionist yanaşma tədbirləri və s.) ixracın həcmində nisbətən üstünlüyünə nail olmaq idi. Məlum olduğu kimi, keçmiş Rusiya imperiyasının 1912-ci ildə Avropa ticarəti üzrə qüvvəyə minmiş Gömrük Tarifinə əsasən bir çox idxal mal-

Məhəmməd həsən Hacımski
(1875-1931)

larına gömrük vergiləri tətbiq olunmurdu. Lakin yuxarıda qeyd edilən səbəblərə görə, ölkələrin bir çoxu gömrük siyasətlərini köklü surətdə dəyişməyə məcbur oldular. Bundan məqsəd daxili bazarda əhali və ordu üçün zəruri olan ərzağın və strateji malların ehtiyatının qorunub saxlanması və qarşı tərəfə hərbi təyinatlı malların aparılmasının qarşısını almaq idi. Xarici ticarətdə müvəqqəti də olsa formalaşmaqda olan bu vəziyyət Azərbaycan hökumətindən çevik gömrük-tarif siyasəti aparılmasını tələb edirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanın dövlət büdcəsi aşağıdakı vergi növləri hesabına formalaşdı: 1) müstəqim vergilər, o cümlədən torpaq, daşınmaz əmlak, sənaye, kapital qoyuluşu, hərbi mükəlləfiyyət, notarial və dövlət gəlir vergiləri; 2) qeyri-müstəqim vergilər, o cümlədən

neft və neft məhsullarından, tütün, şəkər və çay istehsalı gəlirlərindən tutulan vergilər, gömrük vergisi və ödənişləri; 3) möhür haqqı (karguzarlıq və sənəd yazışmalarından gəlirlər); 4) dövlət inhisarına aid vergilər, o cümlədən mədən gəliri, poçt-teleqraf xidmətindən, balıqçılıq, pambıqçılıq və meşə təsərrüfatından gələn gəlirlərdən daxil olan vergilər; 5) yük daşıymalarından daxil olan vergilər, o cümlədən dəmiryolu daşıymalarından baş nazir Fətəli xan Xoyskinin təqdim etdiyi iqtisadi proqramda da mütləq gəlir vergisinin tətbiqi nəzərdə tutulurdu [9, 1918, 25 dekabr].

Azərbaycan hökumətinin ixrac mallarına gömrük vergisi tətbiq edilməsi haqqında qərarının mühüm fiskal əhəmiyyəti oldu. Bakı limanında yük dövriyyəsinin artması müvafiq olaraq yığılan gömrük vergisinin həcmində də müsbət təsirinə göstərdi. Xarici ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi Azərbaycan hökumətinə dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin xüsusi çəkisini artırmağa imkan verirdi. Hesablamalara görə, gömrük yığımları dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təqribən 12-14 faizini təşkil etməli idi [52, 4].

Mərkəzi Gömrük İdarəsi 1918-ci il 8 dekabr tarixli məktubla Maliyyə Nazirliyinə müraciət edərək cənubda Lənkəran və Astaraya, şərqdə Zakaspi vilayətinə, şimalda isə Dərbənd və Petrovska göndərilən yüklərin gömrük vergisinə cəlb edilməsi məsələsinin necə həll edilməsi haqqında sorğu vermişdi. Məktuba Maliyyə naziri Məmməd həsən Hacımski tərəfindən belə bir dərkənar qoyulmuşdu: «Lənkəran və Astaraya daxili bazar, Zakaspi vilayətinə xarici bazar kimi baxılmalı, Petrovsk və Dərbənddən isə hələlik gömrük vergisi tutulmamalı».

Bu dərkənar əsasında müəyyən edilən qaydalar Maliyyə naziri İ. Protasovun vaxtında da dəyişdirilməmişdi. Lakin Azərbaycan hökuməti ölkənin şimal gömrük sərhədində qarşı tərəfə belə bir imtiyazın uzun müddətə verilməsini səmərəlilik baxımından düzgün hesab etmirdi. Problemin həlli Azərbaycanla Dağıstan arasında dəmiryolu və dəniz vasitəsi ilə aparılan ticarət dövriyyəsi və qarşı tərəfin hansı gömrük tarifləri tətbiq etməsi haqqında real məlumatların təhlilinin nəticələrindən asılı idi.

Mərkəzi Gömrük İdarəsi tərəfindən Bakı gömrüyünün rəhbərliyinə aşağıdakı məzmununda tapşırıq verilmişdi:

1) 1919-cu ilin yanvar-aprel ayları ərzində göstərilən istiqamətlərdə - Dərbənd, Petrovsk, Temirxan-Şura və digər məntəqələrə daşınan malların növü və miqdarı və 2) Dağıllar Respublikasının limanlarından Bakı şəhərinə gətirilən malların növü və miqdarı haqqında məlumat əldə edilsin; 3) Azərbaycanla aparılan ticarət dövriyyəsində həmin respublika tərəfindən gömrük vergilərinin hansı ixrac və idxal tarifləri əsasında tutulması araşdırılsın; 4) Gömrük vergi və rüsumlarının miqdarı və növləri haqqında

məlumatlar toplanılsın və 5) Qonşu respublikadan Azərbaycan ərazisinə malların ixrac şərtləri, hansı növ malların ixracına icazə verilməsi və ya ixracına məhdudiyətlər qoyulması haqqında məlumatlar təhlil olunsun. Bütün bunlar Azərbaycanın hökumətinin çevik gömrük siyasəti həyata keçirməsinə istiqamət verməli idi. Tapşırıqda göstərilən 1-ci və 2-ci maddələr üzrə məlumatlar əsasən Bakı gömrüyünün və Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsinin hesabatları əsasında, 3, 4 və 5-ci maddələr üzrə isə məlumatların bir qismi yerli tacir və Dağlılar Respublikasından Bakıya müntəzəm olaraq gəlib-gedən xarici ticarət iştirakçılarından əldə edilirdi [55, 67-68].

1918-ci il avqustun 29-da təşkil olunan Poylu gömrükxanasının cəmi 3 aylıq fəaliyyəti ərzində 347414 manat, o cümlədən ixrac mallarından 120255 manat, idxaldan 89568 manat gömrük vergisi tutulmuş, təkcə şərab məhsullarına tətbiq edilən aksizdən dövlət büdcəsinə 119624 manat daxil olmuşdu. Parlamentin 1919-cu il iyulun 7-də qəbul etdiyi qanunla Poyluda ön gömrük məntəqəsinin statusu yüksəldildi və Poylu gömrük məntəqəsi adlandırıldı. Həmin ilin iyulun 1-dən 1920-ci ilin yanvarın 1-dək Poylu gömrük məntəqəsinin saxlanılmasına büdcədən 18872 manat vəsait ayrıldı. Qanunun 2-ci maddəsinə olan əlavədə 3 əməkdaşdan ibarət məntəqənin illik əmək haqqı fondu 31745 manat, digər xərclər isə 6000 manat həcmində nəzərdə tutulmuşdu.

Bakı gömrükxanası Azərbaycan ərazisində keçmiş Rusiya imperiyasının ən iri gömrük müəssisəsi idi. 1913-cü ildə Bakı gömrükxanasında idxal rüsumları hesabına daxilolmalar 1694997 manat təşkil etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində 1914-cü ildən başlayaraq keçmiş Rusiya imperiyasının hərbi əməliyyatların aparıldığı sərhəd ərazilərində yerləşən gömrükxanaların 75 faizi «işsiz» qalmışdı [236, 13].

Lakin Bakı gömrükxanası fəaliyyət göstərdiyindən birinci dünya müharibəsi dövründə göstəriciləri nisbətən sabit qalmışdı. Yalnız idxal mallarından gömrük vergisi tutulduğu illərdə gömrük yığımlarının həcmi 1914-cü ildə - 1691938 manat, 1915-ci ildə - 1361537 manat, 1916-cı ildə isə - 1358839 manat olmuşdu (məlum səbəblərə görə 1917-ci ilə aid rəqəmlər yoxdur) [102, 5].

Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən bir müddət sonra, buradakı gömrükxananın fəaliyyəti imperiya dövründə olduğuna nisbətən xeyli genişləndi. Belə ki, 1918-ci ilin dekabr ayının məlumatına görə, xaricə aparılan 4352600 manat, ölkəyə gətirilən 5026930 manat dəyərində mallar Bakı gömrükxanasında gömrük nəzarətindən keçirilmiş, bu hesaba 283152 manat gömrük gəliri əldə edilmişdi. Bu proses sonrakı dövrdə də davam etməkdə idi. Təkcə 1919-cu ilin yanvar və fevral ayları üzrə gömrükxananın fəaliyyətinin əsas göstəricilərini müqayisə etsək, fərqi çox böyük olduğunu görürük. Əgər 1919-cu ilin 1-ci ayının yekununa əsasən 1258 halda gömrük

baxışı keçirilmişdisə, fevral ayı ərzində bu göstərici 1518 olmuşdu. Yanvar ayı ərzində gömrük nəzarətindən keçməklə xaricə 9434854 manat dəyərində müxtəlif mallar aparılmış və 13541528 manat həcmində gətirilmişdisə, bu rəqəmlər fevral ayında müvafiq olaraq 14986301 və 20432330 manat və ya 1,43 və 1,36 dəfə çox olmuşdu. Bu dəyişiklik gömrük yığımlarının dinamikasında da özünü göstərirdi. İki ay ərzində bütün gömrük ödənişlərinin həcmi 790728 manatdan 1338639 manata çatdırılmış, başqa sözlə, artım 1,7 dəfə olmuşdu. 1918-ci ilin noyabrından başlayaraq Bakı limanında xarici ölkələrdən cəmi 6, dekabrda 49, 1919-cu ilin yanvarında 79, fevralda isə 90 ticarət gəmisi qəbul edilmişdi. 1919-cu ilin cəmi 3 ayı (yanvar-mart) ərzində Bakı gömrükxanasında 4707477 manat gömrük vergi və rüsumları yığılmışdı. Bütün gömrük daxilolmalarının 92 faizini ixrac vergisi və rüsumları təşkil edirdi [64, 8-11; 57, 50-53].

Nazirlər Şurasının «Azərbaycanın şimal sərhədlərində aparılan idxal-ixrac əməliyyatlarının gömrük vergilərinə cəlb edilməsi haqqında» 25 iyun 1919-cu il tarixli qərarı həm Dağıstanla quru sərhədi boyu, həm də Bakı ilə Dərbənd, Petrovsk və Xəzərin qərb sahilinin digər limanlar arasında yük daşımalarını nəzərdə tuturdu. Yalama stansiyasında 2-ci dərəcəli gömrükxananın açılması üçün hazırlıq işləri aparılmış, bu məqsədlə avadanlıq alınması və zəruri təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsinə büdcədən birdəfəlik olaraq 16 min manat vəsait ayrılmışdı. Digər tərəfdən, dəmiryolunun Yalama stansiyasından başlayaraq qərb istiqamətində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan gömrük məntəqələrinin dislokasiya yerlərinin müəyyən edilməsi Bakı gömrükxanasına tapşırılmışdı [201, 1919, 11 июля, № 144].

Cənub sərhədlərimizdə gömrük nəzarətinin gücləndirilməsi ən mühüm vəzifələrdən biri idi. Maliyyə nazirinin tapşırığına əsasən, Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisi A.Qolovan 1919-cu ilin avqust-sentyabra ayları ərzində Lənkəran və Astara gömrükxanalarının fəaliyyətini araşdırmış, xidmətin vəziyyəti ilə yerində tanış olmuşdu. Məlum olmuşdu ki, Muğan sovet respublikasının rəhbərləri qanunsuz Lənkəran gömrükxanasından un və arpanın sərbəst ixracına icazə vermiş, nəticədə 1919-cu il yanvarın 1-dən iyulun 1-nə qədər olan dövrdə sərhəddən İrana 61 min pud un keçirilmişdi. 1919-cu il avqustun 20-də Lənkəran gömrükxanasının rəisi vəzifəsinə müvəqqəti olaraq İsmayıl bəy Talışxanov (Talışinski) təyin edildikdən sonra, gömrükxananın işində dönmüş yaradılmışdı. Respublikanın digər bölgələrinə daşınan və gətirilən yüklər də gömrük baxışından keçirilirdi. Gömrük sənədlərindən aydın olur ki, qısa müddət ərzində Bakı əhalisinin tələbatını ödəmək üçün 22 min puddan çox meyvə-tərəvəz məhsullarının göndərilməsi təmin olunmuşdu [54, 248].

İngilis qoşunları Bakını tərk etdikdən sonra, Yeni gömrükxanada silah-sursat anbarı kimi istifadə edilən bina və qurğular Azərbaycan ordu-

sunun nəzarətinə keçdi. Binaların bir hissəsi boşaldılsa da, bir çoxunda hərbi mühafizə xidməti və hərbi təyinatlı mallar qalmaqda idi. Maliyyə nazirinin Hərbi nazirə göndərdiyi 1919-cu il 4 oktyabr tarixli 6413 sayılı məktubda deyilirdi ki, «əgər gömrükxanaya aid bina, anbar və körpülərin bir hissəsinin hərbiçilər tərəfindən boşaldılması burada ingilislərə məxsus 4 ədəd artilleriya qurğusunun qalmasına görə mümkün olursa, topları sadəcə olaraq gömrükxananın mühafizəsinə təhvil verməklə məsələni həm Hərbi, həm də Maliyyə nazirliklərinin maraqlarına uyğun həll etmək olar. Məktubda əsas diqqət buna yönəldilirdi ki, gömrükxanaya məxsus tikililər tamamilə özünə qaytarılmalıdır. Buradakı müasir və geniş anbarlarının imkanlarından tam istifadə etmək hesabına gömrük gəlirlərini ildə bir milyon manat və daha çox artırmaq olar» [54, 280].

Təşkilatlararası Hökumət Komissiyasının qərarında göstərilirdi ki, 1920-ci ilin aprelin 10-dan Bakı Gömrükxanasına ticarət gəmilərində Petrovskdan (Mahaç-Qala) daxil olan yüklər Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyi, Dövlət Nəzarəti, Hərbi Nazirlik və gömrük əməkdaşlarının daxil olduğu xüsusi komissiyanın iştirakı ilə boşaldılmalı və ticarət xarakterli malların sahibləri müəyyən olunana qədər gömrük anbarlarında saxlanılmalıdır. Bundan əlavə, gəmilərdə olan hərbi təyinatlı yüklər hərbi-tədarük komissiyasına təhvil verilməli və yükü boşaldılan gəmilərin anbarları Bakı Gömrükxanasının məmurları tərəfindən möhürlənməlidir [76, 67].

Gömrükxana işinin iqtisadi nəticələrinin (gömrük gəlirləri) yüksəldilməsi bu sahənin əsas qayğılarından biri idi. Xüsusilə, Ağstafa stansiyasında sənişin qatarlarına və yüklərə gömrük baxışının keçirilməsi, onsuz da buraxılış imkanı zəif olan dəmiryolunda daşımaların sürətini aşağı salırdı. Azərbaycan dəmiryolunun Gürcüstandakı nümayəndəsi, mühəndis İ.Samoylovun hesablamalarına görə, bu səbəbdən dəmiryolu hər gün 70 min manatdan çox itki verirdi. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi, gömrük agentləri xaricə göndərilən yük qatarlarına gömrük baxışını iri dəmir yolu stansiyalarında stansiya rəisləri ilə birlikdə həyata keçirməsi və gömrük rüsumları yerindəcə toplanılması təklif olunurdu. Hesab edilirdi ki, sərhəd keçid məntəqələrində buraxılışın sadələşdirilməsi yük qatarlarının daha sürətli hərəkətinə imkan verir və Ağstafa gömrükxanasının işini xeyli asanlaşdırardı. Gömrük, maliyyə və dəmir yolu mütəxəssislərinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə qərara alınmışdı ki, iri dəmiryolu stansiyalarında gömrük nəzarətini həyata keçirmək üçün hər birində 1 ştat vahidi olmaqla gömrük müfəttişi, gömrük nəzarətçisi və gömrük yoxlayıcıları təyin edilsin. Bu məqsədlə Gömrük rüsumları şöbəsinə əlavə olaraq 399600 manat vəsait ayrılmışdı.

Maliyyə nazirinin Yollar nazirinə 13 may 1919-cu il tarixli məktubunda Poylu gömrük məntəqəsində gömrük nəzarətinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, həmçinin qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması üçün

dəmiryolu xidmətində gömrük qaydalarına düzgün əməl edilməsi vacib hesab edilirdi. Məktubda göstərilirdi ki, 1) Poylu dəmiryolu stansiyasından Gürcüstan istiqamətinə yük və baqajın qəbulu qadağan edilsin; 2) Poylu stansiyasındakı sənişinlər Poylu gömrük məntəqəsi rəisinin icazəsi olmadan qatarla buraxılmasın; 3) Gürcüstandan daxil olan yük və baqajların Poylu stansiyasında boşaldılmasına yol verilməsin və 4) Gürcüstandan qatarla gələn bütün sənişinlərin gömrük baxışından keçirilməsi təmin edilsin. Yollar nazirliyi cavab məktubunda xəbərdarlıq edirdi ki, Gürcüstandan daxil olan qatarların Kür çayı üzərində yerləşən yeganə körpünün yaxınlığında yerləşən Poylu stansiyasında boşaldılmasının qadağan edilməsi sərhədyanı ticarətlə məşğul olan yaşayış məntəqələrinin əhalisinə, o cümlədən yaxınlıqdakı 1500-2000 nəfər əhaliyə malik iki kəndin güzəranına mənfə təsir göstərə bilər. Gömrük xidməti və Azərbaycan dəmiryolu rəhbərlərinin iştirakı ilə 1919-cu il avqustun 3-də keçirilən xüsusi müşavirədə Ağstafa gömrüyündə yük və sənişin qatarlarına gömrük nəzarəti rejiminin sutkada 24 saata çatdırılması, Bakı gömrükxanasından Gürcüstana göndərilən qatarlarının gömrük baxışından keçirilməsi qaydalarının Britaniya hərbi komandanlığına məxsus yüklərə də şamil edilməsi (!) qərara alınmışdı [91, 32-34].

Səməd bəy Mehmandarov
(1855-1931)

Bəzi hallarda dövlət məmurlarının qanuna zidd hərəkətləri gömrük qaydalarının pozulmasına və gömrük işinin həyata keçirilməsi prosesinə zərər vururdu. Gömrük orqanına məlumat vermədən ölkədən qadağan edilmiş malların çıxarılması və ya buna cəhd edilməsi faktlarına rast gəlinirdi. Məsələn, Gömrük yığımları şöbəsinin rəisi 1920-ci ilin fevralın sonunda Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarova göndərdiyi 1142 sayılı məktubda yazırdı:

«Cənab Hərbi nazir! Un məhsulunun Azərbaycan ərazisindən xaricə çıxarılması hər bir ayrıca halda, hökumətin xüsusi sərəncamı və ya Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin icazəsi ilə, gömrük rüsumu ödəyərək və ya ödənilmədən buraxılması mənim qərarımla həyata keçirilir. Bununla bərabər,

bu məktuba əlavə edilmiş qoşma vərəqdə Ağstafa gömrüyü rəisinin cari ilin fevralın 17-də tərtib etdiyi protokolda Tiflisdəki Azərbaycan nümayəndəliyi mühafizə dəstəsinin yavəri, praporşik Əsgərovun Ağstafa gömrüyü

rəisinin qanuni tələblərinə tabe olmayaraq Gəncə təchizat idarəsinin rəisi polkovnik Kamışev və Ağstafa stansiyası komendantı vəzifəsini icra edən şəxsin yardımı ilə Tiflisə 70 pud un aparması göstərilir. Bu hərəkət hökumət sərəncamlarına kökündən zidd olmaqla yanaşı gömrük yoxlanışlarında hərə-mərcelik yaradır, əhalinin gözündə hakimiyyətin nüfuzunu aşağı salır. Bununla heç bir halda barışmaq olmaz.

Cənab nazir, yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar qəbul edəcəyiniz sərəncamla bağlı mənə məlumat verməyinizi Sizdən xahiş edirəm». Həmin müraciətlə əlaqədar olaraq Hərbi nazir 1920-ci ilin martın 3-də aşağıdakı məzmununda sərəncam imzalamışdı: «Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi hissələrinə. Elan edilsin ki, qüvvədə olan qaydalara əsasən ərzaq məhsullarının hər hansı bir miqdarda xaricə aparılması qadağandır. Bunu nəzərə alaraq, Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin icazəsi olmadan hərbi qulluqçuların ərzaq bölgüsünə rəhbərlik edən şəxslərin bu xüsusda vəsiqə verməsini qadağan edirəm. Dəmir yolu stansiyalarının komendantları səlahiyyətlərinə aid olmayan bu işə müdaxilə etməsinlər» [95, 113, 113^{ax}, 181].

Maliyyə Nazirliyi gömrük nəzarətini yeni sistem əsasında qurulmasına, gömrük sərhədindən keçirilən mallara aid gömrük rüsumlarının, vergilərinin, habelə digər ödənişlərin dərəcələri və tətbiqi qaydalarının təkmilləşdirilməsinə çalışırdı. Hökumətin 3 dekabr 1919-cu il tarixli qərarına görə, Maliyyə Nazirliyinə səlahiyyət verildirdi ki, həmin tarixdən başlayaraq, gömrükdə müsadirə olunan malları kütləvi satışa çıxarılmadan, Maliyyə Nazirliyinin, hərbi hissələrin və digər təşkilatların ehtiyaclarına sərf olunsun. Maliyyə naziri tərəfindən bu qayda gömrük gəlirlərinin dövlət büdcəsinə daxil edildiyi bütün qaçaqmalçılıq cinayətlərinə aid işlərə də tətbiq edilməsinə göstəriş verilmişdi. Nazirlik qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işində əməkdaşların maddi marağını təmin etmək üçün gömrük-xanaların təqdim etdiyi rəsmi hesabatlarla malların hansı ərazidə müsadirə olunması (gömrük ərazisində və ya kənardə) və açıq satışdan əldə edilən pul vəsaitinin bölgüsü haqqında məlumatların daxil edilməsini tələb edirdi. Müsadirə olunan malların satışının keçirildiyi hərraclər haqqında gömrük məntəqəsinə yaxın şəhərlərin, digər yaşayış məntəqələrinin və kooperativlərin nümayəndələrinə qabaqcadan məlumat verilməli idi. Maliyyə nazirinin Daxili İşlər nazirinə göndərdiyi 19 fevral 1920-ci il tarixli məktubda bildirilirdi ki, «gömrük məntəqəsinin fəaliyyət zonasından kənardə müsadirə edilən malların, o cümlədən ərzağın və mal-qaranın açıq satışı həyata keçirilmədən birbaşa şəhər bələdiyyələrinin ərzaq şöbələrinə və kooperativlərə verilməsi qaçaqmalçılıqla mübarizə işinin səmərəsini aşağı salır. Çünki, qüvvədə olan Rusiya imperiyasının Gömrük Məcəlləsinin 1164-cü maddəsinə əsasən, bu halda müsadirə edilən mal-qaranın dəyərini 70 faizi qaçaqmalın qarşısını alan şəxslərə verilməlidir» [75, 249].

AXC hakimiyyəti dövründə gömrük siyasətinin əsas məqsədi dövlət büdcəsinə mümkün qədər çox gəlir (fiskal funksiya) gətirmək idi. Gömrük gəlirlərinin xüsusi çəkisinin bütövlükdə büdcə gəlirlərinin 14-15 faizi səviyyəsində olması tələb olunurdu. Bundan əlavə, gömrük xidməti əsasən üç məqsədi yerinə yetirməli idi: birincisi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsi (yerli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması, daxili bazarın kütləvi tələbat mallarına olan ehtiyacının tənzimlənməsi); ikincisi, sərhədlərin mühafizəsinin təmin edilməsi, ölkənin maddi və mədəni dəyərlərinin xarici ölkələrə daşınması və qaçaqmalçılıq hərəkətlərinə qarşı mübarizə (polis funksiyası); üçüncüsü, xarici ticarət dövrüyünün qeydə alınması və statistik hesabatların hazırlanması. Fiziki şəxslərin özləri ilə xüsusi icazə və əmtəə mübadiləsi şərtləri tələb olunmadan yalnız balıq və balıq kürüsünü, spirtli içkiləri, qoz-fındıq, təzə meyvə və tərəvəzi qeyri-məhdud miqdarda, ev əşyalarının isə Gömrük Məcəlləsində göstərilən həddə aparılmasına icazə verildirdi [11, 62].

Gömrük statistikasına əsasən, 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Azərbaycanın fəaliyyət göstərən 4 gömrük müəssisəsində bütövlükdə 456685 manat gömrük vergisi yığılmışdı. Gömrük gəlirlərinin 96 faizindən çoxu Bakı gömrüyünün payına düşürdü. Azərbaycanın gömrük xidmətinin təşkilatı cəhətdən gücləndirilməsi nəticəsində 1919-cu ilin ilk aylarında gömrük gəlirlərində artım müşahidə edilirdi. Təkcə mart ayında 4 gömrük müəssisəsi üzrə dövlət xəzinəsinə 1806998 manat gömrük vergisi köçürülmüşdü. Bu göstərici 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarına nisbətən 3,9 dəfə çox idi. Gömrük vergisi daxilolmalarının artım sürəti ilin sonrakı ayları ərzində də davam edirdi. Belə ki, 1919-cu ilin iyul ayında 9 mənbə üzrə: idxal-ixrac əməliyyatlarından daxilolmalar, aksiz və cərimələr, müsadirə edilən malların satılmasından, gömrük rəsmiləşdirməsindən, anbar və gəmi rüsumlarından üst-üstə 2500168 manat gömrük vergisi daxil olmuşdu.

Bakı gömrükxanasının fəaliyyətini əks etdirən arxiv sənədləri gömrükdə karguzarlıq işinin miqyası haqqında təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Yeni qəbul edilən xidməti təlimatlar şəxsi heyətdən gömrük işinin bütün həlqələrində rəsmiləşdirməsi və baxışının düzgün aparılmasını tələb edirdi.

Gömrükxananın rəisi Budzinski Maliyyə nazirinə 1920-ci il 21 fevral tarixli məktubunda gömrükdəki işin həcmi Varşava və Moskva gömrükləri ilə müqayisə edərək göstərirdi ki, «gömrük işinin incəliyinə bir o qədər bələd olmayanlar belə, malların gömrük anbarlarında mənsəyinə və növünə görə düzgün yerləşdirilməsinin, yüklərin fasiləsiz nəqlinə şərait yaradılması kimi şərtlərin əhəmiyyətini yaxşı bilir. Gömrük işində toplanılmış təcrübə sübut edir ki, bir nəfər gömrük yoxlayıcısı eyni vaxtda bir neçə pakhauza xidmət göstərə bilməz». Halbuki bütün bunlar gömrük işinin yalnız bir sahəsinə - malların və yüklərin qəbulu, yoxlanılması və buraxılmasına aid idi.

Xarici ticarət fəaliyyətinin genişlənməsi gömrük xidmətinin digər sahələrinin işini də gücləndirməyi tələb edirdi. Xaricə mal göndərilməsini məhdudlaşdıran yeni gömrük qaydalarının tətbiq edilməsi gömrükxanada işin həcmi daha da artırmışdı. Mal mübadiləsi yolu ilə ixracına icazə verilmiş xammalın 25 faizinin dövlət nəfəni keçirilməsinə və ixraca gedən xalça və xalça məmulatlarının xüsusi komissiya tərəfindən qiymətləndirilməsinə gömrükxanada ciddi nəzarət edilirdi.

Neft məhsullarından gömrük vergisinin tutulmasının müvəqqəti olaraq təxirə salınması rəsmi qeydiyyatla alınır, digər tərəfdən isə, Batuma göndərilən neft məhsulları ilə yüklənmiş qatarların hərəkəti haqqında statistik hesabatlar hazırlanırdı.

Azərbaycan dəmiryolunun Qara şəhər hissəsində, yük və sərnişin stansiyalarında, dəniz nəqliyyatına xidmət edən yük körpülərində gömrük əməkdaşlarının sayı kifayət qədər deyildi. Yeni gömrükxananın nisbətən kənarında yerləşməsi, daşıyıcı nəqliyyat vasitələrin yoxluğu xidməti işin keyfiyyətinə təsir edirdi.

Daxil olan gömrük gəlirləri haqqında məlumatları təhlil etdikdə aydın olur ki, Bakı gömrükxanası üzrə yığılan gəlirlər 1919-cu ilin yanvar-mart ayları ərzində 34,8 mln. manat, digər gömrükxanalar üzrə isə 13,1 mln. manat təşkil etmişdi. Gömrük yığımlarının həcmi çoxluğuna görə Bakı gömrükxanasından sonra sırada ikinci yeri Poylu gömrükxanası tuturdu [63, 52].

1919-cu ilin yanvar-mart və 1920-ci ilin ilk üç ayının müqayisəli təhlili gömrük yığımlarının dinamikası haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Belə ki, 1919-cu ildə bu yığımlar 4789532 manat, o cümlədən idxal üzrə 553738, ixrac malları üzrə 4235794 manat təşkil etmişdi. 1920-ci ilin ilk üç ayı ərzində gömrük vergisinin yığım həcmi sabit saxlanılmışdı. İxrac potensialının artması gömrük rüsumlarının dinamikasına da müsbət təsir edirdi. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın müşahidə etmək olur:

Cədvəl 2.10

1919-cu ili I yarısında Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük müəssisələrində yığılan vergi və rüsumlar haqqında məlumat (manatla)

s/s	Gömrük yığımları	Yanvar-may	İyun	Cəmi 6 ay ərzində
1.	İdxal mallarından daxilolmalar	941311	109309	1050640
2.	İxrac mallarından daxilolmalar	7085290	2068465	9153755
3.	Cərimələr	6276	3816	10092
4.	Malların müsadirəsindən daxilolmalar	2155	5077	2155

5.	Dəftərxana rüsumu	21014		26091
6.	Anbar rüsumu	8079	116	8195
7.	Tamğa rüsumu	11797	3246	15044
8.	Gəmi rüsumu	-	-	-
9.	Puda görə rüsum	65389	25906	92295
	Gömrük yığımları üzrə cəmi	8142315	2215956	10358272
	Digər yığımlar, o cümlədən	2003123	459706	2462839
10.	Gerb rüsumu	11425	2052	13488
11.	Baratlara görə alınan rüsum	2909	843	3752
12.	Neft məhsullarına görə aksiz	175063	1400	176463
13.	Çaya görə aksiz	90524	15101	105626
14.	Tütünə görə aksiz	1708705	378019	2086724
15.	İçkilərə görə aksiz	28412	26372	54784
16.	Təsadüfi gəlirlər	-	-	-
17.	Poçt göndərişləri rüsumu	-	11	11
18.	Kibritə görə aksiz	190	38612	38802
	Yekun	10159773	2678578	12838352

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 263, v. 84-85

Gömrük yığımlarından daxil olan gəlirlərin sonrakı aylar ərzində artması davam edirdi. Əgər 1919-cu ilin iyun ayında gömrük yığımları (aksizlər nəzərə alınmadan) 2215956 manat olmuşdusa, iyul ayında bundan 284212 manat və ya 12,8 faiz çox vergi və rüsumlar toplanmışdı.

Gömrük gəlirlərinin strukturunda idxal mallarından tutulan vergilərin xüsusi çəkisində azalma müşahidə olunsa da, ixraca görə tutulan vergi və rüsumların dinamikasında demək olar ki, əsaslı dəyişiklik baş verməmişdi. Bunu aşağıdakı cədvəldən müşahidə etmək olur:

Cədvəl 2.11

Gömrük gəlirlərinin dinamikası (1919-cu il, faizlə)

s/s	Gömrük gəlirləri	Yanvar	iyul
1.	İdxal mallarından tutulan vergilər	11,6	4,2
2.	İxrac mallarından tutulan vergilər	87,0	86,5
3.	Digər yığımlar	1,4	9,3

Hesablamaya görə, ilin əvvəli ilə müqayisədə bütün gömrük gəlirlərinin strukturunda pud hesabı ilə alınan rüsumun mütləq həcmi 9-10 dəfə

artmış, daxilolmaların ümumi həcmində xüsusi çəkisi 0,8 faizdən 2,3 faizə yüksəlmişdi. Bütövlükdə 1919-cu il ərzində gömrük gəlirlərinin artım sürəti daha yüksək olmuşdu. Bunu aşağıdakı cədvəldən müşahidə etmək mümkündür: Cədvəl 2.12

1919-cu ildə dövlət büdcəsinə daxil edilən və ödənilməsinə möhlət verilən gömrük yığımları haqqında məlumat (manatla)

s/s	aylar	daxilolmaların məbləği	təxirə salınan vergilərin məbləği
1-2	Yanvar, fevral	2982533	-
3	Mart	1806998	-
4	Aprel	1635429	-
5	May	1677815	-
6	İyun	2215956	-
7	İyul	2502252	-
8	Avqust	4192558	2237011
9	sentyabr	6659754	-
10	Oktyabr	12396821	7388785
11	Noyabr	16578133	-
12	Dekabr	18537020	9625791
1-12	Cəmi	71185349	80811140

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 263, v. 2, 52, 75, 180.

Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsinin tərtib etdiyi layihədə 1920-ci ildə gömrük gəlirlərinin 8390000 manat, o cümlədən gömrük vergisinin 5590000, aksiz vergisinin 1500000 manat, pud hesabı ilə rüsumun 1300000 manat həcmində olması nəzərdə tutulurdu [52, 5].

Gömrük sənədlərinin qəbul edilmiş standartlara uyğun tərtib edilməsi, gömrükdən keçirilən malların düzgün hesabatının aparılması, statistik hesabatların hazırlanması və dövlət strukturlarına xarici ticarətin vəziyyəti haqqında məlumatların mühüm əhəmiyyəti var idi. Gömrük sənədləri ölkənin maliyyə vəziyyətinin düzgün proqnozlaşdırılması və beynəlxalq iqtisadi əlaqələri tənzimləyən yeni ticarət sazişlərinin imzalanmasında mühüm informasiya mənbəyi olmuşdu. Dövlət Nəzarətinin (Müfəttişliyinin) bu xüsusda Maliyyə nazirinə 1919-cu il martın 8-də göndərdiyi məktubundan məlum olur ki, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, bir çox gömrük müəssisələrində (Bakı gömrükxanası istisna olmaqla) gömrük rəsmiləşdirilməsinə aid olan statistik cədvəllər (forma № 1 və № 11) səthi aparılır, bir çox zəruri məlumatlar, o cümlədən ixrac edilən malların mənsə ölkəsi, miqdarı, qiyməti və alınan gömrük vergisinin miqdarı göstərilir [53, 97-97^{ax}].

1919-cu il iyulun 15-dən Bakı-Batumi və Bakı-Petrovsk istiqamətlərində sutkada 4 qatarın xəttə buraxılması gömrük məntəqələrində gömrük baxışının daha çevik və səmərəli aparılmasını tələb edirdi.

Ağstafa (Poylu) gömrükxanasında xidməti işin təşkili Maliyyə Nazirliyinin daimi nəzarətində saxlanılırdı. 1919-cu ilin oktyabrın 14-də Maliyyə nazirinə Ağstafa gömrüyünün fəaliyyəti haqqında Gömrük idarəsinin müvəqqəti yoxlama komissiyasının 16 səhifədən ibarət yoxlama məruzəsi təqdim edilmişdi. Məruzədə gömrükxanada nəzarət və baxışının təşkili, karguzarlıq, qaçaqmalçılıq faktlarının rəsmiləşdirilməsi, gömrük anbarında malların qeydiyyatın aparılması sahəsində aşkar edilən nöqsanlar təhlil edilmişdi. Eyni zamanda, gömrük məmurlarının istifadəsində zəruri nəzarət alətlərinin çatışmadığı (tərəzi və çəki daşları, arşın, böyüdücü şüşələr, əl fənərləri və s.) qeyd edilmişdi. Məruzədə göstərilirdi ki, gömrük nəzarətçisi iş günü ərzində çox zaman köməkçi olmadan, yük qatarında daşınan mallara, sərnişin qatarında əl yüklərinə baxışı həyata keçirir, daşınmasına icazə verilməyən əşya aşkar etdikdə protokol tərtib etməli olur. Digər tərəfdən, dəmiryol xidmətinin təciliyində olan mühafizə dəstəsinin əməkdaşları yüklərə və əl çantalarına özbaşına baxış keçirməklə, stansiyada gömrük işinin normal təşkilinə mane olurdu. Dəmir yolu idarəsinin mühafizəçiləri tərəfindən müsadirə edilən mallar çox vaxt gömrük anbarına təhvil verilmir, stansiyada xüsusi anbara yığılır və ya mühafizəçilər arasında bölüşdürülürdü. Bu vəziyyətdən məlumatı olmayan insanlar işə, əksinə, şikayət və narazılıqlarını gömrükxana rəhbərliyinə yönəldirdilər.

Yoxlama komissiyası Ağstafa gömrükxanasının fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif etmişdi: 1) gömrükxana müstəqil fəaliyyətinin təmin olunması üçün stansiya mühafizəçilərinin gömrük baxışı əməliyyatlarından kənarlaşdırılması; mühafizəçilər sadəcə gömrük məmurlarını kənar fiziki təsirlərdən qorumalı, həmçinin gömrük əməkdaşlarının xidməti fəaliyyətinə sərnişinlərin hər hansı bir müdaxiləsinin qarşısını almalıdır; 2) stansiyadan hər gün 100 yük vaqonu və 6 sərnişin qatarına gömrük baxışının keçirildiyini nəzərə alıb gömrükxana rəisi Məmməd bəy Pepinovun təklifi ilə gömrük məmurlarının sayının artırılması; 3) təcrübəli şəxslərin xidmətə cəlb edilməsi üçün onların maddi vəziyyətini yaxşılaşdırılması və ehtiyacı olanların kirayə mənzillərlə təmin edilməsi; 4) gömrük əməliyyatlarının və sərnişin axınının çoxluğunu nəzərə alıb gömrükxananın inzibati binası, anbar və pakhauzların daha böyük tikililərə köçürülməsi; 5) gömrük baxışını asanlaşdırmaq və vaxta qənaət etmək üçün xüsusi dəmiryolu keçidi tikilməli və baxış üçün boş ərazi ayrılması; 6) müsadirə edilən mallar vaqonlardan çıxarılıb sonra bu məqsəd üçün ayrılmış yoxlama zalına daşınmasının qaydaya salınması; 7) müsadirə edilən malların, əşyaların oğurlanması və itməsinin qarşısını almaq üçün müsadirə faktının dəqiq qeydə alınması: müsadirə protokolunda qəbzın nömrəsi, vaxtı, yük daşıyanın фамилиясы, malın və ya malların adı, əlamətləri, çəkisi və s. göstəricilər, qaçaqmalın aşkar edilməsi şəraiti, şahidlər,

müsadirə edənin kimliyinin (nəzarətçi, baxış keçirən) qeyd olunması; 8) gömrük məntəqəsinə əlavə texniki vasitələr, əl fənləri, tərəzi, arşın, dəmir seyflər, o cümlədən mebel və dəftərxana ləvazimatı ilə, qüvvədə olan tarifdə dəyişiklikləri əks etdirən hökumət sərəncamlarının və yeni qaydaların mətnlərinin verilməsi; 9) gömrük baxışının daha səmərəli olması üçün sərnişin qatarlarının stansiyada dayanacaq müddətinin artırılması [56, 305-314^{artx}].

Ağstafa stansiyasında Məmməd bəy Şahtaxtinski (Dəmir yolu idarəsi) və A.Qolovanın (Maliyyə Nazirliyi) daxil olduğu komissiya tərəfindən gömrük nəzarəti və dəmiryolu daşımalarının real vəziyyəti yoxlanıldı. Komissiyanın 1919-cu il 10 noyabr tarixli protokolunda sərnişin və yük qatarlarının hərəkətində «tıxacların» aradan qaldırılması üçün Ağstafa gömrükxanasında bir sıra yeniliklərin tətbiq edilməsi təqdir olundu. Məsələn, qatarlar stansiyada dayanarkən gömrük nəzarəti aparılmadan öncə sərnişinlər qatardan kənara buraxılmır və qatarın hər iki tərəfində gömrük baxışı eyni vaxt ərzində həyata keçirilir; sərnişinlərin iri həcmli yükləri vaqonlara buraxılmır; Ağstafadan xaricə tranzit göndərilən yüklərə gömrük baxışı yalnız Bakıda keçirilir və s. Bu yeniliklərin Azərbaycan dəmiryolunun bütün stansiyalarında tətbiq edilməsi üçün Hacıqabul, Yevlax, Gəncə və b. stansiyalara gömrük nəzarətçilərinin təhkim edilməsi; işin sürətləndirilməsi üçün tez xarab olan mallar yüklənmiş vaqonların gömrük baxışından Bakı gömrükxanasında keçirilərək rüsumların ödənilməsi, Ağstafa gömrükxanasında isə vaqonların yalnız xarici baxışdan keçirilərək asma möhürlərin yoxlanılması təklif edilirdi [91, 143-144].

Ağstafa gömrükxanasının gücləndirilməsi haqqında qanun layihəsi Parlamentin 1919-cu il noyabrın 11-də keçirilən iclasında müzakirə edilmişdi. Qanun layihəsində şəxsi heyətin artırılmasına etiraz edilməsə də, Ağstafa gömrükxanasında jandarma və dəmiryolu məmurlarının gömrük nəzarətinə yersiz müdaxiləsi, gömrükxana əməkdaşlarının mənzil şəraitinin və iş rejiminin ağır vəziyyətdə olması tənqid edilmişdi. Ağa Aşurov həmkarlarına müraciətlə deyirdi: «*Bir də jandarmın barəsində çox danışurlar. Buna əhəmiyyət vermək lazımdır. Jandarmın hər nə bilirlər edirlər. Passajirlərin şeylərini hər yerdə axtarırlar: bu pis haldır. Bilinməyir ki, jandarmın kimə tabedir. Bunu bilirəm ki, tamojni işi maliyyə nəzarəti ixtiyarındadır. Ona görə başqa idarənin işə qarışmağa ixtiyarı yoxdur... Yoxsa bilinmir ki, ixtiyar jandarmdadır, ya məmurda. Ümidvaram ki, iş başında duranlar buna çarə edərlər*» [8, 423-424].

Bakı gömrükxanasının müfəttişi Məlik-Yeqanov 1919-cu ilin noyabrında Yalama gömrük məntəqəsində Bakı-Dərbənd sərnişin və yük qatarlarının gömrük baxışından keçirilməsi vəziyyətini yoxlamışdı. Onun Maliyyə nazirinə təqdim etdiyi raportda göstərilirdi ki, gömrük əməkdaşlarının istifadəsində zəruri işiqləndirici vasitələr olmadığından axşam vaxt-

ları qatarlara gömrük baxışının keçirilməsində çətinliklər yaranır. Yollar Nazirliyinə təklif olunurdu ki, sərnişin vaqonlarının əksəriyyətində və stansiya ərazisi işiqləndirici vasitələri olmadığından 3 saylı Bakı-Dərbənd sərnişin qatarı Yalama stansiyasına gündüz vaxtları qəbul edilsin [74, 4].

Məlum olduğu kimi, Bakı gömrükxanasının fəaliyyəti haqqında 1917-ci ilin may ayına və sonrakı aylara aid sənədlər məlum hadisələr zamanı məhv edilmişdi. Lakin arxiv sənədlərində 1918-ci ilin yanvar-aprel aylarında 4707477 manat gömrük rüsumu yığılması haqqında məlumat aşkar edilmişdir. 1918-ci ilin may-sentyabr aylarında isə bütövlükdə Bakı gömrükxanası üzrə heç bir xarici ticarət əməliyyatları aparılmamışdı. 1918-ci ilin son üç ayı ərzində idxalın həcmi 4579505, ixrac edilən malların dəyəri isə 6486765 manat olmuşdu. Xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsindən daxil olan gömrük rüsumu 306427 manat, pud hesabı ilə alınan yığım cəmi 95303 manat təşkil etmişdi. Əgər Bakı gömrükxanasında ixracatçılar tərəfindən 1915-ci ildə 4047, 1916-cı ildə 3279, 1917-ci ilin ilk 4 ayında 2250 bəyannamə verilmişdisə, 1918-ci ilin sentyabr ayında 1, oktyabrda 5, ilin son ayında isə 19 yük bəyannaməsi verilmişdi. 1919-cu ildən başlayaraq bu sahədə «canlanma» baş vermiş və idxal-ixracın həcmi on milyon manatlarla ölçülürdü. Təkcə 1919-cu ilin yanvarında Bakı gömrüyündə 787399 manat, fevral ayında isə 1338639 manat gömrük rüsumu yığılmışdı [52, 140, 230; 57, 50-56].

Keçmiş Rusiya imperiyasının Ticarət məəcəlləsinin 653/8 və 653/13-cü maddələrinə (*bax: Свод законов Российской империи. т. XI, ч. II, 1906 г.*) və Maliyyə nazirliyinin 1912-ci il 14 dekabr tarixli xüsusi təlimatına əsasən başlıca dəniz limanlarında, o cümlədən Bakı limanına daxil olan yüklərdən pud hesabı ilə vergi alınır.

Cümhuriyyət dövrünə qədər həmin növ gömrük vergisinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdu: 1912-ci ildə 946761 manat, 1913-cü ildə 962127, 1914-cü ildə 962142, 1915-ci ildə 1564429 və 1916-cı ildə 1651724 manat. Bu qayda qismən də olsa, Cümhuriyyət dövründə də tətbiq olunurdu. Belə ki, 1919-cu il ərzində Bakı şəhərinə daşınan yüklərdən pud hesabı ilə alınan rüsumun həcmi 502021 manat, xarici ticarət fəaliyyətinə görə isə dövlət büdcəsinə keçirilən girovun həcmi 10680709 manat olmuşdu [32, 8].

Pud hesabı rüsumdan toplanan vəsait əsas etibarilə Bakı limanının zəruri ehtiyaclarının ödənilməsinə, o cümlədən sosial xərclərə - tədris işlərinə, dənizçi xəstəxanasının saxlanılmasına və s. işlərə sərf edilirdi. Maliyyə Nazirliyi vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək Bakı limanında pud hesabı ilə rüsumun həcminin xeyli az olmasını nəzərə almış və rüsumun müxtəlif mənşəli yüklər üzrə 5-10 dəfə artırılmasını təklif etmişdi. Digər tərəfdən, belə hesab edilirdi ki, göstərilən rüsum növünün daha çox artırılması xaricdən gətirilən tranzit yüklərin Bakı limanından yan keçməklə digər

limanlara: Petrovsk, Həştərxan və Krasnovodskə aparılmasına gətirib çıxara bilər.

Təqdim edilən layihədə keçmiş Rusiya imperiyasının qüvvədə olan müvafiq qanunundan fərqli bir sıra dəyişikliklər aparılmışdı. Məsələn, 2-ci maddədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir limanından digərinə daşınan yüklərə rüsumun üçdə biri tətbiq edilir; 3-cü maddəyə görə isə: 1) liman suları daxilində daşınan yüklər; 2) xüsusi hərbi yüklər və 3) tikinti daşı pud hesabı ilə alınan rüsumdan azad edilirdi [63, 16-17^{ax}, 38].

Azərbaycan Parlamentinin 1919-u il iyunun 9-da keçirilən 46-cı iclasında pud vergisinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi haqqında çıxış edən Rza bəy Ağazadənin məruzəsində də bu fikir səslənmişdi: «1914-cü il qanunu üzrə Bakı portuna gələn mallardan pud vergisi alınır. Bu vergi üç qisim idi. Birinci qisimdən ¼ qəpik, ikincidən ½ qəpik, üçüncüdən 1 qəpik.

Dava zamanı bu miqdar az görünüb 50 faiz artırılmışdır. Alınan verginin yarısı xəzinəyə, yarısı da bələdiyyə idarəsinə gedirdi. Bələdiyyədə şəhər üçün xərc edirdi. Bu cür vergilər hər sənə artırdı. İndi Bakı portu üçün böyük xərclər lazım olduğunu nəzərə alaraq, nəzarət bu vergilərin miqdarını artırmağı təklif edir. Fəqət başqa hökumətlər eylə zənn edirlər ki, tamojna artır, başqa portlara gedirlər. Bunu nəzərə alaraq təklif olunur. 50 faiz deyil 5 faiz artırılın». Adı çəkilən qanun layihəsi Parlamentin 1919-cu il iyunun 12-də keçirilən 47-ci iclasında, 3-cü oxunuşda qəbul edilmişdi [7, 685]. Bakı gömrükxanasının məlumatına əsasən, təkcə 1919-cu ilin yanvar ayı ərzində dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı ilə 1004230 pud müxtəlif mallar daşınmışdı. Müxtəlif mal qrupları üzrə ölkəyə gətirilən 167089 pud taxıl, 105780 pud arpa, 38981 pud düyü və 54194 pud buğda unu (5-ci qrup) idxalın təqribən üçdə birini təşkil edirdi.

Həmin dövrdə ölkəyə 114437 pud quru, 49930 pud təzə meyvə, 11641 pud kartof, 33134 pud balıq, 5267 pud qənd və şəkər tozu, 32776 pud tərəvəz və digər ərzaq məhsulları gətirilmişdi. Əsas strateji məhsul olan taxıl idxalının həcmi 1918-ci ilin oktyabr ayı ilə müqayisədə 1,7 dəfə çox olmuşdu.

Cədvəl 2.15

Bakıya dəmir yolu və gəmi ilə daşınan (idxal) quru yükləri və pud hesabı rüsumları haqqında məlumat (oktyabr, 1918-ci il - yanvar, 1919-cu il)

Oktyabr		noyabr		dekabr		Yanvar		cəmi 4 ay ərzində	
dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	yükün çəkisi (pudla)	pud hesabı rüsumu (manat)
372874	-	180518	-	557019	126544	799487	204747	2241189	1533498

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 236, v. 238

Bütövlükdə, 1919-cu ilin 11 ayı və dekabrın 10 günü ərzində dəmir yolu ilə 936330 pud buğda və 349646 pud un, dəniz yolu ilə 720266 pud buğda və 152307 pud un daşınmışdı. Azərbaycandan ixrac edilən buğda və un həmin malların idxalı müqayisədə cüzi pay təşkil edirdi: buğda - 34670 pud və un - 44951 pud [15,182].

Cədvəl 2.16

Bakıdan dəmir yolu və gəmi ilə daşınan (ixrac) quru yükləri və pud hesabı rüsumları haqqında məlumat (oktyabr, 1918 - yanvar, 1919-cu il)

Oktyabr		noyabr		dekabr		yanvar		cəmi 4 ay ərzində	
dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	dəmir yolu ilə	dəniz yolu ilə	yükün çəkisi (pudla)	pud hesabı rüsumu (man.)
63035	-	30535	-	92446	23871	178277	105867	494031	369449

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 236, v. 239

Cədvəldən göründüyü kimi, 1918-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında dəniz nəqliyyatı ilə daşımalar həyata keçirilməmişdi. Həmin ilin dekabr ayında gəmilərlə Bakı limanına gətirilən 126544 pud yükün 46833 pudunu quru meyvə, 28173 pudunu isə düyü təşkil etmişdi. Artıq 1919-cu ilin yanvarında Bakıya daxil olan yüklərin 20 faizindən çoxu dəniz yolu ilə gətirilmişdi.

Azərbaycanın bütün gömrük müəssisələrindən daxil olan statistik hesabatlar Mərkəzi Gömrük İdarəsində təhlil olunaraq Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunurdu. Lakin bu işin aparılmasında, xüsusilə hesabatların tərtibində müəyyən çatışmazlıqlar da mövcud idi. Bəzi göstəricilər üzrə məlumatların hesablara daxil edilmirdi.

Bunu araşdırılan arxiv sənədlərindən də müşahidə etmək olur:

Cədvəl 2.13

Azərbaycan Cümhuriyyəti gömrük məntəqələri üzrə daxil olan gömrük vergiləri haqqında məlumat (yanvar-aprel 1919-cu il)

s/s	Gömrük müəssisələri	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel
		manat	manat	manat	manat
1	Bakı gömrüyü, o cümlədən:	20020318	65512323	28364050	26465403
	- ixrac üzrə	427317	13285129	25405450	21352900
	- idxal üzrə	15359169	487633	461522	399882
	- neft ixracına görə	4233830	2739560	2496078	4712621

2	Ağstafa gömrüyü, o cümlədən: - ixrac üzrə - idxal üzrə	48531 1607 146924	262838 262261 576	455132 452913 2219	1791852 1791364 488
3	Yalama gömrüyü, o cümlədən - ixrac üzrə - idxal üzrə	54361 12311 42050	11114 9500 1614	35568 29513 6055	Məlumatdax. olmayıb
4	Lənkəran göm. o cümlədən: - ixrac üzrə - idxal üzrə	1044 1044 -	832 832 -	832 - 832	- - -
5	Astara gömrüyü, o cümlədən: - ixrac üzrə - idxal üzrə	1073 620 453	3308 1515 1793	4758 4277 480	2227 1621 605
6	Muğanlı məntəqəsi, o cümlədən: - ixrac üzrə - idxal üzrə	127 - 127	- - -	1537 1537 -	3144 3144 -
	Yekun, o cümlədən: - idxal üzrə - ixrac üzrə - neft ixracına görə	20227373 444512 15549031 4233830	14328385 492007 13562422 273956	28887703 471945 25919680 2496078	28293430 400976 23179833 4712621

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 387, v. 12-19.

Qeyd: 3-cü dərəcəli Biləsuvar gömrükxanası üzrə statistik məlumatlar cədvələ daxil edilməmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1920-ci ilin ilk 4 ayı ərzində Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük məntəqələri üzrə daxil olan 91,7 mln. manat gömrük vergi və rüsumunun 78,2 mln. manatı (85,3 faizi) ixrac mallarından, 11,7 mln. manatı (12,7 faizi) neft və neft məhsullarından, cəmi 1,8 mln. manatı isə (2,0 faizi) idxala gedən mallardan daxil olmuşdu. Mövcud şərait nəzərə almaqla gömrük daxilolmalarının həcmnin bir ili ərzində 300 mln., neft və digər strateji malların Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrinə sərbəst ixracının həyata keçirildiyi şəraitdə isə 500-600 mln. manata çatması gözlənilən idi.

Bakı gömrükxanası üzrə daxil olan gömrük yığımlarının 1920-ci ilin yanvar-aprel aylarını əks etdirən hesabatdan aydın olur ki, gömrüyün iqtisadi göstəriciləri mütəmadi olaraq artmaqda davam etmişdir. Məsələn, aprel ayında idxal-ixrac əməliyyatlarından daxil olan gömrük vergi və

rüsumlarının həcmi 21,3 mln. manat, neft ixracından alınan vergilər 4,7 mln. manat olmuşdu.

Gömrük rüsumu və vergi daxilolmaları hesabına dövlət büdcəsinə bütövlükdə 96,9 mln. manat köçürülmüşdü. Bu göstəricilər 1919-cu ilin orta illik səviyyəsini dəfələrlə üstələmişdi. Bu fikrimizi aşağıdakı cədvəlin göstəriciləri təsdiq edir:

Cədvəl 2.14
Bakı Gömrükxanasında toplanılan gömrük vergisi və digər yığımların strukturu (manatla, yanvar-aprel 1920-ci il)

s/s	Gəlirlərin adı	Yanvar-mart	April	Cəmi 4 ay ərzində
1	2	3	5	6
	I. Gömrük rüsumları departamenti			
1	- idxal vergiləri	1376473	39882	1776355
2	- ixrac vergiləri	54050749	21352900	75403649
3	- neft ixracından alınan vergilər	9469469	4712621	14182090
4	- cərimələr	41536	13230	54767
5	- gömrük rəsmiləşdirilməsi rüsumu	1439455	709477	2148932
6	- anbar rüsumu	667288	184616	851905
7	- poçt göndərişləri və bağlamalara görə rüsumlar	49508	21770	71279
8	- blank rüsumu	22002	-	22002
9	- möhür və tamğa rüsumu	94715	21485	116200
10	- puda görə rüsum	1047430	164653	1212084
11	- gəmi rüsumu	58926	15489	744112
	Cəmi	68317552	27236123	95913680
	II. Müstəqim vergilər departamenti			
12	- möhür (gerb) rüsumu	24992	7509	3250
13	- xarici pasportlardan alınan rüsumlar	209860	43451	253311
	Cəmi	234852	50960	285813
	III. Qeyri-müstəqim vergilər Baş idarəsi üzrə daxil olan aksizlər, o cümlədən:			

14	- çay	264772	86845	351617
15	- tütün	176117	40521	216638
16	- alkoqollu içkilər	102383	15930	118312
	Cəmi	543272	143296	686568
	Yekun	69095677	27430379	96526056

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 387, v. 5-11.

Maliyyə naziri Ə.Həsənovun 1919-cu il noyabrın 27-də Parlamentdə söylədiyi fikirlər hökumətin xarici ticarət və gömrük gəlirlərinin artacağına böyük ümid və nikbinliklə yanaşdığını təsdiq edirdi: «*Su yollarımız açılma və Hacitərxana neftimiz getsə, bəlkə ticarət açılar, böyük mədaxilimiz ola, indi ki, yoxdur. Ümidvarıq ki, tezlik ilə hökumətlər ilə etilaf əmələ gələcək və ticarətimiz başlanacaqdır. İndi biz daxildə blokada halındayıq. Keçən ay Batuma bir balaca neft kaçaq eləməklə 50 milyon gəlirimiz olubdur. Aksizdən 20 milyon və poşlindən 10 milyon gəlir olub, gələcəkdə əgər neftəprovod belə işləsə daha da artıq gəlirimiz olacaq. Keçmiş aylarda böylə mədaxil yox idi. İndi tamojnadan keçən ildə smetada ayda milyon yarım mədaxil hesab etmişdilər, indi görürük ki, bir ayda 20 milyon mədaxil olub, görürsünüz ki, ildə 18 milyon gözlədiyimiz yerdən ayda 20 milyon götürülür» [8, 545-546].*

Azərbaycanın bütün gömrük məntəqələrindən daxil olan məlumatlara əsasən, 1919-cu ilin yanvarın 1-dən oktyabrın 1-dək, cəmi 9 ay ərzində 7125847 pud və ya 330665660 manat mal ixrac olunmuş, ölkəyə 2005259 pud və ya 504880548 manatlıq mal gətirilmişdi. 1919-cu ilin sentyabr ayına olan məlumata görə (*müqayisə üçün bax: cədvəl 2.10-2.11*)

Bakıdan Petrovska gömrük dəyəri 10,0 mln. manat, İrana 27,0 mln. manat, Gürcüstana 551,0 mln. manat, Batum limanına 31,7 mln. manat, Krasnovodskaya 4,46 mln. manat, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ehtiyacını ödəmək üçün 0,9 mln. manat, Osmanlı dövlətinə 0,66 mln. manat dəyərində yük göndərilmişdi. İxrac hesabına daxil olan gömrük rüsumları 5,5 mln. manatdan çox olmuşdu [65, 119-120].

Beləliklə, dövlət müstəqilliyi illərində milli gömrük idarəçiliyində bir sıra yeniliklər həyata keçirildi. Birinci növbədə, gömrük idarəçiliyinin iqtisadi, təşkilati-texniki və hüquqi məzmununda əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Gömrük xidmətinin milli hökumətin tabeliyində olması ilə gömrük vergi və rüsumlarından daxilolmalar dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil etdi.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GÖMRÜK QANUNVERİCİLİYİ

3.1. Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin gömrük işi ilə bağlı qanun və qərarları

Azərbaycan Parlamentində gömrük işi ilə bağlı müzakirəyə çıxarılan və qəbul edilən qanun və qərarlar milli gömrük tariximizin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Milli Şura və hökumətin bu sahədə qəbul etdiyi ilk qərarlar, əslində daxili bazarın ərzaq məhsulları və ilkin tələbat malları ilə təmin edilməsi məqsədini güdüdü. Məsələn, hökumətin 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Ərzaq Nazirliyinə tapşırırdı ki, maliyyə işləri nizamlanana qədər şərabin və digər ərzaq məhsullarının ixracının müvəqqəti olaraq dayandırılması və ölkədən bütün ərzaq məhsullarının, o cümlədən taxılın, iri və xırdabuynuzlu mal-qaranın aparılmasının qadağan edilməsi haqqında qərar layihəsi hazırlasın. Nazirlər Şurası 1918-ci il dekabrın 7-də Parlamentin açılışına qədər və Parlament fəaliyyətə başlayandan sonra da gömrük işi və xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra qanun xarakterli mühüm qərarlar və normativ aktlar qəbul etmişdi. Hökumət qanun layihələrinin hazırlanması və qanunverici orqana baxılması üçün təqdim edilməsində əsas rol oynayırdı. 1918-ci il 23 iyun tarixli qərarla təcili olaraq xarici ticarət əməliyyatlarını nizamlayan əmtəə mübadiləsi Bürosunun yaradılması Ticarət və Sənaye Nazirliyinə həvalə edilmişdi.

Nazirlər Şurasının gömrük işinə aid qərarları «Azərbaycan» və «Азербайджан» qəzetlərində, «Azərbaycan hökumətinin xəbərləri» («Вестник правительства Азербайджана») və 1919-cu il noyabrın 15-dən «Azərbaycan hökumətinin binagüzarlıqları» («Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики») və 1918-1920-ci illərdə çıxan digər dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilirdi.

Azərbaycanın gömrük siyasətinin ilk konturları hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə tətbiq edilən qaydalarda əks olunmuşdu. Həmin qərarla aşağıda göstərilən məhsulların Azərbaycan hüduqlarından çıxarılması qadağan edilirdi: 1) bütün dənli bitkilər, habelə un və hazır çörək məhsulları; 2) pambıq, yun, ipək və onlardan alınan məhsullar; 3) bütün metallar və metal məmulatları; 4) mal-qara (diri və kəsilmiş çəkiddə); 5) digər

məsullar yalnız Ərzaq nazirinin xüsusi razılığı olduqda ölkədən çıxarıla bilərdi. Bu qərarın şərtləri pozulduqda sahibkarın bütün malları müsadirə edilir, əlavə olaraq 10 min manat cərimə ödənilməsi və ya 6 aya qədər həbs cəzası tətbiqi olunurdu.

Hökumətin 1918-ci il 1 iyul tarixli qərarı ilə gömrük sərhədində ərzaq mallarının qaçaqmalçılığı hallarının qarşısının alınması üçün Qazax qəzasının Salahlı, Şıxlı kəndlərində və Poylu dəmir yolu stansiyasında postların təşkil edilməsi Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılmışdı.

Hökumətin 24 iyul 1918-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq taxıl və taxıl məhsullarının şəkər və digər istehlak malları ilə mübadiləsini aparan şəxslər 5 min manat məbləğində girov qoymalı idi. Həmin şəxslərə müqavilə öhdəliyinə əməl etmələri üçün icazə şəhadətnaməsinin təqdim edildiyi müddətdən başlayaraq 15 gün ərzində möhlət verilir. Öhdəlik yerinə yetirilmədiyi halda alınan girov geri qaytarılmır və dövlət xəzinəsinə keçirilirdi. Bu qərara uyğun olaraq Ərzaq naziri Ə. Aşurovun əmri ilə nəinki ilkin tələbat mallarının, ümumiyyətlə bütün ərzaq mallarının ixracı qadağan edildi. Taxıl və taxıl məhsulları yalnız şəxsi istehlak üçün və zəruri həcmdə satın alın bilərdi. Əmrdə həmçinin qeyd olunurdu ki, bu qaydanı pozanlar hərbi dövrün qanunlarına uyğun məsuliyyət daşıyır [244, 1919, статья 29].

Azərbaycan Parlamentində maliyyə, vergi və gömrük məsələlərinə aid qanunvericilik aktlarının hazırlanması, onların müzakirəsi və baxılıb qəbul edilməsinə başlandı. Parlamentin qanunverici komissiyasının tərkibinə M.Ə.Rəsulzadə («Müsavət»), M.Vinoqradov (Rus-slavyan cəmiyyəti), A.b.Qardaşov («Əhrrar»), S.Vonsoviç («Milli azlıqlar»), Q.b.Qarabəyli («İttihad»), Ə.Cövdət Pepinov (sosialistlər ittifaqı), Ə.b.Qarayev («Hümmət») və X.b.Sultanov daxil idi.

Qanun yaradıcılığında əsas yeri vergi, gömrük, bank və kredit sahələri tuturdu. Keçmiş Rusiya imperiyasından miras qalmış gömrük qanunvericiliyi bir çox hallarda milli maraqlara cavab verməyən qanunların və tariflərin əvəzinə yeni gömrük hazırlanması və qəbul edilməsi tələb olunurdu. Müvafiq qurumlarda dövlətin gömrük siyasətinə uyğunlaşdırılan qanunlar zərfi hazırlanırdı. İlk vaxtlar bu sahədə aparılan iş keçmiş Rusiya imperiyasının müvafiq gömrük-tarif qanunlarına bəzi düzəliş və əlavələr edilməklə tənzimlənirdi. Milli iqtisadiyyatın yaradılmasında əsas «ağıl mərkəzlərdən» biri Maliyyə Nazirliyi hesab edilirdi. Nazirlər Şurası üzvlərinin qanunvericilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmələri üçün səlahiyyət verilmişdi. Maliyyə Nazirliyi dəftərxanasının direktoru A.P.Lebed gömrük və sərhəd mühafizəsi ilə bağlı qanun layihələrinin hazırlanması və müzakirəyə verilməsi sahəsində bir sıra işlər görmüşdü. Bilavasitə maliyyə, idxal-ixrac, vergi, gömrük və sərhəd mühafizəsi məsələlərinə aid və müzakirəyə təqdim edilən 215 adda qanun layihəsinin 82-si məhz nazirliyin mütəxəssisləri

tərəfindən hazırlanmışdı. Parlamentin fəaliyyəti dövründə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müzakirəyə təqdim edilən layihələrin yarımından çoxu bilavasitə xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi, tarif və qeyri-tarif dəyişiklikləri və gömrük nəzarətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən edilməsinə aid idi.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi və gənc respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyi məqsədilə gömrük-tarif xarakterli qanun və qərarlar qəbul edilmişdi. Hökumətin 1918-ci il iyulun 25-də qəbul etdiyi qərarla Almaniyaya İmperatorluğunun Cənubi Qafqazdakı nümayəndəliyinin iqtisadi məsələlər üzrə komissiyasının müraciəti nəzərə alınaraq, alman tacirlərinin Gəncə pambıqtəmizləmə zavodundan aldıkları konyakin tündlüyünün hər dərəcəsinə 40 qəpik hesabı ilə aksiz vergisi tətbiq edilməsi və pambığın sərbəst surətdə Almaniyaya ixrac edilməsinə icazə verilmişdi.

Gömrük işinin nizama salınması və tənzimlənməsi məqsədilə 26 iyul 1918-ci il tarixli qərarla dəri ixracı qadağan edilmişdi. Bundan əlavə, «Xammalın ixrac qaydası haqqında» 1918-ci 8 sentyabr il tarixli; 1919-cu il 10 iyul tarixli - «Gömrük təşkilatlarında malların saxlanması və mühafizəsi üçün alınan anbar rüsumunun artırılması haqqında»; 1919-cu il 27 iyul tarixli - «Ölkəyə gətirilən və ixrac olunan mallardan şəhərlərin nəfisinə yüklərdən yığılan rüsumun (puda görə) müvəqqəti qaydaları haqqında»; 1919-cu il 14 iyul tarixli - «Azərbaycan Cümhuriyyətinin sahilyanı gömrük təşkilatlarında gəmi daşımalarına görə (gəmi rüsumu) rüsumların tutulması haqqında»; 1919-cu il 7 oktyabr tarixli - «Azərbaycanın hüduqlarından kənara aparılan balıq və balıq məhsullarının ixracına tətbiq edilən yeni gömrük vergisinin həcmi təyin edilməsi haqqında»; 1919-cu il 18 dekabr tarixli - «Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində gümüşün, qızılın və platinin xaricə gizli aparılmasına görə məsuliyyət haqqında 1914-cü il 15 noyabr tarixli xüsusi qanunun qüvvədən düşməsi haqqında» və «Xammalın sərbəst ixracı haqqında»; 1919-cu il 22 dekabr tarixli «Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrüklərində dəftərxana xərclərinin həcmində dəyişikliklər haqqında»; 1919-cu il 29 dekabr tarixli - «Üzüm, meyvə və giləmeyvə şərablarına təyin edilən aksizin şərtlərinin dəyişdirilməsi haqqında»; 1920-ci il 9 fevral tarixli - «Nəft məhsullarının vergiyə cəlb edilməsi haqqında» və «Azərbaycan hüduqlarından kənara daşınan mallara yeni müvəqqəti gömrük tariflərinin qüvvəyə minməsi haqqında»; 1920-ci il 6 mart tarixli «Maliyyə Nazirliyinin gömrük təşkilatlarında idxal mallarına möhür, damğa, plomb vurulması və bağlamalardan alınan rüsumun miqdarının təyin edilməsində hüquqlarının artırılması haqqında» və «Xaricdən gətirilən çap məhsullarının ixrac vergisindən azad edilməsi haqqında» kimi bir sıra qanun və qanun xarakterli qərarlar qəbul edilmişdi [98, 3-4; 100, 14⁶; 99, 19; 105, 15, 106, 45; 199, 1919, 31 июля, № 10, 8

декабря, № 274; 2008, 3 января, № 1, 31 января, № 7, 18 февраля, № 12, 28 февраля, № 15, 6 марта, № 17].

Nazirlər Şurasının «*Xammalın ixrac qaydaları haqqında*» 1918-ci il sentyabrın 8-də qəbul etdiyi qərara görə ixrac edilən xammalın dəyərini yarıya qədər hissəsi öncədən yerli pul vahidi (bon) ilə ödənilməsinə (1 funt sterlinq = 200 manat) razılıq verildi. Maliyyə naziri xarici valyutanın Bakı və Batum bazarında manatla məzənnəsi haqqında hökumətə məlumat verməli idi [20, 12].

Gömrük nəzarətinin hüquqi bazasının yaradılması prosesi ilk vaxtlardan Parlamentin diqqət mərkəzində idi. Gömrük tənzimlənməsində müvəqqəti olaraq keçmiş imperiya qanunları əsas götürülürdü. Göstərilən qanunvericilik aktlarına xidməti nizamnamələr və təlimatlar, xidməti sahələri tənzimləyən sənədlər, qaçaqmalçılıq faktlarının təhqiqatı və araşdırılması ilə bağlı əsasnamələr və s. daxil idi. Məsələn, gömrükxanada alınan pul ödənişləri ilə bağlı əməliyyatlar Rusiya imperiyasının Gömrük Məcəlləsinin 324, 401, 433, 440, 505, 552, 557-971, 973-981, 983, 984, 990, 992, 996, 997, 1000-1004, 1011-1013, 1020, 1021, 1024, 1030-1036, 1040-1044 və 1072-ci maddələri (II cild, 1910-cu il nəşri); gömrük gəlirlərindən ayırmalar isə 201, 260, 963-977, 982, 984, 989, 994, 998, 999, 1011, 1020, 1022, 1043, 1044, 1064, 1164, 1172 və 1229-cu maddələri (VI cild, 1910-cu il nəşri) və 30 iyun 1913-cü il tarixli Qanun əsasında həyata keçirilirdi [52, 5].

Digər tərəfdən, gömrüyün müxtəlif xidmət sahələrini tənzimləyən qanunvericilik aktları, yeni təlimatlar, əsasnamələr və digər sənədlər hazırlanmışdı. İxrac sahəsində gömrük daxilolmalarını tənzimləyən ilk xüsusi Tarif sənədi Ərzaq Nazirliyində tərtib edilmişdi. Mərkəzi Gömrük İdarəsi təşkil edildikdən sonra hökumət tərəfindən təcili olaraq yeni Gömrük Tarifinin hazırlanması bu quruma tapşırılmışdı. Sənədin ilkin layihəsində daxili və xarici bazarda qiymətlərin qalxması və kağız pulların emissiyası kimi mənfi amillər nəzərə alınmaqla pambıq, yun, ipək, un və digər ərzaq məhsullarına daha çox vergi dərəcəsinin tətbiq edilməsi tövsiyə edilirdi. Bu prinsiplər əsasında tərtib olunan və 21 oktyabr 1918-ci ildə qüvvəyə minən Müvəqqəti Tarif Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük qanunvericiliyi sahəsində ilk hüquqi sənəd olmuşdur. Tarifə əsasən ixrac mallarına aşağıdakı həcmdə gömrük rüsumu tətbiq edilirdi:

1. *Taxıl, kartof noxud və paxlalılar (hər puda görə) – 20 manat;*
2. *Düyü (hər puda görə) – 30 manat;*
3. *Un və bütün növlərdən olan yarmalar (hər puda görə) – 30 manat;*
4. *Çörək (hər puda görə) – 40 manat;*
5. *İnək, qoyun və digər piylər (hər puda görə) – 20 manat;*
6. *Pendir (bütün növlərdə, hər puda görə) – 20 manat;*
7. *Yumurta (hər 100 ədədə görə) – 10 manat;*

8. *İnək və qoyun yağı (hər puda görə) – 20 manat;*
9. *Kürü (hər puda görə) – 100 manat;*
10. *Balıq (təzə, hər puda görə) – 5 manat;*
11. *Balıq (hissə verilmiş və duzlu, hər puda görə) – 15 manat;*
12. *Atlar (hər başa görə) – 20 manat;*
13. *İri buynuzlu mal-qara (hər başa görə) – 25 manat;*
14. *Qoyun və keçilər (hər başa görə) – 15 manat;*
15. *Bütün növ tərəvəzlər (hər puda görə) – 2 manat;*
16. *Meyvə və giləmeyvələr (hər puda görə) – 2 manat;*
17. *Qurudulmuş meyvə (hər puda görə) – 5 manat;*
18. *Hər növ qoz və fındıq (hər puda görə) – 3 manat;*
19. *Çay (hər puda görə) – 200 manat;*
20. *Tütün (doğranmış, hər puda görə) – 40 manat;*
21. *Papiroslar (bir ədədə görə) – 2 qəpik;*
22. *Qənd və bal (hər puda görə) – 100 manat;*
23. *Araq və konyak (hər butulkaya görə, brutto) – 2 manat;*
24. *Şərab məhsulları:*
25. *Butulkada – 50 qəpik;*
26. *Çəlləkdə (hər vedrəyə görə, brutto) – 1 manat;*
27. *Sirkə (hər vedrəyə görə, brutto) – 3 manat;*
28. *Xörək duzu (hər puda görə, brutto) – 1 manat;*
29. *Balıq yapışqanı (hər puda görə, brutto) – 100 manat;*
30. *Buynuz və dirnaqlar (hər puda görə, brutto) – 1 manat;*
31. *Tüklər (bütün növlərdən, hər puda görə) – 10 manat;*
32. *Lələklər və digər quş tükləri (hər puda görə, brutto) – 10 manat;*
33. *Tük yastıq və balıncılar (hər puda görə) – 5 manat;*
34. *Piy (hər puda görə, brutto) – 20 manat;*
35. *Müxtəlif şamlar (hər puda görə) – 80 manat;*
36. *Aşılanmamış dəri (hər puda görə) – 10 manat;*
37. *Aşılanmış dəri (hər puda görə) – 40 manat;*
38. *Dəri məmulatları (hər puda görə, brutto) – 120 manat;*
39. *Dəri çarıqlar (hər puda görə, brutto) – 40 manat;*
40. *Rezin məmulatlar və kauçuk (hər puda görə, brutto) – 100 manat;*
41. *Kvas (hər puda görə, brutto) – 10 manat;*
42. *Bütün növlərdən sabun (hər puda görə, brutto) – 40 manat;*
43. *Mis (hər puda görə) – 20 manat;*
44. *Mis məmulatlar (hər puda görə) – 40 manat;*
45. *Mismarlar (hər puda görə) – 5 manat;*
46. *Kəndirlər (hər puda görə) – 5 manat;*
47. *Mis kuporos (hər puda görə) – 20 manat;*
48. *Yun (hər puda görə) – 20 manat;*

49. Yun parçalar (hər puda görə) – 100 manat;
50. Qarağül dəri (hər ədədə görə) – 5 manat;
51. Pambıq çiyidi (hər puda görə) – 10 manat;
52. Təmizlənmiş pambıq (hər puda görə) – 10 manat;
53. Təmizlənmiş pambıq (hər puda görə) – 30 manat;
54. Xalçalar (hər puda görə) – 100 manat;
55. Palazlar (hər puda görə) – 25 manat;
56. Yun parçalar (hər puda görə) – 100 manat;
57. Kibrit (hər qutuya görə) – 10 qəpik.

Maliyyə naziri M.H.Hacinski tərəfindən imzalanan «Müvəqqəti Tarifə olan Qeydlər»də xarici ticarətin 9 bənddən ibarət gömrük tənzimlənməsinin qaydaları təsdiq edilmişdi. Ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların fiziki şəxslər tərəfindən malların sərhəddən keçirilməsi qaydaları sadələşdirilmiş və güzəştli şərtlər müəyyən edilmişdi. Gömrük Tarifinə olan qeydlər aşağıdakılar idi:

1. Tarifdə göstərilməyən mallar xaricə aparılarkən həmin növ üzrə xaricdən gətirilən idxal mallarının tarifi üzrə gömrük vergisi tutulur.
2. Tarifdə göstərilən mallardan başqa, Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin xüsusi icazəsi olmadan bütün taxıl məhsulların, un və çörək, pambıq, yun, ipək və ipək məhsullarının, bütün metal növləri və metal məmulatlarının, mal-qaranın (diri və kəsilmiş halda) ixracı qadağan edilir.
3. Digər malların ixracına Mərkəzi Gömrük İdarəsinə yazılı formada müraciət etdikdən sonra icazə verilir.
4. İxracı qadağan edilmiş mallardan gömrük vergisi tutulmur və sərhəddən hər adambaşına 5 funt çörək, 1 funt pendir, 1/8 funt çay, 1 funt kürü, 10 funt meyvə, 10 ədəd yumurta, 1 şüşə şərab və yol üçün zəruri sayda ev əşyalarının keçirilməsinə icazə verilir.
5. Xüsusi icazə alınmadan malların xaricə keçirilməsinə cəhd edən müqəssirlərin malları dövlətin nəfinə müsadirə edilir və müəyyən edilən rüsumun beş misli qədər cərimə olunurlar; müqəssirlər qaçaqmalçılıq hərəkətlərini təkrar edərlərsə, malların müsadirəsindən əlavə, dəyərinin iki mislində pul cəriməsi ödəyir və 6 aydan çox olmayan müddətə həbs verilir. Əgər qanun pozucusu sərhədyanı məntəqənin sakinidirsə, 1 ildən 6 ilə qədər müddətə sərhəddən 50 verst kənara sürgün edilir.
6. Sərnəşinlərə qarşı təyin edilən cəza yalnız malların müsadirəsi ilə məhdudlaşdırılır.
7. Malların sərhəddən keçirilməsi qaydalarının pozulmasına aid bütün işlər qaçaqmalın tutulduğu ən yaxın gömrük müəssisəsinə göndərilməlidir, malların müsadirəsi və ya cərimə alınması nəzərdə tutulan işlərə burada baxılır. Şəxsi məsuliyyətin müəyyən edilməsi ilə bağlı işlər gömrücxana

tərəfindən müvafiq məhkəməyə göndərilir.

8. Bu qaydalar əsasında tutulan cərimələr, müsadirə edilmiş malların dəyəri və nəqliyyat vasitələrinin istifadəsindən əldə edilən gəlirlərdən gömrük vergisi və nəqliyyat xərcləri çıxıldıqdan sonra 30 faizi dövlət büdcəsinə keçirilir, digər hissəsi isə qaçaqmalları aşkar edənlərə mükafat şəklində verilir.

9. Gömrük müəssisələri bütün digər hallarda hazırda qüvvədə olan və qaçaqmalçılıq hərəkətinə görə məsuliyyəti, cəza və cərimələri nəzərdə tutulan qanunlara əsaslanmalıdır [10, 7-8].

Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən sonra müxtəlif təyinatlı ixrac-idxal malları Bakı gömrükxanasının gəmi pakhauzları, gəmi dayanacaqları və gəmiçilik şirkətlərinin anbarlarında yığıb qalmışdı. Həmin malların aidiyyəti üzrə göndərilməsi və ya dövlətin nəfinə müsadirə edilməsi məqsədi ilə Yollar nazirinin əmri ilə təsdiq edilən «Yüklərin hesabdan silinməsi haqqında qaydaları»na əsasən yüklər iki qrupa bölünməsi qərara alındı.

Birinci qrupa 1918-ci il sentyabrın 15-dək anbarlara yığılan yüklər, ikinci qrupa isə həmin vaxtdan sonra dayanacaqlara və anbarlara boşaldılan yüklər aid edildi. «Qaydalar»da göstərilirdi ki, birinci qrupa daxil olan yüklərdən keçmiş Rusiya hökumətinə və bu ölkədəki ictimai birliklərə məxsus olan hissəsi təmənnəsiz olaraq Hərbi Nazirliyin sərəncamına verilməli, gəmiçilik şirkətləri tərəfindən müvafiq sənədlər təqdim edildikdə isə yalnız bu yüklərin saxlanması görə haqq ödənilməli idi.

Bu qrupa daxil olan və sənədi olmayan yüklərin dəyəri anbar haqqı, fraxt qiyməti və digər xərclər əlavə edilməklə o dövrün qiymətləri əsasında yenidən müəyyənləşdirilməli idi. Hökumət gəmiçilik şirkətinin xərclərini, yüklərə sahiblik hüququnu təsdiq edən şəxslərə isə malın dəyərini ödəyirdi. Dövlətə lazım olan və malın sahibi sənədlə təsdiq edildiyi halda birinci qrup yüklərə yüksək qiymət təyin edilir, fraxt qiyməti, anbar və digər xərclər bu qiymətdən çıxılaraq gəmiçilik şirkətinə verilir. Qaydaya görə, yükün qalan hissəsi sahibinə verilir.

İkinci qrupa daxil edilən və Rusiyanın dövlət idarələrinə və ya bu ölkənin ictimai birliklərinə məxsus olan yüklər Hərbi Nazirliyə təhvil verilir. Bu qrupa aid digər yüklərə yenidən qiymətləndirmə və qeydə alınma qaydası tətbiq edilmirdi [88, 2-3].

Aşağıdakı sənədin məzmunu AXC dövründə gömrük xidmətinin hüquqi-normativ bazasının təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət daşıya bilər:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərində malların idxal və ixracının qanuniliyinə nəzarət və sərhədlərin gömrük baxımından mühafizəsi haqqında Təlimat

Bölmə I. İxrac

1. Cümhuriyyətin sərhədyanı ərazilərində yüklərin quru, dəmiryolu və dəniz yolu ilə daşınması yalnız səlahiyyət verilmiş gömrükxanalardan buraxıla bilər.

2. Azərbaycandan xaricə və sərhədyanı qonşu ərazilərə daşınmasına icazə verilmiş yüklər müvafiq sənədlərlə birlikdə (Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyinin xüsusi icazə sənədi və ixracatçının ərizəsi) Gömrük Məcəlləsində ixrac malları üçün nəzərdə tutulmuş qaydalara görə hərtərəfli baxışdan keçirilir, liter kitabı əsasında gömrük baxışının nəticəsinə aid müvafiq baxış sənədi tərtib edilir. Bu ümumi qaydaya Cümhuriyyətin həm quru, həm də dəniz sərhədlərini əhatə edən gömrük müəssisələrində riayət olunur.

3. Gömrük nəzarətindən keçirilən malların dəniz sərhədində gəmilərə, quru sərhədində isə təkrarlı nəqliyyat və dəmiryol nəqliyyatına yüklənməsi əməliyyatı malların gömrük baxışından keçməsi haqqında sənəd təqdim etdikdən sonra həyata keçirilir.

4. Gömrük məmurları gəmi və digər nəqliyyat vasitələri yüklənməmişdən öncə həmin nəqliyyat vasitələrinə gömrük nəzarətindən icazəsiz xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulmayan malların yığılması ehtimalını hərtərəfli yoxlamalıdır.

5. Gəmi və digər nəqliyyatın yüklənməsi müvafiq gömrük müəssisəsinin rəhbərinin naryadı əsasında bilavasitə həmin əməliyyat üçün təyin edilmiş gömrük məmurlarının nəzarəti altında həyata keçirilir.

6. Yükvurma vaxtı fasilələr yarandıqda, gömrük müəssisəsinin icazəsi olmadan ölkə sərhədindən çıxarılması nəzərdə tutulan malların yüklənməsi dayandırılır, gömrük əməkdaşları tərəfindən buna nəzarət edilir, iş fasiləsində gəminin anbarları möhürlənir.

7. Yerli gömrük idarəsi ixracatçı tərəfindən icazə sənədi təqdim edildiyi təqdirdə ixracına xüsusi qadağan qoyulmuş mallar Bakıdan ölkənin digər məntəqələrinə dəniz nəqliyyatı ilə daşınarkən təlimatın əvvəlki maddələrində göstərilmiş qaydalar üzrə malların gəmiyə yüklənməsinə nəzarət edir və hər yükləmədə malların 10 faizi ətrafı baxışdan keçirilir.

8. Gömrük idarəsi tərəfindən ölkə sərhədindən kənara göndərilməsi nəzərdə tutulan malların sahiblərinə hər bir göndərişə ayrıca verilmiş icazə sənədi stansiya rəhbərinə təqdim edildikdən sonra malların dəmiryolu stansiyalarında yüklənməsi həyata keçirilir.

9. Qeyri-legal yolla malların və əşyaların daşınmasının qarşısının alınması üçün sərnəşinlərin baqajlarına, şübhə doğurduqları halda sərnəşinlərə baxış keçirilir: dəniz sərhədində - bilavasitə gəmidə və limanda gəmini tərk edərkən; quru sərhədində - buraxılış zamanı gömrük məntəqəsinin binasında, dəmiryolu xəttində isə baqaj qatarı yüklənməmişdən öncə və ya sahibinin arzusu ilə sonuncu gömrük buraxılış məntə-

qəsində yoxlanılır; sərnəşinlərin əl çantalarına baxış sonuncu məntəqədə, bu məqsəd üçün qatarı xüsusi olaraq ezam edilmiş buraxılış gömrük məntəqəsinin əməkdaşları tərəfindən keçirilir.

10. Qeyri-legal daşımaların qarşısının alınması üçün gəmi, sərnəşin və yük dəmiryolu qatarlarının ölkədən xaricə və sərhədyanı vilayətlərdə hərəkəti istiqamətində bu Təlimatın 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20-ci maddələrində göstərilən xüsusi qaydalar tətbiq olunur.

11. Gömrük məntəqələrinin yerləşdiyi sahil zolağı və gəmi körpüləri tələb olunan sayda heyət olduqda gömrük nəzarətçiləri tərəfindən mühafizə olunur; gömrüyün xüsusi mühafizəsinin sayı az olduqda polis və qarnizonun kiçik rütbəli əməkdaşları cəlb edilir.

12. Bakı limanında kiçik yelkənli gəmilər buxtanın liman idarəsinin gömrük xidməti ilə birgə müəyyən etdiyi sahəndə dayanmalıdır.

13. Bakı buxtasına daxil olan və onu tərk edən gəmilər hərəkətə davam etməyə icazə almaq üçün mütləq brandvaxt və ya ön gözətçi gəmilərin yanında dayanmalıdır. Brandvaxt və ya gözətçi gəmiləri Liman idarəsinin vəsaiti hesabına saxlanılır. Onların vəzifəsi gəmi sənədlərini yoxlamaq və imkan daxilində yüklərə baxışı həyata keçirməkdir. Bu məqsədlə Bakı gömrükxanası rəisinin naryadı ilə brandvaxtaya və ya gözətçi gəmisinə gömrük məmurları ezam edilir.

14. Xəzər dənizində gəmilərin hərəkətinə, o cümlədən sahilboyu ərazilərlə və digər gəmilərlə əlaqə saxlamalarına mane olmaq üçün polis və hərbi gəmilərlə kreyser reysləri həyata keçirilir. Bu gəmilərin vəzifəsi mütəmadi olaraq yüklərin gəmi sənədlərinə əsasən yoxlanılmasını, sahilboyu üzən kiçik yelkənli gəmilərin gömrük məntəqəsinin yerləşdiyi ərazidən kənarda xüsusi olaraq müşahidə etməklə digər gəmilərlə və sahillə təmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

15. Quru yolları üzərində yerləşən gömrük məntəqələri sərhəd xəttindən az-çox uzaq məsafədə və ya sərhədə aparan yol yaşayış məntəqələrinin daxilindən keçirsə, Cümhuriyyət ərazisindən xaricə daşınan yüklər faktiki olaraq gömrük nəzarətçiləri və ya hərbi və polis heyəti tərəfindən sərhəd xəttinə qədər müşahidə olunur.

16. Cümhuriyyətin daxili ərazisindən sərhədə və sərhədyanı vilayətlərə aparan quru yolların ayrıcında, eyni zamanda qaçaqmalçılıq baxımından daha təhlükəli sərhəd məntəqələrinin yaxınlığındakı sərhəd zolağında malların qaydalara uyğun daşınmasına xüsusi nəzarət edən, post (məntəqə) nəzarətçisinin rəhbərliyi ilə (məmur və ya zabıt) müvafiq sayda muddlu qoruyuculardan ibarət keçid postları (məntəqələri) təsis olunur.

17. Zəruri hallarda, sərhədyanı qəzalardakı keçid məntəqələrinə kömək məqsədilə Maliyyə nazirliyi və müvafiq təşkilatlarla razılaşdırmaqla müvəqqəti və ya daimi olaraq hərbi hissə və polis dəstələri təhkim olunur.

18. Yuxarıda qeyd olunan keçid məntəqələrinin təşkilinə qədər, sərhədyanı ərazidə malların qaydalara uyğun daşınmasına nəzarət yerlərdəki qəza hakimiyyətinə həvalə edilir, öz növbəsində Cümhuriyyət ərazisindən ixracına razılıq verilməsini təsdiq edən gömrük sənədləri olmayan malların daşınmasının qarşısını alır; müvafiq nəzarəti həyata keçirmək üçün yerli inzibati hakimiyyət işin əhəmiyyətini nəzərə alaraq sərhədyanı ticarət yerlərində xüsusi agentura yaradır. Bununla bərabər, sərhədyanı ərazidə yüklərin, başqa sözlə, ölkə ərazisindən çıxarılması nəzərdə tutulmayan yüklərin ölkə daxilində hərəkətinə yerli qəza hakimiyyəti tərəfindən xüsusi vəsiqə verilir.

19. Yüklər dəmiryolu ilə daşımaq üçün, stansiya rəisi Bakı və Poylu gömrükxanaları arasındakı məsafədə yerləşən dəmiryolu stansiyalarında ixrac mallarının yüklənməsinə yük sahibləri göstərilən müəssisələrin müvafiq icazə sənədlərini təqdim etdikdən sonra malların yüklənməsinə razılıq verməlidir.

20. Dəmiryolu qatarları gömrük-buraxılış məntəqəsinə çatdıqda qeyri-leqal ixracın qarşısının alınması üçün: sərnişin qatarlarına gömrük məmurları tərəfindən baxış keçirilir; yük qatarlarındakı ixrac edilən malların sənədləri (ixrac sənədləri, dəmiryolu qaimələri və s.), gömrük rüsumlarının və digər vergilərin ödənilib-ödənilməsi ətrafı yoxlanılır.

Bölmə II. İdxal

1. Xarici malların dəniz, quru və dəmir yolu ilə Cümhuriyyət ərazisinə idxalı yalnız bu malların buraxılmasına səlahiyyəti olan gömrük müəssisələrində həyata keçirilə bilər.

2. Cümhuriyyət ərazisinə xaricdən gətirilən bütün mallar burada hərtərəfli baxış və yoxlamaya cəlb edilməsi üçün yaxın gömrük məntəqəsinə göndərilir, əgər həmin mallara idxal rüsumu tətbiq olunarsa, gömrük rüsumu tutulur və müəyyən edilmiş qaydalar üzrə gömrük müəssisəsindən buraxılır.

3. Cümhuriyyətin sərhədlərindən qeyri-leqal idxalın qarşısını almaq və gömrüyə daxil olan malların gömrük baxışından qanunauyğun keçirilməsini təmin etmək üçün dəniz, dəmiryolu və quru yollarında daşımalar haqqında təlimatlarda şərh olunan qaydalara, eyni zamanda Gömrük Məcəlləsinin müvafiq maddələrinin yeniləşdirilməsi məqsədilə nəşr edilmiş ümumi gömrük baxışı təlimatlarında olan qaydalara əməl edilir.

4. Cümhuriyyətin dəniz sərhədindən malların gizli yolla daxil olmasının qarşısının alınmasında bu Təlimatın birinci bölməsinin 11, 12, 13, 14-cü maddələrində göstərilən qaydalar nəzərə alınır.

5. Quru yollarında, malların gizli yolla daxil olmasının qarşısının alınması üçün sərhəd zolağında, ölkə ərazisinin içərilərinə gedən yol

ayrıclarında, eyni zamanda sərhədin qaçaqmalçılıq baxımından daha təhlükəli yerlərində malların qaydalara uyğun hərəkətini müşahidə edən gözətçinin rəhbərlik etdiyi (zabit və ya məmur) müvafiq sayda maddəli qoruyuculardan ibarət xüsusi keçid-buraxılış postları yaradılır.

6. Postların əsas vəzifəsi yaxın gömrük müəssisəsinə doğru istiqamətdə hərəkət edən nəqliyyatın sərhəd xətti boyu keçid məntəqələrində və buradan keçən dolayı yollarda müşahidənin aparılması, gizli keçirilən və daşınan malların təqibi, imkan daxilində, yük daşıyan nəqliyyatı sərhəd xəttini keçməyə qədər müşayiət etməkdən ibarətdir.

7. Maliyyə nazirinin müvafiq idarələrlə razılığı əsasında, zərurət yaranıqda, sərhəd qəzalarında yerləşən hərbi hissələr və polis komandaları keçid postlarına təhkim oluna bilər.

8. Keçid postları yaradılana qədər sərhəddən yüklərin ən yaxın gömrük məntəqəsinə daşınmasına nəzarət etmək yerli qəza hakimiyyətinə həvalə edilir.

9. Dəmiryolu xəttində xaricdən gətirilən qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması stansiya rəislərinə həvalə edilir, malların həcmi, çəkisi və xarab olma vəziyyətini və təcrübəni göstərməklə yük yerlərini açır, qaçaqmal aşkar edilərsə, malın mənsəyi, miqdarı, yükün göndərən və qəbul edənlər haqqında qəza rəisi və yerli polisə məlumat verir [38, 20-24].

«Təlimat»da gömrükxanaların və gömrük postlarının iş qaydası müəyyən edilmiş, gömrük məmurlarının vəzifələri göstərilmişdi. Göründüyü kimi, bu sənəddə qeyri-leqal ticarətin vəzifələri göstərilmişdi. Göründüyü prinsipi əsas götürülmüş, yüklərə gömrük baxışının gücləndirilməsi tədbirlərinə ciddi surətdə riayət edilməsi tələbləri qoyulmuşdu. Sənəd, gömrük işinin həyata keçirilməsində idarə, müəssisə və ticarət şirkətlərinin, həmçinin sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi həyata keçirilməsinin gömrük orqanlarının əsas funksiyalarından biri olmasını ehtiva edirdi.

Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri Ağa Əminov kütləvi istehlak mallarının möhtəkirliyinə son qoymaq üçün daxili bazarda azad ticarətin tətbiq edilməsi, xarici ticarət əməliyyatlarında isə «icazə» verilməsi qaydasının ləğv edilməsinin tərəfdarı idi. Əhalini və milli ordunu ərzaq və digər mallarla təchiz etmək üçün hökumət Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin icazəsi olmadan xaricə mal aparılmasını tamamilə qadağan edən qərar verildi.

Mərkəzi Gömrük idarəsinə gömrük vergisindən müvəqqəti azad edilən malların tarif siyahısının hazırlanması tapşırıldı. Lakin hökumətin ilkin tədbirləri gözlənilən nəticəni vermədi, əksinə, İrandla ticarətin əsas hissəsini təşkil edən idxal mallarından verginin tutulmaması gömrük daxilolmalarının həcmində xeyli azalmasına səbəb oldu. Əhali üçün zəruri hesab edilən kütləvi tələbat mallarının sayının azalması daxili bazarda qiymətlərin

artmasına gətirib çıxardı.

Mərkəzi Gömrük İdarəsində Maliyyə nazirinə təqdim edilən «İdxal və ixrac yüklərinin gömrük tarifləri haqqında» adlı 1919-cu il 4 yanvar tarixli hesabatda yaranmış vəziyyət təhlil olunur və həlli yolları göstərilirdi. Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün aşağıdakı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi tövsiyə edilirdi: 1) sərbəst mal mübadiləsinin aparılması üçün sahibkarlara əlverişli imkan yaratmaq, hər dəfə mal ixracına görə icazə alınması qaydasını ləğv etmək (müvəqqəti tarifə olan 2 sayılı əlavə) və ya bu qaydanı xaricə çıxarılması müvəqqəti qadağan edilən mallara da aid etmək; 2) Hökumətin bəzi idxal mallarının gömrük vergisindən müvəqqəti azad edilməsi haqqında 1918-ci il 21 oktyabr tarixli qərarının icrasını dayandırmaq; 3) fiskal maraqları əsas götürərək Azərbaycandan ixrac edilən mallara təyin edilən gömrük tarifini cüzi düzəlişlər etmək şərti ilə müvəqqəti olaraq qüvvədə saxlamaq və 4) tarifə edilən qeydlərin 1-ci maddəsində tarif siyahısında qeyd edilməyən malların sərhəddən gömrük vergisi tutulmadan buraxılması qaydasını tətbiq etmək [55, 6^{arx.}].

Parlamentin «Bakı Limanında yük boşaldılmasına görə alınan rüsumun artırılması haqqında» 1919-cu il 16 iyun tarixli qanunu ilə xaricdən gətirilən və xaricə daşınan mallara görə Rusiya imperiyasının 1912-ci il Ticarət Məcəlləsinin 653-cü maddəsinin 9-cu bəndində göstərilmiş rüsumun məbləği 50 dəfə artırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir limanından digərinə daşınan yüklərdən alınan rüsum 3 dəfə azaldıldı. Liman suları hüdunda daşınan hərbi və xüsusi təyinatlı yüklər bu rüsumdan azad edildi. Yük daşınmasına görə rüsumların yığılması səlahiyyəti Bakı gömrükxanasına verildi. Parlamentin 18 iyul 1919-cu ildə qəbul etdiyi qanunla malların gömrük müəssisələrindəki anbarlarda saxlanmasına görə alınan rüsumların həcmi artırıldı [39, 50, 61].

Parlamentin «Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində gümüşün, qızılın və platinin xaricə gizli aparılmasına görə məsuliyyət haqqında» 1914-cü il 15 noyabr tarixli xüsusi qanunun qüvvədən düşməsi haqqında» qanununda göstərilirdi ki, müharibə şəraitində nəzərə alınaraq qəbul edildiyinə görə, həmin qanunun Azərbaycan ərazisində fəaliyyəti dayandırılır (maddə 1); qiymətli metalların qaçaqmalçılığına aid işlərin təhqiqatı Azərbaycandan çıxarılan yüklərə aid 21 oktyabr 1918-ci il Müvəqqəti Gömrük Tarifinin qeydlərində göstərilən ümumi qaydalar əsasında aparılır (maddə 2); 3-cü maddəyə görə qiymətli metallar sərnişinin üzərində aşkar edildiyi halda Müvəqqəti Gömrük Tarifinin 6-cı maddəsinə əsasən müsadirə olunurdu. Həmin əşyalar yüklərdə aşkar edildiyi hallarda isə mallar müsadirə olunmaqla yanaşı Müvəqqəti Gömrük Tarifinin 9-cu və 1906-cı il Gömrük Tarifinin 1065-ci maddələri əsasında malın dəyərinin iki misli qədər cərimə təyin edilirdi [105, 15; 39, 5].

Qəbul edilən qaydalara görə, Azərbaycan ərazisindən tranzit aparılan yüklərin sərhəddən buraxılması gömrükxanaların nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Yelkənli qayıq və barkaslarda daxil olan 3 yüklər tranzit hesab olunmurdu. Bu məqsədlə, kiçik gəmilər üçün limanda xüsusi dayanacaq (körpü) ayrılmışdı. Yük gəmiləri və dəmir yolunda qəbul edilən tranzit yüklər gömrük anbarlarına boşaldılırdı. Gömrük anbarlarına yığılan yüklər bir ay ərzində tranzit yük hüququnu saxlayırdı. Bütün tranzit yüklər müsadirə oluna bilməzdi. Xəzər Gəmiçiliyinin ərazisində digər yüklər müsadirə edilərkən Azərbaycan hökumətinin qəbul etdiyi qaydalar tətbiq olunurdu. Azərbaycan ərazisindən Ermənistan və Gürcüstana aparılan tranzit yüklərin daşınmasına həmin respublikalarla bağlanmış müqavilələrin şərtləri əsasında icazə verilirdi.

Bakı limanına daxil olan, lakin Azərbaycanla tranzit müqaviləsi olmayan ölkələrə tranzit yüklərin nəqlinə aşağıdakı şərtlər daxilində razılıq verilirdi: tranzit yüklər Bakı şəhərində yenidən yükləndiyi halda, sonuncu ünvana daşınması yuxarıda göstərilən ümumi qaydalar əsasında həyata keçirilirdi. Tranzit yüklər Bakıda bir gəmidən digər gəmiyə yükləndiyi halda (məsələn: Ənzəlidən Bakıya, oradan isə Petrovska ünvanlanan yüklər), yol kitabçası təqdim edildikdə yük boşaldılması rüsumundan başqa heç bir gömrük vergisi tutulmurdu. İrana daşınan yüklərə mal mübadiləsi (barter) şərtləri aid edilmir, lakin ümumi əsaslarla gömrük vergisi tutulurdu.

Zakaspi vilayətinə (Xəzərin şərq sahili), Petrovska (Mahaç-Qala) və Xəzər dənizinin İrana aid olmayan limanlarına, o cümlədən Vladıqafqaz dəniz yolu ilə daşınan yüklərə münasibətdə mal mübadiləsi (barter) şərtləri tətbiq olunurdu.

Azərbaycan ərazisindən tranzit keçirilən çəltik məhsulu yerli dəyirmanlarda emal edildikdən sonra düyünün yalnız 50 faizinin ixracına icazə verilirdi. Bu emalın həyata keçirildiyi dəyirmanların sahibkarları Bakıda yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün emal edilmiş düyünün 10 faizini maya dəyərinə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə təhvil verməli və müvafiq təsdiqedicisi sənədlərin əsasında ixrac edilən düyünün hər puduna görə 15 manat gömrük vergisi ödəməli idilər.

Dövlət sərhədini keçən sərnişinlər şəxsi istehlak məqsədi üçün maneəsiz olaraq 10 funt çörək, 2 funt pendir, 10 funt quru meyvə, 15 funt təzə meyvə, dördə bir funt çay, 1 funt şəkər, 1 funt kürü, 10 ədəd yumurta, 2 şüşə spirtli içki və zəruri miqdarda ilkin tələbat malları apara bilərdi. Göstərilən normadan artıq ərzağın icazəsiz keçirilməsinə cəhd göstərildikdə, mallar dərhal müsadirə olunurdu. İstifadə edilmiş məişət malları: paltar, mebel, qab-qacaq və s. Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq ümumi qaydalar əsasında buraxılırdı. Cümhuriyyət ərazisində yüklərin sərbəst hərəkətinə sərhəd zolağından 30 verst aralı olmaq şərti ilə xüsusi razılıq tələb olunmurdu. Hər

hansı bir malın dövlət sərhədi istiqamətində Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin razılığı olmadan sərhəd zolağına 30 verstdən yaxın məsafədə hərəkətinə icazə verilmirdi, əks təqdirdə, bu ərazidə saxlanılan mallar qaçaqmal kimi müsadirə olunurdu. Bu kateqoriyadan olan malların 30 verstlik zolaq daxilində yalnız yerli hakimiyyətin göstərişi və xüsusi vəsiqəsi əsasında həyata keçirilirdi. Nazirliyin xüsusi razılığı olmadan Bakı şəhəri və Biləcəri stansiyasından taxıl məhsullarının daşınması qadağan edilmişdi [51, 20-28].

Mərkəzi Gömrük İdarəsi Böyük Britaniyanın Xəzər ticarət donanması idarəsinə göndərdiyi 13 mart 1919-cu il tarixli cavab məktubunda bildirilirdi ki, Azərbaycan dövləti tranzit ticarətinin beynəlxalq qayda və normalarının əsas prinsiplərinə müsbət yanaşır. Həmçinin Cənubi Qafqazdan keçməklə İrana göndərilən Avropa mənşəli tranzit yüklərin gömrük rüsumundan azad edilməsini nəzərdə tutan keçmiş Rusiya imperiyasının Gömrük Məcəlləsinin 138-ci maddəsini (VI cild, 1910-cu il) Azərbaycan hökuməti tərəfindən hələlik qüvvədə saxlayır. Bununla bərabər, ingilislərin təqdim etdiyi siyahıda göstərilən 31 mal növünün cəmi 14-ü gömrük vergisinə cəlb edilən mallar siyahısına daxil idi. Böyük Britaniyanın Xəzər ticarət donanması idarəsi rəisinin nəzərinə çatdırılırdı ki, ixrac vergisi ümumi əsaslar üzrə Azərbaycandan çıxarılan yerli mənşəli bütün mallara şamil olunur. Əgər Avropa mənşəli mallar İrana yük şəklində deyil, kiçik həcmli baratlar («colis postaux» - 12 F. 15 lot) şəklində göndərilirdi halda isə, İran dövləti poçt baratlarının mübadiləsi haqqında Vaşinqton Konvensiyasına qoşulduğu üçün həmin baratlar gömrük vergisindən azad edilir [51, 100, 103-105].

Hökumət elə bir siyasət yeritməyə çalışırdı ki, gömrük işi sahəsində milli maraqların qorunması bacardıqca yüksək səviyyədə gözlənilsin. Məsələn, hökumətin 1919-cu il 14 may tarixli qərarı ilə Böyük Britaniyanın hərbi qulluqçularının dəmiryolu ilə hərəkəti zamanı gömrük baxışından azad edilməsi haqqında qərar vermişdi. Lakin gömrük buraxılış məntəqəsindən maneəsiz keçmək üçün dəmir yolu qatarını müşayiət edən ingilis zabiti hərbi komandalıq adından verilmiş vəsiqəni təqdim etməli idi [124, 15]. Bu mərhələdə xarici ticarətin gömrük tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin mahiyyətini bir sıra qərarların məzmunundan aydın müşahidə etmək olur. 1919-cu il mayın 23-də Maliyyə nazirinin məruzəsi əsasında Britaniya hərbi komandanlığının ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yalnız həmin ölkənin hakimiyyət orqanları tərəfindən xüsusi sənədlə hərbi kontingentə aid olması təsdiq olunduğu hallarda yüklərin gömrük vergisi tutulmadan idxal və ixracına razılıq verilirdi [50, 278].

Hökumətin gömrük qanunvericiliyi ilə bağlı işləyib hazırladığı mühüm hüquqi sənədlərdən biri də «Malların ixrac qaydaları haqqında müvəqqəti Əsasnamə» (may, 1919-cu il) idi. Sənəd 4 bölmədən ibarət olmaqla xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsinin bütün tərəflərini əhatə edirdi:

Bölmə I. Ümumi əsaslar

1. *Beynəlxalq ticarət münasibətləri qaydaya salınana qədər, Cümhuriyyət ərazisindən malların ixracı mübadilə yolu ilə, aşağıda göstərilən 13, 19 və 20-ci maddələr əsasında həyata keçirilir.*

2. *Xaricə mal aparmağı arzu edən şəxslər Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi ilə sövdələşmə müqaviləsi bağlayır və Cümhuriyyət ərazisinə nazirlik tərəfindən müəyyən edilən vaxtda ixracına icazə verilmiş malın dəyərindən az olmayan miqdarda müxtəlif mallar gətirməsini öhdəsinə götürür.*

Qeyd: Nazirliyə bu xüsusda verilən ərizədə malın miqdarı, keyfiyyəti, qiyməti və yerləşdiyi ünvan ətraflı göstərilməlidir. Yuxarıda göstərilən müqaviləyə, habelə verilmiş ərizəyə görə müvafiq gerb rüsumu ödənilir.

3. *Kontragent formal müqavilənin əvəzinə nazirliklə müqavilə öhdəliyi əsasında malın geri qaytarılması haqqında xüsusi öhdəlik imzalaya və əmtəə mübadiləsinin müəyyən edilmiş qaydalarına riayət etməklə əmtəə mübadiləsi formasında sövdələşmə müqaviləsi bağlanmasını xahiş edə bilər. Kontragent icazə şəhadətnaməsi aldığı vaxtdan müqavilə öhdəliyi qüvvəyə minmiş olur. Kontragentlə bağlanan sövdələşmənin əsasında nazirlik ona iki həftədən bir aya qədər müddətdə ixrac şəhadətnaməsi verir.*

4. *Kontragent Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin dövlət xəzinəsindəki depozit hesabına malın dəyərinin nazirlik tərəfindən bu qaydaların 2-ci bölməsində göstərilən şərtlər əsasında müəyyən edilən dəyərinin 20 faizi həcmində girov qoymaqla öhdəliyin həyata keçirilməsinə təminat verir.*

Qeyd: xalça, dəmir və yun iplik ixracına girovun həcmi malın dəyərinin 50 faizi həcmində müəyyən edilir. Nizamnaməsində bu kimi əməliyyatların aparılması nəzərdə tutulan bankların zəmanəti ilə ixracatçılardan girov kimi puldan əlavə daşınmaz əmlak və mallar da qəbul edilə bilər.

5. *Müqavilədə əmtəə mübadiləsi ilə malların gətirilməsinə aşağıdakı müddət təyin edilir: 1) Azərbaycanla sərhəd olan dövlətlərdən – 2 ay; 2) Rusiya və Qərbi Avropadan – 3 ay; 3) digər ölkələrdən – 6 ay.*

6. *Müqavilədə ölkəyə gətirilməsi nəzərdə tutulan mallar 2-ci bölmədə göstərilən qaydalar əsasında qiymət qoyulandan sonra gömrükdən buraxılır, müqavilə şərtlərinin tam yerinə yetirilməsi təsdiq olunduqda nazirlik girovun kontragentə qaytarılması haqqında sərəncam verir. Kontragent üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədiyi halda, qoyulmuş girov xəzinəyə daxil edilir.*

7. *Nazirliklə müqavilə bağlanmadan Cümhuriyyət ərazisinə gətirilən malların əvəzinə ölkədən mal aparılmasına o halda icazə verilir ki, ixracın ümumi dəyəri idxal edilən malların dəyərində bərabər olsun. Bundan əlavə sahibkar bu sənədin 25-ci maddəsinin göstərilən şərtlər daxilində idxal əməliyyatı ərəfəsində müraciət etməlidir və ixrac qəbul edilən yüklər yalnız qiymətləndirildikdən sonra gömrükdən çıxarıla bilər;*

8. Nazirlikdən əmtəə mübadiləsinə icazə almış şəxs yükü xaricə Bakı şəhərindən göndərmədiyi halda, müvafiq qaydada qiymətləndirilməsi üçün gömrük məntəqəsinin yerləşdiyi stansiyaya daşıyır. Yük qiymətləndirmədən sonra təyin edilən girov və gerb rüsumu ən yaxınlıqda yerləşən xəzinədarlığa köçürülür. Qiymətləndirmə aktı, girovun və rüsumun ödənilməsinə təsdiq edən qəbzlər Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə təqdim edildi, sonra ümumi əsaslarla icazə şəhadətnaməsi verilir.

9. Bakı şəhərindən kənarında yaşayan şəxslər xaricə mal göndərmək üçün ərizələrini poçt vasitəsi ilə göndərə bilər. Bu halda, Nazirlik icazə şəhadətnaməsini və öhdəliklər haqqında müqavilənin mətnini uyğun gömrük müəssisəsinə göndərir. Razılaşma kontragent tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minir və gömrükcəyə tərəfindən Nazirliyə qaytarılır. Aşağıda göstərilən malların ixracı müəyyən şərtlər daxilində və ayrıca olaraq hər bir xüsusi hallar nəzərə alınmaqla Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin təqdimatı əsasında Maliyyə-İqtisad Komitəsinin icazəsi ilə həyata keçirilir:

- taxıl və taxıl məhsulları;
- iri və xırda buynuzlu ev heyvanları, atlar və onlar üçün yemlər;
- at və at məhsulları;
- kaustik soda;
- polad, dəmir, qurğuşun, qalay, mis və digər metallar (neft daşımalarında istifadə olunan bidonlardan başqa);
- çay, şəkər, sabun, manufaktura;
- silahlar, mərmilər və partlayıcı maddələr;
- qızıl, gümüş və platindən hazırlanmış əşyalar (Gömrük Məcəlləsinin 715-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən sərnişinlərin üzərində olanlar istisna edilməklə);
- kağız və karton;
- şamlar (kilsə şamları istisna olmaqla);
- şüşə;
- dəmiryolu, poçt-teleqraf, telefon rabitəsi və digər xidmətlər üçün zəruri texniki materiallar.

10. Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə əmtəə mübadiləsindən istifadə etmədən ixrac edilən malların, o cümlədən qaydaların 12-ci maddəsində göstərilən mal növlərinin xaricə göndərilməsinə icazə vermək hüququ vardır, bu şərtlə ki, həmin mallar satmaq üçün deyil, Azərbaycanın ticarət maraqlarına xidmət edən müəssisə və fiziki şəxslərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə daşınır; xammalın, o cümlədən pambıq, yun, ipək, barama, qoyun və keçi dərisinin, biyan köküntünün ixracına o şərtlə icazə verilir ki, ixracatçı Azərbaycan valyutasını xarici valyuta ilə dəyişdirmək üçün Maliyyə Nazirliyinə məhsulun dəyərini yarısı həcmində (1 funt sterlinq - 200 manat) təqdim etsin.

11. Ölkəyə zəruri tələbat olan malların gətirilməsi və mənfəətli şərtlərlə təklif olunması hallarında xammalın ixracına icazə şəhadətnaməsi, istisna olaraq, 12-ci maddədə göstərilən qaydalar əsasında verilməlidir.

12. Yun ipliğinin ixracı bu qaydalarla müəyyən edilir və əmtəə mübadiləsi əsasında aparılır, əvəzində xaricədən idxal malı gətirilir və ya bu xammalla istehsal olunan hazır məhsulun 50 faizi Nazirliyə təhvil verilir.

13. Xaricə metal tullantısı ixracı bu qaydalarla müəyyən edilir və əmtəə mübadiləsi əsasında aparılır, əvəzində ölkəyə dəyüü və ya taxıl gətirilərək Nazirliyin müəyyən etdiyi qiymətlərlə hökumətə təhvil verilir.

14. Azərbaycana yük gətirilərkən istifadə olunan kilsə və digər qablaşdırma materiallarının xarici ölkəyə geri qaytarılması gömrük müəssisəsinin xüsusi icazəsi ilə və rüsum tutulmadan həyata keçirilir. Bu halda: a) geri göndərilən materialları qaytarmaq hüququndan həmin materialları idxal malları ilə birlikdə daxil edən şəxslər istifadə edə bilər; b) qeyd edilən materialların daxil olduğu miqdarda və istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olduqda ixracına icazə verilir; c) ixrac malları ilə daxil olan qablaşdırma materialları yalnız gətirildiyi ölkəyə buraxıla bilər.

15. Kilsələrin və digər qablaşdırma materialların xaricədən mal gətirilməsi üçün ixracına gömrük müəssisəsinin xüsusi icazəsi tələb olunur və bu zaman rüsum tutulmur, materialların altı ay ərzində geri qaytarılması haqqında nazirlik tərəfindən müntəzəm dəyişiklik aparılan qiymətləri göstərilən qəbz alınır. Qəbz gömrük müəssisəsindən asılı olaraq həmin materialların bazar qiyməti və ixrac rüsumunun həcmində girovla və ya kredit təşkilatları, auksioner cəmiyyətləri, gömrükdə tanınmış şəxslərin və müəssisələrin zəminliyi ilə əvəz edilə bilər.

16. Aşağıda qeyd edilən predmetlərin ixrac edilməsinə əmtəə mübadiləsi aparılmadan icazə verilir: Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin xüsusi icazəsi tələb edilməyən mallar (neft və neft məhsulları, çiriy, şarab və bütün növlərdən spirtli içkilər, sərincəşdirici içkilər, balıq, kürü, təzə meyvə, qoz və şabalıd, kilsə şamları və kilsədə ibadət ləvazimatları).

17. İxracına xüsusi icazə tələb olunan mallar (pambıq çiyidi).

Qeyd: neftin və neft məhsullarının Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının neft satışı Bürosundan alınmasını təsdiq edən vəsiqə təqdim olunmalıdır;

18. Cümhuriyyətin sərhədini şəxsi işlə əlaqədar keçən sərnişinlər gömrük rüsumu ödəmədən və xüsusi icazə almadan aşağıdakı ərzaq mallarını sərbəst apara bilər: çörək (10 funt), bal (3 funt), yağ (1 funt), dəyüü (10 funt), peçenyə (10 funt), pendir (2 funt), çay (1/4 funt), qand (1 funt), konfet (1 funt), kofe (1 funt), quru meyvə (10 funt), yumurta (10 ədəd), namaz xalçası (1 ədəd), professional fəaliyyətlə əlaqədar olan əşyalar, musiqi alətləri, tibb cihazları və s. (1 dəst.);

19. Gəmi kapitanları açıq dənizə çıxarkən tabe olduğu su nəqliyyatı

müəssisəsinin verdiyi və səfər müddəti və dəstələrin sayı göstərilən vəsiqə əsasında gəmi heyətinin Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin müəyyən etdiyi tələbata uyğun miqdarda ərzaq məhsulları götürür.

Bölmə II. Malların gömrük qiymətləndirilməsi

20. Əsasnamənin 2-ci və 3-cü maddələrində əsasən müqavilə öhdəliklərində göstərilmiş mallar çatdırıldıqda idxal edilən və ya ixracı nəzərdə tutulan malların qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu qayda həmçinin Əsasnamənin 9-cu maddəsində göstərilən əmtəə mübadiləsinə də şamil edilir.

21. Nazirlik tərəfindən daşınan mallar ümumi qaydalar əsasında və bazar qiymətləri haqqında məlumatlar nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir. Malların bazar qiymətləri əsasında qiymətləndirilməsi mümkün olmadığı hallarda, malların qiymətləndirilməsi Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinin iştirakı ilə Gömrüyə həvalə edilir. Sahibkara təklif olunur ki, göstərilən malı müvafiq gömrük məntəqəsinə çatdırsın. Gömrükdə malın qiymətləndirilməsi haqqında akt tərtib olunur və Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə təqdim etmək üçün malın sahibinə təqdim edilir.

22. Müvəqqəti Əsasnamənin 9-cu maddəsində göstərilən əmtəə mübadiləsi əsasında nazirliklə bağlanmış müqavilə əsasında gətirilən və ya aparılan malların qiymətləndirilməsi Gömrükdə və bir qayda olaraq gömrük baxışı zamanı həyata keçirilir.

23. Xaricdən mal gətirən və əmtəə mübadiləsi hüququndan yararlanmaq istəyən şəxslər gömrük baxışı keçirilənə qədər malın qiymətləndirilməsi üçün Gömrükxanaya müraciət etməlidir. Gömrük baxışı və qiymətləndirilməsində Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinin iştirakı mütləqdir.

24. Qiymətləndirmənin nəticələri gömrük nəzarətçisi və Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsi tərəfindən imzalanır. Qiymətləndirməni həyata keçirən şəxslər Nazirliyin bülletenlərinə, şəxsi bilik və təcrübələrinə əsaslanırlar. Əmtəə mübadiləsinə cəlb edilməsi üçün müraciət olunmayan mallar gömrük baxışından adi qaydada keçirilir və əmtəə mübadiləsi aparmaq hüququnu itirir.

25. Qiymətləndirməni həyata keçirən şəxslərin ixtiyarında 26-cı maddədə göstərilən məlumatlar olmadıqda qiymətləndirmədən imtina edə bilirlər. Bu halda qiymətləndirmə məsələsinə baxılması Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin səlahiyyətinə keçirilir.

Bölmə III. İcazələrin verilməsi, ləğvi və təxirə salınması qaydaları

29. İcazə şəhadətnaməsi vahid formada tərtib olunur və kontragentə şəxsən təqdim olunur.

30. İcazə şəhadətnaməsi sahibkar tərəfindən istifadə edilmədikdə imzalandığı gündən başlayaraq iki həftə ərzində qüvvəsini itirir və bərpa olunması üçün yenidən müraciət edilməlidir. Müraciət edənin arzusuna uyğun olaraq qoyulmuş girov qaytarılır və ya yenidən müraciət olunursa, ümumi qaydalar əsasında qəbul edilir.

31. Nazirlik tərəfindən sövdələşmə vaxtının uzadılması haqqında müraciətə şəhadətnamədə göstərilən vaxt bitmədiyi halda baxılır, əks halda sahibkar müqavilənin yenidən bağlanması üçün müraciət etməlidir.

32. 30-cu maddəyə əsasən ləğv edilən müqavilələrin bərpa edilməsi üçün ərizə verən şəxs üç həftə ərzində müraciət etmədikdə, ondan əlavə sənədlər və izahat tələb olunur. Həmin sövdələşməni bərpa etmək üçün sahibkar yenidən müraciət etməlidir.

Bölmə IV. Tranzit yüklər haqqında

33. Azərbaycan ərazisindən keçməklə xaricdən daşınan yüklərin tranzit qaydada buraxılmasına icazə müvafiq gömrükxanalar tərəfindən verilir.

34. Dəmiryolu təliqələri, gəmiçilik cəmiyyətlərinin qəbzləri, həmçinin yüklərin tranzit daşındığı xarici ölkədəki Azərbaycan Konsulunun imza etdiyi və yükün göndərildiyi yer və vaxtı əks olunan vəsiqə tranzit yükün həqiqətən xarici ölkə mənşəli olmasını təsdiq edir. Gəmi qəbzləri cəmiyyətin nümayəndəsi, yerlərdə isə belə nümayəndə olmadıqda gəmi kapitanı tərəfindən imzalanmalıdır. Qeyd olunan halda yalnız 100 ton tutumu olan gəmi kapitanlarının imza etmək hüququ vardır.

35. Yelkənli gəmilərdə və tutumu 100 tondan az olan barkaslarda gətirilən yüklər tranzit yüklər sayılır. Bu gəmilərin qəbulu və dayanması üçün limanda ayrıca sahə və xüsusi körpü ayrılır.

36. Tranzit yüklər gömrük, liman və dəmiryolu anbarlarına yığılan gündən bir aydan gec olmayaraq daşınmasının davam etdirilməsi haqqında müraciət olarsa tranzitliyini itirmir. Göstərilən müddət bitdikdə və ya yüklər gömrük anbarından götürülərsə, ixraca əmtəə mübadiləsinin bu qaydalarda göstərilmiş şərtlərlə icazə verilir.

Qeyd: Xaricdən daxil olan yüklərin tranzitliyi yola salındığı ilk ünvan-da dəqiq müəyyən edilərsə və yükü müşayiət edən sənədlər Azərbaycandan tranzit keçməsinə təsdiq edərsə, bir ay ərzində daşınmasının davam etdirilməsi təmin edilir.

37. Cümhuriyyət ərazisindən tranzit daşınan yüklər Azərbaycanla tranzit müqaviləsi bağlayan qonşu dövlətlərin yükləri istisna olmaqla, qüvvədə olan Gömrük Tarifləri və Maliyyə-iqtisad Komitəsinin qərarları ilə müəyyən edilən dəyişiklikləri nəzərə almaqla yanaşı, 5 faiz əlavə gömrük rüsumuna cəlb edilir.

38. Bakıya dəniz yolu ilə daşınan və göndərilmək üçün başqa bir gəmiyə boşaldılan yüklərə görə gömrük rüsumundan azad edilir, yüklün birbaşa hərəkəti haqqında sənəd təqdim edildikdə yalnız pud hesabı yığım tutulur.

39. Xaricdən gətirilən və yerli dəyirmanlarda təmizlənmiş düyünün ölkə ərazisindən ixracına icazə verilir, bu halda təmizlənmiş düyünün 50, təmizlənməmiş düyünün 80 faizi hər puda görə 15 manat həcmində vergi ödənişinə cəlb edilir.

Qeyd: xaricdən gətirilmiş və yerli dəyirmanlarda təmizlənmiş düyünün 10 faizi maya dəyərində Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin sərəncamına keçir. Düyü ixracına icazə almaq istəyən şəxslər müraciətlərinə dəyirmanlardan aldıqları şəhadətnaməni əlavə edirlər.

Bölmə V. Mallara görə vergi ödənişləri qaydalarına müvəqqəti dəyişikliklər və əlavələr haqqında

40. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin sərəncamları ilə malların 12-ci maddədə göstərilən siyahısı bazarın durumundan və bazarda qeyd edilən malların miqdarından asılı olaraq əlavələr oluna bilər. Həmçinin Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyinə 19-cu maddədə göstərilən malların siyahısını azaltmaq səlahiyyəti verilir. Hər bir dəyişiklik haqqında «Hökumət xəbərləri»ndə və «Azərbaycan» qəzetində məlumat verilir.

Parlament üzvlərindən bir qrupu

41. Bu qaydalar əsasında ixrac edilən mallar 20, 37 və 39-cu maddələrdə göstərilən mallar istisna olmaqla qüvvədə olan Gömrük Tariflərində nəzərdə tutulan həcmdə gömrük vergisinə cəlb edilir.

42. Bu Əsasnamədə dəyişiklik və əlavələr edilməsi Maliyyə-İqtisad Komitəsinin səlahiyyətinə aiddir, yalnız 40-cı maddədə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin sərəncamları ilə dəyişikliklər aparıla bilər [39,102-111].

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 25 iyun tarixində qəbul etdiyi «Azərbaycanın şimal sərhədlərində gömrük vergisinin tətbiq edilməsi haqqında» qərarında göstərilirdi ki, Azərbaycanın bütün şimal quru və dəniz sərhədlərindən daşınan mallardan digər istiqamətlərdə tətbiq edilən şərtlər daxilində idxal və ixrac vergiləri və digər gömrük yığımları tutulsun. Lakin Azərbaycan hökuməti humanist addım ataraq yerli əhalinin sərhədyanı ticarətdən faydalanmasını nəzərə almışdı. Belə ki, Nazirlər Şurasının 1919-cu il sentyabrın 17-də keçirilən yığıncağında Parlament üzvü P.A.Məmməd-bəyovun təklifi ilə Samur dairəsinin nümayəndələrinin Quba qəzası və Kür dairəsinin sərhəd ərazisində gömrük nəzarəti kordonunun ləğv edilməsi arzusunun ifadə edən ərizə müzakirə edilmişdi. Nazirlər Şurasının sədrinin məruzəsi əsasında yerli əhalinin vəziyyəti nəzərə alınaraq, xüsusi qərar qəbul edilənə qədər Quba qəzası, Samur və Kür dairələrinin quru yolları ilə kütləvi tələbat mallarının idxal və ixrac edilməsinə müvəqqəti razılıq verilmişdi [38, 370, 551].

Parlamentin 1919-cu il iyulun 7-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən 52-ci iclasında gömrük işi ilə bağlı qızğın müzakirələr aparılmışdı. İclasın gündəliyinə daxil edilən 2-ci məsələ Pöylu stansiyasında gömrük idarəsinin təsis edilməsi, 3-cü məsələ gömrük idarələrində anbar rüsumunun miqdarının artırılması, 4-cü məsələ Bakı gömrükxanasının ştatının artırılması haqqında idi. Qeyd edilən qanun layihələri və gündəliyə daxil edilən 6-cı məsələ: Ermənistanın Uzuntala gömrük məntəqəsinin qarşısında Azərbaycan gömrük məntəqəsinin təsis edilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsi 2-ci oxunuşda müzakirə edildi (hər dörd məsələ üzrə məruzəçi Ə.b.Əmircanov olmuşdur). S.Ağamalıoğlu bu məsələdə səriştəsiz mövqe tutaraq sərhədlərimizdə, hətta Ermənistanla sərhəddə belə gömrük nəzarətinə ehtiyac olmadığını sübut etməyə çalışdı: «Biz təklif edirik ki, Gürcüstan hökuməti ilə mübarizə edilməyib tamojna barəsində bir müqavilənamə bağlansın, Ermənistanla da tamojna lazım deyildir. Orada tamojniyanı yaradan onların pis fikri, daşnakları olubdur. Bunu görə biz aradan qaldıraq, indi bu saat yol açılıb, mən deyirəm ki, bizim hökumətə ukazaniya etmək lazımdır, bu yaxınlarda Gürcüstan ilə etilaf əqd etsin, hətta Ermənistanla etsin». Bu yanaşmanın mövcud siyasi-iqtisadi duruma uyğun olmadığını məruzəçi belə əsaslandırmışdı: «Səməd ağanın buyurduğu sözlərin ümumi gömrük qanununa baxanda bəlkə də bir mənası olardı (gömrük

ittifaqı nəzərdə tutulur – müəllif), indi bir ildən yuxarıdır ki, Azərbaycanın cəmi hüduqlarını gömrükxana əhatə etmişdir. Poyluda da bir gömrükxana olmaz isə o zaman bir çox qaçaq mallar keçirilir ki, o da bizim maliyyəmizə böyük zərərdir. Buna görə deyirəm Səməd ağanın buyurduğu bəlkə yaxşı sözlərdir, lakin indiki halda onun bizim məmləkətimizə faydası yoxdur». Rza bəy Ağabəyov və Hacı Kərim Saniyev («Hümmət») hökumətin gömrük nəzarətinin möhkəmləndirilməsi xəttini müdafiə etməklə yanaşı qaçaq-malçılıq və möhtəkiriyyə qarşı hələ də ciddi mübarizə aparılmadığını qeyd etmişdilər [7, 769-775].

Parlament yığıncağında gömrükxana anbarlarında malların saxlanılması və mühafizə edilməsinə görə alınan rüsumların artırılması haqqında qanun layihəsinin 2-ci oxunuşda müzakirəsi keçirilmişdi. Əvvəlki qaydalara görə, gömrük anbarlarına yığılan mallar anbarlarda 5 gündən çox saxlanırdısa, dövlət xəzinəsinin nəfinə rüsum alınır. Maliyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi bu layihədə isə icarə haqqının artırılması nəzərdə tutulurdu. Əgər 1917-ci ildə qapalı anbarlardan hər puda görə 1/5 qəpik, 1918-ci ildə 1 qəpik, 1919-cu ilin əvvəlindən başlayaraq 3 qəpik həcmində rüsum alınır. Açıq anbarlarda isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1/10, 1/5 və 1^{1/2} qəpik təşkil edirdi. 1919-cu il iyulun 18-də Parlamentin gömrük anbarlarında saxlanılan malların mühafizəsi haqqında qanunu qüvvəyə mindikdən sonra 1913 və 1914-cü illərə aid qaydaların tətbiq dayandırıldı və 1919-cu ilin əvvəlinə aid rüsum göstəriciləri saxlanıldı [39, 50].

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 10 iyul tarixli qərarı ilə tətbiq olunan Müvəqqəti Tarifin (21 oktyabr, 1918-ci il) 4-cü maddəsində dəyişiklik edildi. Sərhədyanı bölgədə yaşayan əhəlinin təzə meyvənin gömrük vergisi ödənmədən ölkədən çıxarmasına icazə verildi. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarına tarif güzəştlərinin tətbiq edilməsi müzakirə edilərək müvafiq qərar layihəsinin hazırlanması Maliyyə Nazirliyi ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə tapşırıldı. Hökumətin digər bir qərarı ilə (2 avqust, 1919-cu il) Rusiya Sinodunun Qafqaz kontoru Azərbaycandan ixrac etdiyi kilsə şamlarına gömrük rüsumu ödəməkdən azad edilmiş və yığılıb qalan 1850 manat həcmində borcu silinmişdi [24, 79].

Maliyyə-İqtisad Komitəsi 1919-cu il avqustun 25-də Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin hesabatı əsasında qərara almışdı ki, qüvvədə olan Gömrük Məcəlləsinin 717-ci maddəsinə əsasən hər bir sərnişin gömrük baxışından keçərkən ölkə hüduqlarından kənara təyin edilən normadan artıq mal aparıb-aparmaması barəsində gömrük xidməti əməkdaşı tərəfindən sorğuya tutulmalıdır.

Eyni zamanda, tətbiq edilməsinə həmin ilin iyulun 28-də başlanılan «İdxal və İxrac qaydaları haqqındakı müvəqqəti Qaydalar»a şərh verilərək göstərilmişdi ki, sərhəddən keçirilən ərzaq məhsuluna görə fiziki şəxslərdən

heç bir xüsusi icazə tələb edilməməli və əl yükü müəyyən edilmiş minimum normaya uyğun olduqda gömrük rüsumu alınmamalıdır.

Maliyyə Nazirliyi, xüsusilə nazirliyin Gömrük rüsumları şöbəsi və Bakı Gömrükxanası əməkdaşlarının iştirakı ilə keçirilən xüsusi müşavirələrdə yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq, gömrük nəzarəti qaydalarının daha dəqiq tənzimlənməsi istiqamətində təkliflər irəli sürülürdü.

Məsələn, «Ev əşyalarının gömrük rüsumu ödənilmədən xaricə aparılması qaydaları» haqqında sənəd hazırlanaraq tətbiqinə başlanılmışdı. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 13 avqust tarixli qərarı ilə təsdiq edilən «Qaydalar» mətbuatda dərc edilmişdi.

Sənədin 1-ci maddəsinə görə xarici ölkəyə daimi yaşamaq üçün gedən və ən azı iki il Azərbaycanda yaşayan şəxslər sərhəddən keçirdikləri ev əşyaları haqqında polisın tanınma protokolunu, şəhər rəisi və ya qubernatorun verdiyi vəsiqəni təqdim etdikdə Ticarət, Ərzaq və Sənaye Nazirliyinin xüsusi icazəsi tələb edilmir və gömrük rüsumu alınmırdı.

«Qaydalar»ın 2-ci maddəsində avtomobil, motosiklet, velosiped və digər şəxsi nəqliyyat vasitələri sərhəddən yalnız Ticarət, Ərzaq və Sənaye Nazirliyinin xüsusi icazəsi ilə keçirilə bilərdi. Gümüşdən hazırlanmış əşyalar isə hər şəxsə 3 funt olmaqla aparıla bilərdi. Sərhəddən məişət əşyaları keçirən vətəndaşlar müvafiq gömrükxanaya, xüsusi hallarda isə adı çəkilən nazirliyə ərizə ilə müraciət etməli idilər.

Cədvəl 3.1

Xarici ölkəyə gedən sərnişinlərin özləri ilə aparmalarına xüsusi icazə tələb olunmayan ilkin tələbat malları (Maliyyə-İqtisad Komitəsinin 28 iyul 1919-cu il qərarı ilə təsdiq edilmişdir)

s/s	Ərzaq və əşyaların adı	gömrük rüsumsuz	gömrük rüsumu ilə	cəmi
1.	Çörək	10 funt	-	10 funt
2.	Un	-	10 funt	10 funt
3.	Düyü	-	1 pud	1 pud
4.	Peçenyə	-	5 funt	5 funt
5.	Pendir	2 funt	-	2 funt
6.	Şəkər	1 funt	5 funt	6 funt
7.	Çay	¼ funt	1 funt	1 ¼ funt
8.	Konfet	-	5 funt	5 funt
9.	Quru meyvə	10 funt	1 pud	1p., 10 funt
10.	Səbzə	-	1 pud	1 pud
11.	Yumurta	10 ədəd	-	10 ədəd
12.	Xalça	1 pud	2 pud	3 pud
13.	Manufaktura	-	25 arşın	25 arşın

Mənbə: ARDA, f. 24, siy. 1, iş 12, v. 62.

Uzunmüddətli ezamiyyətə gedən dövlət qulluqçularının özləri ilə «Qaydalar»ın 1 və 2-ci maddələrində göstərilən və xalçadan başqa digər ev əşyaları aparmalarına icazə verilirdi. 6-cı maddəyə əsasən, sərhəddən tranzit keçən şəxslər ev əşyalarını (xalçadan başqa) baqajda və möhürlənmiş şəkildə, gömrük rüsumu ödəməklə apara bilərdilər. Ev əşyası kimi istifadə olunmuş xalça və xalça məmulatlarının gömrük rüsumundan azad edilən say həddi polis protokolu, şəhər rəisinin və ya qubernatorun təsdiq etdiyi vəsiqə əsasında müəyyən edilirdi [38, 484; 70, 60-62].

Azərbaycan hökumətinin «Azərbaycanın şimal və dəniz sərhədlərində gömrük vergi və rüsumlarının tətbiq edilməsi haqqında» 1919-cu il 25 iyun tarixli qərarı gömrük rəsmiləşdirilməsi qaydaları cənub sərhədlərində tətbiq edilən tariflərlə həyata keçirilməsinə başlanıldı [201, 1919, 11 iyun].

Aşağıdakı cədvəl ixrac mallarından daxil olan gömrük gəlirlərinin dinamikasını və ayrı-ayrı mal qrupları üzrə məlumatları təhlil etməyə imkan verir:

Cədvəl 3.2

Azərbaycan Cümhuriyyəti Gömrük İdarəsinin gömrük vergisinə cəlb edilmiş ixrac malları haqqında məlumat (1-31 sentyabr, 1919-cu il)

s/s	Malın göndərildiyi ünvan	Mal qrupu	Malın çəkisi		Malın dəyəri manatla	Daxil olan gömrük vergisi	
			pud	funt		manat	qəp.
	1	2	3	4	5	6	7
1	Rusiya (Petrovsk)	cəmi 58 adda, o cümlədən:	267393	22	10028894	659527	26
		- düyü	11546	30	2607230	337702	50
		- mazut	148563	-	1540600	44568	90
		- sürtgü yağı	75878	49	395029	135672	02
		- parafin	1074	10	850000	4402	99
		- şərab	11136	30	1236600	15160	25
		- konyak, araq	1215	32	1003665	33377	50
		- təbəqə dəmir	6598	35	2215650	188303	25
2	İran	cəmi 93 adda, o cümlədən:	89227	20	27062161	1768861	19
		- benzin	20616	26	1549000	37220	67
		- kerosin	40903	-	9721440	73625	40
		- sürtgü yağı	2674	-	251000	3093	51
		- təbəqə dəmir	6598	35	2215650	188303	25

		- kağız	683	04	1093755	104682	25
		- kibrit	1828	17	1813900	316535	-
		- şəkər tozu	5187	33	4642500	807592	-
3	Gürcüstan	cəmi 46 adda, o cümlədən:	268836	55	10120546	373764	06
		- safyan	1917	-	1178800	51365	-
		- mazut	157744	-	1657300	1317	30
4	Batum	cəmi 30 adda, o cümlədən:	272548	14	31758675	2448509	99
		- mazut	24798	-	175050	7385	40
		- kerosin	37275	24	708905	70660	13
		- kürü	1830	05	4271600	184542	50
		- xalça	21152	35	9117300	234078	70
		- pambıq	2099	35	635000	94501	13
		- yun	12908	01	1147000	387240	75
		- sürtgü yağı	137635	12	562450	255571	61
		- düyü	33973	08	10242860	1052001	-
		- dəri	1655	-	240000	37237	50
5	Krasno-vodsk	cəmi 30 adda	14350	04	4467635	232396	14
6	Ermənistən	neft məhsulları	83977	35	929500	31734	40
7	Osmanlı dövləti	yun və kürü	1434	06	660000	30287	50
8	Polşa	xalça	2	36	2700	175	-
9	Sanain	mazut	44308	-	335123	13298	40
1-9	Yekun		801469	53	85365234	5558282	45

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 271, v. 114-119

1919-cu ilin avqustun 16-da Nazirlər Şurası gömrük vergi və rüsumlarının həcmi 50 faizdən 10 dəfəyə qədər artırılmasını nəzərdə tutan Müvəqqəti Gömrük Tarifinin layihəsini Parlamentə təqdim etdi. Hökumət yeni Gömrük Tarifində ölkənin fiskal maraqlarını nəzərə almaqla yanaşı, Bakının ticarət anbarlarında zəruri istehlak mallarının bolluğunu və tranzit ticarətin fəallığını qoruyub saxlamaq məqsədi daşıyırdı. 1918-ci il Tarifindən fərqli olaraq yeni Tarifdə 79 adda mala təyin edilən rüsumların həcmi aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi: hər pud taxıla görə (düyüdən başqa) – 20 manatdan 30 manata, düyü – 30 manatdan 40 manata, qoz və fındıq – 3 manatdan 10 manata, tütün (doğranmamış) – 34,6 manatdan 55 manata, siqaret 288

manatdan 400 manata, xörək duzu – 1 manatdan 3 manata, şəkər – 100 manatdan 150 manata, qızıl balığın kürüsü – 100 manatdan 200 manata, inək yağı – 20 manatdan 50 manata, yun – 20 manatdan 65 manata, pambıq (təmizlənmiş) – 30 manatdan 50 manata, pambıq iplik – 8,2 manatdan 50 manata, pambıq parçalar – 23 manatdan 90 manata, yun parça və xalçalar – 100 manatdan 150 manata, hər baş mal-qaraya görə (atlar, iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanlar daxil olmaqla) - 15-25 manatdan 30-50 manatadək artırıldı. Balıq və balıq məhsullarına tətbiq edilən rüsum və vergilərin həcmi, balıq kürüsü istisna olmaqla sabit saxlanılırdı. Maliyyə naziri Ə.Həsənovun imzaladığı yeni Müvəqqəti Tarifə olan Əlavələrdə Azərbaycan sərhədindən çıxarılan və bu Tarifədə göstərilməyən mallardan tutulan ixrac vergi və rüsumları 5 dəfə (neft və neft məhsulları istisna olmaqla) artırılırdı [42, 12-17].

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 27 sentyabr tarixli qərarı ilə xarici ölkələrin diplomatik kuryerlərinin əl baqajları və diplomatik yazışmalar gömrük baxışı və gömrük rüsumundan azad edildi [21, 18].

1920-ci ilin əvvəllərində Nazirlər Şurasına Ədliyyə nazirinin imzası ilə «*Qaçaqmalçılığa aid işlərə baxılması qaydalarında bəzi dəyişikliklər və xaricə taxıl məhsullarının aparılmasına görə cəzanın müəyyən edilməsi haqqında*» qanun layihəsi təqdim edilmişdi. Qanun layihəsində qüvvədə olan qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi: 1) «Gömrük İdarəsi bilavasitə icra səlahiyyətində olan qaçaqmalçılıq işinə görə gömrük müəssisəsi şəxsin cəriməni ödəmək imkanı olmadığını aşkar etdikdə, bu halı Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsində nəzərdə tutulan müddətdə müqəssirin həbs edilməsi barəsində qərarla əvəz edir» (1910-cu il Gömrük Məcəlləsi, 1115-ci maddə); 2) Gömrük Məcəlləsinin 1067-1070-ci maddələrində və 1066-cı maddənin bu qanunda təsbit edilmiş redaksiyasında göstərilən hallarda qaçaqmalçılıq hərəkətləri gömrük müəssisəsinin ərazisindən kənarında baş veribsə, təqsirkara bir ildən artıq olmayan həbs müddəti təyin edilir; 3) təqsirkar şəxs Gömrük İdarəsinin qəbul etdiyi qərarla razı olmadığı halda, ümumi əsaslarla (GM, maddə 1141 və 1142) Maliyyə Nazirliyinin Şurasına müraciət edir. Şuranın iclasında Məhkəmə Palatasının prokuror müavini iştirak edir, işə aid məruzəyə, təqsirkar hesab edilən şəxsin və ya onun vəkiliyinə nitqinə rəyini bildirir. Şuranın qərarı qətidir və ondan şikayət edilə bilməz; 4) Maliyyə nazirinə Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri ilə razılaşdırmaqla taxıl və digər ərzaq mallarının ixrac şərtlərini və ya ixracını tamamilə qadağan etmək səlahiyyəti verilir.

Layihədə Gömrük Məcəlləsinin (1910-cu il) gömrük qaydalarının pozulması hallarında bəzi maddələrinin aşağıdakı redaksiyada verilməsi təklif olunurdu:

1. «*Gömrük qaydalarının pozulması hallarında Gömrük İdarəsi təqsirkar tərəfə təyin edilən cəzanı təmin etmək üçün girov alır və ya şəxsi əmlaku*

müsadirə edir, etibarlı təminat olmadıqda isə gömrük nəzarətinin müvafiq qərarı ilə təqsirkar saxlanılır və təcili olaraq prokuror müavini xəbərdar edilir» (maddə 1139).

2. «*Qaçaqmalçılığa aid işlər məhkəmə araşdırılması üçün mülki məhkəməyə, cinayət tərkibi ümumi istintaq qaydasında müəyyən edilən işlər dairə məhkəməsinin Prokuroruna göndərilir, buradan isə iş növbəti instansiyaya və ya təkrar istintaqa göndərilə bilər (maddə 1141).*

3. 1066-cı maddənin məzmununa aşağıdakı əlavə edildi: «*Gömrük məntəqəsindən və ya gömrük ərazisindən kənarında, sərhəddən taxıl, un, çörək və saxarı məhsullarını müəyyən edilmiş normadan artıq keçirməyə cəhd edən təqsirkar şəxs 1065-ci maddəyə əsasən məsuliyyət daşımaqla yanaşı, üç aydan bir ilə qədər müddətə həbs edilməklə cəzalandırılır.*

4. 1187-ci maddəyə olan qeyd aşağıdakı kimi şərh olunurdu: «*Məhkəmədə gömrük nəzarəti və sərhəd xidməti əməkdaşları tərəfindən Gömrük Məcəlləsinin pozulması haqqında 1134-1142 və 1170-1172-ci maddələrdə göstərilən qaydalara uyğun tərtib edilən protokollar yalnız bu maddədə qeyd edilən hallarda yoxlanıla bilər*» [82, 421-422].

Parlamentin 1919-cu il oktyabrın 10-da keçirilən yığıncağında ölkədən qızıl, gümüş ixracı haqqında və gömrükxanalarda vergilərin yığılmasında maliyyə nazirinin səlahiyyətlərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi müzakirə edildi. Qiymətli metalların ölkədən çıxarılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş qanun layihəsinin mətni qəbul edildi və 3-cü oxunuşu növbəti iclasda saxlanılmışdı. «Gömrük idarələrində alınan vergilər barəsində Maliyyə nazirinin səlahiyyətlərinin artırılması haqqında» məruzə edən Mehdi bəy Hacınski qanun layihəsində idxal edilən mallara görə alınan möhür vergisinin 8 qəpikdən 4 manata qədər artırılması və bu qaydanın İrandan gətirilən bəzi ərzaq məhsullarına şamil olunmadığını söyləsə də, Əhməd Cövdət, Behbud xan Cavanşir, Ağa Aşurov və b. daxili bazarın kasadlığı şəraitində idxal edilən mallardan gömrük rüsumu alınmasının əleyhinə çıxmışdı. Qanun layihəsi yekdil səsle yenidən baxılması üçün maliyyə-büdcə komissiyasına göndərildi. Yeri gəlmişkən, həmin qanun layihəsinə növbəti dəfə Parlamentin 1920-ci il fevralın 23-də keçirilən 127-ci iclasında baxılmışdı [7, 290-291, 751].

3.2. İdxal-ixrac məhdudiyyətləri və gömrük tarifləri

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq gömrük münasibətləri uzun müddət mövcud olmuş münasibətlərdir. Qədim dövr və orta əsrlərdə, yeni dövrdə də və nəhayət iyirminci yüzillikdə isə bu münasibətlər daha əhəmiyyətli xarakter daşıyırdı. Bu tarixi proses gömrük işi sahəsində geniş hüquqi-normativ bazanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. AXC hökuməti də göm-

rük siyasətinin mövcud beynəlxalq iqtisadi-siyasi vəziyyətə uyğun işlənilib-hazırlanmasında və həyata keçirilməsində məhz tarixi təcrübəni nəzərə almağa çalışırdı.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 17 noyabr tarixli iclasında Maliyyə-İqtisad Komitəsinin sədrinin ölkə ərazisindən xammalın ixracı şərtləri haqqında məruzəsi dinlənilmişdi. Məruzə ətrafında müzakirələrdən sonra «Xammalın ixrac şərtlərinin dəyişdirilməsi haqqında» üç maddədən ibarət qərar qəbul edilmişdi. Yeni qaydalara əsasən: 1) Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisindən xammalın ixracı şərtləri barədə hökumətin qəbul etdiyi əvvəlki qanunlar və qərarlar ləğv olunur, bundan sonra ölkədən xaricə pambıq, yun, barama, xam və ya aşılınmış dərinə sərbəst ixrac edən müəssisə və fiziki şəxslər tərəfindən malın 25 faizi əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə təhvil verilir; 2) ixrac edilən xammalların hər puduna görə alınan gömrük vergisi aşağıdakı həcmdə tənzimlənirdi: barama – 90 manat, xam ipək – 200-300 manat, ipək iplik – 400-500 manat (növbədən asılı olaraq), yun – 65 manat, xam pambıq – 20 manat, təmizlənmiş pambıq – 60 manat, qoyun və keçi dərisi – 50 manat, tülkü dərisi və digər xəzlərə görə – 200 manat. Bu şərtlər daxilində müvafiq qanun layihəsinin hazırlanıb Parlamentə təqdim edilməsi Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə tapşırılmışdı [68, 188].

Behbud xan Cavanşir Mehdi bəy Hacinski
(1877-1921)(1879-1941)

Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi tədbirləri Parlamentin 1919-cu il 24 noyabr tarixli iclasının əsas müzakirə mövzusu olmuşdu. İclasda çıxış edən bəzi Parlament üzvləri, o cümlədən Ə.b.Pepinov bəzi ixrac mallarının üzərində (taxıl, pambıq, yun və s.) dövlət inhisarının qoyulmasını, digər bir qrupa daxil olan Parlament

üzləri isə azad ticarət prinsipinin həyata keçirilməsinə müsbət yanaşmışdılar. Q.b.Qarabəyov xalqa məxsus maddi sərvətlərinin qonşu ölkələrə daşınması üzərində ciddi nəzarət qoyulmasının tərəfdarı idi. M.Ə.Rəsulzadə hələlik mövcud qanunvericilik bazasının yaradılmadığı, kifayət qədər təlimat və qaydaların tərtib edilmədiyi bir şəraitdə xarici ticarətin dövlət inhisarına alınmasının əleyhinə çıxır, ixrac malları hesabına ölkəyə zəruri tələbat mallarının idxal edilməsi haqqında təşəbbüsləri müdafiə edirdi.

Yuxarıda qeyd edilən qanun layihəsi Parlamentin 1919-cu il dekabrın 11-də keçirilən iclasının gündəliyinə təcili məsələ kimi daxil edilmişdi. Qanun layihəsinin Parlamentdə qızgın diskussiyaya səbəb olması qanunverici orqanın xarici ticarət və gömrük məsələlərinə nə dərəcədə böyük əhəmiyyət verməsini bir daha sübut edir. Layihə ilə bağlı məruzə edən Ə.b.Rzayev xammal ixracına tətbiq edilən qadağanın aradan götürülməsi ilə ölkədə yığılıb qalan 700 milyon manat dəyərində 1200000 pud pambığın və 2 milyard manat dəyərində 110 min pud ipəyin ixracı hesabına dövlət büdcəsinə xeyli vəsaitin daxil olacağını bildirmişdi: «O qiymətlər ki, qanun layihəsində göstərilib, əlbəttə bazarda bundan artıqdır. Əgər bu miyanə qiymətlə xam maldan iyirmi beş faiz ələ gəlsə, hökumətin xəzinəsinə bir milyard və üç yüz milyon gəlir olacaqdır. Bundan əlavə tacirlər qeyri gömrük xərclərini verəcək və onlardan gəlir vergisi alınacaqdır».

Qanunun fəaliyyət mexanizmi, o cümlədən ixracatçılardan xammalın dördüdə bir hissəsinin təhvil alınması məruzə ətrafında çıxış edənlərin müxtəlif rəylərinə səbəb olmuşdu. S.M.Qənizadə xammalın xaricə çıxarılmasının tərəfdarı olsa da, gömrük vergisinin natura ilə alınmasına etiraz edirdi: «Məlumdur ki, bundan məqsəd valyutamızın artmasıdır. Ona görə də qədimdə olan kimi, xaricə mal aparandan natura ilə mal alınmayıb, tamojnuda qızıl alınır. İndi də dördüdə birini alırsaq, natura ilə deyil, qızıl ilə alınsın. Tacir malı Firəngistanda satacaq, haman firəng qızılından götürüb gəlsin xəzinəyə, bunda valyuta artar... Ona görə mal getsin, ancaq dördüdə birini qızıl ilə almaq lazımdır». H.K.Saniyev xammalın möhtəkirlərin əlinə verib xaricə çıxarmağın yanlış fikir olduğunu və bununla mənatın qiymətdən düşəcəyi, ölkə daxilində kустar sənətin zəifləyəcəyini, xammalın mənfəətli və ehtiyacımız olan mallara mübadilə edilməsini təklif edirdi. Yusif Əhmədov ixrac mallarından Marsel, İstanbul və digər yerlərin bazar qiymətləri ilə uyğunlaşdırılmış dəyərindən 25 faiz alınmasının düzgün olduğunu bildirirdi. Ağa Əminov xəbərdarlıq edirdi ki, gömrük vergisi qızıl ilə alınsa, milli valyutanın dəyəri daha da aşağı düşər. X.b.Məlik-Aslanov yaranmış iqtisadi-siyasi vəziyyəti təhlil edərək hökumətin bu məsələnin müzakirəsinə mühüm əhəmiyyət verdiyini, lakin xarici ticarətin inkişafı qarşısında «Batumdan yol və paraxod verilməməsi, xarici bankların möhtəkirlilik etməsi» kimi süni maneələr yaradılmasını pisləyirdi: «Hökumət bu fəlakətdən qurtarmaq üçün çox şeylə imtahan edir. Bu halda resept yazmaq çox çətin, necə ki, ərz etlədim, ticarət sərbəst deyil, yollar açıq deyil, xaric ilə əlaqəmiz düzgün deyil, teleqraf mübadiləsi yoxdur, hökumət bu məsələni müzakirə etdi, bir nəzərə gəldi ki, biz ticarəti sərbəst edə bilmərik... Maliyyə naziri axırda bu qanunu təqdim etmək məcburiyyətində qaldı... Hər gah bu layihəni qəbul etsək, o zaman işimiz yaxşı olar, Mən rica edirəm, bu qanun layihəsinə təcili surətdə baxıb, qəbul edəsiniz».

İclasda S.M.Qənizadənin qanun layihəsinin 1-ci maddəsinə ixrac mallarından qızıl pulla gömrük vergisinin alınması haqqında düzəliş edilməsi təklifi rədd edilmişdi. «Azərbaycan Cümhuriyyəti sərhədindən xaricə xammal ixracının şərtləri haqqında» qanun Parlament üzvlərinin əksəriyyət səsi ilə qəbul edilmişdi.

Cənubi Qafqaz respublikalarından yalnız Azərbaycan xarici ticarətdə birbaşa vergi sistemini tətbiq etmişdi. Parlamentin 1919-cu il dekabrın 11-də qəbul etdiyi qanunla Azərbaycan hökumətinin xarici iqtisadi siyasət sahəsində öncə qəbul etdiyi bütün qanun və sərəncamlar ləğv edilmiş və gömrük ödənişlərinin həcmi dəyişdirilmişdi. Azərbaycandan kənara xammalın (pambıq, yun, ipək, frizon, barama, aşılannmış və xam dəri) sərbəst ixracını həyata keçirən fiziki şəxslər və müəssisələr bütün yükün 25 faizini natura şəklində dövlətə təhvil verməli idilər. Qanunda, həmçinin hökumətə tapşırırdı ki, bu şərtlər daxilində gömrük işindəki təcrübəyə əsaslanan yeni qaydalar hazırlansın. Qanunun icra qaydasını tənzimləyən və hökumətin 1919-cu il dekabrın 15-də təsdiq etdiyi «Təlimat»da isə yüklərin saxlanması, daşınması və qeydiyyatı ilə bağlı bütün məsələlər Dəmir yolları idarəsinə həvalə edilirdi. Yollar naziri tərəfindən imzalanmış həmin sənədin 8-ci maddəsində göstərilirdi ki, «yük sənədlərinə əlavə edilmiş təhvil-təslim aktları ixraca icazə verilməsini təsdiq edir və bu yüklər gömrükdən heç bir əlavə icazə sənədi tələb edilmədən ümumi qaydalar əsasında buraxılır» [107, 9; 46, 42].

Azərbaycandan fərqli olaraq qonşu Gürcüstanda dolayı vergilərin tətbiq edilməsinə üstünlük verilirdi. Belə ki, ixracatçıdan çox zaman həyata keçirilməsi mümkün olmayan tələb qoyulurdu ki, ixracatçı ölkədən çıxarılan malların əvəzinə xaricdən müəyyən edilmiş aşağı qiymətə zəruri istehlak malları gətirərək hökumətə təhvil versin. Bu, eyni zamanda yerli malların ixrac xərclərinin süni surətdə artmasına gətirib çıxarırdı.

Gömrük işi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il dekabrın 18-də keçirilən sayca 108-ci iclasının da gündəliyinə salınmışdı. Bu yığıncaqda Bakı gömrükxanası müfəttişinin əmək haqqının artırılması, Azərbaycanın gömrük idarələrində dəftərxana rüsumunun həcmində dəyişdirilməsi, Yalama dəmiryolu stansiyasında ikinci dərəcəli gömrükxananın təsis edilməsi haqqında qanun layihələri müzakirə edilmişdi. Həm Parlament müzakirələri və qəbul edilən qanunlar, həm də Nazirlər Şurasının bu istiqamətdə qəbul etdiyi müvafiq qərarlar müstəqil dövlətin gömrük siyasətinin formalaşmasında həlledici rola malik idi [7, 590-608].

Belə ki, 1920-ci ilin əvvəlindən başlayaraq, Azərbaycan hökuməti xarici ticarət əməliyyatları üzərində gömrük nəzarətinin təşkili məsələlərində mühüm dəyişikliklər həyata keçirirdi. Bu, yeni qanun layihələrinin müzakirəsi və qəbul edilməsi, gömrük nəzarəti qaydalarının və ayrı-ayrı mal

nomenklaturaları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələrinin tənzimlənməsi və qaçaqmalçılığa qarşı sərhəd mühafizəsinin daha da gücləndirilməsi tədbirlərində özünü göstərirdi. Azərbaycan hüdudlarından kənara ixrac edilən mallara tətbiq edilən ixrac rüsumlarının həcmində 1920-ci ilin yanvarında Parlamentdə yenidən baxıldı. 1918-ci ilin oktyabrın 21-də qəbul edilmiş Tarifin qismən dəyişdirilməsini nəzərdə tutan yeni qanun layihəsi kəskin diskussiyaya səbəb oldu. Parlamentin növbəti – 1920-ci il fevralın 5-də çağırılan iclasında isə Azərbaycan ixracatının yeni, müvəqqəti tarif layihəsinin müzakirəsində (məruzəçi – Ə.b.Rzayev) H.b.Ağayev, A.b.Aşurov, Ə.b.Qarayev, H.K.Saniyev və A.b.Əminov bir-birindən fərqli münasibətlərini bildirmişdilər.

Azərbaycan Parlamentinin 1920-ci il fevralın 26-da keçirilən yığıncağının gündəliyinə gömrük işi və xarici ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı iki məsələ çıxarılmışdı. «Gömrükdən keçirilən mallardan tutulan möhür rüsumunun həcmində müəyyən edilməsində Maliyyə nazirinin səlahiyyətlərinin artırılması haqqında» qanun layihəsi (məruzəçi Əmircanov) üçüncü oxunuşda qəbul edilmişdi. «Xaricdən gətirilən çap məhsullarının ixrac rüsumu tutulmasından azad edilməsi haqqında» qanun layihəsi (məruzəçi H.b.Ağayev) müzakirə edilmişdi. Qanun layihəsində əsas məqsəd kitab və digər çap məhsullarının ixracının həvəsləndirməklə bu məhsulların daxili bazarda satış qiymətlərini aşağı salmaq idi. Bununla əlaqədar olaraq, Cümhuriyyətin Maarif naziri 1919-cu il noyabrın 19-da Parlamentin sədrinə göndərdiyi müraciətində yazırdı: «Azərbaycanda mətbəə kağızının qiyməti baha, kitab nəşri işi isə yeni yarandığından kitab bazarını təmin etmək üçün xaricdən çap məhsulları gətirilməlidir». Kağız ixracının şərtlərini yüngülləşdirən qanun layihəsi Parlamentdəki müzakirələrdən sonra, üçüncü oxunuşda qəbul edilmişdi [108, 49; 106, 4].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni gömrük qanunlarının yaradılması və qüvvədə olan qanunvericiliyin dəyişdirilməsi üçün yeni-yeni təşəbbüslər edilirdi. Maliyyə Nazirliyinin Gömrük rüsumları şöbəsində hazırlanmış təkliflər gömrük siyasətinin yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşması istiqamətində atılan ilk addımlar idi. Şöbədə «Azərbaycan Cümhuriyyəti gömrükxanalarında qaçaqmalçılığa aid işlərə baxılmasının xüsusi qaydaları haqqında» qanun layihəsi hazırlanmışdı. Layihədə Rusiya imperiyasının Gömrük Məcəlləsində gömrük müəssisələrində qaçaqmalçılığa aid işlərə inzibati qaydada baxılması hüququnu məhdudlaşdıran maddələrin əksinə olaraq, bütün hallarda tutulan qaçaq malların müsadirə edilməsi hüququnun gömrükxanalara verilməsi və müsadirənin istisna olaraq pul cəriməsi ilə əvəz olunması hallarında məhkəmədə baxılması nəzərdə tutulurdu.

Rusiya imperiyasının qüvvədə saxlanılan Gömrük Məcəlləsinin (1906-cı il) 1124, 1127-1129-cu maddələrində qaçaqmal aşkar edildiyi təqdirdə

mallara baxış keçirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün yaxın gömrük məntəqəsinə gətirilməsi tələb olunurdu. Biləsuvar gömrükxanasından başlayaraq, qərb istiqamətində Ağstafa gömrükxanasının Cəfərli-Çaxmaqlı kəndindəki ön postuna qədər ərazidə Azərbaycanın İranla sərhədində gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərmirdi. Buna görə də, İranla sərhəddə ələ keçən qaçaq malların, yük heyvanları və mal-qaranın sərhədcilər tərəfindən kimə təhvil veriləcəyi sual altında qalırdı. Maliyyə Nazirliyi vəziyyəti nəzərə alıb gömrük xidmətində işin üç istiqamətdə qurulmasını nəzərdə tuturdu:

- birincisi, xüsusi qaydalar tətbiq edilənə qədər yerli əhalinin mənafeyini nəzərə alaraq, 1918-ci ilin oktyabrın 11-də təsdiq edilmiş mal qruplarının siyahısında nəzərdə tutulan ilkin tələbat malları torpaq yollarla yalnız Gömrük rüsumları şöbəsi ilə Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin razılığı əsasında, statistik hesabatın aparılması şərti ilə sərbəst daşınmasına icazə verilə bilər.

- ikincisi, gömrük məntəqəsindən 100 verst məsafədə tutulan qaçaq mallar və sərhəd pozucuları ən yaxın şəhər və ya qəza polisində təhvil verilməlidir.

- üçüncüsü, sərhəd xəttindən qeyri-leqal yolla keçirilən mal-qara və yük heyvanları qüvvədə olan Gömrük Məcəlləsinin 1131-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Sərhəd rayonu rəisinin və ya sahibinin qərarı ilə ya satılmağa verilir, ya da müvafiq qaydaya uyğun olaraq gömrükxanada müvəqqəti saxlanılır.

Bundan əlavə, gömrük sərhədində Gömrük Məcəlləsinin pozulması və qaçaqmalçılıq faktları barəsində sərhəd mühafizəsi rəhbərliyi tərəfindən Gömrük rüsumları şöbəsinə vaxtaşırı və ətraflı məlumatlar verilməli idi.

Qaçaqmalçılıq işlərinin təhqiqatının bəzi hallarda gömrük orqanlarına təhvilini nəzərdə tutan 1115 və 1149-1152-ci maddələrində dəyişiklik edilərək qaçaqmal kimi saxlanılan yüklərin müsadirəsi ilə bağlı məsələlərin həlli gömrüyün funksiyasına daxil edildi; mal sahibinin gömrüyün ümumi yığıncağında müsadirə haqqında qəbul edilmiş qərardan iki həftə ərzində Maliyyə Nazirliyinə şikayət etmək hüququ verildi və sonuncu instansiyanın qərarı dəyişdirilə bilməzdi; gömrük ərazisi daxilində sərnişinlərə, gəmi və qatarlara gömrük baxışında aşkar edilən qaçaqmalların hərracından əldə edilən vəsaitin 20 faizinin mükafat şəklində qaçaq malı aşkar edənlərə verildi. Qaçaqmalçılıq hərəkətinə görə pul cəriməsini ödəməyən şəxslər bütün hallarda məhkəmənin qərarı ilə müvəqqəti saxlanılırdı.

Gömrük Məcəlləsinin 1067-ci maddəsində taxıl məhsullarının gizli yollarla ölkədən çıxarılması qaçaqmalçılıq hesab edilmədiyindən, bu maddənin məzmunu dəyişdirilərək «...məhkəmənin qərarı ilə təqsirkar hesab edilən şəxs barəsində malların müsadirəsindən əlavə, cərimə edilməsi və ya altı aydan bir ilə qədər həbs qəti imkan tədbirinin seçilməsi, əgər qanun

pozuntusu yerli sakin tərəfindən törədilsə, 1 ildən 5 ilədək müddətə dəniz və quru sərhədindən 50 verst aralı məsafəyə sürgün edilməsi» kimi təsbit edilməsi təklif olunurdu [75, 39-40].

Nazirlər Şurasının qərarı ilə xalça məhsullarına yeni gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsinə başlandı. Xüsusi komissiya tərəfindən müəyyən edilən gömrük qiymətləndirilməsi əsasında xalça məhsullarına tətbiq edilən rüsum xalçanın orta dəyərinin 25 faizi həcmində olmalı idi. Məsələn, gömrükdən keçirilən Mərv və Əshab mənşəli xalçalardan 12500, əfqan xalçasından 12500, Buxara xalçasından 6250, İran və Fərqanə xalçasından 3750, Təbriz xalçasından 7500, Azərbaycan və Dağıstan xalçalarından 4500, palaz və sumaxdan 2000, qiymətli xalça növlərindən 25 min, xüsusilə qiymətli xalçalara görə isə 50 min manat rüsum tutulmalı idi. Eyni zamanda, gömrük nəzarətçilərinə tapşırırdı ki, gömrük baxışından keçirilərkən mənşəyi yük bəyannaməsində düzgün göstərilməyən xalçalar müsadirə edilsin [78, 52].

1920-ci il fevralın 26-da maliyyə və gömrük rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilən xüsusi müşavirədə ölkənin iqtisadi maraqları nəzərə alınaraq gömrükdən tranzit aparılan xalça məmulatlarına tətbiq edilən gömrük haqqının artırılması məsələsi müzakirə edilmişdi. Müşavirənin qərarında qeyd olunurdu ki, «yerli istehsalat məhsul xalçaların ixracından daha çox vergi alınması bu məhsulların xarici bazara çıxarılmasına əngəl törədir».

Azərbaycanda ixracatın bu sahəsinə yüksək gömrük rüsumlarının yerli istehsalat mənfəi təsiri nəzərə alınaraq gömrük sərhədindən tranzit keçirilən xalça və xalça məmulatlarının 3 kateqoriya əsasında: 1) xüsusilə qiymətli xalça növlərinin hər puduna görə - 10 min manat; 2) digər xalça növlərinə görə - 4500 manat; 3) palaz və sumaxın hər puduna görə 2000 manat ixrac rüsumuna cəlb edilməsi təklif olunmuşdu. Bu təkliflər nəzərə alınaraq hökumətin 1920-ci il 7 fevral tarixli qərarında dəyişikliklər edilməsi üçün Maliyyə Nazirliyində «Azərbaycan ərazisindən tranzit keçirilən xalça məmulatlarına ixrac vergisinin tətbiqi haqqında» yeni qanun layihəsi hazırlanmış və Parlamentin 1920-ci il aprelin 19-da keçirilən 149-cu iclasında təsdiq edilmişdi.

1919-cu ilin fevralında Maliyyə Nazirliyində hazırlanmış «Xaricə konyak, üzüm və tut spirtinin ixrac rüsumlarının artırılması haqqında» qanun layihəsi Parlamentin büdcə komissiyasında baxılmış və Ümumrusiya Gömrük Tarifinin 27-ci maddəsinə uyğun olaraq spirtli içkilərə təyin edilən rüsumların artırılması təklif edilmişdi. Əvvəlki qaydalardan fərqli olaraq, yeni qanun layihəsində ixrac edilən spirtin qablaşdırılmasına (şüşə və ya çəlləkdə) və tündlük dərəcəsinə görə gömrük rüsumunun təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Nazirlər Şurasının 1919-cu il 6 iyun tarixli qərarı ilə qanun layihəsinin yenidən hazırlanmış mətni «Üzüm şarabı və pivədən başqa Azərbaycan hüduqlarından ixrac edilən hər növ spirt və spirtli

İçkilərdən alınan gömrük vergisinin həcmi haqqında» adı ilə Parlamentin 1919-cu il 9 oktyabr tarixli yığıncağında qəbul edilmişdi [109, 1-2].

1919-cu il avqustun 21-də «Azərbaycana idxal edilən bəzək əşyalarına aid edilən bəzi mallara müvəqqəti olaraq xüsusi Tarifin tətbiq edilməsi haqqında» qanun layihəsi hazırlanaraq Parlamentin müzakirəsinə verilmişdi. Layihədə Avropa Ticarəti üzrə Ümumrusiya Gömrük Tarifinin 37-ci maddəsində gömrük ödənişlərinin həcmünün artırılması nəzərdə tutulurdu. Bəzi bəzək əşyalarının idxalı, o cümlədən laklanmış və qızılla işlənmiş dəri məmulatları, qiymətli və yarımqiymətli daşlar, xüsusi bəzəklə ağacdan hazırlanmış əşyalar və dulmuşluq məmulatları (yaşayış binalarının bəzədilməsi üçün medalyonlar, büstlər, heykəllər və s.), süni güllər və lələklərin idxalı qadağan edilirdi [112, 1-6].

1920-ci il aprelin 12-də keçirilən 140-cı iclasda Bakı gömrükxanasının ştat siyahısına 1 müfəttiş vəzifəsinin əlavə edilməsi haqqında qanun layihəsinə 2-ci oxunuşda baxılmış və Azərbaycandan ixrac edilən mallara yeni gömrük rüsumu tətbiq edilməsi haqqında qanun layihəsi müzakirə edilmişdi. Parlamentin bəzi üzvləri layihədə göstərilən rüsumların aşağı olduğunu və büdcə gəlirlərinə mənfə təsir edəcəyini bildirərək, qanun layihəsinin bu redaksiyada qəbul edilməsinin əleyhinə çıxış etmişdilər. Müsavat partiyasının nümayəndəsi H.Ağayev isə ərzaq mallarının ixracının dayandırılmasını tələb edirdi. Buna baxmayaraq, müvəqqəti gömrük tarifləri haqqında qanun 9 fevral 1920-ci ildə, üçüncü oxunuşda qəbul edilmişdi.

Həmin qanunun icrasını təmin etmək məqsədilə 1920-ci il fevralın 18-də hökumət «Malların müvəqqəti ixrac qaydaları»nı təsdiq etdi. Həmin qərarla ixrac malları üç qrupa bölünürdü: a) ixracı qadağan edilən mallar; b) xüsusi icazə olmadan sərbəst ixrac edilən mallar və c) Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin göstərişi ilə ixrac edilən mallar.

«A» qrupuna partlayıcı maddələr, silah-sursat, qiymətli metallar, meşə-ağac məmulatları, iri buynuzlu, xırda buynuzlu, yunlu və yük heyvanları, taxıl, un və un məhsulları, şəkər və şəkər məmulatları kimi mallar daxil edilmişdi. «B» qrupuna əsasən tikinti materialları, meyvə-tərəvəz, yerli və xaricdə istehsal edilən araq və şərəblər, mineral sular, oyuncaqlar və b. mallar, «C» qrupuna isə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin tərtib etdiyi siyahıda qeyd edilən mallar aid edilmişdi. Qərarın 2-ci maddəsində nazirliyə tapşırırdı ki, pambıq, yun, ipək, dəri, neft və neft məhsulları, kürü və bəzi balıq növlərinin, həmçinin xalçaların ixrac qaydalarını hazırlayıb hökumətə təqdim etsin [104, 46-49; 211, 1920, 3 mərra, № 16].

Azərbaycan hökumətinin 1920-ci il 21 aprel tarixli yığıncağında «Xaricdən Azərbaycana idxal edilən ümumi tələbat əşyalarına daxil olmayan mallara və bəzək əşyalarına xüsusi gömrük tarifinin müvəqqəti tətbiq edilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Burada Maliyyə nazirinin təqdim

etdiyi «Xüsusi Müvəqqəti Gömrük Tarifi»nin layihəsində Azərbaycana xaricdən gətirilən bəzək əşyaları və ümumi tələbat mallarına aid olmayan əşyaların tarifləri dəyişdirildi. Nazirlər Şurasının qərarı ilə Maliyyə Nazirliyinə icazə verildi ki, qanun layihəsi Parlamentdə təsdiq edilənə qədər, yəni mayın 1-dən yeni qaydaların tətbiqinə başlansın. Bununla əlaqədar olaraq, Gömrük rüsumları şəbəsində tapşırırdı ki, təcili olaraq bütün gömrük müəssisələrinə, o cümlədən Bakı gömrükxanasına, Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə, Ticarət-Sənaye İttifaqına, Birja Komitəsinə və Sərhəd Mühafizəsi rəisinə yeni Tarifin nüsxələrinin göndərilməsini təşkil etsin [43, 182, 205].

1919-cu il martın 7-də Böyük Britaniyanın Xəzər dənizində Dəniz Nəqliyyatı İdarəsinin rəisinin Nijni Novqorod və Petrovskdan gətirilən tranzit yüklərin gömrük vergisi tutulmadan maneəsiz daşınması haqqında xahiş məktubuna Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin ünvanlandığı cavabda deyirdi: «Rusiya imperiyasının Qanunvericilik Toplusunun qüvvədə olan Gömrük Məcəlləsinə görə, Avropa mənşəli malların Cənubi Qafqaz birbaşa tranziti qadağan edilmişdir və deməli, həmin mallara vergi ödənilməlidir. İngilislərə bildirilmişdir ki, Vaşinqton Konvensiyasına əsasən, yalnız hər biri 12 funt 15 lotdan böyük olmayan kiçikölçülü poçt baratlarından gömrük vergisi tutulmur. Gömrük rüsumunun həcmi haqqında dəqiq məlumatı Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olan Gömrük İdarəsi verə bilər» [27, 8, 11].

Azərbaycan hökumətinin sərəncamına əsasən gömrük rejimi qaydaları da təkmilləşdirilirdi. Azərbaycan ərazisindən xarici ticarət müqavilələrinin şərtləri nəzərə alınmaqla tranzit yüklərin daşınmasına icazə verilməsi hüququ Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə məxsus idi. Bakı limanına daxil olan və Azərbaycanla tranzit müqaviləsi olmayan başqa ölkələrin yüklərinin daşınmasında aşağıdakı hallar nəzərdə tutulurdu:

- Bakıda gömrük və liman anbarlarında saxlanılan və burada nəqliyyat vasitəsinə yığılan tranzit yüklər ölkə ərazisindən yüklərin ümumi daşınma qaydaları əsasında göndərilir;

- əgər tranzit yüklər Bakıda yenidən digər nəqliyyat vasitəsinə yükləndiyi halda (məsələn, Ənzəlidən gələn yük Bakı limanında Petrovska gedən gəmiyə yüklənsə), həmin yüklər gömrük vergisinə cəlb edilmədən, yalnız puda görə rüsum verməklə bəyannamədə göstərilən ünvana sərbəst surətdə daşınır;

- İrana ixrac olunan mallar gömrük vergisinə cəlb olunsada, mal mübadiləsi tətbiq olunmur;

- Petrovsk, Orta Asiya və Xəzər dənizinin İran sahillərindəki digər limanlara, eyni zamanda Vladıqafqaz dəmir yolu daşımalarında mal mübadiləsi şərtlərinə əməl olunmalıdır.

Azərbaycandan tranzit keçirilən düyü yerli çəltiktəmizləyən dəyir-

manlarda təkrar emal edildikdə, gətirilmiş yükün 50, təmizlənməmiş düyünün isə 80 faizinin ölkədən çıxarılmasına icazə verilirdi. Tranzit düyünü emal edən dəyirman sahiblərinə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, əhəlinin tələbatını nəzərə alaraq Bakıda bu məhsulun zəruri ehtiyatını yaratmalıdırlar. Emal edilən düyünün 10 faizi maya dəyərinə Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyinə təhvil verməli və hər puda görə 15 manat gömrük vergisi ödənməli idi. Cümhuriyyət ərazisi daxilində sərhəd zolağından 30 verst aralı bütün növ yüklərin daşınması sərbəstdir və buna görə heç bir icazə tələb olunmurdu. Dövlət sərhədinə hər hansı bir malın 30 verstdən yaxın istiqamətdə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin icazəsi olmadan daşınması qadağan edilirdi. Daşınmasına icazə verilməyən mallar qaçaq mal kimi müsadirə olunurdu. 30 verstlik məsafə daxilində bu kateqoriyaya daxil olan yüklərin saxlanması və nəqli yerli icra orqanlarının göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Bakı şəhərindən və Biləcəri stansiyasından taxıl məhsullarının ölkə daxilində daşınması müvəqqəti olaraq qadağan edilirdi [61, 267].

AXC Parlamenti və hökumətinin gömrük işi sahəsinə aid arxiv sənədlərinin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin milli maraqlara uyğun aparılmasına yönələn hüquqi əsasların işlənilib hazırlanması qanunverici orqanın fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. Qısa müddət ərzində tətbiq edilən gömrük tarifləri ölkənin iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi. AXC-nin gömrük işi sahəsində qəbul etdiyi qanun və qərarlar milli gömrük xidmətimizin tarixində həm də ilk hüquqi sənədlər olmaqla mühüm tarixi, siyasi və elmi-metodik əhəmiyyət daşıyır.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCANIN GÖMRÜK SƏRHƏDLƏRİNİN MÜHAFİZƏSİ

4.1. Gömrük qaydalarının pozulması və qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizə

Hər bir müstəqil dövlətin gömrük ərazisinin hüdudları gömrük sərhədi ilə səciyyələnir və bu sərhəd gömrük ərazisini qonşu ölkələrin ərazisindən ayırır. Beynəlxalq hüquq qaydalarına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün ərazisi onun vahid gömrük ərazisini təşkil edirdi. Məhz bu məkan çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi inkişafa əngəl törədən geniş yayılmış qaçaq malçılıq hallarının və qeyri-qanunlu ticarətin aradan qaldırılması üçün gömrük sərhədləri etibarlı şəkildə mühafizə olunmalı idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra sərhəd mühafizə qüvvələrinin yaradılması məsələsi bütün kəskinliyi ilə qarşıda dururdu. Gənc Azərbaycan dövləti gömrük sərhədlərinin etibarlı şəkildə mühafizəsinə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və daxili bazarı qorunmasının mühüm vasitəsi kimi baxırdı. Arxiv sənədlərinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin fəaliyyətində sərhəd mühafizəsi məsələləri iqtisadi müstəqilliyin əldə edilməsi, xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrin milli maraqlar əsasında qurulması ilə bir sırada duran prioritet istiqamətlərdən olmuşdur [4, 136-148; 178, 24].

İlk növbədə, ölkənin bütün quru sərhədlərindəki keçidlərdən və Xəzər dənizi vasitəsi ilə son dərəcə zəruri kütləvi istehlak mallarının və strateji xammalın talanıb xaricə daşınması hallarının kütləvi şəkildə alınması sərhəd nəzarəti orqanının yaradılmasını zəruri edən əsas səbəblərdən idi. Məhz buna görə də milli dövlət quruculuğunun ilk günlərdən başlayaraq, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması və strateji malların kənara çıxarılmasının, bir sözlə, ölkənin talan edilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Çünki ölkənin qərb və cənub-qərb sərhədlərində ərzaq mallarının qaçaqmalçılığı geniş vüsət almışdı. Yaranmış vəziyyət ən ciddi tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Azərbaycana qarşı ərzi iddiaları irəli sürən və müharibə aparan Ermənistan qeyri-qanuni yolla ərzaq malları və on min pudlarla neft məhsulları daşıyırdı. Ölkə hüdudlarından pambıq, taxıl, tütün, heyvandarlıq məhsulları

və digər strateji ərzaq məhsullarının nəzarətsiz ixrac edilməsi daxili bazarın məhdudlaşmasına, daha doğrusu, əhəlinin təminatına mənfi təsir göstərirdi.

1918-ci il iyulun 1-də Ərzaq naziri A.b.Aşurov Daxili İşlər nazirinə göndərdiyi təcili məktubda yazırdı ki, qaçaqmalçılığa qarşı görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq sərhəddən ərzaq məhsullarının daşınması kütləvi xarakter almaqdadır. Məktubda Kür çayı üzərindəki Qırmızı körpüdə 5, Saloğlu, Şıxlı, Qıraqqəsəmən kəndlərindəki məntəqələrin hər birində 6 nəfər qoruyucu olmaqla, sərhəd mühafizəsi dəstəsinin yaradılması, Poylu stansiyasındakı mühafizə dəstəsinin 15 nəfərə çatdırılması xahiş olunurdu [16, 4].

Gömrük nəzarətinin daha səmərəli olması gömrük sərhədlərinin etibarlı mühafizəsinin təşkilindən birbaşa asılı idi. Bütün bunlar dövlət quruculuğu prosesində mühüm yerlərdən birini tutan maliyyə və gömrük nəzarətini gücləndirmək və onun tərkibində qaçaqmalçılığa qarşı daha operativ mübarizə apara bilən müvafiq güc strukturunun yaradılmasını zəruri edirdi. Düzdür, hökumət qurumlarında Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin gömrük baxımından mühafizəsinin təşkili haqqında təşəbbüslər 1918-ci ilin oktyabr ayından irəli sürülməkdə idi. İlk dəfə olaraq, Maliyyə naziri M.H.Hacinskinin rəhbərliyi ilə hazırlanmış qanun layihəsində gömrük sərhədinin mühafizəsinin keçmiş Rusiya imperiyasında 1893-cü ildən 1917-ci ilə qədər mövcud olmuş sistemə uyğun və maliyyə nəzarətinin təcəlliyində fəaliyyət göstərən bir qurum olmasına üstünlük verilirdi. Həmin struktura görə, Maliyyə nazirliyinin nəzdində Gömrük rüsumları departamenti ilə yanaşı müstəqil Sərhəd mühafizəsi şöbəsi fəaliyyət göstərirdi [23, 87].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd xətti şimalda Dağıstanla sərhəd çayı və Şimali Qafqaz sıra dağları boyunca uzanırdı, qərbdə Gürcüstanla - Borçalı ilə Qazax mahalları arasındakı sərhəd xətti istisna olmaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinə təqribən uyğun gəlirdi. Ermənistanla sərhəd Göycə gölüne qədər cənuba doğru uzanırdı, Göycə gölünün tən ortasından keçir, Basarkeçər və Zəngəzurda daxil olmaqla Baş Nəraşenin qərbində Osmanlı dövlətinin sərhədinə çıxırdı. Borçalı, Qarayazı və Sığnaq mahalları, Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazi (8,7 min kvadrat kilometr) mübahisəli zona kimi qalırdı. Bundan əlavə, İrəvan, Eçmiədzin, Sürməli və Yeni Bəyazid mahallarına daxil ərazilərin müəyyən hissələri (7,9 min kvadrat kilometr) Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazilər hesab edilirdi.

Mübahisəli ərazilərdə gömrük məntəqələrinin təşkili və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işində qeyri-müəyyən vəziyyət yaranmışdı. Sərhədlərin mühafizəsi məsələsi Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin iqtisadi, siyasi, diplomatik və hərbi sahədə fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. Hərbi, polis və maliyyə qurumları ilk aylardan başlayaraq öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu vəzifələrin həllində iştirak edirdilər. Maliyyə

Nazirliyi qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə aparmağa cavabdeh olan bir qurumun strukturu və ştat cədvəlinin, maliyyə təminatı və hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərin həlli ilə ciddi məşğul olur, bununla da ölkənin müdafiəsinin təşkili sahəsində əsas güc strukturlarının - Hərbi və Daxili İşlər nazirliklərinə yardım edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Dövlət Müfəttişliyinin 1919-cu ilin yanvar ayına olan hesabatında ölkənin gömrük sərhədləri mühafizə olunmadığından qaçaqmalçılıq hallarının geniş yayıldığı göstərilirdi. Acınacaqlı hal bu idi ki, həmin dövrə qədər gömrük nəzarətçiləri tərəfindən heç bir qaçaqmalçılıq faktı qeydə alınmamışdı. Çünki gömrükxanaların şəxsi heyətin nəzarət funksiyalarını yalnız gömrük buraxılış məntəqələrində həyata keçirir, əsas qaçaqmalçılıq yolları və keçidləri, demək olar ki, nəzarətsiz qalırdı. Bütün bu hallar daxili bazarda sabitliyi pozur, ərzaq və kütləvi istehlak mallarının qiymətlərinin süni surətdə artmasına və digər mənfi hallara gətirib çıxarırdı.

1919-cu ilin yanvar-mart aylarında sərhəd mühafizəsinin yaradılması ilə bağlı təkliflər Nazirlər Şurasının yığıncaqlarında ayrı-ayrı dövlət orqanlarının iştirakı ilə dəfələrlə müzakirə olunmuşdu. Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsi 27 fevral 1919-cu il tarixli məktubla bütün quberniya başçılarına müraciət edərək onların iştirakı ilə əsas qaçaqmalçılıq yollarının kəşfiyyatı və qeyri-legal ticarətin qaynaqlandığı əlverişli yerlərin daha öncədən təyin edilməsini və sərhəd postlarının bu məntəqələrdə yerləşdirilməsini vacib saydığını bildirdi. Məktubda sərhəd dəstələri kontingentinin say tərkibi, məntəqələr üçün mövcud tikililərin ayrılması, müvafiq binalar olmayan yerlərdə tikiləcək obyektlərə sərf olunacaq vəsait və yerli əhalidən cəlb olunacaq sərhəd qoruyucularının əmək haqqının həcmi, minik atları və silahlarla, ərzaq və fərqləndirici nişanlarla təmin edilməsinin birgə araşdırılması xahiş edilirdi.

Qaçaq malçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və sərhəd mühafizəsinin təşkili məsələləri Parlament səviyyəsində müzakirə edilərkən, Nazirlər Şurasının sədri və Maliyyə naziri dəfələrlə Parlamentə dəvət olunmuşdu. Qanun layihəsinin Parlamentə təqdim edilmək üçün hazırlanması və müzakirəsi sahəsində Maliyyə Nazirliyi ilə Nazirlər Şurası arasında sıx əlaqə yaradılmışdı.

Azərbaycan hökumətinin 10 mart 1919-cu il tarixli yığıncağında Nazirlər Şurası sədrinin sərhəd mühafizəsinin yaradılması haqqında məruzəsi dinlənilmiş və müvafiq layihənin işlənilməsi üçün hazırlanması Maliyyə nazirliyinə həvalə olunmuşdu. Sərhəd mühafizəsi sahəsində vəzifələrin adı çəkilən quruma həvalə edilməsi qərarı qəbul edilərkən real vəziyyət və ondan əvvəl görülmüş bir sıra işlər nəzərə alınmışdı. Qaçaqmalçılıq və qanunsuz ticarətin getdikcə geniş miqyas alması və qanunsuz ticarət dövriyyəsi ilə yalnız ölkə sərhədlərində deyil, həm də ölkə daxilində mübarizə aparmaq

zərurətindən irəli gəlirdi. Xüsusilə qərb və cənub-qərb sərhədlərində ərzaq mallarının qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınması dözülməz xarakter almışdı. Azərbaycanla düşmənçilik və ərazi iddiası mövqeyində duran Ermənistanla on min pudlarla neft məhsullarının ötürülməsi də bu qəbildən idi.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il avqustun 14-də keçirilən 65-ci iclasında sərhədin qorunmasına cavabdeh olan dövlət strukturunun yaradılması haqqında qanun layihəsi müzakirə edildikdə bəzi millət vəkillərinin müxalif fikirləri səslənmişdi. Məruzəçi R.b.Ağabəyovun təqdim etdiyi qanun layihəsinə münasibətdə ayrı-ayrı nitqlərdəki müxtəlif yanaşma və təkliflər aydın sezilirdi. Bəziləri bu məsələyə dövlətçilik mövqeyindən yanaşmayaraq müxtəlif fikir ayrılıqları yaradırdılar. Məsələn, H.K.Saniyev maliyyə xərclərini əsas götürərək, ayrıca qurumun yaradılması əleyhinə idi: *«Buqanun layihəsilə təklif olunur ki, min nəfərə yavuş bir böyük maliyyə nəzarəti ixtiyarında olsun. Gömrükxanaları mühafizə etsin. Böyük bir xərcdir ki, neçə milyonlara çatır. Bu qədər xərc ilə əmələ gələn qüvvə necə ki, lazımdır, sərhədi saxlaya bilməyəcəkdir. Gənə kantraband gedəcək. Biz öylə bilirik ki, hər uyezd naçalniki ixtiyarında olan milisi ya bu bölüyün işini görə bilər».*

Parlament üzvü Rəhim Vəkilovun nitqində tamamilə əks mövqə nümayiş etdirilirdi: *«Əvvəla sosialist yoldaşlar ilə bizim aramızda bu məsələ düz deyildir. Necə ki, sərhədi mühafizə tərəfdarı deyillər, amma iş oradadır ki, bu məsələ hələlik spekyasiyanın önünü almaq üçündür. Mən güman eləmirəm ki, bundan pis nəticə olsun ... Əhməd bəy deyir ki, bunun nə qədər xərci və xeyri olacaq, bilinmir. Biz bununla (poşlini) deyil malımızın başqa yerə getməsinə qoymayacağıq. Heç bir mədaxili olmasa da istəyirik ki, başqa yerlərə getməsin. İstəmədiyimiz mallar getsin. Ona görə də mən bu məsələdə məruzədə olduğu kimi olmasının tərəfdarıyam.*

Bir də bu 992 adam olur ki, bir polk olur. İndi lazım gəlsə hər bə də gedə bilər. Bu özü də bir qüvvədir». Parlament müzakirələrində sərhəd mühafizə dəstələrinin dislokasiyası, say tərkibi, şəxsi heyətin tərkibində hərbi rütbə daşıyanlarla mülki əməkdaşların say nisbəti, hərbi intizam məsələləri və s. ciddi müzakirə edilir, müxtəlif təkliflər səslənirdi.

Müzakirələrdə iştirak edən əksər Parlament və hökumət üzvləri sərhəd mühafizəsinin xidməti funksiyalarının nəzərə alınaraq, qurumun Hərbi Nazirliyin yaxud da, Maliyyə Nazirliyinin tərkibində qalmasını daha düzgün hesab edirdilər. Rəhim bəy Vəkilov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Qara bəy Qarabəyov sərhəd mühafizəsinin Hərbi Nazirliyin tabeliyinə verilməsini, digərləri isə, o cümlədən R.b.Ağabəyov və M.b.Əfəndizadə sərhəd mühafizəsinin qanun layihəsində nəzərdə tutulduğu kimi, Maliyyə Nazirliyinin tərkibində qalmasını düzgün hesab edirdi. Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşunda «Əhrar» fraksiyasının nümayəndəsi qanun layihəsinin 3-cü maddəsinə belə bir dəyişiklik edilməsini təklif etmişdi: *«Böyük nə daxiliyyə, nə*

maliyyə nəzarətində olmayıb hərbiyə nəzarətində verilməlidir». Bu müzakirədə Məmməd Əmin Rəsulzadənin sərhəd mühafizəsi ilə gömrük nəzarətinin bir qurumda birləşdirilməsinin tərəfdarı olduğunu görürük: *«Bu məsələnin lehinə də, əleyhinə də söz söyləmək mümkündür. Hərbiyə nəzarətində verilməsinin lehinə onu demək olar ki, hüduqlarımızı müdafiə etmək hərbiyyə nazirinə mütəlliq bir məsələ olduğu üçün bu da ona verilməlidir. İlk nəzərdə bu müvafiq görünür. Fəqət hüduq mühafizəsi başqa bir əsgər olacaqdır... Xalq quldurlardan mühafizə etmək üçün əsgər lazımdır kimi kontrabandanı qorumaq üçün bu təşkilat lazımdır... Əvvəl mal mübadiləsi yox ikən, ticarət yolunda ikən, kontrabanda çox olduğu halda böylə bir hüduq-əsgəri təşkilatına lüzum görülmüş idi. Şimdi isə hər şey ciğirindən çıxdığı halda, bu məsələni də hərbiyə nəzarətinin üzərinə buraxsanız o zaman vəzifəsi ancaq vətən müdafiəsi məqsədi-müqəddəs ikən, onu bir kontrabanda və daxili quldurlarla uğraşmağa alışırdasınız, onun əsgəri şərəfini təhqir etmiş olursunuz. Əsgərin vəzifəsi istiqlalıyyəti müdafiə etməkdir. Bunu təqrir etməli, yoxsa şərəfinə müğayir qaçaqçılıq bu kimi şeylərə onu sövq etmək, şərəfi əsgəriyyəni ixlal edər»*[7, 945-957].

Sonralar, daha doğrusu, Parlamentin noyabrın 27-də keçirilən növbəti yığıncağında Maliyyə naziri Ə.b.Həsənov demişdi: *«Biz bu barədə bir layihə düzəltdik, gördük ki, sərhədi saxlamaq üçün 80 milyon xərc lazımdır. Vəhalinki tamojnadən 18 milyon gəlir gözlənilirdi. Ola bilməzdi ki, gəlirdən artıq olan xərcə razı olaq. Bu barədə təzə layihə düzəldib sizə verdik, siz də qəbul edəsiniz, bunun isə 8-9 milyon xərci vardır. Demək olar ki, noyabrın 1-dən hər yerdə adamımız vardır. Düzdür demək olmaz ki, hər şey keçməyir, 1-5 faiz də qaçırılmayıb. Ancaq mən deyə bilərəm ki, qabaqkılərdən sərhədimiz bərkidir. Həmişə atışma olur, mal tutulur»*[8, 547].

Bundan əlavə, Azərbaycan hökumətinin 28 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə İranla sərhəddə yerləşən Cavad qəzasında da qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işini daha da gücləndirmək üçün Daxili işlər nazirliyinin tabeliyində 200 nəfərlik xüsusi sərhəd mühafizə dəstəsinin də yaradılması zəruri sayıldı. Bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 602,4 min manat vəsait ayrıldı. Hər iki dövlət qurumu bu layihənin həyata keçirilməsi üçün qaza və quberniyalarda hazırlıq işləri aparırdı [47, 47].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Sərhəd Mühafizəsinin strukturu və xərclər smetasının bir layihəsi də 1912-ci ildə Rusiya sərhəd mühafizəsinin Bakı briqadasının komandiri olmuş polkovnik Maqnuş Rudolfovici fonder Osten-Saken tərəfindən tərtib edilmişdi. Həmin layihə əsasən Qafqazda müstəqilliyə qədər mövcud olmuş sərhəd xidmətinin nümunəsində hazırlanmışdı. Hökumətin 14 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə baron Osten-Saken müqavilə öhdəliyini yerinə yetirdiyinə görə ona 6 min manat mükafat da verilmişdi. Lakin tərtib edilən smeta xərcləri hərbi və maliyyə mütəxəssislərinin rəyinə

görə xeyli yüksək olduğundan ölkənin maliyyə imkanlarına uyğun deyildi. Maliyyə nazirliyinin rəhbərliyi sərhəd xidmətinin yaradılmasına büdcədən ayrılacaq vəsaitin həcmnin mümkün qədər azaldılması tərəfdarı idi [47, 72].

Bu layihə 23 may 1919-cu ildə Nazirlər Şurasında müzakirə olunduqdan sonra Parlamentin müvafiq komissiyasına təqdim olundu. Parlament «Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük münasibətlərini tənzimləmək üçün sərhəd mühafizəsinin təşkil edilməsi haqqında» 1919-cu il 18 avqust tarixli qanunla 8 maddədən ibarət yeni güc strukturunun yaradılmasını rəsmiləşdirdi [112, 1-5].

Maliyyə naziri Nazirlər Şurasına ünvanlanmış «Azərbaycan Cümhuriyyətində sərhəd mühafizəsinin yaradılması haqqında» 1919-cu il 5 iyun tarixli izahatında göstərirdi ki, gömrük gəlirləri cəmi 18 mln. manat olduğu halda, bu strukturun formalaşmasına birinci il ərzində təqribən 80 mln., sonrakı dövrlərdə isə hər il 50 mln. manat olmaqla vəsait ayrılmasını düzgün qərar hesab etmir. Bunun əvəzində, sərhədin qorunması daha az vəsait sərf etməklə, sadələşdirilmiş idarəetmə və çevik alternativ nəzarət strukturunun yaradılması təklif olunurdu. Nazir yeni layihənin əsas xüsusiyyətini bəhsə başa gələn idarəetmə aparatından imtina edilməsində, daha çevik və qaçaqmalçılığa qarşı daha səmərəli mübarizə apara biləcək qurumun yaradılmasında görürdü. Məqsəd əsas ticarət yollarında, qaçaqmalçılıq hallarının geniş yayıldığı məntəqələrdə və qaçaqmalçılıq yollarının kəsişdiyi ərazilərdə gömrük və sərhəd mühafizəsinin müşahidə və buraxılış məntəqələrinin yaradılması, dəmir yolu xətti boyu stansiya nəzarətçilərinin (agentlərinin) vasitəsilə yüklərin yığılıb-boşaldılmasına operativ nəzarətin təşkili, Xəzərin sahilboyu ərazilərində və Bakı buxtasında gəmi heyəti və brandfaktın köməyi ilə sahilə yaxın ərazilərə xüsusi nəzarətin təşkili idi. Gəncə, Zaqatala və Bakı quberniyaları Müvəqqəti general-qubernatorluğun Şuşa, Cavad, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında yerli hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə sərhəd mühafizə məntəqələrinin yaradılması bu layihənin daha tez və ucuz başa gəlməsinə səbəb ola bilərdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətində sərhəd mühafizəsinin təşəkkülü tarixini araşdıran Lətif Babayev yuxarıda adı çəkilən qanunda göstərilən «gömrük işinə münasibətdə» ifadəsini (*əslində «gömrük baxımından» olmalıdır – R.Q.*) şərh edərkən qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Digər tərəfdən, bir mənalı surətdə qəbul etmək lazımdır ki, AXC dövründə sərhəd mühafizəsinin əsas funksiyası bilavasitə gömrük xidməti ilə bərabər dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin müdafiə edilməsi olmuşdur [141, 85-86].

Əslində, sərhəd mühafizəsi Rusiya imperiyası zamanında da idarəçilik baxımından Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində olmaqla yanaşı, əsas funksiyası iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə aparmaq idi. Məsələn, Rusiya imperiyasının Maliyyə naziri eyni

zamanda sərhəd xidmətinin şefi sayılırdı. Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində sərhəd xidməti məhz Rusiya nümunəsində yaradılmış və oxşar vəzifələri həyata keçirmişdir. Sərhəd mühafizəsinin yaradılması haqqında qanunun 8-ci maddəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti sərhəd xidməti qulluqçularının vəzifə səlahiyyətləri keçmiş Rusiya imperiyasının Gömrük Nizamnaməsinin müvafiq maddələri və Rusiya Maliyyə nazirinin 7 dekabr 1912-ci il tarixli təlimatı ilə müəyyən olunurdu [207; 245, 1991, № 7-8; 255, 1946, №3].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu il iyun ayının 23-də qəbul etdiyi qanuna əsasən bu işlərlə Maliyyə Nazirliyinin qurumları məşğul olmalı idi. Qeyd edildiyi kimi, həmin qanuna əsasən Gömrük hissəsi adlandırılan qurum ləğv edilmiş, onun səlahiyyətləri Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində yaradılmış gömrük rüsumları şöbəsinə verilmişdi.

Parlamentdə 3-cü oxunuşdan sonra qəbul edilmiş həmin qanunla ölkə ərazisində qeyri-legal ticarətin və qaçaqmalçılığın qarşısının alınması və bütövlükdə ölkədə sərhəd mühafizəsi sahəsində bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürən vahid qurumun formalaşdırılması üçün hüquqi əsas yaradıldı. Qanunun 1-ci və 2-ci maddələrində sərhəd mühafizəsinin yaradılmasının səbəbləri, sərhəd postlarının sayı və tərkibi, sərhəd rayonları, sərhədçilər tərəfindən həyata keçiriləcək vəzifələr müəyyən edilmişdi. Qanuna əsasən, sərhədboyu ərazilərdə yerləşməklə 99 gömrük sərhədini mühafizə postlarının yaradılması, yerli əhalinin etibarlı nümayəndələrini cəlb etməklə (şəxsi silah və minik atları ilə) cəmi 992 nəfər sərhəd qoruyucusundan ibarət xidmətin təşkili nəzərdə tutulurdu ki, bunlardan 332 nəfəri atlı dəstələrin tərkibinə daxil edilirdi. Sərhəd xidmətinin yerli idarəetmə strukturuna Zaqatala, Gəncə, Bakı quberniyaları və Müvəqqəti general qubernatorluğun Cavanşir, Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları daxil edilirdi. Qanunun 2-ci maddəsinə olan əlavədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhəd xidmətinin rəhbər heyətinin sayı və ayrılan maliyyə vəsaiti ştat cədvəlində nəzərdə tutulurdu.

Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, sərhəd xidməti zabit heyətinin ştat cədvəlində 30 nəfər (əmək haqqı fondu əlavələrlə birlikdə 599,5 min manat), Maliyyə nazirliyinin Sərhəd mühafizəsi şöbəsində 9 nəfər məmur (əmək haqqı fondu 102 min manat) nəzərdə tutulurdu. Dövlət müəssisələri qulluqçularının əmək haqlarının artırılması və tənzimlənməsi haqqında Qanunun I Bölməsinə olan 2-ci əlavədə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlət qulluqçularının vahid tarif cədvəlinə əsasən sərhəd mühafizəsi şöbəsi rəisinin aylıq əmək haqqı 4000 manat ilə (V dərəcə), quberniya sərhəd xidməti rəislərinin aylıq əmək haqları 8-ci (3200 manat), dəstə komandirlərinin əmək haqları 13-cü dərəcə ilə (2100 manat) ödənilirdi. Kiçik dövlət qulluqçuları kateqoriyasına daxil edilən sərhəd keşikçilərinin aylıq məvacibi isə müvafiq olaraq 1500 manat (I dərəcə) və 1300 manat (III dərəcə) həcmində idi.

Cədvəl 4.1

Sərhəd mühafizəsinin ştat cədvəli

№	Vəzifənin adı	Heyətin sayı	İllik məsrəf (manat)	
			1 nəfərə	Bütün heyətə
1.	Sərhəd mühafizəsi rayonu rəisləri (quberniyanın adı)	5	16800	84000
	- xidməti ezamiyyətlər üçün xərclər		3600	18000
	- dəftərxana və digər xərclər		1000	5000
2.	Sərhəd mühafizəsi dəstə komandirləri	25	15600	390000
	- təhkim edilmiş minik atlarına ayrılan xərclər		3600	90000
	- dəftərxana və nəzərdə tutulmayan xərclər		500	12500
Cəmi		30	41100	599500

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 34, v. 140.

Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən sərhəd mühafizəsi gömrük nəzarəti əməkdaşlarının fəaliyyətini daha sıx əlaqələndirmək, yeni yaradılmış bu orqana mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyi həyata keçirmək üçün Maliyyə Nazirliyinin tərkibində sərhəd mühafizəsi şöbəsi də yaradılırdı. Qanunun bu maddəyə olan əlavəsində şöbənin ştat cədvəli aşağıdakı kimi idi:

Cədvəl 4.2

№	Vəzifənin adı	Heyətin sayı	İllik məsrəf (manat)	
			1 nəfərə	Bütün heyətə
1	Şöbə rəisi	1	20000	20000
2	Dəftərxana müdiri	1	16800	16800
3	Dəftərxana müdirinin köməkçisi	2	13200	26400
4	Kargüzar	3	9000	27000
5	Kuryer	2	6000	12000
Cəmi		9	65000	102200

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 34, v. 141.

Hökumət ilk vaxtlar gömrük sərhədləri boyu yeni postların tikilməsi, mövcud binaların təmiri və avadanlıqlarla təchizinə dövlət büdcəsindən 518 min manat, icarə və kommunal xərclərə 158 min manat vəsait ayırdı.

Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən Sərhəd mühafizəsinin saxlanması üçün dövlət büdcəsindən iyulun 1-dən başlayaraq vəsait ayrılması nəzərdə tutulurdu. Yeni strukturun 1919-cu il üçün ayrılan əmək haqqı fondu 5114850 manat həcmində olmalı idi. 7-ci maddəyə əsasən dövlət qulluqçularının əmək haqqına 1919-cu il 12 may tarixli qanunla edilən əlavələr sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyətinə də (muzdlu mühafizəçilər istisna olmaqla) şamil edilirdi. Sərhəd mühafizəsi xidməti gömrük xidməti ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləməli və dövlət maraqlarını təmin etməli idi. Əslində, sərhəd qoruyucuları (keşikçilər) könüllü olaraq özlərinə məxsus silahdan, geyimdən və atlardan xidmət zamanı istifadə edirdilər.

Hərbi Nazirliyin 1919-cu il 8 oktyabr tarixli 95 sayılı əmrində göstərilirdi ki, «Parlamentin bu il 23 iyunda qəbul etdiyi qanunla Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində gömrük yığımları şöbəsi yaradılmış və eyni vaxtda ayrıca fəaliyyət göstərən gömrük idarəsi ləğv edilmişdir» [140, 182].

Eyni zamanda adı çəkilən məsələnin həllinə qədər Muğan ərazisində, Azərbaycanın qonşu İranla sərhədinin mühafizəsi üçün Daxili İşlər Nazirliyinin 200 nəfərdən ibarət atlı mühafizə dəstəsi təşkil edildi [50, 84].

Lənkəran qəzasındakı Perevalnı postundan Cavad qəzasının sərhədində qədər ərazidə 1919-cu il sentyabrın 3-dən etibarən 26 nəfərdən ibarət sahil mühafizə dəstəsi keşik çəkirdi [75, 229].

Maliyyə nazirliyinin hazırladığı struktura əsasən sərhəd postlarının Azərbaycanın quru sərhədləri boyu dislokasiyası aşağıda göstəriləyi kimi olmalı idi: 1) Zaqatala quberniyasında 12 post və 102 qoruyucu; 2) Gəncə quberniyasında 28 post və 280 qoruyucu; 3) Müvəqqəti general qubernatorluğun Cavanşir, Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında 18 post və 180 qoruyucu; 4) Bakı quberniyasında (Lənkəran qəzasından başqa) 20 post və 220 qoruyucu və 5) qaçaqmalçılığın xüsusilə geniş yayıldığı Lənkəran qəzasında 21 postda 210 qoruyucu. Bundan əlavə, adı çəkilən ərazidə sərhəd xidmətinin strukturu tam formalaşana qədər Salyan və Petropavlovskda 2 müvəqqəti postun yaradılması qərara alınmışdı. Beləliklə, ölkənin ümumi uzunluğu təxminən 1300 verst (1 verst 1,06 km) quru və 560 verstə çatan dəniz sərhədinin mühafizəsi işinə başlanıldı. Lakin sərhədin hər vestinə düşən orta sıxlıq kifayətləndirici deyildi. Halbuki, 1917-ci ilə qədər mövcud olmuş Rusiya sərhəd xidmətində İranla sərhədin hər verstinə orta hesabla 2 mühafizəçi düşürdü [50, 338].

Yerli icra orqanlarının təqdimatı ilə gömrük işində səriştəsi olan şəxslərin muzdlu əsaslarla sərhəd mühafizəsi işlərinə cəlbinə xüsusi əhəmiyyət verilmirdi. Bu işə cəlb edilən və şəxsi minik atları və silahları ilə ayrı-ayrı dəstələrə bölünən sərhəd qoruyucularına bir nəfər başçı təyin edilirdi. Yerli əhali içərisindən bu işə cəlb olunanlara xüsusi geyim forması verilmədiyindən, fərqləndirici poqonlarla və silahla (şəxsi silahları olmadığı

təqdirdə) təchiz olunurdular. Atlı və piyada qoruyucuların sayı sərhəd postun yerləşdiyi ərazinin relyefinə görə müəyyənləşdirilirdi. Bir-birindən 20 verst məsafədə, düzənlik ərazidə yerləşən postlarda dağlıq ərazilərdən fərqli olaraq daha çox atlı qoruyucular yerləşdirilir, sərhəd postlarının və qoruyucuların sayı əməliyyat şəraitindən asılı olaraq dəyişirdi.

Maliyyə Nazirliyi strukturundakı gömrük və sərhəd mühafizəsi şöbələrinə ümumi rəhbərliyi Maliyyə Nazirliyi Dəftərxanasının rəisi, hökumət üzvü A.P.Lebed həyata keçirirdi. Gömrük şöbəsinin rəisi A.T.Qolovan, sərhəd mühafizəsinin rəisi vəzifələrinə rotmistr Mikayıl İsgəndəroviç Talkovski təyin edilmişdi. 1919-cu il sentyabrın 29-da keçirilən yığıncaqda ölkənin cənub sərhədində əməliyyat şəraiti haqqında məruzə dinlənilmişdi. Nazirlər Şurası sədrinin təklifi ilə təcili olaraq İranla sərhəddə sərhəd mühafizəsinin yaradılması Maliyyə Nazirliyinə tapşırıldı. Maliyyə nazirinin müvafiq əmrləri ilə qısa müddət ərzində sərhəd mühafizəsinin kadr heyəti üzrə yeni təyinatlar aparıldı. Sərhəd dəstələrinə təcrübəli mütəxəssislər cəlb edilirdi. Məsələn, rotmistr V.Skripko Bakı sərhəd rayonunun rəisi, ştabkapitan Həbib bəy Rəsulbəyov Lənkəran sərhəd rayonunun rəisi, polkovnik Çeslav Ramişevski Gəncə quberniyası üzrə sərhəd mühafizəsinin rəisi, poruçik Labazanov Zaqatala sərhəd rayonu rəisi təyin edildilər. Praporşik Qazıməhəmməd Esiyev-Toçiyev Maliyyə nazirinin 19 oktyabr 1919-cu il tarixli 134 sayılı əmri ilə Müvəqqəti general qubernatorluğun Sərhəd rayonunun rəisi, eyni zamanda Ordubad dəstəsinin komandiri, podpolkovnik Qunduxov isə Qazax dəstəsinin komandiri təyin edilmişdi.

Azərbaycanlıların sərhəd xidmətinə cəlb edilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Məsələn, Dadaş bəy Qulubəyov (Qızılburun dəstəsi), Ağababa Əbiyev (Abşeron dəstəsi), Poruçik Xıdırbəyov (Bakı dəstəsi), Məmməd Ələsgərov (Lənkəran dəstəsi), Hüseyn Ramazanov (Astara dəstəsi), Məlik-hüseyn Bayramov (Giləzi dəstəsi), podporuçik Şaburov (Aruz dəstəsi), Cahangir Təmrəzov (Biləsuvar dəstəsi), podyasavul Mirəhməd xan Talışxanov (Qaradul dəstəsi), Məmməd bəy Adıgözəlbəyov (Aslandüz dəstəsi), praporşik Rastovski (Maralyan dəstəsi), Möhsün Məmmədoğlu (Bulqan dəstəsi), poruçik Sübhanqulov (Gədəbəy dəstəsi), Abdulla bəy Qayıbov (Poylu dəstəsi), praporşik Əhmədəli Əsgərov (Muğanlı dəstəsi), Vahid bəy Həsənov (Ulqançay dəstəsi), praporşik Mustafazadə (Mazımçay dəstəsi) və Osmanlı dövlətində sərhəd xidmətinin keçmiş zabiti olmuş Surxay bəy Sultanov (Bartaz sərhəd dəstəsi) 19 oktyabr 1919-cu il tarixli əmrlə dəstə komandiri təyin edilmişdilər. Daha sonrakı müddət ərzində şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla kiçik və orta zabıt heyətinə məxsus onlarla azərbaycanlı sərhəd mühafizəsinə cəlb edildi [37, 71, 71^{ax}, 74, 74^{ax}, 75-77].

Bu tədbirlərə baxmayaraq, sərhəd mühafizə dəstələrinin şəxsi heyətinin təcrübəli kadrlarla təmin edilməsində çətinliklər də mövcud idi. Höku-

mət bu məqsədlə Azərbaycan və rus dillərini sərbəst bilən və yerli şəraitə bələd olan zabıt və ya mülki şəxslərin xidmətə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Bu məqsədlə rəsmi qəzətlərdə arzu edənlərin, xüsusilə keçmiş zabıtları sərhəd xidməti qulluğuna çağıran elanlar dərc edilirdi [201, 1919, 21 абря, № 176].

Qonşu respublikalarla (Gürcüstan və Ermənistan) dövlət sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılırdı. Lakin sonuncu ilə tez-tez baş verən silahlı münaqişələr sərhəd mühafizəsi postlarının həmişə ərazilərdə dislokasiyasını tam formalaşdırmağa imkan vermirdi. Bunu nəzərə alaraq, Gəncə sərhəd rayonunun rəisi polkovnik Ç.Ramişevski 18 oktyabr 1919-cu ildə təcili olaraq Bakıya çağırılmış, ona sərhəd ərazisinin xüsusiyyətləri və mövcud şəraiti haqqında məruzə hazırlamaq tapşırılmışdı. Bu məqsədlə onun sərəncamına 3 nəfər zabıt verilmişdi.

Maliyyə nazirliyinin Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin 30 oktyabr 1919-cu il tarixli raportundan məlum olur ki, qısa müddət ərzində Bakı sərhəd rayonu üzrə 3 sərhəd dəstəsini (Qızılburun, Abşeron və Bakı) əhatə edən 13 sərhəd postu (Giləzi, Yalama, Xudat, Zığ, Buzovna, Yaşma və s.) fəaliyyətə başlamış, 1 sərhəd dəstəsi və 7 sərhəd postunun tezliklə açılması üçün hazırlıq işləri görülmüşdü. Gəncə sərhəd rayonunda, açılması xüsusi əhəmiyyət daşıyan 6 sərhəd dəstəsi və 28 postdan qısa müddət ərzində 5 dəstə və 20 post yaradılmışdı. Müvəqqəti general qubernatorluq üzrə 4 sərhəd dəstəsi və 10 post açılmışdı. Bu ərazidə Aslandüz, Maralyan, Xudafərin, Bartaz, Mincivan, Şərəfan, Ordubad, Əylis və Əli Dərəsi gömrük postları qaçaqmalçılara qarşı mübarizədə əsas strateji nöqtələrdən sayılırdı. Lənkəran sərhəd rayonu üzrə yaradılması nəzərdə tutulan 5 sərhəd dəstəsindən 4-ü (Astara, Kilvəz, Aruz, Biləsuvar), 22 postdan 17-si (Astara, Şah-Ağac, Ərdəbil, Osmankənd, Marayurd, Şirinsu və s.) fəaliyyətə başlamışdı. Zaqatala sərhəd rayonu üzrə nəzərdə tutulan 4 sərhəd dəstəsi (Padar, Çardaxlı, Lələli və Hirkan) və 12 postun (Padar, Mazımçay, Soyuqçay, Çardaxlı, Bostan-Binə, Muğanlı və s.) təşkili 1919-cu il oktyabrın 24-nə qədər tamamilə başa çatdırılmışdı.

Sərhəd xidmətinin fəaliyyətində ən mühüm istiqamətlərdən biri dövlət suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qəsd edən müxtəlif pozucu qüvvələrə və quldur dəstələrinə qarşı mübarizə olmuşdur. Qeyd etmək olar ki, gömrük sərhədini mühafizəsi işi bir çox hallarda quldur dəstələri və sərhəd pozucuları ilə silahlı qarşıdurmalara gətirib çıxarırdı. Ölkənin cənub bölgəsindəki siyasi durum sərhədlərin mühafizəsinə daha böyük səy və canlı qüvvənin cəlbini tələb edirdi. Muğanda və Lənkəran qəzasının bir sıra kəndlərində yığcam şəkildə məskunlaşmış rusdilli əhali Azərbaycan hökumətini tanımaqdan boyun qaçıraraq denikinpərəst hakimiyyət orqanı olan «Uprava» yaratmışdılar. 1919-cu il aprelin 25-də isə bolşeviklər «Uprava»-nı devirərək

Muğan sovet respublikası elan etdilər. Beləliklə, Azərbaycanın hərbi qüvvələri ölkənin ərəzi bütövlüyünü təmin etmək məcburiyyətində qaldı. Qarabağda ermənilər baş qaldırdığına və ölkənin şimalında Denikin ordusu Azərbaycanı təhdid etdiyinə görə, Lənkəran dəstəsi əməliyyatını başa çatdıraraq geri qayıtdı. Kapitan S.Rəfibəyovun komandanlığı altında ehtiyat batalyonu yaradılmasına başlandı.

Azərbaycan ordusunun generalı H. Səlimov vəziyyətin ağır olduğunu nəzərə alaraq Salyandan Maliyyə nazirinə göndərdiyi 31 avqust 1919-cu il tarixli teleqramda Cavad və Lənkəran qəzalarının İranla sərhədinin möhkəmləndirilməsi üçün 716 zabit və 750 əsgərdən ibarət hərbi hissənin də sərhəd xidməti kontingentinə daxil edilməsi təklifini irəli sürmüşdü. Generalın fikrincə, rotmistr Malyevin rəhbərlik etdiyi bu hərbi dəstə sərhədyanı yaşayış məntəqələrinin talançı basqınlardan qorunmasına kömək edə bilərdi. Lakin öz təyinatına görə bu kontingent hərbi qüvvə olduğundan gömrük baxımından sərhəd mühafizəsi strukturuna daxil edilməsinə razılıq verilmədi. Bu fakt özlüyündə sübut edir ki, hökumət sərhəd mühafizəsinin əsas vəzifəsini gömrük sərhədində qeyri-leqal ticarətin qarşısının alınması, ölkənin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin sərhəd pozucularına qarşı silahlı mübarizə aparmaqda görürdü [18, 339; 19, 97-98].

Bir çox hallarda sərhəd mühafizə və gömrük nəzarəti orqanlarına milli ordu hissələrinin köməyi tələb olunurdu. Bunu Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusu Baş Qərargah rəisinin Maliyyə Nazirliyinə göndərdiyi 1920-ci il 12 yanvar tarixli aşağıdakı sənədin məzmunu təsdiq edir:

«Sizin 10 yanvar 1920-ci il 126 saylı teleqramınıza Hərbi nazir vəzifəsini m.i.e. tərəfindən dərkənar qoyulmuşdur: «Lənkəran batalyonunun komandiri qanun çərçivəsində (Qərargah Nizamnaməsinin 4-cü və 11-ci maddənin 2-ci əlavəsinə əsasən) yardım etsin. Yardım haqqında Baş Qərargaha məlumat verilsin. Şıxlinski.

Lənkəran batalyonunun komandirinə yanvarın 12-də 152 saylı teleqramla bu göstəriş haqqında məlumat verilmişdir».

İmza: Baş Qərargah vəzifəsini m.i.e., general-mayor

Növbətçi : polkovnik [71, 77].

Lənkəran qəzasında ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi gömrük nəzarəti və sərhəd mühafizəsinin fəaliyyətə başlamasına şərait yaratdı. Nazirlər Şurasının 24 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə qonşu İranla sərhəddə mühafizə dəstələrinin yaradılması bilavasitə Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Bundan sonra Azərbaycan Gömrük İdarəsi adı çəkilən qəzaların İranla sərhəd xətti boyu, Bəhramtəpədən başlamış Astaraya qəsəbəsinədək 18 sərhəd məntəqəsində 4 nəfər zabit və 180 sərhəd qoruyucusu olan (60 atlı və 120 piyada) heyət yerləşdirdi [38, 22, 570].

1919-cu ilin sonlarında ölkənin cənub və cənub-qərb sərhədlərində

qaçaqmalçılıq və quldurluq halları artmışdı. Sərhəddəki yaşayış məntəqələrinə tez-tez talançı hücumlar baş verirdi. Əsas etibarilə ölkənin cənub sərhədinə yaxın yaşayış məntəqələri tez-tez quldur və qarətçi dəstələrin hücumuna məruz qalırdı. Yeni yaradılmış sərhəd mühafizəsi dəstələri bu hücumların qarşısını almağa çalışarkən itkilər də verirdi. Arxiv sənədində göstərilir:

Maliyyə nazirinə

Raport

25 noyabr 1919-cu il

Bildirirəm ki, bu ilin oktyabrın 25-də Lənkəran sərhəd rayonunun Biləsuvar dəstəsinin Eşşəkçi sərhəd postuna İran təbəələrindən ibarət quldurlar hücum etmiş və postdakılara atəş açmışlar. Nəticədə quldurlardan 1 nəfər öldürülmüş, 5 nəfər isə yaralanmışdır. Sərhədçilərimizdən xəsarət alan olmayıb.

İmza: Sərhəd mühafizəsi şöbəsi rəisi, rotmistr M.Talkovski [63, 196].

Başqa bir teleqramda Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi, rotmistr M.Talkovski Maliyyə nazirinə raportunda yazırdı: *«Məlumat verirəm ki, yanvarın 6-dan 7-nə keçən gecə Rəşidxanın quldur dəstəsi Astara dəstəsinin Kajba sərhəd postundan 3 verst kənarda, bizim ərəzidəki Xanbulaq kəndinə hücum etmişdir. Kəndlilərin əmlakı talan edilmiş və 100 baş mal-qara İran tərəfinə aparılmışdır. Kajba postundan köməyə gələn sərhədçilər hücumu dəf edə bilməmişlər. Nəticədə sərhədçi Abdulla Nəsir oğlu öldürülmüş, silahı isə quldurlar tərəfindən aparılmışdır. Bizim tərəfin əhalisindən 1 nəfər öldürülmüş, 2 nəfər yaralanmış, 8 nəfər isə itkin düşmüşdür.*

Alınan məlumatlar və əvvəlki təcrübə sübut edir ki, Lənkəran sərhəd rayonu həm qaçaqmalçılıq, həm də quldurluq hərəkətlərinə görə təhlükəlidir. Buna görə də mən, 1920-ci ilin artırılmış büdcəsini təsdiq edənədək 2 noyabr 1919-cu il tarixli raportumda göstərilən rayonda sərhəd mühafizəçilərinin sayını artırmaq haqqında təklif vermişdim.

Son vaxtlar baş verən quldur basqınlardan dövlətin verdiyi itkiləri nəzərə alaraq, bir daha təklif edirəm ki, Lənkəran sərhəd rayonunda sərhəd mühafizəçilərinin sayı müvafiqəti də olsa, 150 atlı və 150 piyada olmaqla 300 nəfərə çatdırılsın» [71, 35].

Maliyyə naziri Qaplanovun Hərbi nazirə ünvanlanan 10 yanvar 1920-ci il № 126 nömrəli teleqramında göstərilirdi: *«Lənkəran Sərhəd rayonunun rəisi ştabs-kapitan Qasımbəyov teleqrafla bildirir ki, Qaradonlu sərhəd dəstəsinin komandiri Talışxanovun məlumatına əsasən Bəhramtəpə postu 1000 nəfərlik silahlı şahsevən atlıları tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Sərhədçilər şahsevənlərə qarşı gücsüzdürlər. Patron çatışmır. Az əhəmiyyətli postlar bir yerdə toplaşılıb. Ramazanov xəbər verir ki, Rəşidxanın quldur dəstəsi ayın 6-da Azərbaycanın Xanbulaq kəndinə hücum*

etmişdir. Yerli əhali qaçmış, əmlakları talan edilmiş və mal-qarası aparılmışdır. Sərhədçi Abdulla Nəsir oğlu öldürülüb, tüfəngi aparılıb. Kömək istəyirik. Lebel güllələri və üçxətli tüfənglər. Sərhəd kəndləri təhlükədədir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, tez bir zamanda sərhədçilərə hərbi hissələrin kömək etməsi üçün sərəncam vermənizi xahiş edirəm»[72, 16].

Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi, rotmistr M.Talkovskinin Maliyyə nazirinə yazdığı 3 fevral 1920-ci il tarixli raportundan aydın olur ki, cənub sərhədlərinin möhkəmləndirilməsində irəliləyişlər olmuşdur. Raportda yazılmışdı: «Astara sərhəd dəstəsi komandiri bu ilin yanvar ayının 20-də verdiyi 18 sayılı raportunda bildirir ki, dəstənin əhatə etdiyi ərazidə iranlı quldurların bizim əhaliyə qarşı olan basqınlarına son qoyulmuş və postlar arasında əlaqə bərpa edilmişdir. Yuxarıda göstərilənlər haqqında ali həzrətlərinə məlumat verirəm»[23, 93].

Lakin quldurluq hərəkətləri daha böyük miqyasda davam etməkdə idi. Bunu Sərhəd mühafizəsi şöbəsi rəisi vəzifəsini müvəqqəti icra edən rotmistr Skripkonun Maliyyə nazirinə 1920-ci il 2 mart tarixli raportunun məzmunu bir daha təsdiq edir: «Məlumat verirəm ki, Sultan xan və Rəhim xan başda olmaqla 500 nəfərdən ibarət silahlı quldur dəstəsi bu ilin fevralın 5-dən 6-na keçən gecə Giləzi postunu mühasirəyə alaraq tüfənglərdən atəş açmışlar. Atışma gündüz saat 3-ə qədər davam etmişdir. Postun sərhədçiləri yerli əhalinin köməyi ilə hücumu dəf etmiş, quldurlar bizim sərhəddən 3-4 verst aralıda İran tərəfindəki Dağıldaş kəndinə tərəf geri çəkiliblər.

Bu atışma zamanı sərhədçilərdən 2 nəfəri, Ağa Əmi oğlu və Cavad bəy Muradxan oğlunu öldürmüş və 2 sərhədçini, Piri Məmi oğlu və Əbiş Nəbi oğlunu yaralamışlar. Quldurlar 2 nəfər öldürülən sərhədçiyə və 1 nəfər yaralı Piri Məmi oğluna məxsus olan 3 ədəd üçxətli tüfəngi aparmışlar.

Atışmada sərhədçilərə məxsus minə qədər güllə sərflənmişdir.

Quldurların layiqli surətdə cəzalandırılmamasının əsas səbəbi, Lənkəran sərhəd rayonunun rəisinin verdiyi məlumatda bildirildiyi kimi, sərhədçilərin sayca az olması, postların seyrək yerləşməsi və onların dövlət hesabına zəruri miqdarda döyüş sursatı və tüfənglə təchiz edilməməsidir.

Ölən və yaralanan sərhədçilərə maddi yardım edilməsi haqqında ayrıca raportla müraciət etmişəm»[72, 231].

Qısa müddət ərzində Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərində 15 sərhəd mühafizə dəstəsi yaradılmış, 3-ü isə formalaşma mərhələsində idi. Əlavə olaraq, 7 sərhəd dəstəsinin yaradılmasına hazırlıq görülürdü.

Lakin bəzi sərhəd dəstələrinin fəaliyyətə başlamasında çətinliklər qalmaqda idi. Sərhəd mühafizəsi şöbəsi rəisinin Maliyyə nazirinə 1919-cu il 13 noyabr tarixli raportunda göstərilirdi ki, Bulqan və Noraşen sərhəd dəstələrində 8 post hələ də fəaliyyətə başlamayıb. Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında sərhəd məntəqələrinin açılmamasının əsas

səbəbi Ermənistanın tez-tez sərhəd münafişələri törətməsi idi. Raportda, Azərbaycanın bütün gömrük sərhədi xəttində Gəncə sərhəd rayonuna aid olan, lakin Ermənistan tərəfindən işğal edilən Dilican və Polad-Ayırım postları, habelə Bakı sərhəd rayonu üzrə 3 sərhəd postu istisna olmaqla 18 avqust 1919-cu il tarixli qanunda nəzərdə tutulan bütün sərhəd postlarının fəaliyyətə başlaması haqqında məlumat verildirdi [37,54].

Maliyyə nazirliyi gömrük rüsumları şöbəsi tərəfindən «Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisindən malların idxalı və ixracına nəzarətin düzgün həyata keçirilməsi və sərhədlərin gömrük baxımından mühafizəsi haqqında Təlimat» tərtib olunmuşdu. İki bölmə və 29 maddədən ibarət olan «Təlimat»da ölkənin dəniz, quru və dəmir yolları vasitəsi ilə idxal və ixracın həyata keçirilməsinin gömrük nəzarəti qaydaları müəyyən edilmişdi. Bu qaydalara əsasən gömrük nəzarətindən yayındırılan malların yalnız gömrük və sərhəd mühafizəçiləri tərəfindən müsadirə edilməsinə icazə verildirdi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin təsdiq etdiyi 1918-ci il 21 oktyabr tarixli «Müvəqqəti gömrük tarifi»nin 5-8-ci maddələrinə əsasən, ölkəyə qanunsuz keçirilərkən müsadirə edilən mallara görə mükafatlar verildirdi. «Təlimat»da əks olunan yeni qaydaya əsasən, mükafatın malların hərracda satışından əldə edilən gəlirlərin həcmindən asılı olaraq təyin edilməsi qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işinə yeni stimül verdi. Müsadirə edilən qaçaq malların, sərhəddən qanunsuz keçirilən at və digər qoşqu vasitələrinin, mal-qaranın, tez xarab olan ərzaq və digər malların qiymətləndirilməsi, onların hərracından əldə edilən gəlirlərin qısa müddətdə dövlət xəzinəsinə keçirilməsi zərurəti sərhəd mühafizə məntəqələrinin gömrükxanaya bilavasitə yaxın məsafədə yerləşməsinə tələb edirdi. Aşkar edilən qaçaqmalların müvəqqəti saxlanması üçün anbarlar yox dərəcəsinə idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti Sərhəd mühafizə idarəsinin rəisi vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün 26 oktyabr 1919-cu il tarixli məktubda Maliyyə nazirliyi Gömrük rüsumları şöbəsinə sərhədçilərin müsadirə etdikləri qaçaqmalları və sərhədi qanunsuz keçməyə cəhd edən şəxsləri yerli hakimiyyət orqanlarına, yaxud gömrükxanalara təhvil verilməsinə münasibət bildirməsini xahiş edirdi.

1919-cu il noyabrın 29-da Parlamentdə hökumətin hesabat məruzəsi dinlənilmişdi. Məruzə ətrafında çıxış edənlər xaricə mal satılması mexanizminin təbiiqində nöqsanların olmasını, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin hələ də istənilən səmərəni verməməsinə qeyd etmişdilər [25, 1920, 11 fevral, №10].

Gömrük nəzarəti ilə sərhəd mühafizəsi dəstələrinin işinin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi üçün dövlət sərhəd xətti boyu sərhəd mühafizəsi postları ilə mövcud gömrükxanalar arasında optimal məsafənin saxlanması vacib şərtlərdən biri idi. Ölkənin cənub sərhədində Bəhramtəpə məntəqəsindən qərb istiqamətinə - Alışara qədər, Alışardan Ermənistanla sərhəd

hədböyü Alagöz məntəqəsinədək, buradan Ağagöl, Böyük Məzrə, Quş Dərəsi, Yeni Saratovka, Mixaylovka, Polad Ayrım və Dilicana; Gürcüstanla sərhəddən dəmir yolu istiqaməti ilə Poylu stansiyasından başlayaraq Qanıx (Alazan) çayının Kürə töküldüyü yerə qədər sərhəd mühafizəsi və gömrük buraxılış postlarının yerləşdirilməsi məqsəduyğun sayılırdı. Lakin, qeyd edildiyi kimi, Ermənistanla «mübahisəli ərazi»lərin olması, sərhəd xəttinin bir çox istiqamətlərdə mühafizə olunmaması və tez-tez baş verən silahlı qarşıdurmalar bu istiqamətdə nəzərdə tutulan gömrük-buraxılış postlarının təşkilinə imkan vermirdi. Bəhramtəpədən qərbə tərəf Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədi boyu cəmi 1 gömrük müəssisəsi – Ağstafa gömrükxanasına tabe olan Cəfərli-Çaxmaqlı gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi.

Digər tərəfdən, Gürcüstan sərhədində Poylu stansiyasından başlayaraq, Maralyan və Balakən gömrükxanaları, Salahlı, Şıxlı, Kovaxçeli və Mazımçay gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərsə də, qaçaqmalçılığın geniş yayılması gömrük və sərhəd postları şəbəkəsinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Buna görə də, Zaqatala qəzasının Qabaqçöl və Mazımçay kəndlərində, Gəncə quberniyası Qazax qəzasının Şıxlı və Salahlı kəndlərində sərhəd buraxılış postları yaradılmışdı.

1919-cu ilin sonuna olan məlumata görə, Azərbaycanın gömrük sərhəd xidmətinin kontingenti demək olar ki, tam komplektləşdirildi. Sərhəd mühafizəsinin tərkibinə daxil idi: 1) Bakı sərhəd rayonu - Qızıl-burun sərhəd dəstəsi (Xudat, Yalama, Mixaylovka, Quş, Qızıl-burun və Giləzi postları), Abşeron sərhəd dəstəsi (Yaşma, Buzovna, Abşeron, Türkan, Zığ postları); 2) Lənkəran sərhəd rayonu - Lənkəran sərhəd dəstəsi (Kür, Sara adası, Aşırım və Lənkəran postları), Astara sərhəd dəstəsi (Astara, Alaşa, Kajbin və Ərdəbil postları), Giləzi sərhəd dəstəsi (Qızılısa, Osman kənd, Astara və Giləzi postları), Arus sərhəd dəstəsi (Marayurd, Cemün, Germi və Arus postları), Qaradonlu sərhəd dəstəsi (Alpaut, Bəhramtəpə, Qaradonlu, və Altan postları); 3) Müvəqqəti general qubernatorluq sərhəd rayonu – Aslandüz sərhəd dəstəsi (Veysəlli və Aslandüz postları), Maralyan sərhəd dəstəsi (Maralyan və Xudafərin postları), Bartaz sərhəd dəstəsi (Şərəfan, Mincivan və Bartaz postları), Ordubad sərhəd dəstəsi (Əli dərəsi, Ordubad və Əylis postları), Bulqan sərhəd dəstəsi (Yaycı, Nehrəm, Bulqan, Şahtaxtı və Amşar postları), Noraşen sərhəd dəstəsi (Ulyanoraşen, Arpa və Alagöz postları); 4) Gəncə sərhəd rayonu - Gədəbəy sərhəd dəstəsi (Qala kənd, Gədəbəy, Novoivanovka (ermənilərin tutduğu Ağagöl , Böyük Məzrə və Quş dərəsi postlarının əvəzinə) və Novosaratovka postları), Novocarotovka və ya Cudunlu sərhəd dəstəsi (Böyük Qaramurad (ermənilərin işğal etdiyi Mixaylovka postunun əvəzinə), Polad Ayrım, Dilican, Şıx Ayrım, və Eldar postları), Qazax sərhəd dəstəsi (Böyük Ağdam, Kiçik Ağdam, Əlibəyli, Qatan Aqalu, Çaxmaxlı, Əksi barı və Qızılcacılı), Poylu sərhəd dəstəsi

(Fərəhli, Kəmərlı, Qırmızı körpü, Aslanbəyli, Salahlı, Poylu və Mülküllü postları), Tərs Dəllər sərhəd dəstəsi (Kirzan, Bayramlı və Tərs Dəllər postları), Eldar sərhəd dəstəsi (Qara Kəmərlı və Qarasaqqal postları); 5) Zaqatala sərhəd rayonu - Almalı sərhəd dəstəsi (Xırsa Mübarək və Almalı bərəsi postları), Muğanlı sərhəd dəstəsi (Lələli və Muğanlı bərə postları), Ulqan çay sərhəd dəstəsi (Çardaxlı, Bostan Binə və Ulqançay postları), Mazımçay sərhəd dəstəsi (Umalı, Soyuqçay və Mazımçay postları) [72, 38-45].

1919-cu ilin dekabrın 1-nə olan vəziyyətə görə, Bakı sərhəd rayonu üzrə 16 sərhəd postu və 128 sərhədçi, Lənkəran sərhəd rayonu üzrə 25 sərhəd postu və 250 sərhədçi, Müvəqqəti general qubernatorluq üzrə 18 post və 180 sərhədçi, Gəncə sərhəd rayonu üzrə 20 post və 280 sərhədçi, Zaqatala sərhəd rayonu üzrə isə 12 post olmaqla 122 sərhədçi yerləşdirilmişdi. Bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük sərhədləri boyu yaradılmış 5 sərhəd rayonu üzrə 89 sərhəd postunda 332 atlı və 660 piyada sərhəd qoruyucusuna malik kontingent formalaşdırıldı. Gədəbəy sərhəd dəstəsinə daxil olan Ağa-göl yaxınlığındakı post, Böyük Məzrə, Quş dərəsi və Mixaylovka postları ermənilər tərəfindən işğal edildiyinə görə müvafiq olaraq Qala-kənd, Gədəbəy, Novaya Saratovka, Böyük Qaramurad məntəqələrinə köçürülmüşdü. Sərhəd rayonlarının qərarqahları Bakıda, Lənkəranda, Gəncədə, Zaqatalada, Müvəqqəti general qubernatorluq üzrə isə Cəbrayıl məntəqəsində, sonralar isə Şuşada yerləşdirilmişdi.

4.2. Sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyəti və təchizatının möhkəmləndirilməsi sahəsində görülmə işlər

1919-cu ilin sonlarından başlayaraq, Azərbaycan hökumətinin ölkənin sərhədlərinin mühafizəsinin genişləndirilməsi sahəsində geniş planları var idi. 1920-ci il üçün nəzərdə tutulan yeni layihəyə əsasən Sərhəd mühafizə idarəsi yaradılmalı idi. 23 nəfərlik idarə heyətinə rəis, rəis müavini, dəftərxana rəisi, baş zabit, kiçik zabit, həkim, həkim-baytar, kargüzər və kargüzər köməkçisi (2 nəfər), dəftərxana qulluqçuları (6 nəfər), reminqtonistlər (4 nəfər), kuryerlər (3 nəfər) daxil idi. Hər sərhəd rayonunun strukturuna səyyar atlı komanda, 1 rayon tibb apteki, 3 dəstə tibb apteki, 1 rayon baytarlıq apteki, 1 silah emalatxanası daxil edilirdi. Sərhəd rayonunun ştat cədvəlində isə rəisdən əlavə kiçik zabit, həkim, həkim-veterinar, kargüzər, dəftərxana qulluqçuları (3 nəfər), silah ustası və onun köməkçisi (3 nəfər), 5 feldşer, 1 feldşer-baytar daxil idi. Dəstədəki postların yerləşdiyi ərazinin relyefindən asılı olaraq müvafiq sayda uryadnik, post başçısı, atlı və piyada mühafizəçilər təyin edilirdi.

Bundan əlavə, Azərbaycan hökumətinin 21 yanvar 1920-ci il qərarı ilə Hərbi nazirlikdən alınaraq sahil sularında müşahidə aparmaq üçün sərhəd

mühafizəsinə təhvil verilən 6 nəfərlik heyətə malik «Çayka» motorlu mühafizə katerinin (gəmi komandiri, mexanik və onun köməkçiləri, matroslar) əsaslı təmirinə büdcədən 283 min manat ayrılmışdı [72, 88].

Qızıl-Ağac körfəzində, Kürün aşağı axarından başlayaraq Astaraya qədər sahil xəttinin relyef xüsusiyyətləri müxtəlif malların qeyri-leqal yolla daşınmasına əlverişli şərait yaradırdı. Burada qaçaqmalçılar sürətli motorlu qayıqlar və digər vasitələrdən istifadə etdiklərindən gömrük nəzarətçiləri və sahil mühafizəsi onlara qarşı səmərəli mübarizə apara bilmirdilər. Sərhəd mühafizəsinin ixtiyarında su nəqliyyatı vasitələrinin yararsız olması qaçaqmalçılığa geniş meydan açdı. Maliyyə Nazirliyində hazırlanan 1920-ci il 10 mart tarixli arayışda göstərilirdi ki, gömrük nəzarətinin və sərhədçilərin müqavimətini hiss etməyən qaçaqmalçılar dənizlə istənilən malları daşıyıb aparırlar. Aparılan müşahidələr və əməliyyat məlumatları Qızıl-Ağac körfəzi rayonunda qaçaqmalçıların daha sərbəst hərəkət etdiyini göstərirdi. Hələ 1920-ci il yanvar 3-də Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi M.Talkovski yararlı barkasların sərhədçilərin sərəncamına verilməsi üçün rəhbərliyə müraciət etmişdi. Arayışda qeyd edilirdi ki, dənizdə qaçaqmalçılıqla mübarizə tək səhil xəttinin mühafizəsini gücləndirməklə bitmir. Bu əslində böyük vəsait xərcləməsinə tələb edən və son nəticədə bir o qədər də səmərə verməyən işdir.

Bilavasitə daxili sulara qaçaqmalçılıq hallarının qarşısını almaq üçün sərhəd xidmətində gəmi heyətlərinin yaradılması təklif olunurdu. Digər tərəfdən, ələ keçirilən qaçaq malların saxlanması üçün gəmi anbarlarından müvəqqəti istifadə edilməsi mümkün sayılırdı.

Maliyyə naziri R.Qaplanov Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə göndərdiyi 1920-ci il 24 mart tarixli təcili məktubda yazırdı ki, Bakı gömrükxanasının müfəttişi Məlik-Jeqanov Lənkəranda qaçaqmalçılıqla məşğul olan bütöv bir dəstənin Bakıdan Lənkərana və Cavad qəzasına göndərilən fayton, furqon, ipək, dərman vasitələri və kartonun qeyri-leqal yolla İrana daşdığını müşahidə etmişdir. Müfəttiş həmin keçiddə qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması üçün malların Yuxarı Kür (Salyan) və Lənkəran istiqamətində daşınmasının qadağan edilməsini təklif edirdi. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan Maliyyə naziri təklif edirdi ki, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin və yerli tacirlərin mənafeyinə toxunmamaq üçün Bakı gömrükxanası həmin malların göndərilməsi haqqında öncədən Sərhəd mühafizə şöbəsinin rəisinə məlumat verilməli, o isə öz növbəsində rayon sərhəd mühafizə dəstəsini xəbərdar etməlidir [81, 20].

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Bakı limanı və Xəzər dənizinin sahil sularında mühafizə işinin və qaçaqmalçılıq hallarına qarşı tədbirlərin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1919-cu il mayın 21-də Maliyyə nazirinin imzası ilə verilmiş göstərişdə deyilirdi: 1) qüvvədə olan

Gömrük Məcəlləsinin (1910-cu il) 896-cı maddəsinə əsasən Bakı buxtasının girişində gəmilərin hərəkətinin qaydalara uyğunluğunu müşahidə edən və sənədləri yoxlayan brandvaxt və ya gözətçi gəmisini qoyulsun; 2) buxtaya daxil olan gəmilərin sənədləri yoxlanılsın, gəmilərin sahil postları ilə əlaqəsi müşahidə edilsin; 3) qeyri-qanuni yolla malların yüklənməsinin qarşısını almaq üçün Bakı gömrükxanası buxarla işləyən barkasla təchiz edilsin.

Sənəddə Bakı gömrüyünə tapşırılırdı ki, bu məqsədlə Bakı liman idarəsinə məxsus Salyandakı bir ədəd barkasdan istifadə etsin [50, 110].

Maliyyə Nazirliyinin tələbinə əsasən ilk vaxtlar Bakı və Lənkəran sərhəd rayonlarının hər birinə 2 gəminin verilməsi nəzərdə tutulurdu. «Çayka» adlı gəmi bir müddət əvvəl sərhəd xidmətinə təhvil verilmişdi və Bakı limanında xidmət edirdi. Digər üç gəmidən ikisi «Nobel qardaşları» şirkətinə («Pirallahı» və «Maneçka»), o biri isə «Komvo» şirkətinə məxsus «Qriqori» gəmisini idi. 1920-ci il martın 31-də, Parlamentin maliyyə-büdcə komissiyasında keçirilən yığıncaqda sərhəd mühafizəsinin istifadəsinə verilən 4 ədəd gəminin saxlanması xərclərinin layihəsinə baxılmış, qanunvericilik qaydasında hazırlanıb Parlamentin müzakirəsinə təqdim edilməsi qərara alınmışdı. Maliyyə naziri R.Qaplanovun imzası ilə 1920-ci ilin martında göndərilən məktubda Yollar nazirindən Lənkəran Sərhəd rayonunun istifadəsinə bir ədəd barkas verilməsi xahiş edilirdi [73, 200, 264-266].

Sərhəd mühafizəsi gəmi heyətinin yeni ştat cədvəlinin layihəsi hazırlanaraq hökumətə təqdim edilmişdi. Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, gəmi heyətinin saxlanmasına və istismar xərclərinə təqribən 2 mln. manat vəsaitin ayrılırdı.

Cədvəl 4.3

**Sərhəd mühafizəsi gəmi heyətinin ştat cədvəli
(layihə, manatla)**

s/s	Gəmi heyətinin tərkibi	sayı	1 nəfərin aylıq əmək haqqı	1 nəfərin illik əmək haqqı	cəmi il ərzində xərclər
1.	Gəmi komandirləri	4	5000	60000	240000
2.	Mexaniklər	4	5000	60000	240000
3.	Mexanik köməkçiləri	8	4500	54000	432000
4.	Sükançılar	4	3600	43200	172800
5.	Matroslar	4	3600	43200	172800
	Cəmi	24	21700	260400	1257600
	Gəmilərin istismar xərcləri	4	15000	180000	720000
	Yekun				1977600

Azərbaycan hökuməti yaxın 2-3 ay ərzində sərhəd dəstələrinin sayını 25-dən 51-ə, sərhəd postlarının sayını 99-dan 207-ə, burada yerləşdirilən

sərhəd qoruyucularının sayını isə 992-dən 3402-ə çatdırılmasını nəzərdə tuturdu. Hesablamaya görə, 1920-ci ilin dövlət büdcəsi layihəsində sərhəd mühafizəsinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəxsi heyətin artırılmasına təqribən 76,4 mln. manat vəsait ayrılmalı idi. Halbuki, 18 avqust 1919-cu il tarixli qanuna əsasən bu rəqəm cəmi 18,1 mln. manata çatmışdı.

1920-ci ilin yanvar ayı ərzində Əlahiddə Sərhəd Mühafizəsi Korpusunun saxlanılmasına dövlət büdcəsindən 1470458 manat, o cümlədən Bakı sərhəd rayonuna 262608 manat, Lənkəran sərhəd rayonuna 367033 manat, Qarabağ sərhəd rayonuna 269634 manat, Gəncə sərhəd rayonuna 413033 manat, Zaqatala sərhəd rayonuna isə 158150 manat vəsait ayrılırdı. Qarabağ və Zəngəzurda erməni silahlı dəstələrinə qarşı hərbi əməliyyatlara sərhəd mühafizəçiləri də cəlb edilirdi. Ölkənin cənub sərhədində yerli əhalinin silahlı quldurlar və talançı dəstələrin basqınları ilə tez-tez üzləşdiyinə görə Lənkəran və Qarabağ sərhəd rayonları üzrə şəxsi heyətin müvafiq olaraq 4,1 və 4,6 dəfə artırılması zəruri hesab edilirdi [83, 11-12].

Maliyyə nazirinin 28 yanvar 1920-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən Müvəqqəti general qubernatorluq sərhəd rayonunun adı dəyişdirilərək Qarabağ sərhəd rayonu adlandırıldı [73, 91].

Cümhuriyyətin gömrük sərhədinin mühafizəsi əsasən 5 zonaya bölünürdü: Bakı, Lənkəran, Qarabağ, Gəncə və Zaqatala sərhəd rayonları. 1919-cu ilin sentyabrından ayrı-ayrı sərhəd rayonlarının təşkili işinə başlanılmış və noyabr ayında qismən başa çatdırılmışdı. Artıq, 1920-ci ilin aprelinə olan məlumata görə, 25 sərhəd dəstəsi və 99 sərhəd postu və 1345 nəfərlik şəxsi heyəti əhatə edən sərhəd xidməti formalaşdırıldı. Gömrük sərhədlərinin keşiyində 484 nəfəri atlı, 814 nəfəri isə piyada qoruyucu dururdu.

Cədvəl 4.4

Gücləndirilmiş sərhəd mühafizəsinin strukturu (yanvar, 1920-ci il)

Sərhəd rayonu	18 avqust 1919-cu il qanununa görə					Yeni struktura əlavələr					Gücləndirilmiş şəxsi heyət				
	Postların sayı	Sərhəd dəstələri			Postların sayı	Sərhəd dəstələri	Sərhədçilər və post başçıları			Postların sayı	Sərhəd dəstələri	Sərhədçilər və post başçıları			
		atlılar	piyadalar	Cəmi			atlılar	piyadalar	Cəmi			atlılar	piyadalar	Cəmi	
Bakı	16	3	52	123	80	14	3	137	113	250	30	6	189	241	430
Lənkəran	25	6	81	169	250	32	6	391	394	785	57	12	472	563	1035
Qarabağ	18	6	54	126	180	31	6	348	307	655	49	12	402	133	835
Gəncə	28	6	106	174	280	15	4	198	113	311	43	10	304	287	561
Zaqatala	12	4	39	63	102	16	7	22	189	409	28	11	251	252	511
Cəmi	99	25	332	660	992	108	26	1294	1116	2410	207	51	1626	1776	3402

Mənbə: ARDA, f. 1, siy. 1, iş 339, v.73.

Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, sərhəd dəstələrinin döyüş sursatı ilə təchiz edilməsində çatışmazlıqlar özünü göstərirdi. Məsələn, 1919-cu ilin dekabrın 23-də Dövlət Müdafiə Komitəsinə, 1920-ci il fevralın 24-də Baş Artilleriya İdarəsinə Lebel sistemli tüfənglər üçün 60 min və Rusiya istehsalı tüfənglər üçün üçxətli 40 min ədəd patron buraxılması xahiş edilmişdi. Aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi sərhəd xidmətinin 99200 ədəd döyüş patronlarına ehtiyac var idi:

Cədvəl 4.5

Sərhəd xidmətində istifadə edilən 3 xətlə döyüş patronlarına tələbname

Sərhəd mühafizə hissələri	Sərhədçilərin sayı	Tələb olunan patron sayı			Hissənin yerləşdiyi məntəqə
		İstifadə edilən şəxsi patronların qaytarılmasına	sursat ehtiyatı üçün	Cəmi	
Bakı sərhəd rayonu	180	9000	9000	18000	Bakı şəhəri
Lənkəran sərhəd rayonu	250	12500	12500	25000	Lənkəran şəh.
Müvəqqəti general quber. sərhəd ray.	180	9000	9000	18000	Cəbrayıl mənt.
Gəncə sərhəd rayonu	280	14000	14000	28000	Gəncə şəhəri
Zaqatala sərhəd rayonu	102	5100	5100	10200	Zaqatala şəh.
Cəmi	992	49600	96004	99200	

Mənbə: ARDA, f. 363, siy. 1, iş 777, v. 10.

Sərhəd xidmətinin döyüş sursatı ilə təchizatı işini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görüldü. Maliyyə naziri 1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycanın bütün gömrük müəssisələrinə gömrükçülər tərəfindən müsadirə edilən və Hərbi Nazirliyə təhvil verilən bütün odu və soyuq silahların, digər hərbi sursatların (Rusiyada istehsal edilən üçxətli tüfənglərdən başqa) sərhəd qoruyucularının silahlandırılması üçün rayon sərhəd mühafizəsi rəisinə təhvil verilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Sözsüz ki, gömrükxanalarda ara-sıra müsadirə olunan silah və döyüş sursatları ilə sərhəd xidmətinin sərəncamına verilməsi bu tələbatı tam ödəyə bilməzdi.

Sərhədçilərin xüsusi geyim formaları, fərqlənmə nişanları ilə təchiz olunması üçün tədbirlər görüldü. Bu məqsədlə xüsusi geyim formalarının eskizləri hazırlanmışdı. 1920-ci ilin martında rotmistr M. Talkovskinin Maliyyə nazirinə göndərdiyi 457 sayılı raportda Dövlət Müdafiə Komitəsinin Hərbi Nazirliyin zabit və həkmlərinə hərbi geyim formaları ilə təchizatına pul vəsaitinin ayrılması haqqında 1920-ci il 2 fevral tarixli qərarının sərhəd xidmətinin zabit və rütbəli əməkdaşlarına da aid edilməsini vacib hesab etdiyini bildirmişdi [73, 194-194^{arx}].

1920-ci ilin dövlət büdcəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti sərhəd mühafizəsinin idarə edilməsinə nəzərdə tutulan xərclər smetasında cəmi 72,2 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu vəsaitin 64,3 mln. manatı və ya 89 faizi əmək haqqı və əmək haqqına əlavələrə, ezamiyyə xərclərinə, mükafatlara və s. bu kimi xərclərə ayrılırdı. Vəsaitin digər hissəsi mühafizə dəstələrinin texniki təminatına və təsərrüfat xərclərinə sərf edilməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində qısa müddət ərzində yaradılmış sərhəd mühafizə dəstələri xarici ticarət əməliyyatlarının normal həyata keçirilməsi işində gömrük nəzarəti orqanlarına yaxından kömək edirdi. 1919-cu ilin sentyabr-dekabr ayları ərzində 131 qaçaqmalçılıq faktı aşkar edilmiş, ölkədən qanunsuz çıxarılmasına cəhd edilən 5 mln. 439 min manatdan çox ərzaq və kütləvi istehlak malları saxlanılmışdı. Təkcə Bakı sərhəd mühafizə dəstəsi tərəfindən 1919-cu ilin oktyabrın 22-dən noyabrın 10-dək 1149000 manat dəyərində qaçaqmal müsadirə edilərək Bakı gömrükxanasına təhvil verilmişdi. Müxtəlif çeşidli ilkin tələbat mallarından əlavə, 1252 ədəd qızıl əsginaslar da müsadirə edilmişdi. Bundan əlavə, «Tula» gəmisində 1,2 mln. manat dəyərində metal pullar və 150 çuval un aşkar edilmişdi. Həmin mallar gömrük qiymətləndirilməsindən keçirilmədiyinə görə, müvəqqəti olaraq yuxarıda göstərilən hesabatda daxil edilməmişdi. Göstərilən müddət ərzində Lənkəran Sərhəd rayonu üzrə 283410 manat dəyərində müxtəlif adda malları keçirməyə cəhd edən 34 nəfər qaçaqmalçı saxlanılmışdı [73, 338; 49, 54-54^{ax}].

Sərhədyanı yaşayış məntəqələri və qışlaq ərəzilərinə silahlı müdaxilə edən quldur və talançı dəstələrin basqınlarından qorunması və Dövlət Müdafiə Şurası tərəfindən sərhədçilərin bir hissəsinin Ermənistanla aparılan hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyətinin say tərkibi və hərbi sursatla təchizatının daha da yaxşılaşdırılmasını, müşahidə postlarının artırılmasını tələb edirdi.

Başqa bir fakt. Nazirlər Şurasına ünvanlanan 1920-ci il 16 yanvar tarixli 86/384 sayılı məktubda Maliyyə naziri R.Qaplanov yazırdı: «İran tərəfdən yaxşı təşkil olunmuş və silahlanmış quldurların bizim sərhəd kənarı kəndlərə hücumları haqqında məlumatlar sübut edir ki, onlarla qarşı az sayda sərhədçilərlə mübarizə aparmaq mümkün deyildir. Bu quldurlarla atışmalarda sərhəd mühafizəçiləri, bizim kəndlərin dinc əhalisi öldürülür və yaralanır, tamamilə qarət edilir və mal-qaraları İran tərəfə qaçırılır. Bu deyilənlərə əsaslanaraq və bölgə əhalisinin əmin-amanlığını nəzərə alıb, təcili surətdə, qaçaqmalçılıq və quldurluğun daha təhlükəli hal aldığı Lənkəran Sərhəd rayonunda şəxsi heyətin sayını müvəqqəti olsa da, əlavə 150 atlı və 150 piyada, cəmi 300 nəfər artırmaq lazımdır. Piyada sərhədçilərə 1300 manat, atlılara 1500 manat aylıq əmək haqqı verilsə, yeni ştat vahidlərinə görə xərclər ayda 420 min, illik xərc isə cəmi 5 mln. 40 min

manatla ifadə olunacaqdır». Məktubda daha sonra göstərilirdi: «Yuxarıda göstərilənlər haqqında məruzə edərək Nazirlər Şurasından xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm ki, bu məsələ təcili qaydada baxılsın, çünki mən yanvarın 15-dən həmin sayda sərhədçinin muzzla işləməyə cəlb edilməsi üçün göstəriş vermişəm» [73, 76].

Azərbaycanın qərb sərhədləri boyu yerləşən bəzi yaşayış məntəqələri Ermənistanla müxtəlif malların qaçaqmalçılığının qarşısının alınması mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu iş gömrük nəzarəti və sərhəd mühafizəsindən böyük sayıqlıq tələb edirdi. Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi M.Talkovski Novosaratovka sərhəd dəstəsinin komandirinin Gəncə Sərhəd rayonu rəisinin 28 dekabr 1919-cu il tarixli məlumatına əsaslanaraq, Maliyyə nazirinə yazırdı: «Məlumat verirəm ki, 16 dekabr 1919-cu ildə Gəncə sərhəd rayonu Novosaratovka dəstəsinin Qalakənd postunda sərhədçilərlə Ermənistanla furqonlarla taxıl aparmağa çalışan Korolyov və İvanovun silahlı quldur dəstələri arasında atışma baş vermişdir. Atışma vaxtı postun başçısı Şakibəyov və sərhədçi Ələkbərov yaralanmışlar. Quldur dəstəsi sərhəd qoruyucularından (cəmi 15 nəfər) sayca çox olduğundan qaçaqmalçılar güclü atışma açaraq sərhədi keçə bilməmişlər. Dəstə komandirinin məlumatına görə, Novoivanovka əhalisi son zamanlar Korolyov və İvanovun başçılığı ilə silahlanmışlar və hətta ən yüksək qiymətlərə belə, sərhədçilərə ərzaq satmaqdan imtina edirlər. Müvafiq tədbir görülməsi və yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması üçün Gəncə sərhəd rayonunun rəisi Gəncə qubernatoruna məlumat vermişdir» [73, 18].

Təəssüf ki, sərhəd xidmətinə soxulmuş bəzi məmurların qaçaqmalçılarla əlbir olub ərzaq və ilkin tələbat mallarının ölkədən çıxarılmasına şərait yaratmaları hallarına da rast gəlinirdi. Məsələn, Şamaxor qəza rəisinin müavini Babayevin 9 fevral 1920-ci il tarixli raportunda göstərilirdi: «...mən Ermənistanla sərhəddə olan kəndləri dolaşdım və Novoivanovka kəndində oldum. Real vəziyyəti öyrənmək üçün kənd sakinlərini və qaçaqmalçılıqla məşğul olanları dindirdim və bunları müəyyən etdim: Novoivanovkadan olan bir neçə nəfər, daha doğrusu, İvanov, Korolyov və Krivov adlı yerli sakinlər sərhəd dəstəsinin keçmiş komandiri Sübhanqulovun şəxsi razılığı və icazəsi ilə Ermənistanla böyük miqdarda qaçaq mal keçirirlər. İvanov ifadəsində göstərir ki, sərhəd dəstəsinin komandiri və ailəsi onun hesabına yaşayır və hətta onun pulu ilə Gəncəyə gedib-gəlir. Sübhanqulovun təkcə bir səfərinin İvanova 20 min manata başa gəlməsi burada hamıya məlumdur. Qaçaqmalçılığa gəldikdə, İvanov adı çəkilən komandirin icazəsi ilə 200 pud buğdanı sərhəddən keçirdiyini və kisələrin bağlanması Sübhanqulovun şəxsən iştirak etdiyini deyir. Beləliklə, yerli sərhəd mühafizəçilərinin səhlənkarlığını və qaçaqmalçılarla əlbir olmaları faktını inkar etmək olmaz. Digər tərəfdən, Sübhanqulovun hərəkətlərini

bütün Novoivanovka və Novosaratovkann yerli əhalisi, o cümlədən qaçaqmalçılığın əsas iştirakçıları olan İvanov, Korolyov və b. təsdiq edir. Belə şəraitdən yararlanan həmin şəxslər Ermənistana qaçaqmal daşıyanlardan ibarət yaxşı təşkil olunmuş dəstə yaratmışlar. Keçmiş komandirləri Sübhanqulov başda olmaqla sərhəd mühafizəçilərinin bu mövqeyi Ararat respublikası ermənilərinə qaçaq mal daşımaqla harılaşan yerli sakinləri, xüsusilə qaçaqmalçılığın əsas iştirakçıları o qədər həvəsləndirib ki, onlar yerli hakimiyyətə loyallıq münasibət bəsləyir və tabe olurlar. Hətta, mənim Novoivanovkaya səfərim ərəfəsində İvanov və Korolyov sərhədçilərə hədə-qorxu gələrək 2 saat ərzində ərazini tərk etməsələr, onları ərazidən zorla qovacaqlarını deyirdilər. Bütün bu baş verənlərdən mənimlə birlikdə Novosaratovkada olan, Gəncə quberniyasının sərhəd mühafizə idarəsinin rəisi, polkovnik Ç.Ramişevskinin məlumatı vardır».

Yaranmış gərgin vəziyyəti qiymətləndirən Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi M.Talkovski təcili tədbirlər görülməsi üçün Gəncə Qubernatoruna belə məzmununda məktub göndərmişdi: «*bir qrup «macəra axtaran» erməni Novoivanovkada Azərbaycan əleyhinə təbliğat aparır və əhalini hökumətə tabe olmamağa çağırır. Kənddə hökumət əleyhinə olan dəstələr yaradılmışdır. Əgər bura cəza dəstəsi göndərilməsə, hökm sürən cəzasızlıq və sərhəd dəstəsinin qaçaqmalçılığa qarşı son dərəcə zəif mübarizə aparması digər kəndlərin də əhalisinə pis nümunə olar*» [73,74].

1919-cu il noyabrın 11-də Bakı gömrükxanasının ümumi iclasında Petrovskaya istiqamətlənən «Feniks» gəmisində qaçaqmalçılıq faktı üzrə açılmış cinayət işinə baxılmış, A.Ter-Poqosyan və A.Manqasarovun Gömrük Məcəlləsinin (1914-cü il nəşri, VI cild) 1063-1065-ci maddələri ilə müqəssir hesab edilərək malın müsadirəsindən əlavə, dəyərinin iki misli qədər – 48494 manat cərimə qoyulması haqqında qərar verilmişdi [67, 45].

Qaçaqmalçılığa qarşı ciddi mübarizə aparılmasını qeyd edən Zaqatala sərhəd dəstəsinin rəisi poruçik Labazanov 19 dekabr 1919-cu il tarixli raportda yazırdı: «Zaqatalanın Gürcüstanla sərhədində sərhəd postları təsis olunduqdan sonra, oktyabr ayından başlayaraq bütün yollarda Gürcüstanqa qaçaq yollarla taxıl və digər malların daşınmasının qarşısı tamamilə alınmışdır. Yazışmalarda göstərilən bəzi mənfəət hallar yəqin ki, ərazidəki sərhəd mühafizəsi postlarının fəaliyyətindən əvvəlki dövrə aiddir.

Həmin dövrdə sərhədin qorunması quberniya idarəsinin vəzifəsinə daxil idi, lakin digər qayğıları çox olduğuna görə qaçaq malların daşınmasının qarşısının alınmasında bir o qədər sayıqlıq göstərmirdi. Sərhəd postları işə başlayandan sonra burada taxıl və digər malların qeyri-legal surətdə daşınmasının qarşısı demək olar ki, tamamilə alınmışdır. Bu münasibətlə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinin 17 dekabr 1919-cu il tarixli 815 sayılı məktubundakı rəyini Sizə təqdim edirəm.

Sərhəddə sayıqlığın artırılması üçün mənim tərəfimdən daha qətiyyətlə tədbirlər görülməkdədir» [73, 2-3].

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il noyabrın 1-də Daxili İşlər nazirinin məruzəsi əsasında Zaqatala quberniyasından Dağıstana aparılan dağ yollarında müvəqqəti olaraq 7 sərhəd postunun yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Qərara görə, Maliyyə Nazirliyinə avqustun 1-də yaradılan Ağdam-Kəlləz postunun saxlanması ayrılan 37900 manat vəsait də daxil olmaqla, nəzərdə tutulan digər 6 postun təşkilinə 122700 manat vəsaitin xərclənməsi tapşırılmışdı [73, 27-28].

Azərbaycanın sərhəd mühafizəsi qüvvələrinin yaradılması, öz növbəsində bu xidmətin hüquqi-normativ sənədlərinin dəyişdirilib hazırlanmasını tələb edirdi. Bu prosesin qısa müddətdə həyata keçirilməsi mümkün olmadığına görə Rusiya imperiyasının gömrük və xarici ticarətin aparılmasına aid qanunvericilik aktları müvəqqəti olaraq keçmiş qüvvədə saxlanılmışdı [97, 5; 10, 193].

Bununla yanaşı, sərhəd mühafizəsini tənzimləyən qanun və əsasnamələrin şəraitə uyğun daha da təkmilləşdirilməsi üçün səylər göstərirdi. Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi M.Talkovskinin 1919-cu il 10 dekabr tarixli 666 sayılı raportu sərhəd mühafizə xidmətinin inzibati-təşkilati əsaslarının hüquqi və maliyyə əsaslarının gücləndirilməsi istiqamətində aparılan işləri yaxından izləməyə imkan verir. Raportda xidmətin 1920-ci il üçün gəlir və xərclər smetasının əsaslandırılmış şərh, sərhəd qulluqçularının əmək haqlarının yüksəldilməsi və digər sosial-məişət problemləri qaldırılır. Sənəddə rayon sərhəd mühafizəsi idarələrinin maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün Bakı xəzinədarlığında müvafiq bank hesablarının açılması və maliyyə vəsaitinin sərhəd mühafizə şöbəsi rəisinin sərəncamına verilməsi təklif olunurdu.

Həmin raportda dövlət xidmətinin xüsusi növü kimi Azərbaycanın sərhəd mühafizəsinin vəzifəli şəxslərinin hüquq və vəzifələri keçmiş Rusiya imperiyasının sərhəd mühafizəsinin rəhbər heyətinin vəzifəli şəxslərinin hüquq və səlahiyyətləri ilə müqayisədə aşağıdakı qaydada tənzimlənirdi:

- *keçmiş sərhəd dairəsinin rəisinin səlahiyyətləri Azərbaycanın sərhəd mühafizəsi idarəsinin rəisinin səlahiyyətlərinə;*

- *keçmiş sərhəd briqadası komandirinin səlahiyyətlərinin sərhəd rayonu rəisinin səlahiyyətlərinə;*

- *dəstə komandirinin səlahiyyətlərinin dəstə rəisinin səlahiyyətlərinə;*

- *dəstə vaxmistrinin səlahiyyətlərinin dəstə uryadnikinin səlahiyyətlərinə;*

- *post rəisinin səlahiyyətlərinin post başçısının səlahiyyətlərinə.*

Raportda əlavə olaraq 5 çəvik atlı dəstənin, 108 yeni postun yaradılması və bütövlükdə sərhəd mühafizəsinin kontingentinin 2410 nəfər artırılması zəruri hesab edilirdi. Digər bir raportda Sərhəd mühafizəsi idarəsi

hər sərhədçiyə 100 ədəd olmaqla cəmi 99200 ədəd patron ayrılmasını tələb edirdi [73, 46].

Sərhəd mühafizəsi şöbəsindən Maliyyə nazirinə verilən 10 dekabr 1919-cu il tarixli raportda sərhədçilərin əmək haqqının hərbi qulluqçularla müqayisədə az olması nəzərə alınıb sərhəd mühafizəçilərinin əmək haqlarına 45 faizə qədər əlavələrin verilməsi, dəmir yolu ilə pulsuz gedişin təmin edilməsi, məzuniyyət vaxtı mineral su qaynaqlarına dövlət hesabına göndəriş verilməsi (ailə üzvləri daxil olmaqla) və digər sosial güzəştlərin şamil edilməsi təklif olunurdu.

Azərbaycan hökuməti sərhədçilərin maddi vəziyyəti, xüsusilə sosial təminatı məsələlərinə qayğı ilə yanaşırdı. Şəxsi heyətin əmək haqlarının artırılmasına və onların ərzaqla təmin edilməsinə mərkəzi və yerli icra orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər görülürdü. Belə ki, qaçaqmalçılarla və sərhəd pozucuları ilə toqquşmalarda ölənlərin ailə üzvlərinə təcili pul yardımını göstərilir, xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən yaralanan əməkdaşların müalicəsi diqqət mərkəzində olurdu.

Maliyyə nazirliyi 1920-ci ilin büdcəsində sosial yardımlara ayrılan xərclərinin artırılmasını nəzərdə tutmuşdu [73, 26].

Cədvəl 4.6

Sərhəd mühafizəsinin 1920-ci ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan xərclərin smetası

s/s	Büdcədən ayrılması nəzərdə tutulan xərclərinin adı	Yeni ştatlar daxil edilməklə (manat)
I. Daimi xərclər		
Bölmə 1		
1.	Zabit və rütbəli əməkdaşların əmək haqqı	3350400
2.	Sırasıvı sərhədçilərin əmək haqqı	51656400
3.	Yem üçün	540000
4.	Ezamiyyə xərcləri	90000
5.	Yol xərcləri	500000
6.	Əmək haqqına əlavələr	200000
7.	Mükafata ayrılan vəsait	800000
8.	Xüsusi geyim üçün ayrılan vəsait	6832800
9.	Bakıda yerləşdirilən əlavə sərhədçi dəstəsinə	144000
Bölmə 2		
10.	Dəftərxana xərcləri	114000
11.	Binaların işıqlandırılması və qızdırılması	810000
12.	Binaların icarəyə götürülməsi	725000
13.	Postların müxtəlif təsərrüfat xərcləri	115200
14.	Silahların təmiri	50000
15.	Binalarda cari təmir işləri	100000

Bölmə 3		
16.	Qaçaqmalçılıqla mübarizə və məxfi işlərə	100000
17.	Sərhədçilərə köməyə görə verilən mükafatlara	100000
Bölmə 4		
18.	Motorlu qayığın istismar edilməsinə	180000
19.	Dənizdə xidmət edənlərin saxlanılmasına	156000
20.	Daimi xərclərin cəmi	66564400
II. Birdəfəlik xərclər		
• Yeni açılan 93 post və 5 atlı dəstəyə avadanlıq və əşyaların alınmasına		
		588000
• 5 rayonun dəftərxana xərclərinə		
		125000
• 5 feldşer məntəqəsinə avadanlıq alınmasına		
		50000
• «Çayka» motorlu qayığın təmirinə		
		283700
• Sərhəd mühafizə idarəsinə əlavə avadanlıq alınmasına		
		50000
• 1919-cu ilə aid sosial vəsaitlərin ödənilməsinə		
		4596950
Birdəfəlik xərclərin cəmi		
		5693650
1920-ci ildə cəmi xərclər		
		72258050

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 251, v. 44-46.

M.Talkovskinin Maliyyə nazirinə ünvanlandığı raportda 1920-ci il martın 20-də Gürcüstan və Ermənistanla 400 verstlik sərhəd xəttini əhatə edən Gəncə sərhəd rayonunun təftişinin nəticələri haqqında məlumat verilir. Raportda 1919-cu il noyabrın 1-də yaradılan və cəmi 3,5 ay ərzində 106 atlı və 174 piyada sərhədçini əhatə edən 28 postun fəaliyyəti və sərhəddəki mövcud vəziyyət ətrafı təhlil olunurdu.

M.Talkovskinin raportundan ixtisarla verdiyimiz sətirlərdə Gəncə Sərhəd rayonunda xidmətin ümumi mənzərəsi belə əks olunmuşdu: «Sərhəd xəttinin mühafizəsinin gücləndirilməsi tədbirləri yerli şərait və ərazinin relyefi nəzərə alınır. Yerli hakimiyyətlə razılaşdırmaqla postlar Gürcüstanla qonşu ərazinin içərilərinə doğru, Ermənistanla sərhəddə isə, əksinə, bir qədər arxada yerləşdirilib. Həyəcan signalı verilən vaxtlar və xüsusi halları nəzərə almasaq, gündəlik xidmətə 28 sərhədçidən ibarət naryad 6 saat fasilə verməklə, cəmi 12 saat xidmətdə olur. Belə yorucu şərait, xüsusi geyimlərin, ərzaq və zəruri vəsaitlərin çatışmaması işin səmərəsini aşağı salır. Qaçaqmalçılıq hərəkətləri haqqında agentura məlumatlarının çatdırılması işi qənaətbəxşdir, halbuki bu işin təşkilinə əlavə heç bir vəsait ayrılmayıb. Bütün sərhəd qoruyucuları şəxsi silahları, əsasən türk mauzeri və rus üçxətli tüfəngləri ilə silahlanıb, atlıların bir qisminin soyuq silahı da vardır. Patronlar çatışmadığına və əldə edilməsi baha başa gəldiyinə görə atışma zamanı bir o qədər fəallıq göstərilir. Dövlət hesabına döyüş sursatının buraxılması vacib sayılmalıdır. Sərhəd rayonu üzrə həm atlı, həm də piyada qoruyucular yerli azərbaycanlı əhalidən təşkil edilmişdir. Sərhədçilər əsasən aztəminatlı təbəqəyə məxsus olduqlarından yüngül geyimdədirlər. İsti və su keçirməyən paltarlarla təchiz olunmadıqlarından

tez-tez xəstələnir və bu səbəbdən postlarda uzun müddət sayıq dayana bilmirlər. Xidmətin yenidən formalaşdığı bir vaxtda çoxları bu işin mahiyyətini bilmədən, lakin ölkə üçün əhəmiyyətli və şərəfli bir iş olduğunu başa düşərək, həvəslə dəstələrə namizəd kimi yazılmışlar. Uryadnik kadrlarının hazırlanması rayonun özündə həyata keçirilir və bu vəzifələrə etibarlı şəxslər təyin edilir. Lakin sürətlə artan bahalaşma və patronlarla təmin edilmədiyindən peşəkar sərhəd qoruyucuları xidmətdən uzaqlaşmağa bilər. Uzunmüddətli təcrübəyə və həm sərhəd, həm də hərbi xidmət sahəsindəki bilik və səriştəyə arxalanaraq deyər bilərəm ki, rayonda sərhəd mühafizəsi yaradıldığı qısa müddət ərzində və verilən mövcud imkanlar daxilində yaxşı təşkil edilmişdir. Bunu mənim rayonun bütün xidməti hissələrində aparıldığı sorğu və təftiş təsdiq etdi, hətta bəzi xidmət sahələrində, xüsusilə rabitə xidməti mənim gözlədiklərimdən də yaxşı oldu. Belə ki, sərhəd xətti boyu hərəkətim zamanı rabitə xidməti hərbi əhəmiyyətli təcili məlumatları və teleqramları mənim olduğum yerə gecikmədən çatdırırdı. Erməni qoşunun guya irəliləməsi və bizim ərazini ələ keçirməsi haqqında məlumatın aparılan kəşfiyyat əsasında ləğv edilməsi bunu sübut etdi.

Xidmətin dəftərxanasında karguzarlıq işi səliqəli aparılır, bütün işlər üzrə qovluqlar açılmış, icra edilməsi nəzərdə tutulan təlimat və göstərişlər dəstə komandirlərinə vaxtli-vaxtında göndərilir. Həm rayonda, həm də dəstələrdə yaradılmış topoqrafik xəritələr onları oxumağı bacaranlara düzgün istiqamət götürməyə, sərhədin mühafizəsini qurmağa və yeni təyin ediləcək dəstə komandirlərinə sərhədin mühafizəsi sxemini tərtib etməyi öyrədən vəsait kimi istifadə edilir. Şəxsi heyətin saxlanılmasına və təsərrüfat xərclərinə ayrılan vəsaitin qeydiyyatı üçün baş kitab və mühasibat jurnalı açılmışdır. Bu pulların xərclənməsi haqqında işdə olan sənədlər tərəfindən yoxlanıldı. Bu müddət ərzində 43 halda qaçaqmalçılıq hallarının qarşısı alınmışdır, bunlar əsas etibarilə sərhəddən taxıl və qaramal keçirilməsinə göstərilən cəhdlər olmuşdur. Sərhədboyu ərazidə taxılçılıqla məşğul olan sahibkarlar üzərində nəzarət qoyulmuş, taxıl məhsullarının sərhəd xəttindən 7 verstlik məsafədə daşınmasına yalnız yerli hakimiyyətin vəsiqəsi və imkan daxilində sərhədçilərin müşayiəti ilə yol verilir».

Raportun sonunda rayonda sərhəd mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi üçün M.Talkovski aşağıdakı təklifləri vermişdi:

- «Qırmızı körpü» postunda nəzarət xidmətinin işini asanlaşdırmaq üçün şlaqbaum qoyulması;

- köçmə heyvandarlıqla məşğul olan yerli əhalinin Ermənistan və Gürcüstanla sərhədin o tayndakı otlaplardan istifadə etməsində yarana biləcək çətinliklərin aradan qaldırılmasında sərhəd xidmətinin iştirakı;

- sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyətinin və postların sayının artırılması (məsələn, ayrı-ayrı yerlərdə postlar arası məsafə 30 verstə çatırdı);

- sərhəd mühafizə dəstələrinin tədricən, öncədən təsdiq edilmiş plan üzrə ayrıca hərbi birləşmə (korpus) şəklində yenidən təşkil edilməsi üçün xüsusi komissiyanın yaradılması.

Beləliklə, gərgin beynəlxalq və daxili şərait zəminində, yeni formalaşmaqda olan milli sərhəd xidməti xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin normal həyata keçirilməsində gömrükçülərlə ilə əlbir fəaliyyət göstərər, ölkə sərhədlərini qanunsuz olaraq keçməyə cəhd edən quldur dəstələrinin (cənub sərhədi) qarşısını almaqla sərhədyanı yaşayış məntəqələrinin əhalisinin təhlükəsizliyinin qorunmasında fəal iştirak edirdi.

Azərbaycan hökumətinin 28 aprel 1919-cu il tarixli qərarı ilə Cavad qəzası ərazisi boyu, İranla olan dövlət sərhədinin qorunması üçün 20 nəfərdən ibarət xüsusi mühafizə dəstəsinin təşkilinə 20 milyonluq fondan 602400 manat vəsait buraxılmışdı [48, 47].

Sözsüz ki, sərhəd mühafizə və yoxlama məntəqələrinin sayı artırılması yeganə çıxış yolu deyildi. Azərbaycan Parlamentində sərhədlərin mühafizəsi ilə bağlı aparılan qızgın müzakirələrdə (avqust, 1919-cu il) Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli demişdi: «Möhtərəm məhbuzlar! Öylə güman edirəm ki, məqsəd dissiplina üstündədir ki, işlərimiz yaxşı getsin. Lakin qorxuram ki, bu işin nəticəsi pis ola və hərbiyə naziri axırda razı olmaya ki, əsgərlər gedib maliyyə nazirinə xidmət edələr. Cəmi məmləkətlərdə bu böyledir. O cəhətlə mən təklif edirəm ki, mühafizə böliüyü maliyyə nazirinə tapşırılsın, çünki məzkur bölük maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar olacaqdır. Əgər qoşun artırmaq lazım isə sərhədi xarici düşmənlərdən müdafiə etsin, onu da hərbiyə nazirinə tapşırmalıdır ki, əsgərlərin miqdarını artırsın».

Nazirlər Şurasının 17 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Quba qəzasının, Samur və Kür dairələrinin quru yollarından ilkin tələbat mallarının idxalı və ixracına icazə verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Lakin bəzi şəxslər bu güzəştdən kommersiona məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Müşahidələr göstərirdi ki, Rusiya (Dağıstan) ərazisindən demək olar ki, heç bir adda mal idxal olunmur, əksinə, ölkəmizdən ərzaq mallarının kütləvi surətdə daşınması qiymətlərin artmasına səbəb olmuşdu. Sərhəd mühafizəsi şöbəsinin rəisi, rotmistr M.Talkovski Maliyyə nazirinə göndərdiyi 23 noyabr 1919-cu il tarixli raportunda Bakı Sərhəd rayonu rəisinin məlumatına əsaslanaraq göstərirdi ki, tacirlər adı çəkilən qərardan şəxsi maraqları üçün istifadə edərək taxıl və taxıl məhsullarını Yalama məntəqəsindən Dağıstan və Gürcüstana daşıyırlar. 1920-ci ilin ilk aylarında Quba qəzasının, Samur və Kür dairələrinin sərhədkənarı quru yollardan gömrük rəsmiləşdirməsindən yan keçməklə və heç bir vergi ödəmədən ilkin tələbat mallarının keçirilməsi faktları daha da artmışdı. Bunun nəticəsində ölkəmizin şimal ərazisində buğdanın daxili bazarda qiyməti oktyabr-noyabr ayları ərzində artaraq 135 manatdan 210 manata qədər yüksəlmişdi [69, 17].

1919-cu il mayın 14-də Xəzər dənizinin «Buzovna» sahil körpüsündə Maşağa pristavının məlumatına görə, Krasnovodsk qəzasının Güntəpə məntəqəsi sakini Nazi Tardı oğluna məxsus yelkənli gəmiyə yüklənmiş külli miqdarda qaçaqmal, o cümlədən 169 qutu mismar, 22 qutu sabun, 100 pud dəmir və digər aztapılan mallar müsadirə edilmişdi. Maliyyə, Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirlikləri Balaxanı-Sabunçu polismeysterinə göndərdikləri 22 may 1919-cu il tarixli məktubda müsadirə edilən malların Gömrük Məcəlləsinin 1045-ci maddəsinə əsasən Bakı gömrükxanasına təhvil verilməsi qeyd olunurdu. Buna baxmayaraq, Bakı qubernatoru R.Axundzadə və Balaxanı-Sabunçu polismeysteri L.Əmircanov vəzifə səlahiyyətlərini aşaraq gömrük dəyəri 253400 manat təşkil edən malların qanunsuz olaraq sahibinə qaytarılmasına göstəriş vermişdi. Maliyyə Nazirliyi Bakı gömrükxanasının 11 oktyabr 1919-cu il tarixli aktına, Gömrük Məcəlləsinin 1048, 1156, 1164 və 1065-ci maddələrinə və müsadirə edilən malın ikiqat dəyəri həcmində cərimə tətbiqi ehtimalını nəzərə alıb, həmin vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkəti nəticəsində dövlət büdcəsinə üst-üstə 760200 manat həcmində ziyan vurulmasını sübut etmişdi [75, 220-223].

1920-ci ilin aprelində Balakən və Muğanlı gömrüklərindən verilən məlumatda bildirilirdi ki, ətraf ərazilərdən ovlanan vəhşi donuz əti qaçaqmalçılıq yolu ilə qonşu Gürcüstana aparılır. Maliyyə Nazirliyi belə hesab edirdi ki, hökumət tərəfindən vəhşi donuz ətinin ixracına icazə verilməsi və müvafiq gömrük rüsumunun təyin edilməsi büdcəyə əlavə gəlir daxil olmasına şərait yarada bilər [75, 241].

Gömrük xidməti ilə sərhəd mühafizəsinin səlahiyyət və funksiyalarının əlaqələndirilməsi, xüsusilə qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınmasında birgə fəaliyyət qaydalarının müəyyən edilməsi istiqamətində də iş aparılırdı. Bu sahədə keçmiş Rusiya imperiyasının əsasnamələrində müvafiq düzəlişlər aparmaqla istifadə edilirdi.

Məsələn, gömrük sərhədi zolağından 50 verst aralı məsafədə və hələ qadağan edilən zonaya daxil olmayan qaçaqmalın daşınması faktı ən yaxın sərhəd dəstəsinə məlumat verilir və sərhəd mühafizəsi dərhal qaçaqmalçıların izlənilməsi və tutulması üçün hərəkətə keçirdi.

Gömrük və sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyətinin bir-birini baxış və yoxlamadan keçirmələri və ya qaçaqmalçılıq hərəkətinə görə şübhələnmələri qadağan edilir, istisna olaraq bu qayda xarici səfərdən qayıdan sərhəd xidməti əməkdaşına tətbiq edilmir və bu halda ümumi gömrük baxışı həyata keçirilirdi; sərhədcilər səlahiyyətlərinə aid olmayan məsələlərdə gömrük hissəsinə birbaşa göstəriş vermələri istisna olunurdu; gömrük nəzarətçiləri qadağan edilmiş və pul cəriməsi tətbiq edilən malların sahibinin aşkar edilməsi üçün sərhədcilərə müraciət edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Maliyyə nazirliyinin sərhəd mühafizəsinin sərhəd postlarının gücləndirilmiş tərkibdə dislokasiyası

Postların adı	Atlı	Piyada	Cəmi	Postların adı	Atlı	Piyada	Cəmi
1. Bakı sərhəd rayonu							
Zühül postu	8	7	15	Kotlyarev postu	8	7	15
Xəzri postu	8	7	15	Kamışev postu	8	7	15
Zeyhur postu	8	7	15	Mirzə Mehdiqulu postu	8	7	15
Şirvan postu	8	7	15	Çaxırlı postu	8	7	15
Key-Muraz postu	8	7	15	Mahmudlu postu	8	7	15
Sarvan postu	8	7	15	Şah Çinar postu	8	7	15
Taqay postu	8	7	15	Qovşutlu postu	8	7	15
Qala-Şıx postu	8	7	15	Əlican postu	8	7	15
Corat postu	8	7	15	Derjavniy postu	8	7	15
Qalağa postu	8	7	15	Boqarlı postu	8	7	15
Hövsan postu	8	7	15	Nüvədi postu	8	7	15
Qurd qapısı postu	8	7	15	Mehri postu	8	7	15
Bəndovan postu	8	7	15	Qarçevan postu	8	7	15
Atlı çevik komanda	10	0	15	Aza postu	8	7	15
Postlara əlavə edilir	15	15	30	Culfa postu	8	7	15
Cəmi rayon üzrə:	129	106	240	Naxçıvan postu	8	7	15
				Keylaç postu	8	7	15
2. Lənkəran sərhəd rayonu							
Xan Qışlaq postu	8	7	15	Dadian postu	8	7	15
Qarabucaq postu	8	7	15	Cağazur postu	8	7	15
Xırmandalı postu	8	7	15	Keşiş kənd postu	8	7	15
Qızıl Ağac postu	8	7	15	Canqabaxlı postu	8	7	15
Qumbaşı postu	8	7	15	Qoduxvəng postu	8	7	15
				Atlı çevik komanda	10	-	15
Vəl postu	8	7	15	Postlara əlavə edilir	50	50	10
Qaradağlı postu	8	7	15	Cəmi rayon üzrə:	236		
Dağlıq № 1 postu	8	7	15	4. Gəncə sərhəd rayonu			
Dağlıq № 2 postu	8	7	15	Çanaxçı postu	10	5	15
Dağlıq № 3 postu	8	7	15	Baluca postu	10	5	15
Dağlıq № 4 postu	8	7	15	Qaşqaçay postu	10	5	15
Qoçturbin postu	8	7	15	Bayramlı postu	10	5	15
Qarabağ yurdu postu	8	7	15	Dağlıq postu	10	5	15
Savaş gədik postu	8	7	15	Küyanlı postu	10	5	15
Qaravuldaş postu	8	7	15	Daşsalahlı postu	10	5	15
Avaş postu	8	7	15	Burunqulaq postu	10	5	15

Pirşahverdi postu	8	7	15	Atlı çevik komanda	10	5	15
Ovra postu	8	7	15	Postlara əlavə edilir	30	30	60
Burovar postu	8	7	15	Cəmi rayon üzrə:			
Azadkənd postu	8	7	15	5.Zaqatala sərhəd rayonu			
Aralıq postu	8	7	15	Koltan yüksəkliyi postu	7	5	12
Daşbulaq postu	8	7	15	Balakən dərəsi postu	6	2	8
Behnar postu	8	7	15	Katex postu	6	2	8
Əlibəyli postu	8	7	15	Car postu	6	2	8
Qırxıрман postu	8	7	15	Muxax postu	6	2	8
Şəhriyar postu	8	7	15	Sarıbaş postu	6	2	8
Erkəkquyuq postu	8	7	25	İlisu postu	6	2	8
Daran postu	8	7	15	Qaşqaçay postu	6	2	8
Yeddiyomaq postu	8	7	15	Kiş postu	6	2	8
Bezzebəd postu	8	7	15	Muxas postu	6	2	8
Aralıq postu	8	7	15	Qoruxlar postu	6	2	8
Yeddi-buduq postu	8	7	15	Bum postu	6	-	8
Atlı çevik komanda	10	-	10	Çevik atlı dəstə	20	-	8
Postlara əlavə edilir	125	75	200	Atlı çevik komanda	10	-	8
Cəmi rayon üzrə:				Postlara əlavə edilir	30	20	50
3. Qarabağ sərhəd rayonu				Cəmi rayon üzrə:			
Şahsevən postu	8	7	15	Sərhəd rayonları üzrə yekun			
Dilağarda postu	8	7	15				
Kənd Dilağarda postu	8	7	15				
Kültəpə postu	8	7	15				
Bəhmanlı postu	8	7	15				

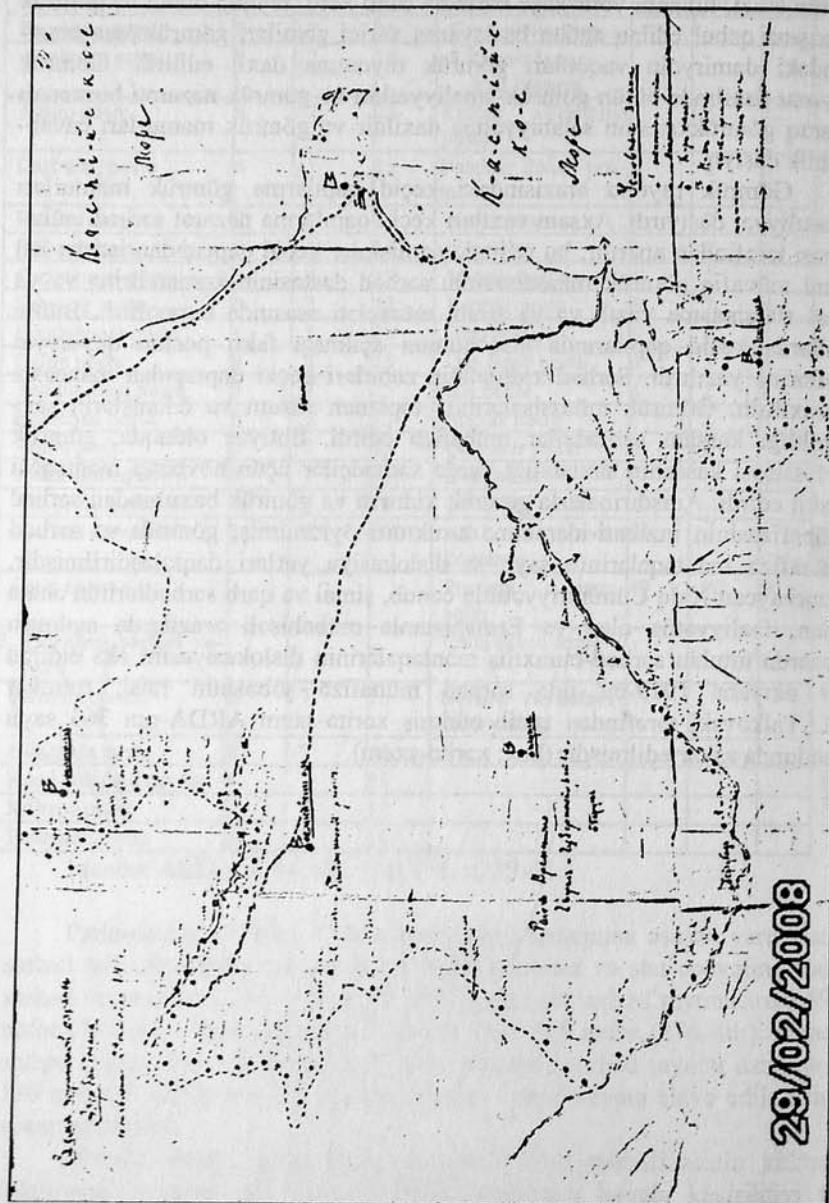
Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 251, v. 39-43.

Parlamentin 1919-cu il 18 avqust tarixli qanununa əsasən yaradılmış sərhəd mühafizəsində yeni postların təşkil edilməsi və ştat cədvəlinə Bakı sərhəd rayonu üzrə 235 nəfər (129 atlı), Lənkəran sərhəd rayonu üzrə 690 nəfər (391 atlı), Qarabağ sərhəd rayonu üzrə 515 nəfər (276 atlı), Gəncə sərhəd rayonu üzrə 190 nəfər (120 atlı), Zaqatala sərhəd rayonu üzrə cəmi 180 nəfər, o cümlədən 133 atlı sərhədçinin şəxsi heyətə əlavə edilməsinə vəsait ayrılmışdı.

Gömrükxananın əhatə etdiyi ərazidə sərhəd mühafizəsinin xidməti səlahiyyəti məhdud idi. Gömrük əməliyyatlarının həyata keçirildiyi və gömrük məmurlarının yaşadığı və gömrükxananın sərəncamında sahələr

gömrük rayonu hesab edilirdi. Liman gömrükxanalarında liman hesab edilən bütün ərazi, limanın yerləşdiyi körfəzin sahil xətti, reyddə duran və gömrük baxışına qəbul edilən andan başlayaraq xarici gəmilər, gömrükxana ərazisindəki dəmiryolu vaqonları gömrük rayonuna daxil edilirdi. Gömrük rayonu daxilində bütün gömrük əməliyyatları və gömrük nəzarəti birmənalı olaraq gömrükxananın səlahiyyətinə daxildir və gömrük məmurları cavabdehlik daşıyır.

Gömrük rayonu ərazisindəki keçid qapılarına gömrük məmurları məsuliyyət daşıyırdı. Axşam vaxtları keçid qapılarına nəzarət sərhəd mühafizəsi tərəfindən aparılır, bu rejimdə səmşişlər keçid qapısından istisna hal kimi müvafiq gömrük müəssisəsinin sərhəd dəstəsinin komandirinə və ya post starşinasına yazılı və ya şifahi müraciəti əsasında buraxılırdı. Bütün hallarda keçid qapılarında şlaqbaumun açılması faktı postun qeydiyyat dəftərinə yazılırdı. Sərhəd xidmətinin zabitləri keçid qapısından maneəsiz buraxılırdı. Gömrük müəssisələrində toplanan rüsum və ödənişlərin saxlanıldığı kassanı sərhədçilər mühafizə edirdi. Ehtiyac olduqda, gömrük müəssisəsi kassanın saxlandığı yerdə sərhədçilər üçün növbətçi məntəqəsi təşkil edirdi. Araşdırmalarla gömrük xidməti və gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin inzibati-idarəetmə strukturu öyrənilmiş, gömrük və sərhəd mühafizə məntəqələrinin sayı və dislokasiya yerləri dəqiqləşdirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cənub, şimal və qərb sərhədlərinin əhatə edən, fəaliyyətdə olan və Ermənistanla mübahisəli ərazilərdə açılması nəzərdə tutulan sərhəd-buraxılış məntəqələrinin dislokasiyasını əks etdirən 29 oktyabr 1919-cu ildə sərhəd mühafizə şöbəsinin rəisi, rotmistr M.İ.Talkovski tərəfindən tərtib edilmiş xəritə-sxem ARDA-nın 363 sayılı fondunda aşkar edilmişdir (bax: xəritə-sxem).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd buraxılış məntəqələrinin sxemi

V FƏSİL. AZƏRBAYCAN ÖLKƏLƏRARASI GÖMRÜK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ

5.1. Xarici ticarət əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlara səmərəli nəzarət yalnız gömrük orqanlarının fəal iştirakı ilə mümkündür. Malların gömrük sərhədindən qanuni keçirilməsi və onun şərtləri, həmçinin xarici ticarət müqavilələrində öz əksini tapan məsələlər gömrük nəzarətinin gedişində aşkarlanır. Keçmiş Rusiya imperiyası dövründə, daha doğrusu birinci dünya müharibəsindən əvvəl Bakı limanına gətirilən Asiya mənşəli kənd təsərrüfatı malları əsasən Rusiya, Orta Asiya və Xəzərin şərq sahilı boyu vilayətlərindən daşınırdı. Limana taxıl, pambıq, pambıq çiyidi, pambıq yağı, yun, mal-qara dərisi, ipək, barama, qiymətli ağac növləri və tikinti üçün meşə materialları, dərman bitkiləri, boyaq maddələri, biyan kökü, düyü, çay, quru meyvələr, balıq, manufaktura, şüşə və şüşə məmulatları, çini qablar, kimya məhsulları, rezin məmulatları və b. yüklər daxil olurdu. Buradan isə düyü və quru meyvələr Qərbi Avropa və Sibirə qədər geniş bir əraziyə daşınırdı. Pambıq, yun və emal edilməmiş dəri Polşa və Moskva iqtisadi rayonuna; pambıq yağı Batumdan keçməklə Almaniyaya (Hamburqa); ipək və barama Fransaya; un, çay, şəkər, manufaktura, qalantereya, şüşə və çini qablar, metal, rezin və rezin məmulatları, Rusiya istehsalı olan fabrik məhsulları İrana daşınırdı. Qonşu ərazilərdən gətirilən bəzi xammal növləri Azərbaycan ərazisində emala cəlb edildikdən (gömrük ərazisində emal) sonra xarici bazarlara aparılırdı. Məsələn, Volqaboyu və Şimali Qafqazdan daxil olan taxıl İrana göndərilmədən öncə yerli dəyirmanlarda tütüdüldü. Ölkəyə gətirilən pambığın bir hissəsindən (120 min pud) müxtəlif növ parçalar toxunaraq İrana göndərilir və ya ixrac üçün nəzərdə tutulan on minlərlə pud düyü Azərbaycandakı dəyirmanlarda təmizlənirdi. Bütün xarici ticarət əməliyyatları, o cümlədən gömrük ərazisində emal və təkrar emal əməliyyatları gömrük rüsumuna cəlb edilirdi [13, 21-22].

Azərbaycanla qonşu bölgələrdə istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi, xarici bazarlarda idxal-ixrac mallarının qiymətlərinin qeyri-sabit olması gömrük qaydaları və tarif dərəcələrinə yenidən baxılmasını zəruri edirdi.

Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyində hazırlanan 1919-cu il 16 mart tarixli aşağıdakı sənəd hökumətin gömrük siyasətində bəzi düzəlişlər etməyə məcbur olduğunu göstərir:

«Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərindən çıxarılması xüsusi tənzimlənən malların ixrac Qaydaları»

I Qrup. İxracı tamamilə dayandırılan və ya sərhəddən buraxılması Komitənin səlahiyyətində olmayan mallar:

- taxıl, un, bütün növlərdən bişirilmiş çörək, suxarı;
- üyüdülmüş düyü;
- saman və heyvanlar üçün yem vasitələri;
- atlar, qoşqu heyvanları, iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qara, donuz, ev quşları (diri və kəsilmiş halda);
- at və at məhsulları, at konservləri;
- şəkər;
- şərab spirti;
- aptek malları, hiqroskopik pambıq, sarğı materialları, dərman preparatları və məhsulları;
- kaustik soda;
- qızıl və gümüş (sikkə və tökmə halında);
- bütün növ dəmir məhsulları, alət poladı və bütün ölçülərdə mıxlar;
- soyuq və odlu silahlar, lüləsi kəsik tüfənglər, patron, barut və müxtəlif mərmilər;

II Qrup. Komitənin icazəsi ilə sərhəddən keçirilən mallar:

- düyü, düyü nişastası (düyü əmtəə mübadiləsi yolu ilə);
- makaron və vermişel;
- bütün növdən toxumlar, o cümlədən bostan və bitki toxumları;
- tərəvəz, o cümlədən kartof, noxud, lobya, tərəvəz konservləri;
- qoz-fındıq, püstə və şabalıd;
- quru meyvə və meyvə konservləri;
- yumurta, süd, süd məhsulları, heyvan və balıq piyləri;
- seld;
- çay, kofe, kakao və şokolad;
- şirniyyat məhsulları, bal;
- bitki yağları;
- üzüm şərabı, konyak, buğda arağı, pivə, sirkə;
- tütün və tütün məhsullarının bütün növləri, papirosalar;
- xörək duzu;
- qənnadı məmulatları;
- arı mumu;
- sabun (bütün növləri);
- şamlar;

- kibrit;
- meşə materialları, ağac məmulatları, oduncaq;
- neft və neft məhsulları (əmtəə mübadiləsi ilə);
- kanifol;
- təkər üçün sürtgü yağı;
- yapışqan, müxtəlif növlər;
- selitra və kükürd;
- bütün növdən olan kimyəvi məhsullar;
- çay sodası;
- aşılayıcı maddələr;
- təbii və bütün növdən olan boyaqlar;
- rezin və kauçukun bütün növlərindən və onlardan hazırlanmış məhsullardan;
- dəri və xəzlər, emal edilmiş və edilməmiş;
- dəri məhsulları, o cümlədən ayaqqabı;
- bitki mənşəli lifli materiallar, o cümlədən pambıq və kənaif (əmtəə mübadiləsi yolu ilə);
- yun və yun məhsulları, bütün növdən olanlar (əmtəə mübadiləsi yolu ilə);
- barama qurdlarının yumurtaları və xam ipək (əmtəə mübadiləsi yolu ilə);
- lifli materiallardan iplik, o cümlədən saplar;
- brezent və kisələr (kisələr yalnız Azərbaycana zəruri mal ixracı şərti ilə);
- hər növ manufaktura, kətan, pambıq, yun, yarım yun, ipək və yarımipək parçalar;
- toxunma mallar, corab məhsulları və müxtəlif fitillər;
- hazır və yarım hazır donlar və üzüklər;
- bitki əsaslı kanat və kəndirlər;
- kağız müxtəlif növlər üzrə, dəftərxana kağızı, papiros gilizləri;
- qızıl və gümüş məmulatları;
- metallar, onların xəlitələri və hazırlanan məmulatlar, metal qırıntısı, I qrupun 11-ci maddəsinə daxil edilən metal məmulatlardan başqa;
- şüşə və şüşə məmulatları;
- fayans və farfor qablar;
- maşınlar və müxtəlif alətlər;
- optik və elektrik cihazları, onların ehtiyat hissələri və elmi aparatlar;
- motorlar, lokomobillər və bütün sistemlərdən olan traktorlar;
- avtomobillər, motosikletlər, velosipedlər, müxtəlif ekipajlar və onların ehtiyat hissələri;
- mətbəə, litoqrafiya və sinkoqrafik materiallar, mətbəə işi materialları və ehtiyat hissələri;
- sement;

- süni mineral sular istehsalı və sənaye məqsədləri üçün istifadə edilən sıxılmış qazlar;

- ov tüfəngləri;

- mis kuporos, sürmə tərkibli birləşmələr.

Qeyd 1. Bütün digər mallar sərhəddən buraxılmasına öncədən icazə alınmadan sərbəst ixrac edilir.

Qeyd 2. Hər üç qrupa daxil edilən ixrac malları sərhəddən keçirirlərkən hər birinə müvafiq gömrük qaydaları tətbiq edilir.

Qeyd 3. İstilik sobası və rezervuar çənləri, metal məftil və kanatlar, müxtəlif ölçülü kəmərlər, sement, qalay, mis, elektrik naqilləri, elektrik lampaları, metal qırıntısı və meşə materiallarının ixracına icazə almaq istəyən şəxslər öncədən hər bir göndərişdə Neft Sənayeçiləri Qurultayları Şurasından Komitəyə rəy təqdim edilir.

Qeyd 4. Neft və neft məhsullarını xaricə göndərmək üçün Komitə icazə verdikdən sonra ixracatçı hər bir halda ayrıca olaraq «Neft Sənayeçiləri Qurultayları Şurası nəzdindəki neft məhsullarının satışı və bölgüsü Bürosu»ndan gömrük orqanına təqdim etmək üçün verilən xüsusi vəsiqə almalıdır.

Malların xaricə aparılmasına Komitə tərəfindən tələb olunan şərtlər:

- aşağıdakı malların xaricə göndərilməsində əmtəə mübadiləsi prinsipinə mümkün qədər əməl edilməlidir: neft və neft məhsulları, xam və emal edilmiş dəri, bitki mənşəli lifli materiallar, o cümlədən pambıq və kənaq, yun, barama, xam ipək və diyyü. İrana ixrac edilən həmin mallara əmtəə mübadiləsi şərtləri şamil edilməsi məcburi deyil, ixrac qarşılıqlı maraqlar əsasında həyata keçirilir;

- Komitədən icazə almaq istəyən şəxs hər bir müraciətində əmtəə mübadiləsi əsasında ixrac etdiyi malın əvəzinə gətirməyi öhdəsinə aldığı malların adını göstərməlidir;

- ixracatçı müraciətində əmtəə mübadiləsi üzrə müqavilənin yerinə yetirilməsinin təminatlarını göstərməlidir;

- daha məhdud miqdarda mal ixrac edilməsini və daxili bazara həmin vaxt ən çox ehtiyac olan malların gətirilməsini nəzərdə tutan müqavilələrə üstünlük verilməlidir;

- Komitənin ixracatçılarla sövdələşmələri xüsusi müqavilələrdə əks olunmalı və təminatlar kifayət qədər əsaslı olmalıdır. Pul təminatı əsas kimi qəbul edilərsə, bu nisbət xaricə buraxılması nəzərdə tutulan malın dəyərinin 20 faizindən az olmamalıdır;

- müqavilələr Komitənin təsdiq etdiyi normal müqavilə formasında tərtib olunmalıdır;

- Komitə tərəfindən dövlət və ictimai təşkilatların xaricə mal aparmasına icazə verilməsi hər bir ayrıca halda xüsusi razılıqla ilə müşayiət olunur;

- Komitə tərəfindən verilən vəsiqələrdə mütləq icazənin müddəti göstərilir, vəsiqənin digər şəxsin istifadəsinə verilməsi qadağan edilir, bu qaydanı pozan şəxslər isə xaricə mal göndərmək hüququndan məhrum edilir, başqasına verilən vəsiqə isə qüvvəsini itirir;

- Komitənin plenar yığıncaqlarına ixrac və idxala aid prinsiplər məsələlər, o cümlədən Komissiyanın ixrac icazə vermədiyi və Komissiya üzvlərinin hər hansı birinin xüsusi rəyi olduğu hallarda qərarlar müzakirəyə çıxarılır;

2-ci qrupa daxil olan ixrac mallarına icazə verilməsinin Komitədə müzakirəsi üçün Komitənin sədri, onun müavini, Ərzaq nazirliyi, Birja Komitəsi, «Kooperasiya» ittifaqı və İş Mərkəzi Evi (Çentrdom) nümayəndələrinin daxil olduğu daimi fəaliyyət göstərən Xüsusi Bölmə yaradılır və həftədə iki dəfədən az olmamaqla toplanır (cümə və bazar günləri, axşam saat 7⁰⁰-da);

Komitə ayda iki dəfədən az olmayaraq toplanır.

Bu Əsasnamə Ticarət və Sənaye naziri tərəfindən təsdiq və ləğv olunur.

«Qaydalar» Komitənin sədri T.B.Səfərəliyev və sədrin müavini A.P.Lebedev tərəfindən imzalanmışdı [11, 121-123].

Yaxın və uzaq xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin bərabərhüquqlu əsaslar üzərində qurulması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biri idi. Azərbaycan Parlamenti və hökumət üzvləri bu sahədə təkcə hüquqi sənədlər və qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənmir, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Osmanlı dövləti, İran, İngiltərə, İtaliya, Fransa, ABŞ, qonşu dövlətlərdən Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Orta Asiya vilayətləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrin real nəticələri verməsinə çalışırdı. Bir sözlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dirçəldilməsi qonşu ölkələrlə azad ticarətin bərpa edilməsi və bu əlaqələrin milli maraqlara uyğun olan gömrük-tarif qaydalarından xeyli dərəcədə asılı idi. Qərbi Avropanın bir sıra ölkələri ilə yaradılmaqda olan iqtisadi-ticarət əlaqələrin normal inkişafı gömrüyün, sərhəd xidmətinin sabit fəaliyyət göstərməsini tələb edirdi.

5.2. Osmanlı dövləti və Cənubi Qafqaz respublikaları ilə əlaqələr

Azərbaycan hökuməti xüsusilə yeni yaranmış müstəqil qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin azad ticarət prinsipləri üzərində qurulmasına səy göstərirdi. Gənc respublikanın qonşu dövlətlərlə sıx əməkdaşlığı hər şeydən əvvəl, iqtisadi-ticarət münasibətlərinin vəziyyətindən asılı idi.

Aşağıdakı sənəd Azərbaycan hökumətinin bu sahədə apardığı geniş fəaliyyəti və eyni zamanda qonşu respublika ilə gömrük münasibətlərinin

normal səviyyədə olmasını təsdiq edir:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstan hökuməti

yanında Diplomatik nümayəndəsinə

14 avqust 1919-cu il

Bu günlərdə Bakıdan Konstantinopola Tiflisdən keçməklə Yusif bəy Vəzirov başda olmaqla 11 nəfər tərkibdə diplomatik heyət yola düşür.

Bu barədə Sizə məlumat verərək, onlara Gürcüstan Respublikası ərazisindən azad keçid hüququnu təsdiq edən vəsiqə verilməsini, şəxsi baqajlarının gömrük baxışından azad edilməsini təmin etməyinizi və yol boyu bütün mümkün köməkliyi göstərməyinizi xahiş edirəm.

İmza: Xarici İşlər naziri [121, 58].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti Osmanlı dövləti (4 iyun, 1918-ci il) və İran (23 may, 1919-cu il), Gürcüstan və Ermənistanla müqavilələr imzalanmışdı. İngiltərə, Fransa, İtaliya və ABŞ-ın bir sıra şirkətləri ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Yeni yaranan müstəqil siyasi qurumlarla ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə səy göstərilirdi. 1918-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Şimali Qafqazın Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikası arasında bağlanan müqavilədə iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə qonşu dövlətə iki il müddətinə 10 milyon manat məbləğində faizsiz kredit verilmişdi [96, 2].

Osmanlı imperiyası hökuməti və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında 4 iyun 1918-ci ildə Batumda 2 nüsxədə və 11 maddədən ibarət dostluq haqqında imzalanan müqaviləyə olan 2-ci əlavəni gömrük əməkdaşlığını özündə əks etdirən ilk hüquqi sənəd hesab etmək olar. Sənədin əslü Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılır və türk dilindədir. Sənədin məzmununu aşağıdakı qaydalar təsbit olunur:

Sərhədyanı ticarətdə tətbiq edilən xüsusi güzəştlər

(Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında 4 iyun 1918-ci il müqaviləsinə

2 sayılı əlavə)

Tərəflər, sərhəd zonasında, sərhəd xəttinin hər iki tərəfində 10 km daxil olmaqla gündəlik ticarətin ehtiyaclarını asanlaşdırmaq məqsədi ilə aşağıdakı şərtlər daxilində razılığa gəlir:

1. İdxal və ixrac əməliyyatlarında, bir ölkədən digərinə keçəndə, dəmiryol daşımaları istisna olmaqla, gömrük rüsumunun bütün ödəmələrindən, ona bərabər vergi, eləcə də hər hansı bir yığımdan qarşılıqlı surətdə azad olunur:

a) bütün dənli bitkilər və un hər daşımada 500 piastr (1 piastr=100 manat) dəyərində qədər;

b) sərnəşinlərin, qayıqçıların, arabaçıların və fəhlələrin əşya və paltarları, şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulan səyahət üçün əşyalar, silah və alətlər;

c) sərnəşinlərin və yüklərin daşınmasına xidmət edən arabalar, qoşqular və bu kimi nəqliyyat vasitələri, yük və qoşqu heyvanları;

d) razılığa gələn ölkələrin birindən digərinin ərazisində məskunlaşan sakinlərin daşdığı məişət avadanlıqları, təsərrüfat əşyaları, mebel və ərazisində qeyd alınarsa, gələn və yeni evlənənlərin cehizi rüsum ödənilməsindən azaddır;

e) sərhədyanı dairənin sakinlərinin qonşu ölkəyə apardıqları kənd təsərrüfatı məhsullarını, məsələn buğda və b. əkinçilik və heyvandarlıq malların daşınmasında istifadə etdikləri çuval və tutumlar boş vəziyyətdə həmin yolla geri qaytarıldıqda;

f) yay və qış mövsümündə bir ölkədən digərinə örüşə çıxarılan mal-qara və onlardan alınan məhsullardan rüsum alınmur; hər ehtimala qarşı keçdiyi halda ödənilir;

2. Gömrük vergisinə cəlb edilən ixrac mallarına aid yuxarıda qeyd edilən güzəştlərdən istifadə etmək üçün bu mallar yerli hakimiyyətin gömrüklə razılaşdırmaqla verilən və malların həqiqətən sərhədyanı ərazidən gətirilməsini təsdiq edən vəsiqələrlə təmin olunur. Qeyd edilən vəsiqələr əsasında razılığa gələn tərəfin ərazisində damğa və ya hər hansı bir yığım alınmur.

3. Sərhədyanı bölgənin əhalisi razılığa gələn digər tərəfin ərazisində sərbəst səyahət etməyə ixtiyarı vardır, bu zaman onlar icma hakimiyyəti tərəfindən müvafiq formada verilmiş keçid şəhadətnaməsi ilə təmin olunur. Bu keçid şəhadətnamələri 2 həftə müddətində etibarlıdır [205, 18-19].

Göründüyü kimi, müqaviləyə olan əlavədə irəli sürülən şərtlər tamamilə qarşılıqlı gömrük güzəştlərinə həsr olunmuşdur. Sənədin qəbulunda əsas məqsəd sərhədyanı ticarətin sadələşdirilməsi və yerli əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən irəli gələn ənənəvi yerdəyişməsinə təmin etmək idi.

Azərbaycanın İstanbul konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadənin Xarici İşlər naziri M.b.Hacımskiyə 1918-ci il sentyabrın 2-də göndərdiyi məktubda göstərilir: «Osmanlı Şeməndofər və əsgəri limanları idarəsi ilə Azərbaycan hökuməti naminə bir müqavilənamə bağladım. Müqavilənaməyə mən, Səlim və Əsəd bəylər vəz imza edir. Bir qəç maddədən ibarət olan müqavilənamənin məzmunu budur ki, Azərbaycan hökuməti kəndisinə məxsus olan yük, pambıq, petrol (neft), ərzaq, biyan kökü və sairə kimi mallardan iki milyon osmanlı lirəsi miqdarında satacaq,

satdıqca paralarını alacaqdır. Malların satıldıqdan sonra mühafizəsi, nəqliyyəsi və sair məsarifi alanın öhdəsində olacaq. Malların alım-satım fiyatı isə aydan-aya kəsiləcəkdir. Bu fiyatı isə iki bu, iki də o tərəfdən təyin olunan bir komisiyon kəsəcəkdir. Müqavilə əgər bir tərəf istəməzsə, həməm fəsx oluna bilər. Yerdə 2 milyon lirə dolunca biltəb fəsx olunur. Əgər hər iki tərəf davamını istərsə, üçüncü bir milyon lirə üçün baqi qala bilər.

Bu müqavilədən məəda bir də ikinci bir müqavilə vardır ki, birinci müqavilənin hesabına olaraq idarəsi Azərbaycan hökumətinə 500.000 lirə verir. Bu avans iki milyon lirə mal satıldığı əsnasında azar-azar doldurulacaq. Belə ki, verilmiş malın bədalindən bir rübü avansa hesab olunub, digər üç hissəsi fərqdən ödəniləcəkdir. Avans üçün Azərbaycan Hökuməti yüzdə 5 faiz ödəyəcəkdir. Bu xüsusda hər şey bitmişdir. Yalnız qalmışdır ki, Kabinə də görsün və təsvib eləsin. Bu, quru bir rəsmiyyət üçündür, çünki əsas etibarlıyla Babi-ali daha ona razı olmuşdur. Ümid edirik iki günə qədər müqavilə imza olunub, avansdan da bir qismini sizə göndəririk» [205, 59-60].

Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında ticarət-gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsinə aid haqqında bəhs edilən sənəd «Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilə Osmanlı hökumətinin Hicaz və hərbi dəmir yolları və limanlar Baş idarəsi ilə ticarət müqaviləsi» idi. 1918-ci sentyabrın 16-da İstanbulda, Azərbaycan tərəfindən nümayəndə heyətinin sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyindən Əsəd bəy Rüstəmbəyov və Xarici İşlər Nazirliyindən Səlim bəy Behbutovun, Osmanlı dövləti tərəfindən həmin idarənin baş direktoru Ferik İsmayıl Həqqi paşa tərəfindən imzalanan ticarət müqaviləsi 9 maddədən ibarət idi. Müqavilədə göstərilən öhdəliklərə uyğun olaraq, Azərbaycan tərəfi Osmanlı dövlətinə növü və keyfiyyəti xüsusi siyahıda göstərilən ərzaq və qeyri-ərzaq mallarını satmağı və təhvil verməyi, qarşı tərəf isə bu malların dəyərini müqavilə şərtləri daxilində ödənilməsinə öhdəsinə götürürdü [205, 83-85].

Ölkənin maliyyə-pul sisteminin qaydaya salınması, inflyasiyanın qarşısının alınması və xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin normal məcraya yönəldilməsi üçün milli valyuta məkanının formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan hökumətini narahat edən məsələlərdən biri Azərbaycanın razılığı olmadan, keçmiş Zaqafqaziya hökuməti bonlarının nümunəsində yeni banknotların tədaviülə buraxmasına Gürcüstan və Ermənistanın hazırlıq görməsi idi. Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ilə 1918-ci il iyulun 27-də F.X.Xoyskinin Avstriya-Macaristan və Almanıyanın Tiflisdəki nümayəndələri ilə görüşü keçirilmişdi. Söhbət zamanı Azərbaycanla Gürcüstan arasında normal maliyyə-gömrük münasibətlərinin yaranmasına əngəl olan səbəblərin aradan qaldırılmasının böyük dövlətlərin maraq dairəsində olduğu vurğulanmışdı. Görüşdə Cənubi Qafqaz respub-

likaları arasında gömrük müharibəsinə gətirib çıxara biləcək səbəblərin dinc yolla aradan qaldırılması üçün Azərbaycan tərəfinin aşağıdakı təklifləri səsələnmişdi: 1) Gürcüstanla Azərbaycan arasında sərhədlərin təyin edilməsi üçün beynəlxalq komissıyanın yaradılması haqqında razılığın əldə edilməsi; 2) keçmiş Zaqafqaziya hökumətindən qalan əmlakın bölüşdürülməsi üçün beynəlxalq komissıyanın yaradılması və 3) yeni pul nişanlarının buraxılmasına (bonların) qarşılıqlı təminatların verilməsi və bu məsələyə əmlakın bölüşdürülməsi məsələsi ilə birlikdə baxılması.

Almaniya missıyasının rəhbəri general fon Kres keçirilən görüşdə yuxarıda göstərilən məsələdə Azərbaycan tərəfinin mövqeyini başa düşdüyünü və Gürcüstan hakimiyyətinin Borçalıda yerli əhalidən taxılın müsadirə edilməsi tədbirlərini dayandırması üçün göstəriş verdiyini bildirmişdi [117, 22-27].

Azərbaycan hökuməti ilə Şimali Qafqazın Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikası arasında 1919-cu il yanvarın 9-da imzalanmış müqaviləyə əsasən, ölkəmizə hər pudunun qiyməti 60 manat olmaqla 50 vaqon buğda ixrac edilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan tərəfini təmsil edən Ərzaq naziri Konstantin Lizqar və qonşu respublikanın nümayəndəsi Əlixan Kantemirin imzaladığı müqavilədə Petrovskda təhvil veriləcək buğdanın dəyərinin 4 ay müddətinə Bakı bonu ilə ödənilməsi razılaşdırılmışdı [201, 1919, 11 февраля, № 6].

Azərbaycan hökuməti 12 fevral 1919-cu ildə qəbul etdiyi qərarla Ticarət və Sənaye Nazirliyi nəzdində yaradılan Xarici ölkələrlə və qonşu vilayətlərlə mal mübadiləsi üzrə Komitənin əsasnaməsini təsdiq etdi. Komitənin 20 fevral 1919-cu ildə keçirilən birinci yığıncağına sədrlik edən Ticarət və Sənaye naziri M.Ş.Əsədullayev və Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinin çıxışında idxal-ixracla bağlı məsələlərin bir mərkəzdən idarə edilməsinin zəruriliyi səsəlndirildi. M.Ş.Əsədullayev rəhbərlik etdiyi nazirliyin neftin ixracı məsələlərində yeritdiyi xəttin bir çox hallarda Ərzaq Nazirliyinin mövqeyi ilə üst-üstə düşmədiyini xatırladaraq, bu sahədə birtərəfli siyasətin yeridilməsinin tərəfdarı olmadığını bildirmişdi. O, yeni yaradılan Komitənin əsas vəzifəsinin məhz xarici dövlətlərlə ticarət münasibətlərin tənzimlənməsi olduğunu bildirmişdi. Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinin strateji malların ixracına icazə verilməsi hüququnun Komitədə deyil, təmsil etdiyi nazirliyin səlahiyyətində saxlanılması təklifi qəbul edilməmişdi. Ticarət və Sənaye nazirinin müavini T.Səfərəliyev Komitənin başlıca vəzifəsini neftin ixracı hesabına ölkə əhalisinin zəruri istehlak malları ilə təmin edilməsində görürdü. Dövlət Nəzarətinin nümayəndəsi isə xarici ticarətin ayrı-ayrı şəxslərin inhisarından alınıb, xüsusi olaraq bu məqsədlə yaradılan müəssisələrin ixtiyarına verilməsini, pul nişanı və qızıl ehtiyatı olmayan ölkənin idxal məsələlərinə hələlik ehtiyatla yanaşmasını,

idxal ediləcək mal və avadanlıqların zəruriliyinin diqqətlə araşdırılmasını təklif edirdi. Mübadilə Komitəsinin qəbul etdiyi qərarlar əsasən məsvəətçi xarakter daşısa da, bir çox hallarda sərəncamverici funksiyaya malik idi. Təşkilatın qarşısında dörd əsas vəzifə qoyulmuşdu: 1) Azərbaycan əhalisinin ehtiyacı üçün lazım olan malların ölkəyə axımının sürətləndirilməsi; 2) malların möhtəkirlik məqsədilə ölkə ərazisindən çıxarılmasının qarşısının alınması; 3) ölkə iqtisadiyyatının və maliyyə mənbəyinin əsasını təşkil edən neft məhsullarının xaricə daşınması və satışının tənzimlənməsi və 4) ixrac və idxal əməliyyatları üzrə sahibkarlardan daxil olan müraciətlərin müzakirə edilərək zəruri qərarların qəbul edilməsi. Komitənin tərkibinə Ticarət və Sənaye, Maliyyə, Ərzaq, Əkinçilik, Yollar nazirliklərindən əlavə, Dövlət Nəzarəti, Bakı şəhər bələdiyyəsi, Birja Komitəsi, Neft Sənayeçiləri Qurultayı və digər müəssisələrdən nümayəndələr daxil edilmişdi. «Əsasnamə» dərc edildiyi gündən başlayaraq, ixrac əməliyyatlarına lisenziya vermək hüququ yalnız Komitəyə məxsus idi [35, 1-7].

Sərhəddən xüsusi icazə və gömrük rüsumu tələb olunmadan keçirilən mallara gömrük buraxılış məntəqəsində nəzarət edilirdi: 1) hər sərnişin üçün sərhədi keçərkən bir neçə günlük tələbatını ödəmək üçün aşağıdakı miqdarda ərzaq və istehlak malları aparmasına icazə verilirdi: çörək – 5 funta qədər, pendir – 1 funt, çay – 1/8 funt, kürü – 1 funt, təzə meyvə - 10 funta qədər, quru meyvə - 5 funt, yumurta – 10 ədəd, tütün – 1 funt, şərab və digər spirtli içkilər – 1 şüşə; 2) quru sərhəd zolağında yaşayan əhalinin yerli inzibati orqanın icazə vəsiqəsini təqdim etməklə və gömrük rüsumunu ödəmək şərti ilə şəxsi istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsullarını aşağıdakı miqdarda xarici ölkəyə apara bilərdi: təzə meyvə, qoz-fındıq – 20-30 pud, inək yağı – 20 funta qədər, ev quşları – 10 ədəd və yumurta – 100 ədəd; 3) Azərbaycandan xarici ölkəyə və qonşu vilayətlərə köçənlər istifadələrində olan əşyalarını gömrük orqanının icazəsi ilə rüsum ödəmədən apara bilərdilər. İstifadədə olmayan məişət əşyaları və mebelin buraxılması isə ümumi qaydada və Komitənin xüsusi icazəsi əsasında həyata keçirilirdi. Komitənin sədri və müavini Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri tərəfindən təyin olunurdu. Komitə aşağıdakı hüquqlara malik idi: 1) daimi və müvəqqəti komissiyaların yaradılması; 2) komissiyaların ayrı-ayrı üzvləri arasında vəzifə bölgüsünün aparılması; 3) Komitə tərəfindən müzakirəyə çıxarılan məsələlər barəsində ayrı-ayrı dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar və ticarət-sənaye müəssisələrindən zəruri məlumat və arayışların alınması.

Komitənin təşkilati işləri müdir, kargüzar və onun köməkçisi, hesabdar, 3 nəfər dəftərxana əməkdaşından ibarət Xüsusi İdarə tərəfindən idarə olunurdu. İdarənin saxlanılmasına çəkilən xərclər və əməkdaşların əmək haqqını hökumət maliyyələşdirirdi. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 12 fevral tarixli qərarı ilə Komitənin ilkin xərcləri üçün iyirmi milyonluq

fondan 10 min manat həcmində kredit açılmasına sərəncam verilmişdi.

Komitənin hazırladığı «İxrac malları haqqında Qaydalar» 1919-cu il martın 16-da Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri tərəfindən təsdiq edilmişdi. «Qaydalar»da ixrac mallar 3 qrupa bölünmüş və 1-ci qrupa ixracına müvəqqəti icazə verilməyən cəmi 12 adda mal növü, o cümlədən taxıl və taxıl məhsulları, iri və xırda buynuzlu mal-qara (diri və kəsilmiş şəkildə), şəkər, spirt, dərman və dərman vasitələri, kaustik soda, qızıl və gümüş (külçə və pul şəklində), dəmir məmulatları və bütün silah növləri daxil edilmişdi. İxracına icazə verilən mallar 2-ci və 3-cü qrupa daxil edilmişdi. 2-ci qrupa düyü, makaron məmulatları, meyvə-tərəvəz məhsulları, çay, bitki yağları, meşə-ağac məmulatları, dəri və dəridən olan məmulatlar, manufaktura, qızıl və gümüş bəzək əşyaları, metal və metal ərintiləri, şüşə və saxsı məmulatlar, maşınlar, tikinti materialları, ov silahları, bütövlükdə 55 növdə mal daxil edilmişdi. 3-cü qrupa daxil edilən malların gömrük yanaşı, hər iki qrupa daxil edilən malların ixracı və sərnişinlər tərəfindən əl yükləri şəklində ölkədən çıxarılması zamanı gömrük qaydalarına ciddi riayət edilməsi tələb olunurdu [64, 206-208].

1919-cu il iyunun 15-də Mübadilə Komitəsi ləğv edildi və onun funksiyaları Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin kollegiyasına verildi [201, 1919, 22 июня, № 128].

1918-ci ilin dekabrında Azərbaycanda Gürcüstanın, eyni zamanda Gürcüstanda Azərbaycanın Diplomatik nümayəndəliyi yaradıldı. Xarici ticarət əməliyyatlarının yönləndirilməsində diplomatik nümayəndəliklərə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Hər iki ölkənin diplomatları respublikalararası ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində fəal iştirak edirdilər. Xüsusilə, Gürcüstandakı Diplomatik nümayəndəliyimiz iki respublika arasında gömrük münasibətlərinin qaydaya salınmasına çalışırdı. 1918-ci il dekabrın 26-da Bakıda Azərbaycanla Gürcüstan arasında «Əmtəə mübadiləsi haqqında» imzalandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Behbud xan Cavanşir və Gürcüstan hökuməti adından Nikolay Karçivadze tərəfindən imzalanan müqavilə 19 maddədən ibarət idi kütləvi istehlak mallarının gömrük rüsumu alınmadan daşınması nəzərdə tutulurdu. Hər iki dövlətin maraqlarına uyğun olan müqavilənin 1-ci maddəsində dəmiryolu ilə yüklərin hər iki istiqamətdə rüsumsuz daşınması, 2-ci maddəsində Azərbaycandan neft və neft məhsulları, Gürcüstandan isə kömür və meşə-ağac materiallarının maneəsiz keçirilməsinə razılıq verilirdi. Müqavilənin 6-cı və 8-ci maddələrinə görə, Gürcüstan tərəfi Azərbaycana taxıl və taxıl məhsulları, şəkər, gön-dəri məhsulundan başqa digər mal və məhsulların rüsumsuz keçirilməsinə razılıq verilmişdi. Gürcüstan tərəfi Azərbaycandan idxal etdiyi neft və neft məhsullarının ölkə hüdudlarından kənara, Azərbaycan hökuməti isə Gürcüstandan

idxal etdiyi məhsulların Azərbaycan hüdudlarından kənara çıxarmaması haqqında öhdəlik götürmüşdülər. Tərəfləri təmsil edən nümayəndələr Nata-nebi və Yalama stansiyalarında, Potidə və Bakıda müqavilənin 8-ci maddəsinin düzgün yerinə yetirilməsinin qarşılıqlı olaraq müşahidə edirdilər [205, 13-18].

Azərbaycan hökumətinin gömrük siyasətində sərhədyanı bölgələrdə yaşayan əhalinin sadələşdirilmiş keçid qaydalarında istifadə etməsinə həssaslıqla yanaşılır, eyni zamanda sərhədyanı ticarətin mövcud qaydalar çərçivəsində və iqtisadi maraqlarımıza zidd olmayan şəkildə aparılmasına rəvac verilir. Zaqatala qubernatorunun yerli əhalinin qonşu Gürcüstana apardığı fındıq və meyvənin gömrük vergisinə cəlb edilməməsi haqqında 24 noyabr 1918-ci il tarixli müraciəti müsbət həll edilərək bölgə əhalisinin rifahının yüksəlməsi üçün tədbirlər görüldü. Maliyyə nazirliyinin təqdim etdiyi layihədə sərhədi keçən yerli əhalidən hər bir nəfər özü ilə bir araba (35 pud) qoz-fındıq və meyvə, 20 funt yağ və 100 ədəd yumurta ixrac vergisi ödəmədən apara bilərdi. Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi Gürcüstan tərəfi ilə danışıqlar aparıb, bu məhsullara qoyulan verginin azaldılmasına çalışırdı, əslində bu tədbir Zaqataladan daxil olan həmin məhsulların qiymətinin Gürcüstan bazarında da aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı [55, 44-45].

Ermənistanla normal iqtisadi-ticarət münasibətlərinin aparılması qarşı tərəfin diplomatik cəhdlərinə baxmayaraq, məlum səbəblərə görə mümkün görünürdü. Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyi Tiflisə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Diplomatik Nümayəndəliyinə göndərdiyi 5 aprel 1919-cu il tarixli teleqramda, «ticarət müqaviləsi hələ bağlanmadığına görə Ermənistan ərazisinə yük göndərilməsinə icazə verilmədiyi» göstərilirdi. 1919-cu ilin martında Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəliyi ermənilərin ərzaq tədarükü və təchizatı üzrə Tiflis komitəsinə 20 min pud kerosin verilməsi üçün Azərbaycanın Diplomatik nümayəndəliyinə müraciət etmişdi. ABŞ-ın Tiflisdəki konsulu isə Xarici İşlər Nazirinə müraciət edərək Bakıda yaşayan Böyük Britaniya vətəndaşına qaçqınlar üçün nəzərdə tutulan 20 min pud kerosinin Tiflisdəki Amerika nümayəndəliyinə göndərməsinə çalışırdı. Xarici işlər naziri Azərbaycanın Tiflisdəki nümayəndəliyinə ünvanlandığı 1919-cu il 12 aprel tarixli məktubda bu yanacağın hansı məqsədlə alınmasının səbəblərinin təcili surətdə araşdırılmasını tələb edirdi. Gürcüstan Respublikası Xarici işlər nazirliyinə bildirilirdi ki, tranzit neft məhsullarının Poti limanından Ukraynaya və Batumdan digər məntəqələrə, o cümlədən Ermənistan üzərindən Qarsa aparılması yalnız Azərbaycan tərəfinin razılığı ilə mümkün ola bilər [120, 46, 58].

Gömrük siyasətinin düzgün və səmərəli həyata keçirilməsi ölkənin maliyyə strukturlarının, o cümlədən bank sisteminin normal fəaliyyətindən və milli valyutanın daxili və xarici bazarda mövqeyindən asılı idi. Xarici

ticarətin genişləndirilməsinə mane olan ən kəskin problemlərdən biri inflyasiyanın kəskin surətdə artması idi. Eyni zamanda dörd adda valyutanın dövriyyədə olması (çar rublu, Müvəqqəti hökumətin pul nişanları (kerenki), Cənubi Qafqaz hökumətinin bonları və Cümhuriyyətin tədavülə buraxdığı Bakı bonları maliyyə və ticarət əməliyyatlarının aparılmasında gərginlik yaradırdı. 1918-ci il sentyabrın 25-də pul dövriyyəsi qaydaya düşənə qədər 30 milyon manat həcmində 10, 25, 50 manatlıq pul vahidlərinin tədavülə buraxılması qərara alınmışdı. Birja məzənnələrinə görə, 1919-cu ilin iyunda 1 ingilis funt-sterlinqi 310-315 manat, 1 ABŞ dolları 280 manat, 1 Fransa frankı 8-10 manat, 1 İtaliya lirəsi 7 manat, 1 İran tüməni 125-130 manat, 1 türk qızıl lirəsi 390 manat və 1 rus onluq qızılı 420 manat səviyyəsində idi. Maliyyə Nazirliyi gömrük və aksiz yığımlarının milli pul vahidi və ya xarici valyuta ilə ödənilməsinə nizamə salmaq üçün zəruri tədbirlər həyata keçirirdi. Əsas məqsəd sürətlə dəyərdən düşən kağız pul kütləsinin Azərbaycana daxil olmasının qarşısını almaq idi.

1919-cu il sentyabrın 30-da Azərbaycan Dövlət Bankının açılması xarici ticarət və gömrük işi sahəsində islahatların keçirilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Dövlət Bankında xarici ticarətlə məşğul olan şirkətlərin və ixracatçı fiziki şəxslərin cari hesablarının açılması mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Gömrük rüsumlarının yığılmasında əsasən Bakı «bon»-larından istifadə edilməsinə başlandı. 1920-ci ilin əvvəllərində xaricə satılan məhsulların, xüsusilə neftin yalnız milli valyuta ilə ödənilməsinə və qeyd edildiyi kimi bank sisteminin formalaşdırılması hesabına ölkənin maliyyə vəziyyətini bir qədər tənzimləmək mümkün oldu. Buna baxmayaraq, digər Cənubi Qafqaz dövlətlərində maliyyə vəziyyətinin ağır olması, Azərbaycanda inflyasiyanın qarşısını tamamilə almağa imkan vermirdi. Digər dövlət strukturları ilə yanaşı gömrükxanalar da saxta və qəlp pulların tədavülə buraxılmasına qarşı mübarizə aparırdı [166, 1994, 13 may, №91 (855)].

Azərbaycan hökuməti gömrük məhdudiyətləri tətbiq etməklə yanaşı, Naxçıvan və keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin yaşadığı şəhər və kəndlərin neft və neft məhsulları ilə təmin edilməsi sahəsində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yollar axtarırdı. Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin Nazirlər Şurasına 1919-cu ilin martında göndərdiyi məktubda göstərilirdi: «*İrəvan Quberniyasının bir hissəsini və Naxçıvanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi olduğunu qəbul edirik. Lakin bura neft məhsullarının daşınmasının mühüm dövlət əhəmiyyətini nəzərə almaqla yanaşı, Nazirlik bu vəziyyətlə razılaşa bilməz ki, cənub-şərqi Azərbaycana dəmiryol xəttinin ticarət müqaviləsi bağlamadığımız Ermənistandan keçməsi və göndərilən neft məhsullarının özgə ərazidə müsadirə olunması ehtimalına görə, öz ərazisinin hüdudlarına, daha doğrusu, Naxçıvana yük*

göndərməkdə çətinlik çəkir. Bununla da cənub-şərqi Azərbaycanın, o cümlədən Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə dost olan Qars vilayətinin əhalisi neft «aclığının» bütün məhrumiyətlərinə məruz qoyulur». Hökumətə vəziyyətdən çıxış yolu kimi Ermənistanın sərhəd rayonları ilə mal mübadiləsi prinsipləri əsasında ticarət əlaqələri aparılmasına razılıq verməsi təklif olunurdu. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, Ermənistan neft məhsullarının əvəzinə Azərbaycana az miqdarda pambıq və bizim üçün heç bir maraq kəsb etməyən duz təklif edə bilər. Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri fikrini bununla əsaslandırır ki, Ermənistan neft məhsullarının göndərilməsinə qoyulan qadağanın davam etdirilməsi neftə olan tələbatının bir hissəsini Böyük Britaniya hərbi komandanlığının vasitəçiliyi ilə, bir hissəsini isə sadəcə olaraq, qaçaqmalçılıq yolu ilə ödəyən Ararat Respublikasının mənafeyinə deyil, bizim həmvətənlərimizin mənafeyinə toxunacaqdır [29, 10-11].

1919-cu il martın 2-də Gürcüstan nümayəndələri ilə hər iki ölkə arasında keçirilən birgə müşavirədə ticarət-gömrük sazişinin əsas müddəaları müzakirə edilmişdi. Azərbaycanın maliyyə naziri İ.N.Protasovun sədrliyi, Gürcüstan tərəfindən həmin ölkənin Mübadilə Komitəsinin sədri D.G.Abxazi və Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəis müavini S.L.Qoqoberidze, Azərbaycan tərəfindən Maliyyə nazirliyinin Gömrük rüsumları şöbəsinin rəis əvəzi A.P.Lebedev, Mərkəzi Gömrük İdarəsinin rəisi A.A.Molçanov və Bakı gömrükxanasının rəisi L.İ.Budzinskinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsinin siyasi-hüquqi tərəfləri araşdırılmışdı. Gürcüstan tərəfinin fikrincə, ixrac məhdudiyyətlərinin və çoxsaylı gömrük vergilərinin tətbiq edilməsi iqtisadi münasibətlərin inkişafına əngəl yaradırdı. Gürcüstanın gömrük siyasəti idxal mallarının, Azərbaycanda isə əksinə, ixrac mallarının gömrük vergi yığımları ilə əhatə olunması ilə fərqlənirdi. Gürcüstan hökuməti təklif edirdi ki, ixrac məhdudiyyətləri yalnız bəzi ərzaq mallarına və dərman preparatlarına aid olunmalı, yerli istehsal malları isə qarşılıqlı surətdə gömrük vergi və rüsumlarından azad edilməli, mövcud siyasi vəziyyət nəzərə alınaraq iki respublika arasında Gömrük İttifaqı haqqında saziş bağlanmalı, ən azı bir il müddətinə daxili gömrük sərhədi ləğv edilməlidir. Azərbaycan tərəfinin mövqeyini şərh edən A.P.Lebedev, eyni zamanda Gürcüstanın Azərbaycanla ticarət balansında hansı mallara üstünlük veriləcəyi və qonşu ölkənin gömrük sərhədinin «yumşaldılması»nın şimal sərhədlərinə də şamil ediləcəyi haqqında qarşı tərəfin mövqeyini öyrənmişdi. Sorğuya cavab olaraq bildirilmişdi ki, Mübadilə Komitəsinin məlumatlarına əsasən, təkcə 1918-ci il oktyabrın 15-dən 1919-cu il yanvarın 1-dək Gürcüstandan Azərbaycana 15549500 manat həcmində müxtəlif adda malların, o cümlədən metal məmulatları, tikinti materialları və əsasən kənd təsərrüfatı mallarının ixracına icazə sənədi verilmişdir. Gürcüstan gömrük

məhdudiyyətlərini ölkənin bütün sərhədlərində aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdu. Müşavirədə hər iki ölkədə xarici ticarət əməliyyatlarına gömrük nəzarətinin forma və metodları arasında fərqli cəhətlər təhlil edilmişdi. Gürcüstan xarici ticarətin təşkili məsələsində demək olar ki, passiv mövqe (nəzarət, uçot və bəzi mallara məhdudiyyətlər tətbiq etməklə) tutmuşdu: meyvə-tərəvəz və tütün məhsulları, Borjomi suyu, daş kömür və kino-film lentlərinin ixracına görə sahibkarlardan girov alınmırdı; gömrük tariflərinin əsasında keçmiş Rusiya imperiyasında tətbiq olunan tariflər üstünlük təşkil edirdi.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində 12 adda mal qrupuna ixrac məhdudiyyəti tətbiq edilirdi, bu malların ixracı yalnız xüsusi hallarda, dövlət maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilə bilərdi. Mübadilə Komitəsindən cəmi 50-60 adda malların ixracına lisenziya alınmalı idi. Sərbəst ixracın payına təzə meyvə və balıq, qalantereya malları qalırdı. Bu qayda ölkənin müvafiq nazirlikləri və ictimai təşkilatlar tərəfindən də dəstəklənirdi. Fərqli hüquqi prosedurlara və yanaşmalara baxmayaraq, iki qonşu dövlətin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha da sadələşdirmək üçün müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülürdü. Gürcüstan nümayəndələri, yerli istehsalatı aid malların lisenziya və gömrük haqqı tələb edilmədən ixrac edilməsini (Gürcüstan yalnız taxıl, buğda unu, qarğıdalı, lobyə və xarici ölkə istehsalı olan malların ixracına lisenziya alınmasını tələb edirdi); Azərbaycanla ticarətdə gömrük tariflərinin ləğv edilməsi və tranzit ticarət əməliyyatlarında tətbiq edilən gömrük rüsumlarının uzlaşdırılmasını məqbul hesab edirdi. Müşavirə iştirakçılarından iki dövlətin gömrük idarələrinin birləşdirilməsini, bununla da vahid iqtisadi məkanın yaradılması və daxil olan gömrük gəlirlərinin müəyyən əmsalə əsasən bölüşdürülməsi kimi təkliflər səslənirdi. Gömrük sərhədinin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan və Gürcüstan tərəfinin gördüyü tədbirlərin nəticələri, o cümlədən qaçaqmalçılığa qarşı birgə mübarizənin yolları təhlil edilmişdi.

Məsələn, qonşu Gürcüstanda sərhəd mühafizəsinin şəxsi heyəti sayca daha çox idi və 3 alayın tərkibində birləşən 8 min nəfər sərhəd mühafizəçisindən təşkil olunmuşdu.

Aparılan müzakirələrin nəticəsi olaraq, birgə müşavirənin yekun protokolunda 3 variantdan ibarət aşağıdakı müddəalar razılaşdırıldı: 1. Gürcüstan üçün zəruri olan pambıq çiyidi, balıq və s. məhsulların gömrük vergisinə cəlb olunmasında dəyişikliklər edilsin; 2. Azərbaycana və Gürcüstana məxsus yerli malların mübadiləsində gömrük vergiləri (idxal və ixrac vergiləri daxil olmaqla) ləğv edilsin, lakin həmin mallara tətbiq edilən ixrac gömrük vergilərinin saxlanılması şərti ilə yüklər xarici dövlətə maneəsiz buraxılsın. İxracı qadağan olunan mallar, xüsusilə hər iki tərəfin ehtiyac duyduğu ilkin tələbat malları haqqında ayrıca saziş qəbul edilməsi nəzərdə tutulsun; 3. Tərəflər arasında gömrük sərhədi aradan qaldırılsın və Azərbaycandan

Gürcüstana və əks istiqamətdə bütün yüklər (yerli və xarici ölkə istehsalı olan, yerli istehlak üçün nəzərdə tutulan mallar) maneəsiz və gömrük vergisi alınmadan buraxılsın və tərəfdaş ölkələrin üzərindən göndərilən yüklərə isə uzlaşdırılmış gömrük vergiləri təyin edilsin [64, 174-176^{arx}].

Bir il müddətinə bağlanan gömrük sazişi tərəflər arasında qüvvədə olan 1918-ci il tarixli tranzit müqaviləsini əvəz etməli idi.

1919-cu il martında Azərbaycanla Gürcüstan arasında dəmiryolu rabitəsi haqqında saziş imzalandı. Azərbaycanın yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov və Gürcüstanın yollar naziri vəzifəsini icra edən İsidor Malaniya tərəfindən imzalanmış sənədə görə Bakı ilə Tiflis arasında birbaşa səmişin qatarlarının hərəkəti bərpa edildi. Tərəflər arasında yük vaqonları mübadiləsi şərtləri və yükdaşıma tarifləri qaydaya salındı [4, 148-149].

Hökumətin növbəti qərarı ilə martın 27-də Gürcüstan hökumətinin xahişi nəzərə alınaraq 4 min qutu barama qurduları ilə mübadilə etmək yolu ilə Azərbaycandan 2 min pud sulfat turşusu aparılmasına icazə verildi [20, 1919, 4 апреля, № 70].

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər nazirinə Dəmir yolları idarəsindən verilən məlumatda bildirilirdi ki, 1918-ci il dekabrından 1919-cu ilin sentyabr ayınadək Bakı-Batumi neft kəmərinə göndərilən kerosinə görə Gürcüstan tərəfinin Azərbaycana 20806298 manat miqdarında borcu yaranmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər nazirinin müavini M.Xan-Tekinski 1919-cu il 5 noyabr tarixli 4217 sayılı məktubunda neft məhsullarına görə yaranmış borcun ödənilməsi qısa müddətdə ödənilməsi məsələsini Gürcüstan hökuməti qarşısında qaldırılmasını diplomatik nümayəndəliyə tapşırılmışdı [116, 169-170].

Gürcüstan tərəfi sonrakı danışıqlarda Azərbaycanla azad ticarət prinsipinin həyata keçirilməsini, gömrük məhdudiyyətlərinin və gömrük sərhədinin tamamilə aradan qaldırılmasını və hər iki dövlətin ərazisindən daşınan tranzit yüklərdən alınan gömrük yığımlarının həcmələrini eyniləşdirilərək gəlirlərin bərabər payda bölüşdürülməsi qaydasını təklif etmişdi. Azərbaycan hökuməti birinci təklifin qəbul edilməsinin mümkün olmadığını bəyan etməklə yanaşı hesab edirdi ki, barter əsasında ixrac edilən və ölkə ərazisindən çıxarılması qismən və ya tamamilə qadağan edilən malların siyahısında dəqiqləşdirmələr aparılmalıdır [47, 19-20].

Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası hökumətlərini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə 1919-cu il mayın 9-dan iyunun 1-nə qədər Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya konfransında gömrük-tarif məsələləri əsas müzakirə obyektinə olmuşdu. Azərbaycan tərəfini konfransın maliyyə-iqtisad komissiyasında təmsil edən F.Vəzirov və L.Pekarskinin Parlamentə təqdim etdikləri qısa hesabatdan aydın olur ki, komissiyanın bu müddət ərzində 10 iclası keçirilmişdi. Konfransda Azərbaycan nümayəndə-

ləri tərəfindən qaldırılan bütün məsələlər üzrə müsbət nəticələr əldə edilmişdi. Maliyyə-iqtisad komissiyasının 2-ci iclasında müzakirə edilən 6 məsələdən 3-ü bilavasitə respublikalar arasında gömrük, tranzit və əmtəə mübadiləsinin nizamlanmasına həsr edilmişdi. Pul dövriyyəsinə aid bütün problemlər aydınlaşdırıldıqdan sonra, komissiyanın 30 may 1919-cu ildə keçirilən sonuncu iclasında ticarət və əmtəə mübadiləsi məsələləri bir daha müzakirə edilmişdi. İclasda Azərbaycan tərəfi aşağıdakı təklifləri səsləndirmişdi:

1. Qarşılıqlı ticarət-gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsi əsasən ixraca icazə verilməsi və ixracın həyata keçirilməsi qaydalarının metodikasının sadələşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir;

2. Sərbəst ixrac edilən malların tam siyahısı dəqiqləşdirilməlidir;

3. Gömrük baxışının böyük ticarət-sənaye mərkəzlərində həyata keçirilməsi yolu ilə gömrük xidmətinin idarə edilməsi sadələşdirilməlidir;

4. Xarici ölkə ərazisində ticarət və sənaye istehsalı ilə məşğul olan Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqi statusu və vəzifələri müəyyən edilməlidir;

5. Konsulluq əməkdaşlarının və ticarət agentlərinin təyinatı məsələsinə baxılmalıdır [125, 4-10].

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Azərbaycandan fərqli olaraq qonşu Gürcüstan valyuta tutumlu xammalın (tütün, yun, marqans, barama və s.) ixracının inhisara alınması haqqında qanunvericilik qaydasında qərar qəbul etmişdi. Gürcüstanın Maliyyə, Ticarət və Sənaye naziri K.Kandelakinin imzaladığı bəyannamədə göstərilirdi ki, «ixrac mallarını dövlət inhisarına almaqla biz ölkəni aclıqdan və yarana biləcək iqtisadi fəlakətdən qorunmasının yeganə vasitə olduğunu görürük. Bu vasitə bir çox sivil dövlətlərin təcrübəsində sınaqdan çıxmışdır» [123, 7-8].

Azərbaycan Gürcüstanın iqtisadi ehtiyacı və tələbatlarına həssaslıqla yanaşmağın, problemlərin qarşılıqlı surətdə həllinin tərəfdarı idi. Sərhədyanı bölgələrdə gömrük rüsumunun sadələşdirilməsi, keçid-buraxılış məntəqələrinin sayının artırılması və nəqliyyatla bağlı məsələlərin həlli diqqət mərkəzində saxlanılırdı. 1919-cu ilin noyabrında Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsilə Gürcüstan hökumətindən Azərbaycanın Zaqatala qəzasından idxal və ixrac edilən malların daşınmasında Kaxetiya dəmir yolunun Çnoris-Çxali stansiyasından istifadə edilməsi və Batumdan Zaqatala qəzasına ünvanlanan tranzit yüklərin həmin stansiyada boşaldılaraq göstərilən ünvan da tranzit yük kimi yanaşılmasını istəmişdi [122, 500; 118, 172].

Məsələn, Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycanın Diplomatik nümayəndəliyinə göndərdiyi 1919-cu il 1 dekabr tarixli məktubda Natanebi və Salahlı gömrükxanalarına Gürcüstan ərazisindən tranzit aparılan bütün yüklərin dəftərxana rüsumundan başqa hər hansı bir rüsum və vergilərdən tamamilə azad edilməsi haqqında göstəriş verildiyi bildirilirdi. Göstərilən

rüsumun yığılması isə Tiflis stansiyasındakı dəmiryolu ekspedisiyasına tapşırılmışdı [118, 170].

Gürcüstan dəmir yollarının ehtiyacını təmin etmək üçün Azərbaycan dan aksiz və gömrük rüsumu ödəmədən neft məhsulları alırdı. Azərbaycanın dəmiryollarının ehtiyaclarını ödəmək üçün isə hər ay Borjomdan bir neçə vaqon meşə materialları və müxtəlif alətlər, Dzerulidən isə odadavamlı kərpic gətirilirdi. Gürcüstan Demokratik Respublikasının Azərbaycan hökuməti yanındakı nümayəndəsi Qori zəlzələsindən zərər çəkənlərin ehtiyacını ödəmək üçün Tiflisə aparılacaq 8 min pud buğda və arpa unundan gömrük rüsumu tutulmaması üçün müraciət etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi 1920-ci il 5 mart tarixli yığıncağında bu müraciətə müsbət yanaşmış və Gürcüstanın Təchizat Nazirliyinə razılıq verilmişdi [74, 74].

1919-cu il aprelin 29-da Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyində keçirilən xüsusi müşavirədə Gürcüstanla bağlanmış müqavilənin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün tranzit yüklərə gömrük nəzarətinin tənzimlənməsi məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. Nazir Ağa Əminov, nazir müavini Yusifəli Əliyev, Nazirlər Şurasının üzvü, Maliyyə Nazirliyinin məsul əməkdaşı A.P.Lebedev, Gömrük İdarəsinin rəisi əvəzi L.İ.Budzinski, nazirliyin hüquq şöbəsinin müdiri K.D.Kaffafovun iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda tranzit yüklərlə bağlı üç məsələ nəzərdən keçirilmişdi. Aparılan geniş müzakirədə aşağıdakı məsələlər üzrə fikir mübadiləsi aparılmışdı: 1) hansı yüklər məhz tranzit yüklər hesab edilməlidir; 2) hansı idarə və ya müəssisə yükün tranzit olduğunu təyin etməlidir və 3) tranzit yüklərin gömrükdən buraxılmasına hansı orqan sərəncam verməlidir.

Bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə mühüm əhəmiyyət verilirdi. İxracın qanuniliyini təsdiq edən gömrük, konsulluq və nəqliyyat müəssisələrindən verilmiş sənədlərin rəsmi səviyyədə hazırlanması, yükün tranzit olmasına və bu rejimdə yüklərin ixracının yalnız dövlətlərarası ticarət müqavilələri əsasında həyata keçirilməsinə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən nəzarət edilirdi. Xarici ticarətlə məşğul olan tacirlərin tranzit yüklərə verilən tələblərlə tanış etmək məqsədi ilə «Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 6 və 21 may tarixli saylarında elanlar dərc edilmişdi [43, 40-41; 61, 93-93^{art}].

Gürcüstan dəmir yollarının stansiyalarında tranzit və qeyri-tranzit yüklərin mühafizəsinə görə alınan rüsumların süni surətdə artırılması Azərbaycan tacirlərinin haqlı narazılığına səbəb olurdu. Gömrük anbarlarına vurulan yüklərə görə hesablanan məbləğin həcmi çox vaxt malın dəyərindən çox olurdu. Məhz bu səbəbdən yerli tacirlər ilk günlər Azərbaycandan gətirilən malları təklif olunan qiymətə almaqdan imtina etməklə qiymətləri aşağı salmağa nail olurdular.

Bunu aşağıdakı sənədin məzmunundan da görmək olur:

Azərbaycan hökumətinin Gürcüstandakı Diplomatik nümayəndəliyinə Ordubad şəhər sakini, Tiflis şəhəri, Nikolayevski küç., 102-də yaşayan Məmməd Hüseyn Rizayev tərəfindən

Ərizə

Ordubaddan gəlmədən öncə, oradakı 1 vaqon frizonun (ipək emalı tullantısı) Culfa stansiyasında qəbul edilərək Batuma tranzit göndərilməsi üçün (bu mal yalnız Fransada satılır) Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə müraciət etdim.

Ermənistan hökuməti öz ərazisindən yükün tranzit aparılmasına razılıq versə də, Gürcüstan Hökuməti öz ərazisindən yükü bu şərtlə Gürcüstan ərazisindən tranzit buraxır ki, Azərbaycanın Diplomatik nümayəndəliyi Gürcüstanın Ticarət və Sənaye nazirliyinə müraciət edərək Ordubad şəhərinin həqiqətən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını və bu yükün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına məxsusluğunu təsdiq etsin, yalnız bundan sonra yük istisna olaraq tranzit yük kimi qəbul edilib Culfadan Ordubada qədər dəmiryolu xətti olmadığından Culfa stansiyasında təhvil alınacaqdır.

Cənab Diplomatik nümayəndə! Bunu nəzərə alaraq, acizənə surətdə xahiş edirəm ki, Gürcüstan Respublikası tərəfindən mənə məxsus malın Culfa stansiyasında ümumi əsaslarla təhvil alınaraq tranzit yük kimi göndərilməsi üçün Diplomatik Nümayəndəliyin Gürcüstanın Ticarət və Sənaye Nazirliyinə yazılı müraciət etməsinə göstəriş verəsiniz.

İmza: H.Rizayev 04 noyabr, 1919-cu il [122, 22].

Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi Azərbaycan dəmir yolları rəhbərliyinə 1919-cu il 5 iyul tarixli məktubda yazılırdı ki, iki respublika arasındakı mehriban qonşuluq münasibətləri nəzərə alınaraq qısa müddət ərzində bu məsələ qonşu dövlətin müvafiq qurumu ilə birgə baxılsın [85, 91].

Gürcüstan Demokratik Respublikası Xarici İşlər nazirinin 3 may 1919-cu il tarixli məktubunda Azərbaycanın bu ölkədəki Diplomatik nümayəndəliyinə müraciət edilmişdi. Məktubda neftin qiymətinin artırılması ilə əlaqədar tranzit müqaviləsinin şərtlərinin pozulmasını Azərbaycan hökumətinin diqqətinə çatdırılması xahiş edilirdi [120, 83].

Azərbaycan tərəfi Gürcüstanla imzaladığı tranzit müqaviləsinin müddəti bitdiyindən müqavilənin 16 dekabr 1919-cu ildən başlayaraq 1920-ci il yanvarın 10-na qədər uzadılmasına razılıq vermişdi.

1920-ci il fevralın 5-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri Məmməd Həsən Hacınski, Yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov, qarşı tərəfdən - Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi Qriqori Aşibayanın iştirakı ilə iki ölkə arasında 20

maddədən ibarət Tranzit müqaviləsi imzalandı.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında tranzit yüklər haqqında imzalanan müqaviləyə görə, tərəflər hər iki ölkə arasında tranzit yüklərin dəniz yolu ilə bir il müddətinə sərbəst olaraq, yəni heç bir gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasını təmin etməyi öhdələrinə götürdülər.

Azərbaycan hökuməti 1920-ci il ərzində Gürcüstan əhalisinin və dəmir yolunun ehtiyacını ödəmək üçün ixrac neftinin 16 mln. puda qədər hissəsindən gömrük rüsumu tutmamağı, Gürcüstan hakimiyyəti isə Azərbaycandan aldığı nefti başqa dövlətə ötürməməyi haqqında öhdəlik götürmüşdülər.

Bundan əlavə, Gürcüstan tərəfi Azərbaycan dəmir yolunun ehtiyacları üçün lazım olan texniki avadanlıqların və meşə materiallarının gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasına razılıq vermişdi [4, 144].

Yollar nazirliyinin 1920-ci il 11 fevral tarixli 392 sayılı məktubu ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə göndərilən müqavilənin əsli Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin «Azərbaycan Parlamenti» fondunda saxlanılır. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında 1920-ci il 5 fevral tarixli Tranzit Müqaviləsində aşağıdakı məsələlər razılaşdırılmışdı:

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında 1920-ci il 5 fevral tarixli Tranzit Müqaviləsi

Maddə 1. Azərbaycan dəmir yolları ilə Azərbaycan ərazisindən Gürcüstana və əks istiqamətdə, Gürcüstan dəmir yolları ilə Gürcüstan ərazisindən Azərbaycana və əks istiqamətdə daşınan yüklərdən gömrük vergisi alınmır, xüsusi icazə tələb edilmir, başqa sözlə, azad tranzit rejimi tətbiq olunur, yalnız zəruri gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilməlidir;

qeyd 1: tranzit yükün təkrar emalına ehtiyac yaranıqda, həmin yük daşındığı ölkənin ərazisində göndərilən ölkənin daxili tələbatına uyğun olaraq müştərək komissiyanın qərarı ilə təkrar emala cəlb edilə bilər və bu zaman yük tranzit xarakterini itirmir;

qeyd 2: Azad tranzit qaydası Azərbaycanın bir hissəsindən Gürcüstanın digər hissəsinə dəmir yolu və Çnoris-Çxali-Zaqatala şose yolu ilə Balakən gömrüyündən keçməklə və əks istiqamətdə, eyni zamanda Batumdan başlayaraq Tiflisdən keçməklə, Çnoris-Çxali-Balakən və əks istiqamətdə daşımalara aid edilir;

qeyd 3: bu Müqavilə hər iki respublikanın ərazisindən tranzit keçən yüklərə şamil edilmir;

qeyd 4: yüklərin tranzit olması, eyni zamanda tərəflərin ərazisində tranzit yüklərin hərəkət qaydaları hər iki tərəf üçün ümumi qaydalar və yükün xüsusi əlamətlərinə görə qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyən edilir.

Maddə 2. Azərbaycan hökuməti Gürcüstan əhalisinin və dəmir yollarının ehtiyaclarını ödəmək üçün neft və neft məhsullarının Gürcüstana daşınmasına razılıq verir.

Maddə 3. Müqavilənin 2-ci maddəsində ixracına razılıq verilən neft və neft məhsullarının qarşılıqlı komissiya ilə müəyyən edilən həcmində Gürcüstanın dəmir yolları üçün ayrılan 10 milyon puda qədər hissəsi gömrük və aksiz vergisindən, digər yığımlardan azad edilir; nəzərdə tutulan 10 milyon pud neftin həcmində benzinin və başqa neft məhsullarının payı 1919-cu ilin göstəricilərinə əsasən müştərək komissiya tərəfindən müəyyən edilir.

Əhalinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulan 6 milyon pud neft məhsulunun 4,5 milyon pudu mazut, 1,5 milyon pudu kerosin olmaqla gömrük vergisindən azad edilir, lakin Azərbaycanın daxili istehlakında neft, mazut və kerosinə şamil edilən yığım və rüsumlarla əhatə olunur.

Əgər yuxarıda göstərilən 4,5 milyon pud neft və mazutun əvəzində (müştərək komissiyanın Gürcüstana bu miqdarda yanacaq aparılmasına dair razılığı olarsa) 1919-cu ilin göstəricilərinə uyğun miqdarda başqa neft məhsulları: benzin, sürtgü yağları və s. tələb edilərsə, onda həmin məhsullardan gömrük vergisi, aksiz və digər yığımlar tutulacaqdır.

Maddə 4. Müştərək komissiya, hər iki respublikanın dəmir yol nəqliyyatının ümumi vəziyyətini nəzərə alaraq, Gürcüstan əhalisinin və dəmir yolunun ərzağa və neftə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün hər ay zəruri miqdarda daşınmasını təmin edir. Əgər Gürcüstan Respublikası ayrılan aylıq ərzaq və yanacaq normaları öz qüvvəsi ilə daşınmaq istəyərsə, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən maneələr yaradılmır. Bu daşımaların nizamlanması da, həmçinin müştərək komissiya tərəfindən yerinə yetirilir (bax: maddə 17);

qeyd 1: bərabər miqdarda aylıq normalarla daşınan ərzaq, benzin və sürtgü yağları və b. neft məhsullarına ixrac məhdudiyyətləri tətbiq edilmir;

qeyd 2: Gürcüstan hökuməti, ehtiyac yaranarsa müştərək komissiyanın müəyyənləşdirdiyi limit daxilində dəmir yolu və neft kəməri ilə daşınan neft məhsullarına ayrılan aylıq normanın yarısı qədər çox məhsulu Azərbaycan tərəfindən tələb edə bilər. Bu qeyddə göstərilən neft məhsullarının hesablaşması razılığa gələn tərəflərin dəmir yol idarələri tərəfindən hər 15 gündən bir aparılır.

Maddə 5. Gürcüstan hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəmir yolları üçün zəruri olan materialların müştərək komissiyanın müəyyən etdiyi miqdarda daş kömür, meşə və digər materiallar, alətlərin gömrük vergisi, aksiz və digər rüsumlar ödənilmədən ixracına razılıq verir.

Maddə 6. Gürcüstan hökuməti bərabər əsaslarla, ölkə ərazisindən bu müqavilənin 2-ci maddəsində göstərilən miqdarda Gürcüstana ixrac ediləcək neft məhsulunun ümumi dəyərində onda biri qədər ərzaq və digər məhsulların (taxıl, şəkər və dəri istisna olmaqla) gömrük vergisi, aksiz və

digər rüsumlar ödəmədən Gürcüstan hökuməti yanında Azərbaycanın Diplomatik Nümayəndəliyinin təqdimatı ilə Azərbaycana aparılmasına razılıq verir. İxrac edilən malların və ərzağın dəqiq miqdarı və dəyəri müştərək komissiya tərəfindən hər iki aydan bir aydınlaşdırılır.

Maddə 7. 1920-ci ilin yanvarından dəmir yolu ilə daşımalara 1917-ci ilin 10 iyul tarixinə nisbətən 32 dəfə artırılmasına görə Gürcüstan dəmir yollarının ehtiyacları üçün neft və neft məhsullarından aşağıdakı qiymətlərlə alınır (hər puda görə): neft və mazut – 10 rub. 50 qəp.; kerosin – 21 rub. Yük daşımaları üzrə dəmir yol tariflərinin artırılması davam etdikcə yuxarıda qeyd edilən neft məhsullarının qiyməti aşağıdakı düsturla təyin olunacaqdır: $a + a(n - 1) \cdot 2$; burada «a» – neftin yuxarıda göstərilən qiyməti, «n» = $k/32$, «k» – 10 iyul 1917-ci ilə qədər qüvvədə olan tarifin yeni əmsali, 32 isə müqavilənin bağlandığı zaman mövcud olan əmsaldır.

Maddə 8. Gürcüstan hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətindən ixrac etdiyi neft və neft məhsullarını, Azərbaycan hökuməti isə Gürcüstandan ixrac etdiyi və bu müqavilənin 6-cı maddəsində göstərilən malları öz ölkəsindən kənara buraxmamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 9. Fövqəladə hallar zamanı razılığa gələn tərəflərin müqavilədə göstərilən şərtləri həyata keçirmələri mümkün olmadıqda, tərəflər götürdükləri öhdəliklərdən azad edilir.

Maddə 10. Tranzit yüklərin və Gürcüstandan Azərbaycana və Azərbaycandan Gürcüstana daşınan yüklərin dəmir yolu ilə mövcud daşınma tariflərinin dəyişdirilməsi yalnız tərəflərin qarşılıqlı razılaşması ilə həyata keçirilə bilər. Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası nəzdindəki «Neft məhsullarının satışı bürosu»nun ləğv edildiyi təqdirdə neftin sərbəst və azad rəqabət şərti ilə ixraca çıxarılan neftin və mazutun qiymətləri artarsa, tərəflərin hər hansı birinin tələbi ilə dəmir yolu tarifləri neft məhsullarını artan qiymətlərinə uyğun tənzimlənməlidir ki, daşımalara məsrəfi ödənilsin, bununla yanaşı, tərəflərin razılığına əsasən tariflərin artırılması digər yük kateqoriyalarına və daşımalara da aid edilir.

Maddə 11. Yüklərin daşınması xərcləri (10-cu maddə) razılığa gələn dövlətlərin ərazisində qət edilən məsafəyə və yüklərə proporsional olaraq ödənilir.

Maddə 12. Gürcüstan dəmir yollarının istismarı üçün sərf edilən neft və neft məhsulları, Azərbaycan dəmir yolunun istismarı üçün zəruri materialların buraxılması yolların istismarına uyğun kəmiyyətdə, müqavilədə göstərilən ümumi illik tələbat həcmindən təyin edilməsini gözləmədən, fasiləsiz həyata keçirilməlidir.

Maddə 13. Gürcüstan dəmir yolu neft kəmərinə vurulan neft və kerosini Azərbaycan dəmir yolundan xüsusi aktla Saloğlu stansiyasında qəbul edilərək Batuma və ya Azərbaycan dəmir yollarının təyin etdiyi məntəqəyə

təhvil verir. Bu malları qəbul edəndən sonra, xüsusi müqavilə ilə nəzərdə tutulan hallardan başqa, yaranması səbəbindən asılı olmayaraq təhvil verilməyən və itirilən mala görə məsuliyyəti Gürcüstan hökuməti daşıyır.

Maddə 14. Razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində dəmir yolu və neft kəməri ilə daşınan bütün yüklərin qorunmasına görə, normal itkiyə istisna olmaqla, məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 15. Notanebi stansiyasında və Poti şəhərində, Bakı şəhərində, Yalama və Sanain stansiyalarında Azərbaycan Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikasının nümayəndələri müqavilənin 8-ci maddəsinin həyata keçirilməsini müşahidə edirlər.

Maddə 16. Müştərək komissiya hər rübün sonunda Azərbaycan Cümhuriyyəti Gürcüstan Respublikasına göndərilən neft və neft məhsullarının Gürcüstan dəmir yolu və Gürcüstan əhalisi bölgüsünü yoxlayır, nəticələrə uyğun olaraq alınacaq gömrük vergisi və rüsumların, digər yığımların miqdarını təyin edir.

Maddə 17. Müqavilənin 2-6, 10 və 16-cı maddələrində adı çəkilən müştərək komissiya, razılığa gələn tərəflərin hərəsindən 2 nəfər olmaqla Yollar, Ticarət və Sənaye nazirlərinin birgə qərarı ilə təyin edilən 4 üzvdən ibarətdir. Komissiya yekdil qərara gəlmədiyi hallarda mübahisə doğuran məsələlər Arbitraj komissiyasına verilir, burada qəbul edilən qərarlar qətidir və tərəflər üçün məcburidir.

Maddə 19. Müqavilənin müddəti imzalandığı gündən başlayaraq bir ildir və həmin gündən də qüvvəyə minir. Müqavilə imzalandığı vaxtdan başlayaraq bir ay müddətinə hər iki respublikanın Parlamentləri tərəfindən ratifikasiya olunmalıdır, bu halda müqavilə tam qüvvəsinə minir. Əgər bu müddət ərzində ratifikasiya baş tutmasa, onda müqavilə qüvvəsini itirir.

Maddə 20. Müqavilənin bir nüsxəsi Azərbaycan hökumətində, bir nüsxəsi isə Gürcüstan hökumətində qalmaqla iki nüsxədən ibarət tərtib olunur.

Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri M.Hacinski və Yollar naziri X.Məlik-Aslanov, Gürcüstanın Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi G.Alışbaya imzalamışdı [137,1-4].

Gürcüstan Respublikasının Xarici İşlər nazirinin Azərbaycan Respublikasının Diplomatik nümayəndəsinə ünvanlanan 1919-cu il 10 iyul tarixli 4823 nömrəli məktub həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının Gürcüstan üçün çox böyük həyati əhəmiyyət daşdığını bir daha təsdiq edir: «Gürcüstanda, xüsusilə Tiflisdə kəskin ət qıtlığı yaşanır. Yerli qaramalın ehtiyatı çox azdır və əhalinin ətə olan tələbatını ödəmir. Azərbaycan, Ermənistan və Kubanın heyvandarlıqla məşğul olan rayonlarından qaramalın gətirilməsi tamamilə dayandırılıb. Tiflis şəhər idarəsinin ərzaq şöbəsinin məlumatına görə, şəhərin sallaqxanalarında gündəlik ət kəsimi 50-dən 150 başa qədər olduğu halda, əhalinin az olduğu dinc vaxtlarda kəsim gündə 1000 başa

çatırdı. Bunun nəticəsində atın qiyməti kəskin surətdə bahalaşmış və bazar-da demək olar ki, tapılmır, bu isə əhalinin yoxsul hissəsinə ağır təsir edir.

Yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu kimi əsasən Sizin ölkədən kifayət qədər qaramal gətirilməlidir ki, Azərbaycana ziyan vurmadan Gürcüstana tələb olunan səviyyədə qaramalla təmin edilsin.

Bütün bunları yazmaqla, Sizdən xahiş edirəm, Azərbaycan hökumətinə müraciət edəsiniz və mal mübadiləsinin ümumi əsasları hazırlanana qədər heç olmasa, təcili surətdə Gürcüstana qaramalın kəsilməmiş şəkildə gətirilməsinə müvəqqəti razılıq verilsin. Nəticəsini mənə bildirməkdən imtina etməyin» [137, 76].

Həsən bəy Ağayev

Məmməd Yusif Cəfərov

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında gömrük və ticarət münasibətlərini tənzimləyən hüquqi sənədlərin imzalanması iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına, dostluq və qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsinə kömək etdi. Azərbaycanla Ermənistan ara-

sında ikinci tərəfin təşəbbüsü və israrı ilə gündəmə gətirilən tranzit müqaviləsi layihəsi hökumətin 1919-cu il 2 iyun tarixli iclasında baxılsa da, bu sahədə danışıqların davam etdirilməsi vacib sayılmışdı. Müqavilənin ilkin variantı Azərbaycan hökuməti tərəfindən Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri Ağa Əminov, Ermənistan hökuməti tərəfindən isə Ermənistanın Azərbaycan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi Tiqran Bekzadyan imzalamışdı. Bir il müddətinə qüvvədə qalması nəzərdə tutulan müqavilənin mətni 19 maddədən ibarət idi. Nazirlər Şurasının 25 iyun tarixli digər bir qərarında göstərilirdi ki, müqavilə hər iki ölkənin qanunverici orqanları tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minəcəkdir. Parlamentin qanunvericilik təşəbbüsləri komissiyası Azərbaycanla Ermənistan arasında imzalanmış tranzit müqaviləsinin layihəsini baxılması üçün 1919-cu il avqustun 19-da 177 sayılı məktubla Parlament sədrinə göndərmişdi. Məktuba Həsən bəy Ağayev tərəfindən 22 sentyabrda aşağıdakı məzmununda

dərəkənar qoyulmuşdu: «Fraksiyalara göndərilibmi, məruzəçi kimdir?». Sözsüz ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında olan, azərbaycanlı əhaliyə qarşı düşmənçilik və soyqırım hərəkatlarına yol verən bir dövlətlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulmasına yol verilə bilməzdi [111, 1-3; 199, 1919, 11 июля, №144].

Azərbaycan hökumətinin 1920-ci il 10 aprel tarixli yığıncağında Xarici İşlər nazirinin Tiflis və İrəvandakı diplomatik missiyanın və Batumdakı Baş Konsulluğun qulluqçularına ərzaq məhsulları buraxılması haqqında məruzəsi dinlənilirdi. Qərarda Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə tapşınılırdı ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xaricdəki müəssisələrinin əməkdaşlarına dövlət qulluqçuları üçün təyin olunan normalara uyğun ərzaq ayrılmasını və gömrük rüsumu tutulmadan müvafiq təşkilatların vəsiqəsi əsasında ixracını təşkil etsin [77, 45].

5.3. Rusiya, İran və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət-gömrük münasibətlərinin qurulması uğrunda çalışmalar

Azərbaycan nümayəndə heyəti gürcü nümayəndələri ilə birlikdə ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulması və Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi potensialı ilə fransızları yaxından tanış etmək üçün Parisdə «Fransa-Qafqaz» komitəsi təşkil etmişdi. Komitənin ticarət və sənaye sahəsinin işgüzar dairələrinə və mətbuata yönəlmiş müraciətində göstərilirdi ki, əsas məqsədlərdən biri hər iki Cənubi Qafqaz respublikasının Avropada müstəqil dövlət kimi qəbul edilməsi sahəsində geniş fəaliyyət göstərməkdir. «Azərbaycan» (rus dilində) qəzeti 1920-ci il 14 yanvar tarixli 9-cu nömrəsində nümayəndə heyətimizin bu sahədə apardığı işə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, artıq Avropa və Amerikada ictimai rəy Azərbaycan haqqında, ona müstəqil yaşamaq imkanı verən təbii sərəvətləri və sənaye perspektivləri ilə ətraflı tanışdır. Azərbaycan ötən ilin əvvəlində olduğu kimi «terra incognita» deyildir. Nümayəndə heyətinin sədri Ə.Ə.Topçubaşov Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə göndərdiyi 1919-cu il 18 avqust tarixli teleqramda Parisdə Fransa hökuməti ilə neft və neft məhsullarının satışı barədə danışıqların başlanmasını bildirir və təcili olaraq Bakı və onun ətrafında, Batumda, mazut, kerosin, benzin və maşın yağının qiymətləri və ixrac şərtləri haqqında məlumatların göndərilməsini xahiş edirdi [205, 112-115; 17, 326-327].

Azərbaycanla Böyük Britaniya və Fransa arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin yaradılması istiqamətində addımlar atılırdı. Məsələn, 1919-cu il oktyabrın 4-də «Fransa-Qafqaz» komitəsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Fransa işgüzar dairələrinin iştirakı ilə Qafqaz konfransı keçirilmişdi. Həmin müddətdə Fransa Respublikasının Ticarət və Sənaye naziri Bakıda olarkən Azərbaycanın Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərovlə danı-

şifqlar aparmışdı. Azərbaycan hökumətinin Böyük Britaniyanın «Kosmos» şirkəti ilə imzaladığı müqavilə Azərbaycan neftinin Qara dəniz limanından daşınaraq Avropada satışını nəzərdə tuturdu. Azərbaycanla Fransanın teleqraf və telefon şirkəti ilə razılaşmaya əsasən ölkəmizə xeyli avadanlıq göndərilmişdi [163, 76-77].

Qafqazdakı fransız hərbi missiyasının rəisi polkovnik Şardini Azərbaycan Xarici işlər nazirinə ünvanlandığı 31 avqust 1919-cu il tarixli məktubunda sərbəst ticarət yolu ilə Fransa mənşəli malların İrana, İrandan isə Fransaya göndərilməsinə şərait yaradılması barəsində öz hökumətinin təklifinin çatdırılmasını xahiş edirdi. Fransa tərəfini Azərbaycanın bəzi xammal növləri üzrə ixrac imkanları maraqlandırır. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin təqdim etdiyi arayışdan məlum olur ki, təxmini hesablamalara görə, xarici bazara aşağıdakı miqdarda xammal çıxarmaq imkanımız var idi: pambıq - 1200000 pud; ipək - 100000 pud; barama - 35000 pud; frizon - 40000 pud; yun - 600000 pud; qoyun dərisi - 800000 ədəd; inək dərisi - 60000 pud [119, 212].

1919-cu ilin dekabrında fransız hərbi missiyasının rəisi polkovnik L.de Nonankurun teleqramında yazılmışdı: «Sizə Fransa hökumətindən aldığım bu məzmununda teleqramı çatdırmağı özümə şərəf bilirəm: Fransa hökuməti Bakıdakı Azərbaycan hökumətindən xahiş edir ki, yüklərin və poçt baratlarının İrana, o cümlədən «Qafqaz və Merkuri» şirkətinin Tumanıyansa məxsus anbarlarında saxlanılan yüklərin və baratların Tehranda yerləşən «Fransız Kontoru»na sərbəst göndərilməsi (tranziti) məsələsini həll etsin». Bu məzmununda teleqramı alan fransız konsulu Xarici İşlər nazirinə müraciət edərək Bakıda yığılıb qalan yüklərin və poçt baratlarının İrana tranzitinə icazə verilməsi məsələsinin Nazirlər Şurasında baxılmasını xahiş edirdi. Hökumətin 1 mart 1920-ci il tarixli qərarı ilə məsələnin həlli Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə tapşırılmışdı [39, 320, 346; 32, 49].

İtaliya Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrin qurulmasına ən çox maraq göstərən Qərbi dövlətlərindən biri idi. 1919-cu ilin noyabrında İtaliyanın Ticarət və Sənaye Nazirliyi Azərbaycanda xarici ticarətin təşkili sahəsində bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsini Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsinə tapşırırmışdı. İtaliya tərəfini aşağıdakı məlumatlar maraqlandırır: 1) Azərbaycandakı ticarət palataları və ya bu funksiyaları daşıyan digər müəssisələr; 2) Əmtəə mübadiləsi və xammalın alqı-satqısına sərəncam verən dövlət təşkilatları; 3) İxracına icazə verilən hazır məhsullar və xammal növləri, ixrac məhdudiyyətləri, inhisarçılıq və milliləşdirilmə, sindikatlar və s.; 4) Azərbaycana idxal edilməsi zəruri olan mallar və xammallar; 5) İxrac və idxalın təşkili və tənzimlənməsi metodikası; 6) Gömrük rüsumlarının normaları və növləri (idxal, ixrac, tranzit və s.); 7) Dəmir yolunda daşıma-
ların tarifləri (vaqona və çəkiyə görə) [119, 208].

Sözü gedən məsələ Azərbaycanın Gürcüstandakı hərbi attaşesi polkovnik Məmməd bəy Əliyevin Tiflisdə, İtaliyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi missiyasının rəisi polkovnik N.R.Qabba ilə görüşündə müzakirə obyektinə olmuşdu. Hər iki ölkə arasında ticarət əlaqələri və iqtisadi informasiya sahəsində mübadilə aparılmasının zəruriliyi ifadə olunmuşdu. polkovnik M.Əliyevin general-leytenant M.Sulkeviçə göndərilən 1919-cu il 4 dekabr tarixli raportunda, o, Qabbaya istinadən yazırdı ki, Bakıda 1000 ton neft satılması haqqında müqavilənin bağlanması İtaliya ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrinin əsasını qoymuş olar. Eyni zamanda, Qabbanın belə bir ehyamını da qeyd edirdi ki, «amerikalılar və ingilislər birinci növbədə özlərinə neft alır, Azərbaycan hökumətinin isə başqalarına neft buraxmasına mane olurlar» [126, 54].

Xarici ticarətlə məşğul olan «Yuroveta» Aksioner cəmiyyəti Bakı nümayəndəliyinin 1919-cu il yanvarın 3-də Batuma göndərdikləri balıq məhsullarının Xudat və Yalama stansiyalarında gömrük baxışından keçirilməsi üçün Bakı gömrükxanası rəhbərliyinə müraciət etmişdi. İtaliyadan Azərbaycana barter sövdələşməsi yolu ilə kütləvi tələbat mallarının, o cümlədən manufaktura malları, ayaqqabı və s. kütləvi istehlak mallarının göndərilməsi üçün yüksək səviyyədə danışıqlar aparılmışdı. Azərbaycan Ordusunun təchizatı üçün İtaliyanın «Kionna Gella» ticarət firması ilə imzalanan qarşılıqlı müqavilə əsasında Ticarət və Sənaye Nazirliyinin ixracatçılardan topladığı 25 faizlik natura ödəmələri hesabına Bakıdakı gömrük anbarlarında saxlanılan 20 min pud pambıq və Gəncədəki Dəmir yolları İdarəsinə məxsus 1041 pud xam ipəyin əvəzinə İtaliya istehsalı olan 25 min dəst hərbi geyim alınması nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hərbi Nazirliyi İntendant İdarəsinin (sənədin künc möhüründə «Təchizat İdarəsi» yazılmışdır – müəllif) rəisinin 1920-ci il aprelin 22-də Gömrük İdarəsinə daxil olan məktubunda xahiş edilirdi ki, adı çəkilən firmanın nümayəndəsi Adolf Gella ilə aparılan barter əməliyyatından gömrük vergisi tutulmasın [74, 14, 108].

Azərbaycan hökumətinin 21 aprel 1920-ci il tarixli digər bir qərarı ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən Rusiya-İtaliya müştərək şirkətinə yerli ixracatçılardan 25 faizlik ixrac rüsumu hesabına natura ilə yığılmış 12 pud frizon (hər pudu 17 manat olmaqla), 93 pud xam ipək (hər pudu 95 min manat) və 91 pud ipək tullantıları (hər pudu 2500 manat) satılmasına; əlavə olaraq həmin şirkət tərəfindən 50 pud frizon, 373 pud xam ipək və 366 pud ipək tullantısı ixrac etməsinə razılıq verilmişdi. Xarici şirkət hökumətdən aldığı malların hesabına ölkəmizə hər pudunun qiyməti 2700 manat olmaqla şəkər məhsulu gətirməyi öhdəsinə götürmüşdü [74, 141].

ABŞ-ın ticarət şirkətlərindən biri Ənzəli limanındakı ona məxsus pambığın Azərbaycandan növbədənəkar göndərilməsi müqabilində yükün 15

faizinin natura şəklində dövlətə ödənilən tranzit haqqı kimi tətbiq edilməsini xahiş edirdi. Şirkət, eyni zamanda Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə biza çatacaq həmin pambığın (hər pudu 2400 manat hesabı ilə) Batumda ona məxsus 31500 ABŞ dolları məbləğində dərman vasitələri ilə mübadilə edilməsini təklif edirdi. Azərbaycan hökumətinin 1920-ci il 12 aprel tarixli qərarı ilə, göstərilən şərtlər əsasında Amerika şirkəti ilə müqavilə bağlanmasına razılıq verilmişdi [74, 140].

Lakin 1920-ci ilin yanvarında, ABŞ-la neft satışı barəsində aparılan danışıqlarda tərəflərin neftin təhvil verilmə yeri ilə bağlı fərqli şərtlər irəli sürdüklərindən müqavilənin imzalanması baş tutmamışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün qonşu dövlətlərlə yanaşı İranla da siyasi və iqtisadi münasibətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşırdı. İlk vaxtlar yüksək səviyyədə olmayan diplomatik əlaqələr İran hakimiyyətinin Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranmasına olan soyuq münasibətindən irəli gəlirdi. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökumətinin göstərdiyi səylər müsbət nəticəsini verdi.

1919-cu ilin yazında İsmayıl xan Ziyadxanovun rəhbərliyi ilə İrana fəvqəladə missiya göndərilmişdi. Qarşılıqlı etimad və dostluq şəraitində keçirilən görüşlərdə diplomatik məsələlərlə yanaşı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi də müzakirə olunmuşdu. İki ölkə arasında müqavilə və sazişlər bağlanması üçün Azərbaycanın 1919-cu il iyulun 16-da bu ölkədə təsis edilən Daimi Nümayəndəliyi, başda diplomatik təmsilçiliyin rəhbəri Adil xan Ziyadxanov olmaqla geniş hazırlıq işləri görmüşdü. Nazirlər Şurasının 1919-cu il 9 oktyabr tarixli yığıncağında qonşu dövlətin təklifləri milli maraqlarımızı əsas götürməklə nəzərə alınmışdı. Xarici ticarət və gömrük işi, rabitə və hüquqi əməkdaşlıqla bağlı saziş layihələrinin işlənilib-hazırlanması Xarici İşlər Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Eyni zamanda, Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti İran nümayəndələri ilə danışıqlar aparırdı. Oktyabr ayında isə Parisdə Azərbaycan-İran birgə komissiyası əməkdaşlığın əsasları haqqında saziş layihəsi hazırlamışdı [38, 599].

Azərbaycan qonşu dövlətlə ticarət balansını düzgün qurmağa çalışırdı. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsində İran aparıcı mövqə tuturdu. Çünki İran dövləti birinci dünya müharibəsi dövründə regionun digər ölkələri ilə müqayisədə sənaye və ticarət potensialını nisbətən qoruyub saxlamışdı. 1918-ci illərin rəsmi məlumatlarına görə, ölkənin milli valyutası olan qranın məzənnəsi yüksəlmişdi. Məsələn, 1 fransız frankının məzənnəsi son üç 1917-1919-cu illərdə 2,20 qrandan 1,12 qrana, 1 ingilis funt-sterlinqi 55 qrandan 29,15 qrana, 1 türk lirəsi 3,75 qrandan 2,32 qrana, 1 rus rublu isə 5,75 qrandan 12 şahıya qədər düşmüşdü [219, 1919, 4 ноябрь, № 25].

İsmayıl xan Ziyadxanov
(1867-1920)

Təkcə 1919-cu ilin aprel-dekabr ayları ərzində İrandan Azərbaycana 235677 pud və ya 174503 manat dəyərində müxtəlif mallar idxal edilmişdi. Gömrük qeydiyyatından keçirilən malların həcmində yanvar ayına nisbətən 2,8 dəfə artım olsa da, iki dövlət arasında imzalanmış gömrük sazişinə əsasən güzəştli şərtlərin tətbiqi və gömrük vergisi tutulmayan malların xüsusi çəkisinin artması nəticəsində gömrük daxilolmalarının həcmində cüzi azalma (təqribən 6 faiz) müşahidə edilmişdi [52, 12, 234^{arx.}].

Gömrük sənədlərində 1919-cu il avqustun 16-da Batuma Azərbaycandan keçməklə gedən İran şahının gəmisi hərbi gəmilərin müşayiəti ilə Bakı limanına yan alması haqqında məlumat vardır.

Arxiv sənədində göstərilir ki, yüksək qonağı Azərbaycan hökuməti adından

Xarici İşlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxan qarşılanmışdı. Şah həzrətləri səmimi qarşılanması və yüksək səviyyəli qəbula görə Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə, hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov və Yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanova təşəkkürünü bildirmişdi. Qəbul zamanı ali qonağa protokol qaydalarına uyğun olaraq, xarici ölkələrin səfirləri, şəhər bələdiyyəsi və ruhanilərin nümayəndələri təqdim olunmuşdu. Həmin gün Bakı dəmir yolu stansiyası Azərbaycanın üçrəngli bayraqları ilə bəzədilmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun əsgərləri fəxri qarovula düzülmüşdü. Hökumət üzvləri ilə görüşündə İran şahı hər yerdə əmin-amanlıq və qaydaqanun gördüyünü bildirərək dövlət quruculuğu işində «Qafqaz Azərbaycan»na (*şahın təbirincə - müəllif*) uğurlar arzulamışdı [115, 812].

İran şahı və nümayəndə heyətini müşayiət edən Adil xan Ziyadxanın Batumda İranın Xarici İşlər naziri şahzadə Firuz Mirzə ilə görüşündə hər iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin perspektivləri haqqında ətraflı müzakirə aparılmışdı. Müzakirələrdə aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdu: 1) xarici ticarət əlaqələrinin, o cümlədən idxal və ixrac mallarının tranziti, xüsusilə Bakıda yığılıb qalan beynəlxalq poçt baratlarının göndərilməsində mövcud vəziyyət; 2) İran tacirlərinin Azərbaycana gətirdikləri düyü, çay, quru meyvə, dəri, manufaktura, pambıq və s. mallara aid hesablaşmaların tənzimlənməsi; 3) İran təbəələrinə məxsus daşınmaz əmlakın və Bakı limanındakı mallarının qanunsuz olaraq müsadirə edilməsi və gömrük

baxışından keçirilərkən gömrükxanalarda əməkdaşların tacirlərlə kobud rəftar etməsi [205, 327-328].

1919-cu il dekabrın 1-də İran nümayəndə heyəti Seyid Ziyaəddin Təbatəbai başda olmaqla Bakıya gəlmişdi. Tərəflər arasında siyasi-hüquqi, ticarət-gömrük və poçt-teleqraf sahəsində müqavilə layihələrinin hazırlanması məqsədi ilə birgə komissiyalar yaradıldı. Nəticədə, 1920-ci il martın 20-də bir neçə hüquqi sənədlər hazırlanaraq dövlət rəsmiləri tərəfindən imzalandı. Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) və İran İmperiyası arasında dostluq müqaviləsi Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, Yollar naziri Xudadat bəy Məlik-Aslanov, İran imperiyası adından isə Seyid Ziyaəddin Təbatəbai imzalamışdı. Cəmi 4 maddədən ibarət müqavilənin 2-ci maddəsində razılığa gələn hər iki tərəfin ticarət-gömrük, poçt-teleqraf və başqa sahələrdə konvensiyalar bağlamaqda əsas məqsədinin dostluq münasibətləri və sabit iqtisadi əlaqələr yaratmaq olması xüsusilə vurğulanırdı.

Azərbaycan Respublikası (Qafqaz) ilə İran İmperiyası arasında Konsul Konvensiyası 17 maddədən ibarət idi. 1-ci maddədə tərəflərin bir-birinin ərazisindəki liman və ticarət şəhərlərinə baş konsul, konsul, vitse-konsul və ya konsul agentləri təyin etmək hüququ təsbit olunurdu. Ticarət-gömrük müqaviləsi də 17 maddədən ibarət idi. Müqavilədə hər iki ölkə vətəndaşlarının (təbələlərinin) digər ölkə ərazisində ticarətlə, istehsal və ya nəzərdə tutulan digər fəaliyyətlə məşğul olması, bu fəaliyyətin tənzimlənməsi, tranzit daşımaqlar ətrafı şəkildə əksini tapmışdı. Ticarətlə bağlı əməkdaşlıq məsələləri 9 maddədən ibarət xüsusi Ticarət konvensiyasında göstərilmişdi. Cəmi 1 maddədən ibarət gizli müqavilədə il ərzində ərzaq malları üzərində ixrac rüsumunun sabit saxlanılması nəzərdə tutulmuşdu.

Araşdırmalar təsdiq edir ki, iki ölkə arasında ticarət əlaqələri durmadan genişlənməkdə idi. Bunu aşağıdakı cədvəldən də müşahidə etmək olur. Təkcə 1920-ci ilin aprel ayı ərzində Azərbaycanın gömrüklərindən İrana 114 adda 54703764 manat dəyərində, cəmi 195676 pud mal keçirilmiş, bu yüklərdən 4598587 manat həcmində gömrük rüsumu tutulmuşdu [94, 203].

Azərbaycanla İran arasında imzalanan Gömrük müqaviləsi 11 maddədən ibarət idi. Tərəflər, sənəddə göstəriləyi kimi, İran və Rusiya arasında 1901-ci il 27 oktyabr tarixli gömrük bəyannaməsini (dəyişikliklərlə birlikdə) bu müqavilənin əsası kimi qəbul edərək, yeni gömrük tarifi qəbul ediləndə gömrük münasibətləri ilə bağlı digər məsələlər üzrə razılığa gəldiklərini bildirirdilər. Poçt müqaviləsinə əlavə edilən xüsusi bir müqavilə iki dövlət arasında poçt bağlamaları mübadiləsi haqqında idi. İrandan Azərbaycana və ya əksinə, eyni zamanda tranzit poçt bağlamalarının göndərilməsinin 19 maddədən ibarət bu sənədlə tənzimlənməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan-İran müqavilələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 141-ci iclasında, 1920-ci il aprelin 15-də ratifikasiya olundu.

Parlamentdə çıxış edən Fətəli xan Xoyski demişdi: «Biz İran ilə altı müahidənəmə bağlamışıq. Bunlarda ticarət, poçt və teleqraf, gömrük, tranzit və sairə məsələlər həll edilmişdir. Bu müahidənələrin hər iki tərəf üçün əhəmiyyətli olan dostluq müahidənəməsidir. Çünki bu müahidənəmə bir əsasdır ki, başqaları da bunun üzərində bina olmuşdur. Bununla İran hökuməti bizim istiqlalımızı tanıyır». Məmmədəmin Rəsulzadə bu müqavilələrin mühüm tarixi əhəmiyyət daşıdığını belə qiymətləndirmişdi: «Bu müahidələr Təbatəbai və Xan Xoyski tərəfindən imza edilmiş bir müahidə deyildir. Bu iki millətin vicdanının əmr etdiyi və dostluqdan başqa heç bir çarə olmadığını və heç bir yol ilə gedə bilmək bu iki millət üçün mümkün olmadığını təfəhüm edən bir şəkildən başqa bir şey deyildir». İclasda Q.Qarabəyov, A.Səfərkürdski, S.Əfəndizadə, A.Əfəndizadə və Y.Əhmədovun çıxışlarında iki xalq arasındakı yaxınlaşma və bu müqavilələrin bağlanması alqışlanırdı. Parlament müzakirələrdən sonra qeyd olunan müqavilələr yekdilliklə təsdiq edilmişdi [8, 936-938].

Cədvəl 5.1

1920 ci ilin aprel ayı ərzində Azərbaycandan İrana rəsmi qaydada aparılan əsas mallara ödənilən gömrük vergisi

s/s	İxrac edilən malın növü	Miqdarı (pud)	Dəyəri (manat)	Gömrük vergisi (manat)
1.	Xam neft	992	26320	298
2.	Neft emalı qalıqları	5672	230330	2218
3.	Kerosin	58858	3672000	105881
4.	Benzin	11222	1840300	20254
5.	Sürtgü yağı	1061	343700	4391
6.	Parafin	49	247000	275
7.	Kanifol	11	18000	66
8.	Naftalin	321	800000	14275
9.	Kimya məhsulları	1	70000	187
10.	Mətbəə boyası	65	104000	17752
11.	Dəmir məmulatları	2703	4847120	134275
12.	Rezin məmulatları	103	1045000	32798
13.	Pambıq parça	196	2561820	67526
14.	Yun parça	318	7240009	287088
15.	Papiros kağızı	1293	3947000	310500
16.	Kağız və karton	1207	1440350	109600
17.	Maşın, mühərrik və avtomobil hissələri	996	1563000	7058
18.	Avtomobil və motosikletlər	70 ədəd	...	...
19.	Dərmanlar	41(qutu)	743700	14165
20.	Şəkər (rafinad)	2337	3500000	788821
21.	Şərab və digər spirtli içkilər	1290	1872000	79436

Mənbə: ARDA, f. 363, siy. 1, iş 738, v. 234-238

Azərbaycan hökuməti Xarici İşlər nazirinin məruzəsini dinləyərək 1920-ci il 29 mart tarixli qərarı ilə İran vətəndaşlarına ölkəmizi tərk edərkən İran valyutası aparmalarına icazə vermişdi [77, 44].

Təəssüf ki, cəmi 12 gün sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı və Azərbaycan SSR-in rəhbərləri Moskvanın diktəsi ilə bu müqavilələri tanımaqdan məcburi surətdə imtina etdilər.

Gömrük işi ilə bağlı sənədlər Azərbaycan dövlətinin Polşa ilə iqtisadi əlaqələr qurmağa çalışdığını göstərir. Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin müavini Tağı bəy Səfəraliyevlə Polşa vətəndaşı M.L.Valter de-Kronek arasında 1919-cu il fevralın 7-də əmtəə mübadiləsi üzrə sövdələşmə müqaviləsi imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycana 1919-cu ilin aprel ayından gec olmayaraq İtaliya istehsalı olan hər birinin qiyməti 30-40 min manat olmaqla 10 ədəd minik, 10 ədəd 3 və 1,5 tonluq yük avtomobilləri («Fiat», «Turino», «İzotto-Fraskini», «Vianki» və s.) gətirilərək Poti və ya Batum limanlarında təhvil verilməli, əvəzində isə hər pudunun qiyməti 62 manat olmaqla maşın və motor yağı verilməsi nəzərdə tutulurdu [14,113-116].

Cümhuriyyət rəhbərləri Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin yaradılmasını son dərəcə vacib bir məsələ kimi baxırdılar. Hökumətin 1919-cu il 18 oktyabr tarixli qərarı ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin Ümumrusiya Zemstvo İttifaqının rəhbəri Rudanovski ilə 20 min arşın pambıq parçanın uyğun qiymətlərlə buğda və un məhsuluna mübadiləsi üçün sövdələşmə müqaviləsi bağlanılmasına razılıq verilmişdi [19, 41].

Məsələn, balıq və balıq məhsullarının ixracı ölkənin ixrac potensialı və valyuta gəlirlərinin artırılmasında mühüm yer tuturdu. Azərbaycan hökuməti balıqçılıq məhsullarının ixracından əldə edilən gəlirlərin dövlət büdcəsinin formalaşması və xeyli işçi qüvvəsinin iqtisadiyyatın bu sahəsində məşğulluğunu nəzərə alaraq, balıqçılıq sənayesinin inkişaf etdirilməsinə səy göstərirdi. Eyni zamanda, belə hesab edilirdi ki, həmin məhsullara tətbiq edilən vergi və rüsumların normaları xeyli aşağı olduğundan onların həminə yenidən baxılmalıdır. Maliyyə naziri 1919-cu il 16 aprel tarixli məktubla qarşısında balıq məhsullarının ixrac vergilərinin tutulması haqqında Nazirlər Şurası 1918-ci il oktyabrın 21-də qəbul etdiyi qaydalarda dəyişiklik etməsini təklif etmişdi. Balıq Sənayeçiləri və Ticarətçiləri İttifaqı balıq məhsullarının 3 növü: nəre balığının kürüsü, təzə balıq və duzlanmış balıq növlərinə ayrılmasına və doqranmış balıq məhsullarının 3-cü növə daxil edilməsinə etirazını bildirmişdi. Əslində, yeni qaydalar yerli bazarda heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən və digər balıq məhsulları ilə eyni həcmdə gömrük vergisinə cəlb edilən (hər puda görə - 15 manat) doqranmış duzlu balığın ixracına süni əngəl yaradırdı. Hesab edilirdi ki, balıq məhsullarının Volqa ilə Rusiyanın daxili bazarlarına - Tsaritsin və Odessaya çıxarılması, bu sahədə Hacıtərxan, Don və Kerç balıq vətəgələri ilə rəqabətə davam gətir-

məsi üçün ixracın artırılması, məhsulun növünə görə alınan ixrac vergilərinin, tara və daşınma xərclərinin aşağı salınması daha düzgün olardı. Gömrük hissəsində keçirilən geniş tərkibli müşavirədə ölkədən kənara ixrac edilən balıq və balıq məhsullarına gömrük vergisinin həcmimin müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı əlamətlərin nəzərə alınması təklif olunurdu: 1) məhsulun satış qiyməti; 2) balıq ovunda həmin növün kəmiyyət göstəriciləri; 3) ölkədən kənarda həmin balıq növünə olan tələbatın həcmi; 4) xarici bazarın və daşımaların əsas şərtləri; 5) balıq emalı müəssisələrinin və vətəgələrin istehsal şəraiti və avadanlıqlarla təchizatı səviyyəsi.

Dövlətin və balıqçılıq sənayesinin maraqları nəzərə alınaraq bu məhsulların topdansatış ticarətində 7 növ üzrə (qırmızı balığın kürüsü; qırmızı balıqdan alınan yapışqan; təzə və duzlanmış losos və şamay; nəre və qurudulmuş sevrüya; doqranmış təzə balıq, duzlanmış cirim, balıq kürüsü, balıq başları və doqranmış balıqdan alınan yapışqan; doqranmış və duzlanmış balıq, seld, doqranaraq qurudulmuş balıq və duzlanmış som başı) tətbiq edilən qiymətlərin bu məhsulların ixracına gömrük vergisinin tətbiqində nəzərə alınması tövsiyə edilirdi. Maliyyə Nazirliyi təklif edirdi ki, yeni qanun layihəsində balıq və balıq məhsullarından ixrac vergisi ya tutulmasın, ya da 1-ci növ üzrə 40 manat, 2-ci növ üzrə 30, 3-cü növ üzrə 20, 4-cü növ üzrə 10, 5-ci növ üzrə 2 manat müəyyən edilsin. Dövlət Nəzarətinin təklifinə görə, doqranmış balığın hər puduna görə ixrac vergisinin ən çoxu 50 qəpik həcmində təyin edilməsi və ya ümumiyyətlə ləğv edilməsi bu məhsulun qonşu Rusiya bazarında rəqabətə davamlı edə bilirdi [55, 113-121].

Cənubi Qafqazın Rus milli şurası hələ 1918-ci il 18 noyabr tarixli məktubla Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək Azərbaycanla əmtəə mübadiləsi aparılması haqqında Kuban, Don və Terek vilayətləri rəhbərlərinin arzusunu ifadə etmişdi. Azərbaycan hökuməti bu təklifə razılıq verdiyi halda Rus milli şurası hər iki tərəfə malların təhlükəsiz daşınmasını öz öhdəsinə götürür və bu məqsədlə, mübadilə aparılacaq dəmir yolu stansiyalarının və çay-dəniz limanlarının müəyyən edilməsini xahiş edirdi. Kuban hakimiyyəti ilə əldə edilən razılığa əsasən sabit qiymətlər müqabilində neft məhsulları verməklə, əvəzində hər puda 36, 25 rubla buğda, 31, 90 rubla darı, 38, 45 rubla qarğıdalı, 47, 75 rubla buğda unu, 78, 25 rubla makaron Batum limanında təhvil alınmalı idi [251, 1919, 22 июня].

Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin müavini Y.Ə.Əliyevin sədrliyi ilə 4 may 1919-cu ildə keçirilən müşavirədə Avropa bazarına neft, xam ipək və emal edilməmiş dəri göndərilməsi, əvəzində Azərbaycan sənayesi üçün zəruri texniki məmulatların və bir sıra sənaye məhsullarının gətirilməsi müzakirə edilmişdi. Müşavirədə Qərbi Avropa dövlətləri ilə geniş ticarət münasibətləri qurulmasının vacibliyi qeyd olunmuş, bu məqsədlə neftlə

yüklənmiş qatarların tezliklə Batuma göndərilməsi qərara alınmışdı. Şəhər bələdiyyələrinə və qəza rəislərinə elan edilmişdi ki, dövlət sahibkarlardan pambıq, yun, ipək və dəri xammalı ən yüksək qiymətlərə satın alınacaq və göstərilən xammalları emal sənayesi məhsullarına mübadilə etmək istəyənlərə hərtərəfli yardım ediləcəkdir [53, 113].

Bu məqsədlə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin xüsusi işlər üzrə məmuru Nuri əl-Bağdadinin İtaliya və Qərbi Avropaya ezam edilməsi qərara alınmışdı. Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərovun 1919-cu ilin sentyabrın 13-də Nuri əl-Bağdadiyə buraxılış vəsiqəsi verilməsi haqqında İtaliyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi missiyasının rəisi polkovnik N.R.Qabbaya müraciəti müsbət həll edilmişdi [28, 341-342].

Belə fikir yürütmək olar ki, RSFSR-lə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaranmasına mane olan səbəblərdən biri də İngiltərə hökumətinin gömrük-tarif siyasəti olmuşdur. İngilislər hakimiyyət orqanlarına təsir edərək bu ölkələrin İranla ticarət əlaqələrini zəiflətmək üçün gömrük rüsumlarını artırmağı tələb edirdilər. İngilis mallarına isə, əksinə, tətbiq edilən rüsumların həcmində ya dəyişiklik edilmir, ya da azaldılırdı. İngiltərənin Vəsuq-əd-dövlə hökuməti ilə bağladığı müqavilə imkan verirdi ki, dövlətin güc strukturları ilə yanaşı, maliyyə və gömrükvergi məsələlərini də öz nəzarətlərinə alsınlar. Gömrük gəlirləri İrana verilən borcların qaytarılmasına qarant ola bilərdi. Düzdür, həmin müqaviləni İran Məclisi ratifikasiya etməsə də, ingilislər Azərbaycan və Rusiyadan daxil olan və aparılan malların gömrük rüsumlarının artırılmasına nail olmuşdu.

Azərbaycan hökuməti ilə bizə qonşu bölgələrdə yaranan dövlət qurumları ilə, o cümlədən Zakaspi Hökuməti arasında iqtisadi-ticarət münasibətlərinin yaradılması diqqətdən kənar qalmamışdı. Xəzərin o tayı ilə əmtəə mübadiləsi, tranzit daşımaları və kommersiya agentləri şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində təşəbbüslər göstərilirdi. Məsələn, 1918-ci ilə qədər Krasnovodsk Bakını gips və inşaat daşı ilə təmin edirdi. Xəzərin o tayından, Azərbaycandan keçməklə böyük miqdarda tranzit yüklər, o cümlədən pambıq, yun, dəri və quru meyvələr daşınırdı. Azərbaycandan isə öz növbəsində bu regiona (Şimali İran da daxil olmaqla) hər il orta hesabla 14 mln. pud neft və neft məhsulları göndərilirdi. Orta Asiya dəmiryolu xətti bərpa edildikdən sonra, Bayraməli neftayırma zavodları ilə iqtisadi əlaqələrin qurulması perspektivi yaranırdı. Hər iki dövlət arasında ticarət sazişinin bağlanması haqqında Zakaspi hökumətinin hələ 1919-cu ilin fevralında irəli sürdüyü təşəbbüsə Azərbaycan tərəfi müsbət münasibətini bildirmişdi.

F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış III hökumət kabineti Azərbaycanın iflic vəziyyətinə düşmüş iqtisadiyyatının qaldırılması kimi çətin vəzifənin həllinə çalışırdı. Lakin F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi kabinet 1919-cu ilin martında yenidən istefa verdi və aprelin 14-də Müsavat partiyasının liderlərindən olan Nəsim bəy Yusifbəyli kabinetə başçılıq etdi. Yeni hökumət kabineti ticarət və sənaye sahəsində daha liberal xəttin tərəfdarı idi. Kabinetin fəaliyyət programında qonşu dövlətlərlə sıx iqtisadi-ticarət əlaqələrin yaradılması mühüm yer tuturdu.

Fətəli xan Xoyski
(1875-1920)

N.Yusifbəyli Parlamentdəki nitqlərində və mətbuatda Azərbaycanın sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinin bərpa edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini dəfələrlə bildirmişdi. IV hökumət kabinetinin iqtisadi siyasətinə aşağıdakılar daxil idi:

- ticarət sahəsində inhisarçılığın qarşısının alınması, daxili və xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, bazara kifayət qədər əmtəə və ərzaq çıxarmaqla azad rəqabət şəraitinin yaradılması;

- iqtisadi əlaqələrdə daimi tərəfdaşların müəyyən edilməsi, neftin əsas istehlakçısı olan Sovet Rusiyası ilə ticarət münasibətlərinin kəsilməsinin ağır sosial-iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılması;

- Bakı-Culfa dəmir yolunun çəkilməsi üçün vəsaitin ayrılması, ölkə ərazisində torpaq və şose yollarının təmir edilməsi və s.

N.Yusifbəyli bundan sonra da idxalı artırmaq, ixracı isə məhdudlaşdırmaq siyasətinə son qoymaq xəttini davam etdirəcəyini bəyan etmişdi. Yeni Kabinetin fəaliyyətində gömrük siyasəti və idxal-ixrac qaydalarının sərtləşdirilməsi açıq-aşkar hiss olunurdu. Buna görə də o dövrün bəzi xarici mətbuat səhifələrində Azərbaycan hökumətinin xarici ticarət siyasətinə qarşı əsassız iddialar irəli sürülür, Cümhuriyyətin gömrük-aksiz sistemi tənqid edilirdi. Tiflisdə rus dilində dərc olunan «Borba» (Mübarizə) qəzeti 1919-cu il oktyabr ayının nömrələrinin birində N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət kabinetinin xarici iqtisadi siyasətdə dəyişilmiş siyasi-iqtisadi şəraiti nəzərə almadığını yazırdı [209, 1919, 1 октябрь, № 37].

Hökumətin xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində yeni yanaşma tərzini hiss olunurdu. N.Yusifbəyli kabinetinin aprel bəyannaməsində Azərbaycan mallarının ixracından milyardlarla vəsait daxil olacağı, ölkədə iqtisadi vəziyyətin sabitləşəcəyi haqqındakı yaxın perspektivə hesablanan fikirləri «*hakim dairələrdə vətənpərvərlik optimizminin hökm sürməsi*» kimi izah olunurdu. Məsələn, «Qolos Rossii» (Rusiyanın səsi) qəzetinin 1919-cu il 26 oktyabr tarixli nömrəsində gedən yazının müəllifi Cənubi Qafqazın yeni dövlət qurumlarının, o cümlədən Azərbaycanın müstəqil iqtisadi dayanıqlılığa malik olmamasını nüfuzlu iqtisadi mərkəzlərdən izolə edilməsi ilə sübut etməyə çalışırdı. Qəzetin digər bir nömrəsində Rusiya ilə Azərbaycanın iqtisadi-maliyyə əlaqələrinin normal inkişafı üçün İranın xarici ticarət potensialının nəzərə alınması tövsiyə edilirdi. Göstərirdi ki, yalnız İranla aparılan iqtisadi-ticarət münasibətləri ciddi təhlil etməklə bu regionun, xüsusilə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf meyillərini düzgün qiymətləndirmək olar [221, 1919, 26 октября, № 18; 221, 4 ноября, №25].

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 22 noyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Azərbaycan ərazisindən taxıl və unun ixracı dayandırıldı. Qaçqınçılıq hallarının qarşısını almaq üçün bu məhsulların Yevlax stansiyasından Gəncə istiqamətinə dəmiryolu ilə daşınması qadağan edildi. Taxıl və taxıl məhsullarının ixracı və daşınmasına yalnız Nazirlər Şurasının müvafiq sərəncamı ilə icazə verilə bilərdi. Hökumətin 25 fevral 1920-ci il tarixli qərarı ilə təşkil edilən Mərkəzi Ərzaq Komitəsi bu məsələ ilə ciddi məşğul idi [32, 9; 33, 43].

1919-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra dəyişikliklər həyata keçirildi. 1919-cu il iyulun 28-də imzalanmış dövlət sərəncamında təsdiq edilən yeni qaydalara görə, ölkənin hüduqlarından taxıl və taxıl məhsullarının, bütün növ qara metal və misin, dəmir yolu nəqliyyatı, poçt-teleqraf, telefon və digər rabitə xidmətinə aid avadanlıq və ehtiyat hissələrinin, çay, şəkər sabun, manufaktura, silah, sursat və partlayıcı maddələrin, qızıl, gümüş və digər qiymətli metalların (saat və bəzək əşyalarından başqa), dərman vasitələri, kağız və karton kimi malların çıxarılması qadağan edildi. Pambıq, yun, ipək, dəri və digər xammalın ixrac şərtləri Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilməli idi. Digər qrup malların ixracı vergisini ödəməklə və ya mal mübadiləsi (barter) əsasında daşınmasına icazə verilirdi. Gömrük vergisi ödəməklə ixracına icazə verilən mal qrupuna balıq və kürü, konyak spirti, şərab və bütün alkoqollu içkilər, qoz, fındıq və təzə meyvələr daxil idi.

IV hökumət Kabinetinin bir qrup üzvü (dekabr, 1919)

Barter sövdələşməsi aparən ixracatçı Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə müraciətində ixrac etdiyi malın növünü, qiymətini, miqdarını bildirməklə yanaşı, əvəzində xaricdən gətirəcəyi malın göstəriciləri və mənsəyi haqqında düzgün məlumat verməli idi. Bu zaman, xaricə çıxarılan malın bazar qiymətinin 20 faizi miqdarında pul, daşınmaz əmlak və ya bu dəyərə müvafiq olaraq, ixracə çıxarılan malın girov qoyulması məcburi idi. İdxal edilən malın dəyərinin ekvivalentliyi nazirlik tərəfindən ümumi qaydalar əsasında müəyyən edilirdi. Barter əməliyyatlarına razılıq verildikdə müvafiq girovun və rüsumların ödənilməsinə təsdiq edən xəzinə qəbzə təqdim etdikdən sonra, digər şəxsə verilməməsi şərti ilə ixracın bir ay müddətində həyata keçirilməsinə müvafiq lisenziya verilirdi. Kontragent 6 ay ərzində göndərilən malın əvəzinə idxal etdiyi malın bütün göstəriciləri (mənsəyi, növü, miqdarı və s.) haqqında sənədi yerli gömrükxanadan alıb nazirliyə təqdim etməli idi. Yalnız bundan sonra, alınan girov kontragentə qaytarılır və malın daxili bazarda satılmasına icazə verilirdi.

İxracı qadağan edilən malların siyahısına 11 adda mal qrupu daxil edilmişdi: partlayıcı maddələr, patronlar və digər döyüş sursatları; iri və xırda buynuzlu mal-qara, yük və qoşqu heyvanları; üyüdülmüş düyü; unun bütün növləri; ot məhsulları, ev və vəhşi quşlar (diri və kəsilmiş şəkildə); odlu və soyuq silahlar; dəmiryolu nəqliyyatı mexanizmləri və poçt-teleqraf materialları; taxıl; vətəndaşların üzərində olan bəzək əşyalarından

başqa (Gömrük Məcəlləsinin 715-ci maddəsinin 4-cü bəndinə müvafiq olaraq) qızıl, gümüş və platin; şəkər və şəkər məhsulları; taxta-şalban.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
(1884-1955)

Xüsusi icazə tələb olunmayan mal qrupuna isə 17 adda mal növü daxil edilirdi: alebastr, gips və sement məhsulları; asfalt; kosmetik vasitələr; təbii daşlar (qiymətli daşlardan və minerallardan başqa); sümük; qamış; oyuncaqlar; təbii bitkilər və güllər; gübrələr; meyvə-tərəvəz, giləmeyvə, qoz-fındıq; kilsə ləvazimatı və ikonalar (qiymətli metaldan hazırlanan əşyalardan başqa); şərab və araq (yerli və xarici ölkə istehsalı); qurudulmuş və hissə verilmiş balıq; mineral sular; kvas və maye oksigen.

Qərarın 2-ci bəndində Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə pambıq, yun, ipək, yerli emala məxsus dəri, neft və neft məhsulları, kürü və qiymətli balıq növlərinin və xalçaların ixrac qaydalarının hazırlanması tapşırılmışdı.

Parlamentin 1919-cu il oktyabrın 2-də keçirilən iclasında balıq və balıq məhsullarına tətbiq edilən ixrac vergisinin artırılması haqqında qanun layihəsinin 2-ci oxunuşunda fərqli fikirlər səsləndirilmişdi. Bəzi millət vəkili qanun layihəsində balıq məhsulları və kürüyə tətbiq edilən vergilərin məhsulun satış qiyməti ilə mütənasib olmasını düzgün sayırdılar.

Məruzəçi Ə.Əmircanov ixrac vergisinin artırılmasının xarici bazarda bu mallara tələbatın olması ilə izah edirdi: «Bizim Azərbaycanımız o qədər balıq verir ki, onu Rusiyadan başqa, Avropa və Amerikaya da aparırdılar, yəni də qurtarmırdı. Məsələn 1916-cı ildə tutulub 1950000 pud, 1917-ci ildə 2 milyon beş yüz min put xırda balıqlar tutulmuşdur. Bunların hamısı Rusiyaya gedib... Kutayis və Gürcüstanın dolanacağı bütün-bütünə bu balıqdandır. Kürdən çıxan naqqa və som balıqlar var ki, müsəlmanlar yeməyirlər, onlar gərək xaricə çıxsın. İrəlidə naqqanın putu 1 manat yarım idisə, indi 150 manata gedir. Ondan da 3-5 manat vergi alınır. Bizə lazım olan şahimahi və qızıl balıqdır, onun çıxması lazımdır. Ona görə bunların hər putuna 550 və 600 manat alınacaq. Balıq indi isə 4500 manatdır. Putuna 100 manat çoxmu olur. Bu qanun layihəsini əcələ surətdə

keçirmək lazımdır ki, buna görə də balıq tutulub qalmışdır». Qanun layihəsi haqqında M.Ə.Rəsulzadə fikrini belə ifadə etmişdi: «... biz komissiyonun rəyinə şərik olubda çıxarılan mallara ağır vergi qoyulmasının tərəfdarıyıq». S.M.Qənzadə isə layihədə kürüdən başqa balıq və balıq məhsullarına tətbiq edilən verginin artırılmasını təklif edirdi: «Balıqdan gərək hər halda çox gömrük ala. O ki qaldı kürü məsələsinə mənim əqidəmcə onun buradan çıxarılmasına hökumət gərək bir şey də versin. Məsələn rus öz qandini burada 15 qəpiyə satanda, İranda 8 qəpiyə verirdi; bu ondan ötəri idi ki, onun malı İrana gedib, oradan ona qızıl və gümüş gəlsin... balıq ilə kürünü ayırmalı və kürüyə gömrük qoymaq lazım deyil»[8, 200-202].

Nazirlər Şurasının 1919-cu il oktyabrın 3-də keçirilən yığıncağında Maliyyə-iqtisad komitəsi sədrinin məruzəsi müzakirə edilərək bir milyon puda qədər pambıq çiyidi ixrac olunduğu halda ixrac vergisinin hər pud yükə görə 3 manatdan 10 manata qədər artırılması və yükün bu növünün mal mübadiləsi şərtlərindən və girovdan azad edilməsi haqqında qərar verilmişdi [38, 615].

Yığıncaqda bir daha qeyd edildi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağlılar Respublikası ilə maliyyə-iqtisadi və ticarət məsələlərini əhatə edən üç müqavilə (müvafiq olaraq 1918-ci il noyabrın 28-də, 1919-cu il yanvarın 9-da və həmin ilin fevralın 23-də) bağlamışdır. Müşavirəyə sədrlik edən Nazirlər Şurasının üzvü A.P.Lebedevin məlumatından aydın olurdu ki, ilk vaxtlar Dağlılar Respublikası ilə ticarət münasibətləri gömrük vergiləri tətbiq edilmədən aparılırdı, lakin həmin respublikada hərbi vergilərin alınmasına cavab olaraq, Azərbaycan tərəfi şimal sərhədində gömrük vergilərinin bərpə edilməsi haqqında qərar verdi. Bu məqsədlə, Maliyyə Nazirliyi təcili olaraq Yalama stansiyasında gömrük məntəqəsinin açılması üçün Nazirlər Şurasına təkliflə müraciət edərək Daxili İşlər Nazirliyi ilə birgə Quba və Nuxa qəzalarında, həmçinin Zaqatala quberniyası ərazisindən keçən sərhəd xəttinə nəzarətin gücləndirilməsinə nail oldu [51, 101-108].

Ticarət, Sənaye və Ərzaq, Ədliyyə, Maliyyə və Yollar nazirliklərinin 25 iyul 1919-cu ildə keçirilmiş birgə müşavirəsində gömrük nəzarətinin təşkili məsələləri geniş müzakirə edilmiş, fikir mübadiləsi aparılmışdı. Xaricə göndərilən yüklərin gömrük baxışı qaydaları, sərhəd mühafizəçilərinin vəzifələri, gömrük məmurunun iştirakı olmadan sərnişinlərin və əl yüklərinin yoxlanılması, sərhəd mühafizəçilərinin sərnişinlərdən müsadirə etdikləri malların təhvil verilməsi və s. məsələlərə münasibət bildirilmişdi. Müzakirələrin gedişində aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirilmişdi: 1) əl yüklərinə gömrük baxışının yalnız sərhəd-buraxılış məntəqələrində keçirilməsi; 2) gömrük nəzarətçiləri tərəfindən sərnişinlərin sorğusu əvvəlki qaydada aparılması; 3) hər bir sərnişinin apardığı yük haqqında gömrük nəzarətçisinin sorğusuna verdiyi şifahi məlumatda uyğunsuzluq olarsa,

qadağan edilmiş yük müsadirə olunmalıdır; 4) baxış keçirən heyət tərəfindən yükün müsadirəsi haqqında ümumi protokol tərtib edilməli və sənəddə müsadirə olunan malın adı, miqdarı və kimə məxsus olması dəqiq göstərilməlidir; 5) bütün müsadirə olunan mallar ən yaxın gömrük məntəqəsinə təhvil verilməli və son qərar çıxarılan qədər mühafizə olunmalıdır; 6) müsadirə olunan mallar qanunun tələbinə görə hərracda satılmalıdır, Hərbi Nazirliyə də müsadirə edilmiş ərzaq və digər mallarını birbaşa gömrükdən almağa səlahiyyət verilmir; 7) sərhəd xidməti yaradılana qədər qeyri-leqal ticarət və qaçaqmalçılıqla mübarizədə jandarmlar və dəmir-yolunun mühafizə xidmətlərinin fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir.

Gömrük anbarları xarici ticarət əməliyyatlarında, sərnişinlərdən ayrı daşınan, müşayiət olunmayan baqajların gömrük rəsmiləşdirilməsi, dəniz, quru və dəmir yolu ilə daşımaların tənzimlənməsində, xüsusilə gömrük baxışına cəlb olunan poçt bağlamalarının qəbulu və son ünvanına göndərilməsində mühüm rola malik idi. Yuxarıda qeyd edilən müşavirədə Bakı gömrükxanasının anbarlarında yaranmış vəziyyət müzakirə edilmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin «Gömrük anbarlarına vurulan yüklərin saxlanılmasına görə rüsumların həcmnin artırılması» haqqında 1919-cu il 10 iyul tarixli qanunu ilə gömrük anbarlarında saxlanılan tranzit yüklər və daxili bazar üçün nəzərdə tutulan yüklərə görə alınan rüsumların tarif dərəcələrinə yenidən baxıldı. Bakı limanında gömrük rəsmiləşdirməsinin maksimum 3-10 gün müddətində aparılması təcrübəsi nəzərə alınaraq, mütərəqqi anbar rüsumunun, yəni gömrük yoxlamaları aparılana qədər anbarda saxlanılan mallara görə güzəştli qiymətlərin, 10 gündən sonra isə mərhələli artan qiymətlərin tətbiq edilməsi təklif olunurdu. 30 gündən çox anbarda saxlanılan mallara görə 4 dəfə artıq haqq alınması, rüsumların təyin olunmasında örtülülük və açıq anbarlar üçün ayrı-ayrı tariflər tətbiq edilirdi [70, 144-147].

Müxtəlif hökumət qurumlarından daxil olan və bəzən bir-birini inkar edən göstəriş və sərəncamlar gömrük nəzarətinin işində müəyyən çətinliklər yaradırdı. Məsələn, Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinin 19 mart 1919-cu ildə Maliyyə və Yollar nazirlərinə göndərdiyi məktubda göstərilirdi: 1) Azərbaycanın sərhədləri daxilində yüklərin sərbəst hərəkətinə yol verilir; 2) Bakı, Gəncə, Zaqatala və Quba qəzalarının ərazisində yalnız ərzaq mallarının daşınması və 3) Azərbaycandan isə 21 adda, o cümlədən düyü, taxıl məhsulları, mal-qara yemi, şəkər, duz, təzə və quru meyvələr, tərəvəz, pambıq çiyidi, küncüd, manufaktura, toxum, dəri, yun, yağ, sirkə, spirt, şərab və soda kimi ərzaq və xammalın, mal-qara və atların çıxarılması qadağan edilir. Mərkəzi Gömrük İdarəsi rəisinin cavab məktubunda göstərilirdi: «Ticarət və Sənaye nazirinin təsdiq etdiyi 1919-cu il 16 yanvar tarixli «İxrac qaydaları»nda tütünün bütün növləri və tütün məhsulları

ölkədən yalnız Mübadilə Komitəsinin icazəsi ilə çıxarıla bilər. Halbuki Mərkəzi Gömrük İdarəsi tərəfindən Ərzaq Nazirliyinin bundan əvvəl verdiyi ixrac lisenziyaları dəqiq icra edilib. Qeyd etməyi vacib bilirəm ki, limanda gəmilərin yüklənməsinə gömrük nəzarətçilərindən başqa, Ticarət və Sənaye Nazirliyinin agentində müşahidə aparır və bəzi yüklərin limandan daşınmasına icazə verilmir» [12, 66, 715].

İri xarici ticarət şirkətləri gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsində maraqlı idilər və müvafiq təkliflərlə hökumətə müraciət edirdilər. Məsələn, «Nobel qardaşları» Cəmiyyəti İdarə Heyəti Bakı şöbəsinin 1920-ci ilin mart ayında Maliyyə nazirinə müraciətində Bakı gömrükxanasının anbarlarına yığılacaq yüklərin yenidən daşınması zamanı əlavə xərclərinin yaranmasını nəzərə alıb, şirkətin ünvanına Batumdan qatarla göndərilən yüklərə (elektrik malları və mexanizmlər) gömrük baxışının Qara dənizdəki gömrük məntəqəsində həyata keçirilməsini təklif edirdi. Nazirin cavab məktubunda göstərilirdi ki, «qüvvədə olan qaydalara görə ixrac mallarına gömrük baxışı yalnız gömrükxana ərazisində həyata keçirilməlidir». İstisna olaraq nisbətən sadə yüklər, məsələn daş kömür, filiz, taxıl və s. mallar gömrükxana ərazisindən kənar yoxlanıla bilər. Gömrük vergisinə cəlb olunan digər mallar və yüklər isə ekspertizadan keçirilməsi üçün mütləq gömrük anbarına vurulmalıdır. Başqa bir sənəddən məlum olur ki, «Kooperasiya» İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı (İCİ) rəhbərliyindən Maliyyə Nazirliyinə göndərilən 19 fevral 1920-ci il tarixli müraciətdə ünvanlarına daxil olan yüklərin Bakı gömrükxanasında növbədən-kənar rəsmiləşdirilməsi xahiş olunurdu. Maliyyə Nazirliyi Bakı gömrükxanasında ümumdövlət əhəmiyyətli yüklərin, o cümlədən Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin və Azərbaycan dəmir yollarına aid yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsinin növbədən-kənar həyata keçirilməsinə göstəriş vermişdi. Lakin Bakı gömrükxanası əməkdaşlarının ümumi yığılmasında xarici ticarət iştirakçıları tərəfindən bu sərəncamla əlaqəli bələdçilik müraciətlərin artacağı və kadr çatışmazlığı kimi səbəblər nəzərə alınaraq, «Kooperasiya» İCİ-yə və digər ictimai təşkilatlara belə bir imtiyazın verilməsi mümkün sayılmamışdı [76, 34-35].

Hələ 1918-ci ilin martından fəaliyyət göstərən Bakı Ticarət-Sənaye İttifaqı da Parlamentdə xarici ticarət və gömrük-tarif siyasətinin işlənilib hazırlanmasına təsir edən qanunvericilik təşəbbüsləri ilə çıxış edirdi.

Daxili bazarda sabit qiymətlərin olmaması, pul nişanlarının dəyərinin getdikcə aşağı düşməsi ilə ilkin tələbat mallarının bahalaşması, nəqliyyat əlaqələrinin zəifləməsi, möhtəkirliyin geniş miqyas alması – həmin dövrün gerçəkliyini əks etdirən bütün bu amillər Azərbaycan hökumətinin xarici ticarəti normal istiqamətə yönəltməsinə mane olurdu.

Xudadad bəy Məlik-Aslanov
(1879-1935)

Buna görə də Azərbaycan hökumətinin maliyyə və ticarət işlərinə cavabdeh olan qurumları, o cümlədən Maliyyə-İqtisad Komitəsi ixrac güzəştlərindən daha səmərəli istifadə etməyin yollarını axtarırdı. Bu işə bilavasitə cavabdeh olan dövlət qurumları, o cümlədən Maliyyə, Ərzaq, Ticarət və Sənaye nazirlikləri və gömrük xidməti həyata keçirdikləri bit sına tədbirlərlə xarici ticarət əməliyyatlarının milli maraqlara uyğun tənzimlənməsinə çalışırdılar.

Gömrük nəzarətinin gündəlik fəaliyyətində Azərbaycan ərazisindən tranzit daşınan yüklər əsas yer tuturdu. Tranzit yüklərin qəbulu, qeydiyyatı və mühafizəsi ilə

bağlı işlər beynəlxalq qaydalara müvafiq aparılırdı. Azərbaycanın xarici ölkələrdəki konsulluqları, yerli gömrükxana, dövlət və şəxsi müəssisələr, həmçinin nəqliyyat idarələri tərəfindən yükün həqiqətən tranzit olmasını təsdiq edən sənədlər təqdim etdikdən sonra gömrük nəzarətindən buraxılması üçün müvafiq şəhadətnamə verilirdi.

Bununla yanaşı, tranzit malların intensiv axını gömrük ərazisində sıxlıq yaradırdı. Buna görə də, Azərbaycan sərhədindən keçən tranzit yük sahibləri 3 gün ərzində Bakı gömrükxanasından tranzit malların Azərbaycana daxil olması haqqında müvafiq şəhadətnamə alıb Ticarət və Sənaye Nazirliyinə təqdim etməli idi. Nazir A.Əminovun 1919-cu il mayın 15-də imzaladığı və mətbuatda dərc olunan elanda qeyd olunurdu ki, göstərilən müddət ərzində yükün sərhəddən buraxılması haqqında müraciət etmədikdə tranzit mallara verilmiş lisenziyalar hüquqi qüvvəsini itirmiş olur [85, 36-37].

1919-cu ilin sonlarında məşvərətçi orqan kimi fəaliyyət göstərən Maliyyə-İqtisad Komitəsi ölkənin iqtisadi durumunu təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdi ki, bütün xarici ticarət iştirakçıları qarşısında belə bir tələb qoyulmalıdır: ixrac olunan xammalın dəyərinin yarısı ixracatçı tərəfindən dövlət büdcəsinə keçirilməlidir (200 manat – 1 funt sterlinq nisbəti ilə). Bu qərar hökumət tərəfindən bəyənilsə də, qısa müddət ərzində xarici valyutanın məzənnəsinin xeyli qalxması arzu edilən nəticələri əldə etməyə imkan vermədi. Ölkənin sənaye və ticarət dairələrində səmərəli xarici iqtisadi siyasət yeridilməsinə əngəl törədən bu qaydanın ləğv edilməsinə çağıran müraciətlər səslənirdi. Ticarət və Sənaye Nazirliyinin təşəbbüsü ilə

Ticarət-sənaye cəmiyyəti və Birja komitəsi xammal ixracının azad ticarət prinsipi əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutan yeni qaydalar hazırlamışdı. Hökumət azad ixraca bu şərtlə icazə verilməsini mümkün sayırdı ki, ixrac edilən xammalın 25 faizi natura şəklində dövlətin nəfinə ayrılсын və yığılan malların Qərb bazarlarında satılması hesabına zəruri mallar və xarici valyuta əldə edilsin [107, 1].

Bununla yanaşı, xüsusi müqavilələr əsasında gömrük məntəqələrindən malların axını daha çox idi. Bəzi hallarda tərəflərin sövdələşmə müqavilələrini pozmalarına da rast gəlmək olurdu. Təklif olunurdu ki, bəzi xammal növlərinin Qərbi Avropa bazarlarında yerli qiymətlərdən dəfələrlə baha satılması nəzərə alınaraq xarici bazarlara ticarət agentləri vasitəsilə çıxarılsın. Çünki nəinki xarici bazarlarda, hətta Batum bazarında Azərbaycandan gətirilən xammalın qiyməti, xüsusilə ipək məmulatlarının qiymətləri yerli qiymətləri 3-3,5 dəfə üstələyirdi. Təqribi hesablamaya görə, bir ildə Batuma aparılan yerli xammalın (pambıq, ipək, barama, frizon, yun, qoyun və malqara dərisi) 25 faizinin, daha doğrusu ixracatçılardan dövlət nəfinə alınan hissəsinin dəyərinin Batum bazarı ilə müqayisədə qiymət fərqi 49863000 manat və ya 2,5 mln. funt sterlinq təşkil edirdi (! – müəllif) [107, 2-3].

Azərbaycandan ixrac edilən mallardan, xüsusi ilə neft məhsullarından daxil olan aksiz, gömrük rüsumu, fraxt və digər ödənişlərin hesabına Azərbaycanın Batum Baş Konsulluğunun Ticarət şöbəsinə külli miqdarda pul kütləsi daxil olurdu. Eyni zamanda, ticarət-sənaye dairələrinin Bakı-Tiflis-Batum və əks istiqamətdə pul ödənişlərinin köçürülməsi ilə bağlı çətinliklər yaranmışdı. Maliyyə Nazirliyi neftin və digər xammal növlərinin satış həcmi daha da artması ehtimalını nəzərə alaraq, Baş Konsulluğun qeyd edilən şöbəsində Nazirliyin nümayəndəliyinin yaradılmasını təklif edirdi. Layihəyə olan izahlı qeyddə nümayəndəliyin əsas işinin maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsindən ibarət olması göstərilirdi. Hazırlanan qanun layihəsinə əsasən şöbədə Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəsinin də daxil olduğu 3 nəfər əməkdaşın işləməsi nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrın 1-dən dekabrın 31-dək olan dövrdə büdcədən 42000 manat, o cümlədən avadanlıq alınmasına 9000, dəftərxana və təsərrüfat xərclərinə 6000, nəzərdə tutulmayan xərclərə 3000 manat vəsait ayrılmışdı [112, 9-10].

1919-cu ilin oktyabrında Bakı-Həştərxan Neft sənayesi və nəqli Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək Ukraynaya aparmaq üçün zəruri miqdarda neft məhsulları verilməsini və buna qarşılıqlı olaraq ölkəmizə daxili bazar qiymətlərindən aşağı qiymətə şəkər və digər ərzaq malları, həmçinin manufaktura, kaustik soda, dəmir məmulatları gətirməyi öhdəsinə götürürdü. Müqavilə öhdəliyinə təminat kimi Cəmiyyətin bir neçə milyon manat dəyərində olan avadanlıqlarının girov qoyulması təklif edilirdi [31, 7].

Azərbaycanın Batum Baş Konsulluğunun fəaliyyəti ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, o cümlədən tanınmış Qərb şirkətləri ilə faydalı əməkdaşlığın yaradılmasına yönəldilmişdi. Konsulluq Azərbaycan dövlətinin iqtisadi maraqlarını ticarət dairələrində yüksək səviyyədə təmsil etməyi bacaran peşəkar kommersantların işə cəlb edilməsinə çalışırdı. Maliyyə Nazirliyinin Konsulluğun ticarət şöbəsindəki təmsilçisinin 1919-cu il dekabrın 15-də Bakıya göndərdiyi məktubda Azərbaycan dəmir yollarının kommersiya Agentliyinin rəhbəri vəzifəsinə Cənubi Azərbaycan əsilli iş adamı Əli Həsənovun namizədliyini irəli sürmüşdü. Təqdimatda göstərilirdi: «Əli Həsənov kommersiya fəaliyyətinə 1899-cu ildən Batumda başlamışdır. Şirkətinin baş ofisi Bakıda yerləşir. Uzunmüddətli kommersiya təcrübəsi və xarici bazarı yaxşı tanıması ona Qərbi Avropa, Orta Asiya və İran, Çin və Hindistanla geniş ticarət əlaqələri qurmağa kömək etmişdir ki, bu statistik rəqəmlərlə təsdiq olunur. Siz inana bilərsiniz ki, o qısa vaxt ərzində dəmir yolunda yük dövriyyəsinin artmasına və Azərbaycanın zəruri tələbat malları ilə təchizatının yaxşılaşmasına nail ola bilər. Əli Həsənov Batumda ona məxsus 10 vaqon yük tutumu olan anbarlarını Azərbaycan hökumətinin ixtiyarına verməyi vəd edir. Bu məsələlərin birgə müzakirəsi digər imtiyazları da aşkar edər» [89, 44-45].

Ərzaq bolluğunun yaradılması hökumətin fəaliyyətində bir nömrəli vəzifə olaraq qalırdı. Hökumətin 1920-ci il 25 fevral tarixli qərarına əsasən Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi ilə Ağa Hüseyn Tağıyev və Jozef Pappo arasında hər pudu 60 manata olmaqla 320 pud ipək və hər pudu 12 min manata 155 pud frizonun və Bakıda təhvil verilməsi şərti ilə Amerika istehsalı 10 min pud ağ rəngli şəkər tozu ilə (hər pudu 2 min manata) mübadilə edilməsi üçün müqavilə imzalanmasına (hərbi təyinatlı malların alınmasına tələb olmadığı halda) icazə verilmişdi [211, 1920, 10 məqra, № 18].

«Qolos Rossi» qəzeti 1920-ci il 4 aprel tarixli 74-cü sayında yazırdı ki, Bakıda səfərdə olan Norveç konsulu ölkəsi ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın yaradılmasında maraqlıdır. Qəzetin yazdığına görə, Norveçli diplomat ölkəsinin iş adamlarının Azərbaycandan mal ixrac etmələri və burada sənaye müəssisələri yaratmaq təşəbbüslərini müdafiə etdiyini Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyində keçirilən işgüzar görüşdə bildirmişdir.

Dövrün sərt iqtisadi-siyasi tələblərinə baxmayaraq Azərbaycan hökuməti xarici ticarət üzərində gömrük nəzarətinin tətbiqi prosesində humanizm prinsiplərini üstün səviyyədə qoruyub saxlayırdı. Hökumət 1919-cu il sentyabrın 8-də «Şimali Qafqazdan vətənə qayıdan Qars vilayətindən olan rus qaçqınlarının əmlaklarının gömrük vergisindən azad edilməsi haqqında» qərar vermişdi. Bu qərara görə, Qars vilayətinə geri qayıdan 116 nəfər rus qaçqınına məxsus 16 furqon əmlak sərhəddən gömrük vergisi alınmadan buraxılmışdı [208, 158].

Yaxın Şərqlə Amerika yardımı Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 27-də sərhəddən ərzaq və ilkin tələbat mallarının gömrük vergisi alınmadan buraxılması haqqında müraciəti müsbət həll edilmişdi. Buna 1920-ci il yanvarın 26-da Azərbaycan hökuməti ilə ABŞ-ın «Yaxın Şərqlə kömək» Komitəsinin Qafqaz bölməsi arasında neft məhsullarının ixracı haqqında müqaviləni də misal göstərmək olar. Həmin müqavilə Azərbaycan hökuməti adından Gürcüstandakı diplomatik təmsilçimiz Faris bəy Vəkilov (1886-1978) və «Yaxın Şərqlə kömək» Komitəsi adından ABŞ ordusu baş qərargahının polkovniki V.N.Haskel imzalamışdı. Müqavilənin əsas şərtini razılaşdırılmış miqdarda neft məhsullarının Amerika tərəfinin təklif etdiyi yüksək keyfiyyətli un məhsuluna mübadiləsi təşkil edirdi. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan tərəfi Sənain limanında 10 min ton mazutun 1 tonunu 20 və 150 ton kerosinin 1 tonunu 35 dollar hesabı ilə təhvil verir, əvəzində Batum limanında hər həftə 2 vaqon «amerikan» növlü ağ buğda ununun hər tonunu 210 dollar hesabı ilə təhvil alırdı. Müqavilədə beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq yüklərin daşınması qaydaları (maddə 5), yüklərin mühafizəsi və gözetçilər (maddə 6) və hesablaşma qaydalarının nəzərə alınması (maddə 7) göstərilmişdi.

Hökumətin 1920-ci il 14 mart tarixli qərarı ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirliyinə Batumda 300 min pud kerosinin hər tonu 8 funt sterlinq olmaqla sövdələşmə müqaviləsi bağlanmasına razılıq verilmişdi. Hökumətin bundan bir neçə gün sonra - 27 martda qəbul etdiyi qərarla həmin Nazirliyə daha üç təşkilatla: 1) Fransa milli donanmasının baş mexaniki Davedenlə - 5 min ton kerosinin bir tonu 480,56 fransız frankına; 2) İngiltərə Neft Cəmiyyəti ilə - 30 min ton kerosini 8 funt sterlinqə; 3) «Nobel qardaşları» şirkəti ilə - 1 mln. ton kerosini 8 funt sterlinqə; yenə həmin tarixdə nazirliyin 827 sayılı teleqramı əsasında hər tonunun satış qiyməti 8,25 funt sterlinq olmaqla 500 min pud həcmində daha bir sövdələşmə müqaviləsi bağlanmasına icazə verilmişdi [32, 50].

Fransa ticarət şirkəti tərəfindən Bakıdan Batuma daşınan xam neftin xarici bazarda kalkulyasiyası aparılmışdı: Bakı bazarında xam neftin hər tonu 10 rubl idisə, Batumda 30 rubl, Fransada isə nəqliyyat xərcləri də nəzərə alınmadan emal edilməmiş neftin maya dəyəri 120 franka satılırdı. Məsələn, 1919-cu ilin dekabrında «Marin fransez» şirkəti «Lill-Bonye e Kolomb» cəmiyyətinə hər tonu 178 frank olmaqla 21 min ton xam neft satmışdı. 1920-ci ildə Parisdə yaradılan SOCIFROS şirkəti (Societe Commerciale, Industrielle et Financiere pour la Russie et les pays limitrophes) yüksək keyfiyyətli Bakı neftini almağa maraqlı olduğunu və bu sahədə Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirmişdi [19, 173-174; 254, 173-174].

Xarici ticarət əməliyyatları və gömrük nəzarətinin sağlamlaşdırılması

tədbirləri nəinki Parlament və hökumətin, o cümlədən ayrı-ayrı dövlət strukturlarının diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Məsələn, Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi şöbəsi 20 aprel 1920-ci ildə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə yazırdı: «*Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi şöbəsinin İnformasiya Bürosu gələcəkdə Sizin Nazirliyə daxil olan və xarici siyasətə aid informasiyanın əks olunduğu sənədlərin məzmunu haqqında bizə məlumat verməyinizi xahiş edir. İnformasiya Bürosu xahiş edir ki, xüsusilə, aprelin 17-də Bakı və Hacıtərxan arasında naviqasiya və əmtəə mübadiləsinə dair Xalq Komissarları Sovetinin Moskvadan daxil olan məlumatının surətini bizə göndərsiniz*» [34, 28].

Hökumətin 1920-ci il 21 aprel tarixli qərarı ilə Nazirliyə bir tonu 8,75 funt sterlinq olmaqla neft verilməsi hesabına ölkəyə 23 min pud şəkər tozu (hər pudunun alış qiyməti 2300 manata) gətirilməsi haqqında sahibkar Səlimxanovla; 3 min pud emal edilməmiş yunun və 40 min pud pambığın ixracına icazə verilməsi və qarşılığında Azərbaycana toxuculuq və əyirici dəzgahların gətirilməsi haqqında «Rəfiyev qardaşları» Ticarət evi ilə sövdələşmə aparılmasına icazə verilmişdi [127, 66-67].

Araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan hökuməti xarici iqtisadi əlaqələrin milli maraqlar əsasında qurulmasını ən vacib məsələ hesab edirdi. Cümhuriyyətin rəhbərləri Rusiya ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinə, neft, pambıq, balıq və balıq məhsulları və digər strateji malların ixracı məsələsində qonşu ölkənin daxili bazarına daxil olmağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu düzgün qiymətləndirirdi. Buna görə də AXC Parlamenti və hökumət üzvlərinin əksəriyyəti, o cümlədən F.X.Xoyski, M.Hacınski və b. qonşu Rusiya ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini bərpa etməyə çalışırdılar. 1920-ci il martın 30-da sovet Rusiyası və Azərbaycan nümayəndələrinin birgə komissiyasının iclasında hər iki tərəf üçün sərfəli şərtlərlə ticarət müqaviləsi imzalanırsa da, Rusiya tərəfi sonradan müqavilə öhdəliklərinə əməl etməmişdi.

5.4. Azərbaycan neftinin ixracı üzərində gömrük nəzarəti

Neft Azərbaycan ixracatının başlıca mənbəyi olmaqla eyni zamanda xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yenidən qurulması və bərpasında mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan hökuməti xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin qaydaya salınması üçün neft amilindən istifadə edərək bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. Neftin ixracı Azərbaycan iqtisadiyyatının və dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin əsas özəyini təşkil etdiyindən, bu məsələ gömrük xidmətinin fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini tuturdu. Rusiya Azərbaycan neftinin reallaşacağı başlıca satış bazarı ola bilərdi. Lakin dövrün inkişaf xüsusiyyətlərindən irəli gələn regional və beynəlxalq

kataklizlər, ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətin gərginliyi Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanla Rusiya arasında iqtisadi əlaqələrin qırılması istehsal olunan neftin çox hissəsinin satılmasında çətinliklər yaratdı. Məlum olduğu kimi, sovet Rusiyasının bolşevik rəhbərliyi hər iki tərəf üçün faydalı ola biləcək ticarət əlaqələrinin qaydaya salınması əvəzinə, neftin dövlət səviyyəsində qaçaqmalçılıq yolu ilə aparılması əməliyyatlarına üstünlük verirdi. Bu yolla 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinədək Bakıdan Hacıtərxana 20 min pud benzin və 35 min pud sürtgü yağının aparılması arxiv sənədləri ilə sübut olunmuşdur. Bu fakt, eyni zamanda, Azərbaycan sovet tarixçiləri E.A.Tokarjevskinin «*Очерки истории Советского Азербайджана (1921-1925)*» və P.Ə.Əzizbəyovanın «*Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти Советов в Закавказье*» adlı əsərlərində birmənalı olaraq təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan neftinin sovet Rusiyası tərəfindən satın alınmamasının bir neçə səbəbi var idi: birincisi, sovet Rusiyası bu dövrdə qismən blokada şəraitində idi; ikincisi, Azərbaycanın müstəqilliyi sovet Rusiyası tərəfindən tanınmadığına görə ticarət sazişlərinin bağlanması hüquqi cəhətdən mümkün idi; üçüncüsü, sovet rəhbərliyi ölkəmizi neft gəlirlərindən məhrum etməklə Azərbaycanda iqtisadi kaos və sosial narazılıq yaratmaq niyyətini gizlətmirdi. Halbuki AXC hökuməti digər ölkələr kimi Rusiya ilə də normal iqtisadi əlaqələrin yaradılmasının tərəfdarı olmuşdur. RSFSR hökuməti isə hər vəchlə Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq istəmir və bunun «*Sovet Rusiyası ilə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətlərinə aid olan müxtəlif məsələlərə dair mürəkkəb danışıqların nəticəsində mümkün ola biləcəyini*» bəhanə edirdi. Gömrük sənədləri birmənalı olaraq təsdiq edir ki, Rusiya əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olan İranla da sivil ticarət əlaqələri qura bilməmişdi. Azərbaycan hökuməti, o cümlədən Maliyyə Nazirliyinin yeni formalaşmaqda olan gömrük və sərhəd mühafizəsi xidmətləri neftin Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiyaya qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınmasının qarşısını almaq üçün 1919-cu il 26 may tarixli qərarı ilə Hacıtərxan istiqamətində üzən gəmilərin hərəkətinə ciddi nəzarət rejimi tətbiq etdi. Neft ticarətində fəallığı artırmaq üçün kimi ixracla məşğul olan şirkətlərə («Şell», «Nobel qardaşları», «Oleum neft cəmiyyəti», «Mazut» və s.) münasibətdə bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Tətbiq edilən güzəştlərdən biri də ixraca göndərilən neft və neft məhsullarına görə ödənilən gömrük rüsumlarının müvəqqəti olaraq təxirə salınması idi. Mərkəzi Gömrük idarəsindən Maliyyə Nazirliyinə daxil olan 21 oktyabr tarixli məlumatdan aydın olur ki, təkcə 1919-cu ilin avqust – sentyabr ayları ərzində 13 şirkət tərəfindən göndərilən 1686492 pud neft və neft məhsullarına görə üst-üstə 2237011 manat həcmində gömrük vergisinin ödənilməsi təxirə salınmışdı. Lakin bu güzəştdən bir çox hallarda sui-istifadə edilirdi. Gömrük rüsumuna görə yaranan

borcların vaxtında qaytarılmaması halları geniş yayılmışdı. Mərkəzi Gömrük idarəsinin arayışına əsasən «Nobel qardaşları» şirkəti tərəfindən 1917-ci il oktyabrın 1-dən 1918-ci il noyabrın 15-nə qədər ödənilməyən 120597 manat gömrük vergi və rüsumları ilə bağlı məsələ Maliyyə Nazirliyinin 1919-cu il 24 iyul tarixli şura yığıncağında müzakirə edilmiş və yaranan borcun bir hissəsinin (1918-ci ilin iyunun 1-nə qədər olan 32673 manat gömrük rüsumunun) ödənilməsi həmin şirkətdən tələb edilmiş, borcun digər hissəsinin (87924 manat) ödənilməsi məsələsi isə neft sənayesinin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar əlavə qaydaların tətbiq edilməsi səbəbindən açıq qalmışdı. 1919-cu ilin dekabr ayının hesabatına əsasən, 23 şirkət tərəfindən Batuma göndərilən 717 min pud neftə görə 1291484 manat vaxtı uzadılmış gömrük rüsumu borcu yaranmışdı. Bu borcun 457621 manatı yalnız «Nobel qardaşları» şirkətinin daşdığı 254234 pud neftdən daxil olmalı idi. Batuma daha çox neft ixrac edən və gömrük vergisi ödəməli olan şirkətlər sırasında «Kaspiyskoe tovarişestvo», «Volqa», «Mantaşov və K^o», «Bakı-Hacıtərxan Cəmiyyəti», «Russkoe Tovarişestvo Neft» və «Əli Şəmsi oğlu Əsədullayev» şirkəti də var idi [63, 132, 173-176; 65, 137-140].

Poylu stansiyasında və burada yerləşən Poylu gömrükxanasında yaranmış vəziyyət hökuməti narahat etməyə bilməzdi. Məlum hadisələr zamanı stansiyanın və gömrüyün yerləşdiyi binalar yandırılmışdı, gömrük qeydiyyatı müvəqqəti olaraq vaqonlarda aparılırdı. Bu isə öz növbəsində qaçaqmalçılıq hallarının artmasına əlverişli şərait yaradırdı. Yoxlama komissiyası tərəfindən stansiyanın dəmiryolu xəttinin döngələrində neftlə yüklənmiş və sahibi məlum olmayan 20 vaqonun tapılması buna əyani sübut idi. Batuma göndərilən 200 vaqondan çox neft və neft məhsulları xətlərdə «ilişib» qalmışdı. Yaranmış vəziyyəti araşdıran dövlət komissiyası gömrük məntəqəsinin Poylu stansiyasından daha yaxşı texniki imkanlara malik Ağstafa stansiyasına köçürülməsini məsləhət görürdü. Maliyyə-İqtisad Komitəsinin 25 fevral 1919-cu ildə Yollar naziri X.Məlik-Aslanovun sərəliyi ilə keçirilən yığıncağında dəmiryolu daşımaları və gömrük nəzarətinin tənzimlənməsi geniş şəkildə müzakirə edilmiş, bundan sonra sahibi tapılmayan yüklərin müsadirə edilməsi, Bakıdan Gürcüstana və Batuma göndərilən yüklərə görə gömrük rüsumlarının Bakı gömrükxanasında tutulması daha məqsədəuyğun sayılmışdı [47, 13-14].

Mərkəzi Gömrük İdarəsi Azərbaycan dəmiryolunun Poylu stansiyasında ixrac yüklərinin daşınması üzərində gömrük nəzarətinin təşkili üçün 1919-cu ilin fevralın 26-dan aşağıdakı təcili tədbirləri həyata keçirməyə başladı: 1) Poylu stansiyasından keçməklə Bakıdan dəmir yolu ilə göndərilən neft məhsullarından yalnız Bakı gömrükxanasında gömrük vergisi tutulsun; 2) Bakı dəmir yolu stansiyasından neftlə yüklənmiş vaqonları digər ixrac sənədləri ilə yanaşı Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi və Neft Sənayeçiləri

Qurultayı Şurasının xüsusi razılıq sənədi sahibkar tərəfindən gömrükxanaya təqdim edildikdən sonra buraxılsın; 3) Gömrük idarəsi tərəfindən neft məhsullarının ixracına razılıq sənədi verildəndə gömrük və aksiz vergisi tutulsun; 4) Gömrük idarəsinin razılıq sənədinin əsli təqdim edildikdən sonra yük gömrük buraxılış məntəqəsindən buraxılsın; 5) Poylu gömrük məntəqəsində 3 gömrük əməkdaşı qalmaqla Ağstafa dəmir yolu stansiyasında 300 vaqon tutumlu 4 dəmir yol döngəsi və yardımçı yolun, 1500 pudluq dəmiryol tərzisi və anbarların olması nəzərə alınaraq gömrükxana Ağstafaya köçürülsün; 6) Sahibkarlara məxsus neft Poylu stansiyasında 7 gün ərzində saxlanılsa və hökumətin yuxarıda göstərilən tələbləri yerinə yetirmədikdə müsadirə olunması haqqında Bakı, Tiflis, Poti və Batumda dərc olunan qəzetlərdə neftin hərəcə çıxarılmasını bildirən elanlar verilir [61, 54-55].

Aşağıdakı sənəd bu qaydanın ingilis hərbi qüvvələrinin daşdığı yüklərə də birbaşa şamil edildiyini təsdiq edir:

Azərbaycan dəmiryolunda daşımalara tənzimlənməsi Bürosuna

Mərkəzi Gömrük İdarəsinə

Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının Bürosuna

29 aprel 1919-cu il

Bakıdan Batuma Britaniya Baş Qərargahına göndərilməsi üçün 300 min pud mazut (400 sisterndə), 45 min pud kerosin (60 sisterndə), 45 min pud benzin (60 sisterndə) və 7500 pud maşın yağı (10 sisterndə) qəbul edilsin. Bu hüququn digər şəxsə ötürülməsinə icazə verilmir.

İmza

Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri

Dəftərxana müdiri

Əmtəə mübadiləsi şöbəsinin rəisi [30, 44].

Batum vilayətinin rəhbərliyi Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək limana daxil olan yüklərin mühafizəsi, anbar xidməti və ölkəmizə məxsus yüklərin əlavə vergi və yığımlardan azad edilməsi müqabilində hər ay 60 min pud neftin aksiz və gömrük vergisi ödənmədən daşınmasına icazə verilməsini xahiş etmişdi. Maliyyə-iqtisad Komitəsinin 1919-cu il fevralın 18-də keçirilən yığıncağında kvotanın 30 min puda qədər azaldılması müqabilində Batum vilayəti rəhbərlərinin təklifinə müsbət yanaşılacağı bildirilmişdi. Komitənin 25 fevral 1919-cu ildə keçirilən növbəti yığıncağında Batum vilayəti nümayəndələri ilə bu xüsusda imzalanacaq sazişin ayrı-ayrı maddələri müzakirə edilmişdi. Maliyyə naziri sazişin mətnində gömrük vergi və yığımlarına aid maddələrin, xüsusilə hökumətin xüsusi icazəsi ilə fiziki şəxslərə aid ixrac yüklərinin imtiyazlı yüklərə aid edilməsi haqqında maddələrin daha aydın şərh olunması üçün düzəlişlər aparılmasını təklif etmişdi.

Məlum olduğu kimi, XIX yüzilliyin 90-cı illərindən başlayaraq keçmiş Rusiya imperiyasında istehsal olunan neftin ümumi həcmi 85 faizi, 1914-

1917-ci illərdə isə bütün dünyada istehsal olunan neftin isə 75 faizi Bakının payına düşürdü. Lakin birinci dünya müharibəsinin sonlarında məlum səbəblərə görə neft hasilatı xeyli azaldı. Neft sənayesində baş verən geriliyi aradan qaldırmaq üçün 1918-ci ilin oktyabrın 6-da neft sənayesi müəssisələri haqqında qərar verilərək xüsusi mülkiyyət prinsipi bərpa edildi, Xəzər ticarət donanması gəmilərinin öz sahiblərinə qaytarılmasını nəzərdə tutan dekret dərc olundu. Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin önəm verdiyi ən zəruri iqtisadi tədbirlərdən biri də neft istehsalının artırılması ilə yanaşı, neftin ixrac əməliyyatlarını nəzarət altına alınması, satışı və daşınması şərtlərinin müəyyən edilməsi idi.

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları general-mayor Tomsonun başçılığı ilə Bakıya daxil olduqdan sonra iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində milli hökumətin təsir dairəsini azaltmaq və neft mədənlərinə nəzarət etmək məqsədi güdürdü. Bakı-Batım dəmir yolu və neft kəməri ingilislərin əlində olduğundan neft ixracına nəzarəti ingilislər həyata keçirirdilər. Düzdür, 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Batuma neft məhsullarının aparılması haqqında məlumatlar səhih olmasa da, sonrakı aylarda daşınan neftin miqdarı haqqında dəqiq məlumatlar vardır. 1919-cu ilin yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycandan Antanta ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə aparılan neftin miqdarı aşağıdakı kimi olmuşdur: 20677 min pud. Həmin ilin ikinci yarısında ixrac edilən neft və neft məhsullarının miqdarı birinci yarımildə olduğundan 2,6 dəfə çox olmuşdu. Bu, daşımaların həcmünün durmadan artmasını sübut edir [249, 1920, №1-2].

Azərbaycan hökumətinin tutduğu qətiyyətli mövqe və tələbindən sonra ingilislərin neft sənayesi, maliyyə və gömrük idarələrinin fəaliyyəti üzərinə qoyulan nəzarət tədricən aradan qaldırıldı [87, 473].

Həmin dövrdə Azərbaycan neftinin xarici bazara çıxmasına şərait yarada yeganə yol Bakı-Batım neft kəməri və bu istiqamətdəki dəmir yol daşımaları idi. Azərbaycan neftinin bir hissəsi Bakı-Batım neft kəməri ilə nəql edilirdi. Uzunluğu 861 km olan neft kəmərinin tikintisi 1905-ci ildə başa çatmışdı. 15 güclü kompressor stansiyası ilə təchiz olunan neft kəmərinin gündəlik məhsuldarlığı 225 min pud (3688 ton) idi. Təkcə 1913-cü ildə bu kəmərlə 23000 min pud (377 min ton) kerosin nəql edilmişdi. Bu, Bakı rayonundan daşınan bütün kerosinin 25 faizindən çoxunu təşkil edirdi ki, öz növbəsində il ərzində 32 min vaqon və ya 800 qatarın əlavə yüklərin daşınmasına yönəltməyə imkan verirdi. Hərbi əməliyyatların başlanması və Qara dənizdə gəmilərin hərəkətinin dayanması ilə əlaqədar kəmərin gücündən yalnız daxili təchizat işlərində, əsasən Cənubi Qafqaz dəmiryolu və sənaye müəssisələrinin yanacağa olan tələbatını ödənilməsində istifadə edilirdi. Əvvəllər, daha doğrusu 1916-1917-ci illərdə kəməre təyinata uyğun olmayaraq xam neft vurulurdu. Lakin xam neftin

kəmərlə nəql edilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildi. Buna görə də, Neft Sənayeçiləri İttifaqı Şurası və ingilis hərbi komandanlığı nümayəndələrinin iştirakı ilə 1919-cu il mayın 20-də keçirilən yığıncaqda sahibkarların tələbi nəzərə alınaraq neft kəmərinin ilkin funksiyasına qaytarılması, yəni emal edilmiş neftin nəqlinin bərpa edilməsi müzakirə olunmuşdu.

1918-ci ilin oktyabrından Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə göndərilən neft və neft məhsullarının Batımdan keçməklə Aleksandropola ötürülməsinə dair Gürcüstan hökuməti ilə rəsmi razılıq əldə edilmişdi [9, 1919, 11 oktyabr].

Azərbaycanla Gürcüstan arasında «*Neftin Azərbaycan dəmir yolunun Zəyəm stansiyasından Gürcüstan dəmir yolunun Saloğlu stansiyasınadək daşınmasının müvəqqəti qaydaları*» haqqında 1918-ci il dekabrın 26-da imzalanmış tranzit müqaviləsindən sonra bu kəmərlə xam neftin nəqli genişləndi. Belə ki, 1918-ci ilin dekabrın 12-dən 1919-cu il aprelin 1-dək kəmərlə 3882808 pud neft axıdılmışdı [47, 234].

Azərbaycan hökuməti neftin ixrac həcmi öz nəzarətində saxlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə Bakı Neft sənayeçiləri qurultayı Şurasından Böyük Britaniya hərbi komandanlığına və Gürcüstan dəmiryoluna 26 iyul 1918-ci il tarixdə imzalanmış müqavilə əsasında təhvil verilən neft və neft məhsullarının miqdarı haqqında təcili və dəqiq məlumat verilməsi tələb edilmişdi [90, 11-13].

Neft kəməri ilə Qafqazdakı Britaniya komandanlığına da neft verirdi. Təkcə 1918-ci il oktyabrın 1-dən 1919-cu il aprelin 1-dək dəmir yolu ilə göndərilən 6168000 pud neftin 3223754 pudu ingilis hərbi komandanlığına, 281160 pudu isə Gürcüstana verilmişdi [43, 72-73].

Cədvəl 5.2

**Bakı-Batım neft kəməri ilə Gürcüstan hökumətinin ünvanına
göndərilən neftin miqdarı haqqında
(1 dekabr 1918-ci il - 24 iyul 1919-cu il)**

neft miqdarı (pudla)	neftin dəyəri (manat)	fraxt (manat)	aksiz (manat)	gömrük rüsumu (manat)	cəmi (manat)
5188550	8187750	8494324	11500650	-	28182724

Mənbə: ARDA, f. 24, siy. 1, iş 275, v. 78.

Hesablamaya görə, təkcə 1919-cu ilin birinci yarısında Batuma göndərilən neftin 58 faizi ingilis hərbi komandanlığına məxsus olmuşdur. Azərbaycan neftini ingilislərin gürcülərdən bir qədər yuxarı qiymətə alıb apardıqları da məlumdur [201, 1919, 10 июня, № 143].

Ticarət və Sənaye nazirinin 16 mart 1919-cu il tarixli əmri təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasından xüsusi şərtlərlə ixrac olunan mallar haqqında Qaydalar»a olan 4-cü qeyddə tələb olunurdu ki, xaricə neft və neft məhsullarını göndərən ixracatçı hər bir keçid üçün gömrük orqanlarına xüsusi şəhadətnamə təqdim etməlidir. Hökumətin 26 may tarixli qərarı ilə Neft sahibkarları Qurultayı nəzdindəki neft məhsullarının satışı və bölgüsü Bürosu kommersiya əməliyyatlarını dövlət nümayəndəsinin nəzarəti ilə aparmalı idi. Aksiz, gömrük vergisi və fraxtın ödənilməsinə neft yüklərinin xaricə satışı həyata keçirilənə qədər möhlət verilir. Qeyd edilən güzəştlər yalnız Büronun üzvü olan şirkətlərə şamil edilirdi [214, 1919, 5 июня, № 115; 43, 13].

Maliyyə və gömrük mütəxəssislərinin hazırladığı «Qaydalar»da aşağıdakı ixrac şərtləri təsdiq olunmuşdu: 1) strateji məhsullar, o cümlədən neft məhsulları, dəri və dəri məmulatları, pambıq, yun, ipək, barama və düyü ixracında mal mübadiləsi İranla aparılan ticarət istisna olmaqla əsas şərt kimi götürülür; 2) ixracatçı Maliyyə-İqtisad Komitəsinə hər bir müraciətində ixrac etdiyi malların müqabilində ölkəyə hansı adda malları idxal edəcəyini göstərir; 3) sahibkar idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı öhdəliyinə yazılı təminat verir; 4) aztapılan və məhdud miqdarda ehtiyatı olan malların ixracına o zaman razılıq verilir ki, əvəzində ölkəyə digər aztapılan mallar gətirilsin; 5) Komitə müqaviləsinin etibarlı təminatı kimi ixracatçıdan ixracına razılıq verilən malın ümumi dəyərinin 20 faizi qədər girov almalıdır; 6) müqavilələr Komitə tərəfindən təsdiq edilmiş vahid nümunə formasında tərtib edilməlidir; 7) dövlət orqanları və ictimai təşkilatların ixrac haqqında müraciətlərinə razılıq verilməsi hər bir hal üçün xüsusi müqavilələrlə təsdiq edilməlidir; 8) Komitə tərəfindən ixracatçıya verilmiş lisenziya müddətli olur və lisenziyadan başqasının istifadəsi qadağandır. Bu qaydanı pozan şəxslər lisenziya almaq hüququnu itirir və verilmiş lisenziya isə ləğv edilir; 9) Komitənin plenar iclaslarında xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlı prinsipial məsələlər, o cümlədən komissiyaların ixracına razılıq verilməyən və komissiya üzvlərinin xüsusi rəyi bildirilən məsələlər müzakirəyə çıxarılır; 10) 2-ci qrup malların ixracına lisenziyaların verilməsi haqqında qərar Komitə sədri və onun müavini, Ərzaq Nazirliyi, Birja Komitəsi və «Kooperasiya» İttifaqı nümayəndələrindən ibarət olan və həftədə iki dəfə toplanan (cümə və cümə axşamı günləri) xüsusi şöbədə qəbul edilir; 11) Komitənin yığıncaqları ayda iki dəfədən gec olmayaraq keçirilir; 12) bu qaydalar Ticarət və Sənaye naziri tərəfindən təsdiq oluna və dəyişdirilə bilər.

Sənəd Komitənin sədri T.Səfəraliyev və sədr müavini A.Lebedev tərəfindən imzalanmışdır [86, 7-9, 12-14].

Bundan əlavə, Gömrük idarəsinin müfəttişləri Komitənin iş qaydaları haqqında 14 maddədən ibarət Təlimat hazırlamışdı. Sənəddə Komitənin iclasının həftədə 1 dəfədən az olmayaraq, təcili hallarda isə sədrin və ya ən

azı 3 üzvün tələbi ilə növbədənəkar çağırılması (maddə 1); iclaslarda yetərsay olmadığı halda, növbəti yığıncağın üç gündən gec olmayaraq keçirilməsi (maddə 3); daxil olmuş məsələlərin daimi üzvlərlə eyni hüquqa malik işlər müdiri tərəfindən müzakirəyə təqdim edilməsi (maddə 4); qərarların sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi (maddə 6); Komitədə qəbul edilmiş qərarların sənədləşdirilməsi və ayrı-ayrı üzvlərinin xüsusi rəyinin protokolda əks olunması qaydaları (maddə 8-12) və daimi komissiya üzvlərinin vəzifələri göstərirdi [38, 14-17].

Azərbaycan hökumətinin xam neftin aksiz dərəcələrinin artırılması haqqında qərarından sonra, Maliyyə Nazirliyinin Aksiz yığımları İdarəsi 1919-cu ilin fevralından neftin Bakı-Batım neft kəmərinə qəbul edilməsi və gömrük sərbəhdindən buraxılması qaydalarını yenidən nəzərdən keçirdi. Aksiz İdarəsi Azərbaycan Dəmir yolları İdarəsinin rəisini xəbərdar edirdi ki, neft kəməri ilə İngiltərə hökumətinin və Gürcüstan dəmir yollarının ünvanına göndərilən xam neftə yeni aksiz dərəcələri hesablasa da, alıcılar tərəfindən heç bir ödəniş aparılmayıb. Bütün bunları nəzərə alaraq, Aksiz İdarəsi maliyyə nəzarətinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə təkliflər paketi hazırlamışdı. Təkliflər aşağıdakı məsələləri nəzərdə tuturdu: birincisi, ixracatçı şirkət öz ərizəsində alıcının, yəni neftin göndəriləyən tərəfin ingilislər və ya Gürcüstan dəmir yolu olmasını göstərməlidir; xam neft şəxsi müləssisələrə göndəriləyən halda isə, aksiz yük göndəriləyən vaxtdan hesablanaraq dərhal ödənməli və hər iki halda neft aksizlərinin dəqiq hesabı aparılmalıdır. İkincisi, Saloğlu stansiyasında neft Gürcüstan tərəfinə təhvil verilməkdə Dövlət Nəzarəti və Aksiz İdarəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə müvafiq akt tərtib edilməli, həmin aktla kəmərdən daxil olan neftin ingilislərə, Gürcüstana və ya ayrı-ayrı şirkətlərə aid olan hissəsi dəqiq göstərilməlidir. Üçüncüsü, neft kəmərinin texniki istismarına dair 1906-cı ildə təsdiq edilmiş 44 saylı Təlimata əsasən kəmərin Bakı-Saloğlu hissəsində və kəmər boyu yerləşən nasos stansiyalarında ildə iki dəfədən az olmayaraq ümumi təftiş keçirilməlidir.

İdxal-ixrac sahəsində Azərbaycan hökumətinin liberal siyasəti ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən və dövlətin tam nəzarətinə keçməkdə olan neft ixracını da əhatə edirdi. Lakin 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda hər ay istehsal edilən neftin cəmi 20 faizini ixrac etmək mümkün olurdu. Bunun əsas səbəbi yuxarıda qeyd ediləyən kimi, Rusiya tərəfinin neftin sərbəst ixracına mane olan təcrid etmə siyasəti və iqtisadi blokadası idi. Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli Azərbaycan neftinin ən mühüm potensial alıcısı olan Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsini günün aktual məsələsi hesab edirdi. O, 1919-cu il aprelin 19-da Parlamentin növbəti iclasında ölkənin ağır iqtisadi vəziyyətini təhlil edərək xarici iqtisadi-ticarət siyasətinin qeyri-normal olmasını göstərmiş, Azərbaycanın

qonşu və digər xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin bərpasında neftin rolunu xüsusi vurğulamışdı. Bu siyasətin davamı olaraq 1919-cu il mayın 26-da neft və neft məhsullarının Batuma ixracı haqqında hökumətin qəbul etdiyi qərar sahibkarlara girovsuz və mal mübadiləsi öhdəliyi olmadan ixrac əməliyyatına icazə verirdi. Bununla yanaşı neftin ixracı bilavasitə maliyyə və gömrük nəzarəti altında həyata keçirilməli idi [149, 1919 г., 5 июня, №115].

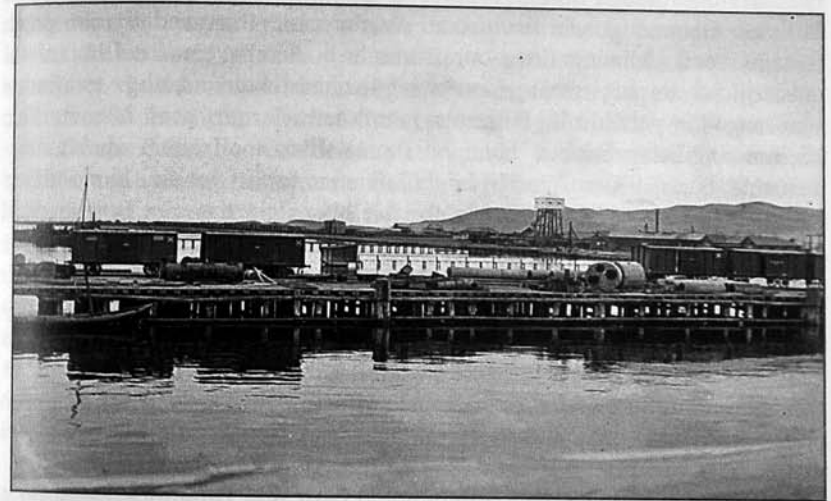
Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu ilin 26 may tarixli «*Xarici ölkələrə mal ixracına, xüsusilə mazut və xam neftin ixracı üzərinə qoyulan aksiz vergisinin iki dəfə artırılması haqqında*» və Nazirlər Şurasının 1919-cu il 2 iyun tarixli qərarları ilə əvvəlki qaydalardan fərqli olaraq həm ölkə hüdudları daxilində, həm də xaricə çıxarılan bütün neft məhsullarına aksiz vergisi tətbiq edildi [221, 1919, 26 октября, № 18;42, 309].

Neft məhsullarından aksiz vergisi yüklər Bakı sənaye rayonundan çıxarılarək alınır və verginin həcmi bu müddətdə bir neçə dəfə artırılmışdı. 1918-ci ilin sonuna aksiz dərəcəsinin həcmi müvafiq olaraq benzol və toluola - 90 qəpik, yüngül yağlara - 1 manat 20 qəpik, benzin və sürtgü yağlarına 1 manat 60 qəpik olmaqla tətbiq olunurdu. Təəccüblü idi ki, satış üçün Bakıdan çıxarılan neft məhsullarının 80 faizini təşkil edən xam neft və mazutdan aksiz alınmırdı. Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 21 oktyabr tarixli qərarı ilə 1919-cu il yanvarın 21-dən başlayaraq xam neft və digər neft məhsullarının hər puduna aşağıdakı aksiz məzənnələrinin tətbiqinə başlandı: xam neft və neft yanacağına (mazut) - 3 manat; kerosin (ağ neft) - 5 manat; benzin və sürtgü yağları - 7 manat. Sonralar hökumət bu məzənnələrin yüksək olmasını qəbul edərək aksiz dərəcələrinin daha səmərəli metodla hesablanması prinsipinə üstünlük verdi. Xam neftin aksiz məzənnəsini aşağı salmaq məqsədi ilə bütün neft məhsulları dörd qrupa bölündü: birinci qrupa neft - yağ qalıqları və ağır xam neft, ikinci qrupa təbii xam neft, üçüncü qrupa ağ neft və yüngül dizel yağı, dördüncü qrupa isə benzin və sürtgü yağları daxil edildi. Digər neft məhsulları, o cümlədən parafin, sabun surroqatları və s. neft emalı məhsulları qiymətindən asılı olaraq əsas 4 qrupdan birinə daxil edilmişdi.

Neft məhsullarının ayrı-ayrı qruplar üzrə fərqli göstəricilər kimi onun texniki-kimyəvi göstəriciləri, o cümlədən şəffaflığı, xüsusi çəkisi və qarışıqların miqdarı əsas götürülürdü. Aksiz məzənnəsinin həcmi təyin edildikdə hər bir qrupa daxil olan məhsulun nisbi bazar qiymətinin nəzərə alınması zəruri idi. Neft məhsullarına elə aksiz dərəcələri tətbiq edilməli idi ki, yalnız emal edilmiş neft məhsullarının ixraca cəlb edilməsinə əlverişli stimül yaradılsın. Bu amili nəzərə alaraq birinci qrup məhsulların hər puduna 2 manat, ikinci qrupa 4 manat, üçüncü qrupa 5 manat, dördüncü qrupa isə 8 manat aksiz məzənnəsinin tətbiq edilməsi düzgün hesab edilmişdi. Bakıdan xarici ölkələrə kerosin və mazutun əvəzinə xam neftin yeni məzən-

nələrlə ixrac edilməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli ola bilməzdi. Belə ki, 3,25 pud xam neftin emalından 1 pud kerosin, 2 pud mazut alınır. Bu məhsullardan 9 manat aksiz alınırdisa, həmin miqdarda xam neftin aksiz dərəcəsi 13 manata çatır. Benzin və sürtgü yağlarına xarici bazarda tələbat olduğuna görə, bu məhsullara daha yüksək aksiz dərəcəsi təyin edilirdi [120, 18-20].

1919-cu ilin iyulunda Azərbaycanın Gürcüstan arasında ticarət və nəqliyyat sahəsində bağlanmış müqaviləyə əsasən, qonşu dövlət Batum limanı vasitəsilə neftin ixracına şərait yaratmağı öhdəsinə götürürdü. Neft kəməri yuyulub təmizləndikdən sonra, 1919-cu il sentyabrın 7-dən başlayaraq noyabrın 1-dək Batuma 3250000 pud (53280 ton) kerosin vurulmuşdu. Lakin neft daşınmasına nəzarət edən mayor Rulun göstərişi ilə noyabr ayının 1-dən kəmərlə neftin daşınması dayandırılmışdı. Bundan bir gün əvvəl, Azərbaycanın Yollar Nazirliyinin nümayəndələri ilə Britaniya hakimiyyətini təmsil edən general Brof və mayor Rulla aparılan danışıqlarda neftin kəmərlə daşınmasının dayandırılması məsələsi müzakirə edilmişdi. İngilislər bu qərarlarını Batumda yerləşən neft anbarlarının yanğın təhlükəsizliyinin qənaətbəxş olmaması, yanğınsöndürmə vasitələrinin çatışmaması və Batumda 20000 ton mazut tutan iri neft anbarların çatışmaması kimi bir sıra texniki və

Batum limanı. Dəmir yolu vaqonlarının yan aldığı körpü

subyektiv səbəblərlə izah etməyə çalışırdılar. Bəhanə olaraq göstərilirdi ki, guya Azərbaycan dəmir yolları idarəsi və neft məhsullarının satışı Bürosu ingilislərə mazut satılması haqqında müqavilələrin bağlanmasını, mazutun satış qiyməti və dəmiryol tariflərinin müəyyən edilməsini gecikdirir.

Yuxarıda göstərilən texniki səbəblərə gəldikdə, aparılan müzakirələrdə Azərbaycan tərəfi ingilislərin iddia etdiklərinin əksinə olaraq, sübut edirdi ki, neft anbarlarında zəruri yanğınsöndürmə vasitələri mövcuddur və Batumdakı neft anbarlarının ümumi tutumu isə təqribən 600000 tona bərabərdir. Hesablamaya əsasən, bu tutumlar tələb olunduğundan 30 dəfə çox idi. Mazutun qiymətinin təyin edilməsinə gəldikdə, qeyd edilmişdi ki, neft məhsullarının satışı Bürosu sənaye-ticarət dairələrinə məxsus olan özəl bir qurumdur və qiymətlərin müəyyən edilməsi tamamilə kommersiya xarakteri daşıyır. Aparılan müzakirələrin nəticəsində, mayor Rul İstanbuldan geri qayıdana qədər kəmərlə neftin daşınmasının davam etdirilməsinə, məhdud miqdarda olsa da (cəmi 8000 ton), razılıq verməyə məcbur olmuşdu. Azərbaycan tərəfi bunun müqabilində hər gün Britaniya hərbi komandanlığına məxsus neft məhsullarının daşınmasına 15 ədəd dəmir yolu vaqonu ayırmağı öhdəsinə götürürdü. Dəmiryolu daşımalarında tarif hədləri əslində Azərbaycanla Gürcüstan hökuməti və Gürcüstanla Amerika missiyası arasında bağlanan sazişlərin şərtləri əsasında müəyyən edilmişdi. Azərbaycan dəmir yollarında hər iki tərəf üçün əlverişli tariflərin tətbiq edilməsi üçün danışıqların davam etdirilməsi qərara alınmışdı [13, 163-165].

Məlum olduğu kimi, 1920-ci il 26 yanvar müqaviləsinə əsasən, Bakıdan Batuma göndərilən mazut Azərbaycan nümayəndəliyinin deyil, Britaniya neft idarəsinin ünvanına göndərilirdi. Azərbaycanın neftin ixracını müstəqil həyata keçirməsi yolunda ingilis hərbi komandanlığı tərəfindən süni əngəllər yaradılırdı. Batumdakı neft anbarlarının əsas hissəsini ələ keçirən ingilislər ixracın həcmi öz tələbatlarına uyğun məhdudlaşdırmaqla, bu vasitədən Azərbaycan hökumətinə təzyiqliq vasitəsi kimi istifadə edirdi. Digər tərəfdən, aldıkları neftin bir hissəsinin dəyərini limana daxil olan neft məhsullarından topladıqları gömrük rüsumları hesabına ödəyirdilər. Böyük Britaniyanın neftin ixracına cavabdeh olan nümayəndəsi polkovnik Rul Batuma neft aparən şirkətlərə xəbərdarlıq edirdi ki, onun imzası olmayan qaimələr təqdim edilərsə, həmin məhsula gömrük rüsumunun beş misli qədər cərimə tətbiq ediləcəkdir. Neft anbarı ilə təmin olunmayan və neft məhsullarının qəbulu məntəqəsində yığılıb qalan məhsul isə müəyyən olunmuş qiymətə digər şirkətlərə satılacaqdır. Əlbəttə, belə bir vəziyyətin süni surətdə yaradılması siyasi və iqtisadi hegemonluğa xidmət edirdi.

Azərbaycan hökuməti belə hesab edirdi ki, Britaniya hakimiyyət orqanlarının bu tədbirlərin xaricində hər hansı bir təşəbbüsü ölkənin daxili işinə qarışmaq kimi başa düşülməkdir. Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri Xarici İşlər nazirinə ünvanlandığı 1920-ci il 8 aprel tarixli məktubda bu mövqeyə qəti etirazını ingilislərə bildirməyi xahiş edirdi. Nazirlik təklif edirdi ki, Batum limanındakı neft məhsullarının qəbulu məntəqəsində 10-20 il bundan əvvəlki qaydalar daxilində xidmət göstərilməlidir. Halbuki baş

vərə biləcək hər hansı bir yanğın təhlükəsini əvvəlcədən nəzərə alıb Batum limanında ixrac neftini daşınmasını düzgün təşkil etmək mümkün idi. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən Batumda neftin qəbulu məntəqəsində daha əlverişli imtiyaz və ödənişlərin tətbiq edilməsinə başlanılmışdı. Neft anbarlarına vurulmuş məhsulun göndərilməsinə cəmi 4 ay vaxt verilməsi, əks təqdirdə həmin şirkətin ixrac imtiyazlarının alınması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu [18, 23-24].

Lakin Azərbaycan hökumətinin neftin satışı və qiyməti üzərində lazımi nəzarəti həyata keçirməsinə neftin ticarəti ilə məşğul olan xarici şirkətlər, o cümlədən «Şell», «Şibayev», «Oleum» neft cəmiyyəti və s. şirkətlər mane olurdular. Mazut ixracı isə tamamilə ingilis hərbi komandanlığının əlində idi [22, 12-13].

Dövlət Müdafiə Komitəsi 1919-cu il 9 dekabr tarixli qərarı ilə İtaliya hərbi missiyasına mazutun hər tonunun 35 ABŞ dollarına (franko Batum) satılmasına razılıq vermişdi [92, 11].

Beləliklə, xam neftin, ilk növbədə neft məhsullarının ixracının qaydaya salınması həyati zərurət kəsb edirdi. Parlamentin 1919-cu ilin dekabrında keçirilmiş ilk iclasında «Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisindən xammalın ixracı şərtləri haqqında» qanun layihəsini qəbul etdi. İxracatçı malın dəyərinin yarısını xarici valyuta ilə ödəməli idi. 1919-cu ilin dekabrın 11-də qəbul edilmiş qanunla siyahısı müəyyən edilən malların, əsasən kənd təsərrüfatı və neft məhsullarının sərbəst ixracına icazə verildi. İxrac edilən mallardan 95 faiz rüsum alınması müəyyən edildi [211, 1919, 13 сентября].

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il 9 dekabr tarixli qərarı ilə Yollar Nazirliyinə Azərbaycanın Batumdakı Baş Konsulluğunun ünvanına 250 min pud mazut (dəmir yolu ilə) və 1,5 mln. pud kerosin (Bakı-Batum neft kəməri ilə) göndərilməsi haqqında tapşırıq verilmişdi. Konsulluğun ticarət şöbəsinin və Neft kəməri idarəsinin 15 nəfər əməkdaşı məhsulun qəbulu və daşınması ilə məşğul idi. Bakı Aksiz İdarəsinin 3 nəfər müfəttişi isə Batuma daxil olan neft və neft məhsullarının ixracı üzrə əməliyyatların düzgün aparılması işinə nəzarət edirdi. Nazirlər Şurasının 1919-cu il 10 dekabr tarixli sərəncamı ilə işin ağırlığı nəzərə alınaraq neftin ixracına cəlb edilən həmin işçilərin əmək haqqı 50 faiz artırılmışdı [89, 69, 87-88].

Neft məhsullarının satışı Bürosunun 1920-ci il 12 mart tarixli məktubundan aydın olur ki, bütövlükdə Bakı-Batum neft kəmərinin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin neftlə doldurulmasında 80 şirkət iştirak etmişdi. Neft kəmərinə vurulan 980246 pud neftin dəyəri 12743198 manat (hər pudu 13 manat olmaqla), daşınma xərci isə 392000 manat (hər pudu 40 qəpik olmaqla) təşkil etmişdi. Bu faktın özü Azərbaycan neftinin emalı və satışında xarici şirkətlərin dominant rolunun azalmağa meyilli olduğunu sübut etmiş olur [104, 4].

Parlamentin 1920-ci il fevralın 9-da qəbul etdiyi qərarla «*Neft məhsullarından tutulan vergilərin dəyişdirilməsi haqqında*» qanun qüvvəyə mindi. Qanunda göstərilirdi ki, indiyə qədər qüvvədə olan qaydalara rəğmən, təbii xam neft də daxil olmaqla bütün neft emalı məhsulları 4 qrup üzrə aksiz ödənişlərinə cəlb olunmalıdır. Qanunun 5-ci bəndinə əsasən aksiz yığımları Azərbaycandan ixrac olunan neft və neft məhsullarına da tətbiq edilirdi. İxracatçılar neft məhsullarına aksiz məzənnəsinin qeyri-düzgün hesablanması haqqında müraciət etdikdə, onların şikayətinə Aksiz İdarəsi və Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının hər birindən 2 nəfər nümayəndənin daxil olduğu xüsusi komissiyada baxılırdı [92, 45].

Neftin dövlət xəzinəsinin gəlirlər hissəsində, o cümlədən vergi, aksiz və gömrük daxilolmalarının xüsusi çəkisinin artmasında mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan hökuməti neftin ilkin olaraq yalnız Azərbaycan puluna satılması prinsipini müdafiə edirdi. Maliyyə-İqtisad Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 29-da keçirilən yığıncağının qərarı ilə bu ödənişlər üçün alınacaq pul nişanlarının təyin edilməsi səlahiyyəti Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdi. Bu sahədə işlərin qaydaya salınması Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin Batumdakı nümayəndəsi olan Böyük bəy Axundova həvalə olunmuşdu. 1919-cu ilin son 3 ayında təkcə Böyük Britaniya hərbi komandanlığının neftin daşınmasına və kəmərlə ötürülməsinə görə Azərbaycan dəmir yoluna 40 mln. manat borcu yaranmışdı. Maliyyə nazirliyi müvafiq dövlət strukturlarının məsul şəxslərini dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün təcili tədbirlər görməyə çağırırdı [92, 125, 129, 148].

Azərbaycan hökuməti neft məhsullarının ixracından daxil olan pul ödənişlərinin (fraxt, aksiz və gömrük rüsumları) yalnız Cənubi Qafqaz Komissarlığı və Azərbaycan bonları ilə ödənilməsi tələbini qoyurdu. Maliyyə Nazirliyinin 1920-ci il 22 aprel tarixli qərarına uyğun olaraq Batuma göndərilən neft və neft məhsullarının dəyəri, gömrük rüsumu və aksiz vergisinin Azərbaycan manatı ilə ödənilməsinə başlanılmışdı. Azərbaycan tərəfi qiymət siyasətində dəyişiklik edərək bir ton mazutun franko-Batum satış qiymətini 25, kerosinin qiymətini 35 ABŞ dolları həcmində təyin etmişdi [22, 16; 18, 11].

Aparılan hesablamalara görə, neft satışından xəzinəyə daxil olan aksiz vergisinin həcmi artaraq bir il ərzində orta hesabla 130 mln. manata çatmışdı. Maliyyə Nazirliyi mütəxəssislərinin rəyinə görə Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin normal şərtlərlə aparılmasından asılı olaraq illik dövriyyə təqribən 500 mln. manat səviyyəsinə yüksələ bilirdi [36, 45].

Azərbaycanın gömrük xidməti müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq, neft ixracının milli maraqlara uyğun həyata keçirilməsinə çalışırdı. Azərbaycanın Batum Baş Konsulluğunun Ticarət bölməsində neft məhsullarını qəbul edərək rəsmiləşdirir, gömrük rüsumları tutularaq Konsulluğun və ya Bakı gömrüyünün Mərkəzi Bankdakı hesablarına köçürülürdü.

İngilis hərbi komandanlığının Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırılmadan və heç bir gömrük rüsumu ödənmədən külli miqdarda strateji malların ölkədən çıxarması milli hökumət qurumlarının etirazına səbəb olurdu.

Müvafiq dövlət qurumları, o cümlədən Maliyyə Nazirliyi ölkədən çıxarılan yanacaq məhsullarına görə yaranan borcların son qəpiyinə qədər ödənilməsinə tələb edirdi. 1919-cu il dekabrın 24-də Gömrük rüsumları şöbəsi Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi müraciətdə gömrük baxışından keçirilən bütün neft məhsullarından rüsum alınmasını təmin edilməsi üçün Konsulluqda tərtib edilən hesabatların düzgün aparılmasını xahiş edirdi.

Britaniya hərbi komandanlığının Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə, Yollar nazirinə göndərdiyi 17 aprel 1919-cu il tarixli sənəddə göstərilirdi ki, «neft kəməri ilə aldığımız 1253287 pud neftə görə bizdən tələb olunan 6893078 manatın 400000 min puda aid olan hissəsini (2200000 manat) Azərbaycan Dövlət Bankındakı müvafiq hesaba köçürməyə hazırıq». Lakin göstərilən borcun məbləği artmaqda davam edirdi və iyulun 1-nə olan vəziyyətə görə 22390159 manata çatmışdı ki, bunun 1690921 pudu xam neftə, 3065373 pudu neft emalı qalıqlarına, 118484 pudu benzina və 410475 pudu isə ingilislərin apardıqları kerosinə görə yaranmışdı [30, 13].

Britaniya Baş Qərargahının (British Headquarters) Bakıdakı nümayəndəsi 13 may 1919-cu il tarixdə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə müraciətində Petrovskaya göndərilməsi üçün 3000 pud 1-ci növ benzinin Azərbaycandan çıxarılmasına kömək edilməsini xahiş edirdi. 24 may 1919-cu il tarixli məktubda isə Britaniya komandanlığının ehtiyaclarını ödəmək üçün Batuma 450 min pud mazut, 150 min pud kerosin və 75 min pud benzin göndərilməsinə razılıq verilməsi göstərilmişdi. 31 may 1919-cu il tarixli digər bir sənədlə gömrük ixrac rüsumu ödəməklə Bakı-Batum neft kəməri ilə 200 min pud neftin göndərilməsinə icazə verilmişdi. 19 iyun 1919-cu ildə isə Ənzəliyə 1000 pud kerosin aparılması xahişinə müsbət cavab verilmişdi [241, 44, 109, 114, 123].

Neft və neft məhsulları satışı Bürosu 1 may 1919-cu ilə qədər Britaniya Baş Qərargahına aşağıdakı miqdarda neft məhsulları verilmişdi: neft – 2688143 pud, mazut – 357006 pud, kerosin – 128805, benzin – 49837 pud və sürtgü yağı – 2724 pud. Təxmini hesablamalar görə, Böyük Britaniyanın müvafiq qurumları tərəfindən Xəzər dənizi ilə İrana və Bakı-Batum neft kəməri və dəmiryolundan istifadə etməklə 1918-ci ildə 13284,2 ton, 1919-cu ildə 375308,9 ton, 1920-ci ilin yanvar-may aylarında isə 153221,8 ton neft məhsulları daşınmışdı [25, 194].

Aşağıdakı cədvəldən aydın olur ki, təkcə 7 ay ərzində Batum neft kəməri ilə Böyük Britaniyaya daşınan 3,68 mln. pud neftə görə 10,5 mln. manat aksiz və 11 mln. manatdan çox gömrük rüsumu ödənilməli idi.

Cədvəl 5.3

Bakı-Batım neft kəməri ilə Böyük Britaniya hərbi komandanlığına göndərilən neftin miqdarı haqqında (01 dekabr 1918-24 iyul 1919-cu il)

Neftin miqdarı (pudla)	Neftin dəyəri (manat)	Fraxt (manat)	Aksiz (manat)	Rüsum (manata)	Cəmi ödənişlər (manatla)
3682287	11268360	5693479	10500000	1104686	17298165

Mənbə: ARDA, f. 24, siy.1, iş 275, v. 78

Azərbaycan hökuməti Britaniya hərbi qüvvələrinin Baş qərargahının 12 may 1919-cu il tarixli müraciətini nəzərə alaraq, ingilislərin Neft məhsullarının satışı Bürosundan aldıkları 500 min pud neftin Bakı-Batım kəmərinə vurulması üçün göstəriş vermişdi. Təkcə 18 iyun 1919-cu ildə Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən Bakıdan «0» faiz ixrac vergisi tətbiq olunmaqla ingilislərin Ənzəlində yerləşən baş qərargahına 1000 pud həcmində ağ neftin göndərilməsinə lisenziya (digər hüquqi şəxs istifadə hüququ istisna edilməklə) verilmişdi [139, 4].

Gömrük sənədlərinə əsasən, 1919-cu il iyunun 30-da ingilislər Bakıdan Batım vasitəsilə 10 sistem benzin və 2 vaqon müxtəlif mallar aparmışdılar [38, 473].

Maliyyə naziri Böyük Britaniya hərbi komandanlığının Azərbaycan-dan apardığı strateji mallara görə borclu qaldığı aksiz və gömrük vergisinin ödənilməsi vəziyyəti haqqında gömrük orqanlarının verdiyi məlumat əsaslanaraq, Nazirlər Şurasının 1919-cu il 15 oktyabr tarixdə keçirilən yığıncağında bu məsələ ilə bağlı məruzə etmişdi. Hökumətin müvafiq qərarı ilə Maliyyə nazirinə tapşırılmışdı ki, Azərbaycan hökuməti ilə Böyük Britaniya arasında Azərbaycandan ixrac edilən malların aksiz və gömrük vergisindən azad edilməsi haqqında heç bir sazişin mövcud olmaması və həmin dövrə qədər aparılan yüklərə görə üst-üstə 36701800 manat aksiz və gömrük vergilərinin yığılıb qalmasını Tiflisdəki ingilis hərbi qərargahının nümayəndəsi general Brofa çatdırsın [119, 618].

Aşağıdakı arxiv sənədləri bu mənada diqqəti cəlb edir:

Britaniyanın Tiflis nümayəndəliyinə,

Britaniya Ordusunun briqada generalı cənab Brofa

16 sentyabr 1919-cu il

Bu ilin avqustun 20-də Britaniya komandanlığının Bakıdan apardığı neft məhsullarına aksiz və gömrük rüsumları ödənilməsi barəsində xahişimin ifadə edildiyi 5306 sayılı məktuba, ali həzrətləri Sizin 25 avqust tarixli, 104(N)bn sayılı məktubdakı ifadədən məlum olur ki, «Britaniya qərargahının sifarişi ilə Azərbaycan ərazisindən çıxarılan neft məhsulları aksiz və rüsum ödənişinə cəlb edilmir».

Azərbaycan hökumətinin bu fikirlə razılaşmadığını nəzərə alaraq, mən, sentyabr ayının 4-də 5696 sayılı (məktubdakı) cavabımda Sizdən xahiş etmişdim ki, Britaniya komandanlığının sifarişi ilə aparılan neft məhsullarının aksiz və rüsumuna cəlb edilməməsi haqqında Sizin rəyinizin Azərbaycan hökumətinin hansı qanunlarına və ya Britaniya komandanlığı ilə hansı xüsusi müqaviləyə əsaslanmasını bildirəsiniz. Sonra, 9 sentyabr tarixli teleqramla Britaniya komandanlığının bu ödənişlər üzrə sentyabrın 1-nə qədər olan borcunun yekun məbləğini Sizə bildirərək İngiltərəyə gözlənilən qayıdışınızla əlaqədar bunun tez ödənilməsinə xahiş etmişdim. Bu məsələ ilə əlaqədar Sizə bir daha müraciət edir və diqqətinizi buna cəlb etmək istəyirəm ki, Azərbaycanda qüvvədə olan mövcud qanunvericiliyə görə, neft və neft məhsulları Bakı rayonundan aksiz ödənişlərindən sonra, eyni zamanda Gömrük Məcəlləsinə müvafiq olaraq bu məhsullar Azərbaycan ərazisindən yalnız gömrük rüsumu ödənildikdən sonra çıxarıla bilər. Azərbaycan hökuməti Britaniya komandanlığı ilə aksiz və rüsumlarla bağlı heç bir xüsusi razılaşma bağlamayıb. Buna görə də Sizin Britaniya komandanlığının sifarişi ilə aparılan neft məhsullarının aksiz və rüsumuna cəlb edilməməsi haqqında bəyanatınız Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun deyil.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, mən, bir daha Azərbaycan büdcəsinə ödənilməli olan aksiz və rüsumların məbləğini göstərirəm: aksiz – 32428779 manat və gömrük rüsumu – 4273021 manat. Cəmi: 36701800 manat.

Pullar Bakıda, ya da Rusiya Dövlət Bankının Tiflis kontoruna Azərbaycan hökumətinin cari hesabına köçürülə bilər.

Sizin növbəti sərəncamlarınız haqqında məni məlumatlandırmanızı xahiş edirəm.

İmzalar:

Maliyyə naziri: Həsənov

Dəftərxana direktoru

Şöbə müdiri [120, 120].

General Brofa 15 oktyabrda göndərilən digər teleqramda bir daha qeyd edilirdi ki, «Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsdiq edilmədiyinə qədər, Tiflisdə komissiyanın qərarı aksiz və gömrük vergisinin götürülməsi üçün əsas ola bilməz. Bunu nəzərə alaraq teleqramlarda göstərilən əvvəlki otuz altı milyon yeddi yüz bir min səkkiz yüz manat əlli qəpik ödənilməsi məcburidir və bu məbləğin ödənilməsi üçün sərəncam verməyinizi Sizdən xahiş edirəm. Maliyyə naziri Həsənov» [120, 141].

Sənəddə Britaniya hakimiyyət orqanları tərəfindən ixrac edilmiş malların aksiz və ixrac rüsumlarından azad edilməsi haqqında Britaniya hərbi qərargahının nümayəndəsi ilə Azərbaycan hökuməti arasında heç bir yazılı razılaşmanın olmadığı göstərilmiş və müvafiq həcmdə məbləğin

Əli ağa Həsənov
(1868-1933)

Azərbaycan hökumətinə ödənilməsi tələb edilmişdi [201, 1919, 5 ноябрь, № 238].

Fikrimizcə bu sənədlər Azərbaycanla İngiltərə arasında gömrük güzəştləri haqqında saziş imzalanması və ya qüvvəyə minməsi haqqında prof. A.Şəkəraliyev və prof. F.Əsədovun ehtimalını birmənalı olaraq təkzib edir [151, 99].

Əslində, Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il mayın 23-də sərbəst ixrac icazə verilməsi haqqında qərarı ingilislərin təzyiqi ilə qəbul edilmişdi və yalnız hərbi təsərrüfatın ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar mallardan gömrük rüsumunun alınmamasını nəzərdə tuturdu. Halbuki ingilislərin hərbi təchizat idarəsi tərəfindən lazım olan limitdən on dəfələrlə çox maye yanacağın daşınması faktı göz qabağındadır [258, 208].

Batum neft kəməri və Saloğlu stansiyasından neftin ixracını sürətləndirmək məqsədi ilə bu məhsullara görə gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsi müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdı. Buna görə də 1919-cu ilin 17 iyuldan oktyabrın 1-nə qədər Bakıdan aparılan 4686492 pud neft məhsullarına görə neft ixrac edən neft şirkətlərinin dövlətə 2237011 manat borcu yaranmışdı. Bu borcun 815816 manatı A.Mantaşovun payına düşürdü [63, 173-176].

Azərbaycan hökuməti ingilislər ölkəni tərk etdikdən sonra neft ixracının artırılmasına çalışırdı. Neftlə yüklənmiş qatarların hərəkətində gecikmələrin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görüldü. 1919-cu il aprelin 17-də Dəmir yolu idarəsi «F.A.Matiyeviç və K^o» Ticarət evi ilə müqavilə bağlayaraq Batumda ticarət agentliyi yaratmışdı. Dəmir yolunun bütün kommersiya sifarişlərinin icrası həmin şirkətə tapşırılmışdı.

Nazirlər Şurası, Maliyyə, Ticarət, Sənaye və Ərzaq, Yollar Nazirliyinin, Dövlət müfəttişliyinin, Bakı şəhər bələdiyyəsinin, Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının və Birja Komitəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirələrdə müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri də dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan ixrac rüsumlarının ödənilməsinin gecikdirilməsi idi. Bu məqsədlə, Bakı, Gəncə, Tiflis, Kutais, Poti və Batum şəhərlərində nəşr olunan qəzetlərdə borcu olan sahibkarların adları gündərdikləri neft məhsullarının yükləndiyi vaqonların və təliqələrin nömrələri haqqında məlumatların göstərilməsi qərara alınmışdı. Məlumat qəzetdə dərc

edildiyi vaxtdan 7 gün müddətinə gömrük rüsumu və aksizin ödənilməsini gecikdirən mal sahibi hər örtülü vaqon və sisternin boş dayanmasına beş qat həcmində cərimə, o cümlədən tutumu 750 pud olan sistern və platformaya görə 45 manat, 1000 puda 56 manat 25 qəpik, 1500 puda 67 manat 50 qəpik, 2000 puda qədər 90 manat ödəməli, verilən müddət keçdikdən sonra neft məhsulları hərracda satılmalı idi. 1919-cu ilin fevralında Ağstafa stansiyasında müsadirə edilən 20 vaqon kerosin əhaliyə paylanması üçün Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsinə təhvil verilmişdi [64, 134-135].

Neft Sənayeçiləri Qurultayları Şurası 1920-ci il martın 23-də Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinə neft məhsullarının satış qiymətlərini artırması haqqında məlumat vermişdi. Yeni tariflərə əsasən, xam neft və mazutun hər pudunun satış qiyməti 32 manat, kerosinin 64 manat, maşın yağının hər pudunun satışı isə 190 manata çatdırılmışdı [34, 27].

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində ayrı-ayrı beynəlxalq şirkət və təşkilatlarla imzalanmış iqtisadi-kommersiya xarakterli müqavilə və sazişləri mühüm yer tuturdu. Azərbaycan hökumətinin xarici iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətləri F.X.Xoyskinin Paris Sülh Konfransında iştirak edən müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim etdiyi memorandumda ifadə edilmişdi. Sənədin «Maliyyə-iqtisadi və ərzaq məsələsi» adlı 3-cü hissəsində Azərbaycanın iqtisadi durumunun ağır olmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri göstərilirdi. Bunların sırasında Rusiya imperiyasının xarabalıqları üzərində qurulan müstəqil dövlətlərin keçmiş metropolianın düşünülmemiş maliyyə təsərrüfatının əsirinə çevrilməsi, milli valyutanın dönrəli olmaması, xaricdən ən zəruri tələbat mallarının götürülməsində çatışmazlıqlar olduğuna görə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və möhtəkirliyin artması kimi səbəblər qeyd olunurdu. Bundan əlavə, 1919-cu ilin qeyri-məhsuldar olması və xaricdən az taxıl idxal edilməsi, ağır ərzaq problemi yaşayan qonşu Gürcüstana Azərbaycan hökuməti tərəfindən xeyli miqdarda taxıl göndərilməsi respublikamızda mövcud vəziyyəti daha da çətinləşdirməsi göstərilirdi. Memorandumda Azərbaycandakı iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması və hərbi-strateji məqsədlər üçün Qərbi Avropa və Amerikanın ölkəmizə təcili olaraq 40-50 milyon qızıl pul həcmində kredit ayırması, dəmir yolunda təmir işlərinin aparılması, hərəkət hissəsinin əlavə olaraq 100 parovoz, 2000 sistern və 500 örtülü vaqonlarla təchiz edilməsinə tələbatın olması bildirilirdi.

Daxili bazara 1,5-2 milyon pud taxıl, 1 milyon pud qənd, böyük miqdarda dərmanların, manufaktura və qalantereya mallarının, kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün yeni texnika və mexanizmlərin idxal edilməsinə ehtiyac var idi. Hökumət bütün bunların müqabilində, yaxın perspektivdə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına xidmət edəcək ixrac potensialının aşağıdakı göstəricilərini irəli sürürdü: 1) Bakıda göndərilməyə hazır 200 milyon pud xam neft; 2) 20

milyon pud kerosin və digər neft məhsulları və 3) böyük miqdarda pambıq, yun, ipək, frizon, qoyun və keçi dəriləri və s. xammal vardır.

Memorandumun «Batım məsələsi» adlanan 4-cü hissəsində Batım əyalətinin Azərbaycan dövləti üçün mühüm iqtisadi-mədəni bir əhəmiyyət daşıması, Batım limanının ölkəmizi açıq dənizlə, Avropa və digər ölkələrlə birləşdirən yeganə liman olması vurğulanırdı.

Batım şəhəri Azərbaycanın Qərblə ticarət əlaqələrinin tranzit yolu və gömrük anbarlarının yerləşdiyi yer, Bakı-Batım dəmiryol xəttinin əsas stansiyası və Azərbaycana məxsus Bakı-Batım neft kəmərinin son məntəqəsi idi. Sənəddə göstərilirdi ki, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi mənafeyi orada hansı siyasi rejimin hakimiyyətdə olmasından asılı olmayaraq Batım limanı və onun qurğularından istifadə etməsinə beynəlxalq miqyasda təminat verilməsini tələb edir [127, 1-3].

Təkcə 1920-ci ilin aprel ayı ərzində Batıma 228274765 manat dəyərinə 776537 pud (alınan gömrük rüsumu – 15190956 manat), Gürcüstana 72934499 manat dəyərinə 10067100 pud (alınan gömrük rüsumu – 1451603 manat) mallar gömrük nəzarətindən keçirilmişdi.

Hər iki dövlət arasında imzalanmış sazişə əsasən, Gürcüstan tərəfinə göndərilən neft və neft məhsulları, pambıq, un və qoyun ətinə gömrük rüsumu tətbiq edilmirdi. Bütövlükdə bir ay ərzində gömrük qeydiyyatından keçməklə, ümumi dəyəri 361,9 mln. manat təşkil edən ixrac malları gömrük baxışından keçirilmiş və 21,3 mln. manat həcmində gömrük rüsumu alınmışdı. Qonşu ölkənin Azərbaycandan idxal etdiyi malların yarısından çoxu gömrük vergisindən azad edilmişdi ki, bu ağır iqtisadi durumda olan Gürcüstanın büdcəsinə böyük köməyi olurdu [94, 203].

Cədvəl 5.4

**Neftin ixracı və pud hesabı rüsumlar haqqında məlumat
(yanvar, 1919-cu il)**

Mal qrupu	Dəmir yolu ilə	Dənizlə	Cəmi (pudla)	Rüsum (manat)
benzin	27152	848	28000	28000
maşın yağı	5526	1948	7474	7400
kerosin	295955	204052	5000007	206000
xam neft	248710	-	248710	48000
neft qalıqları	29600	2887	32487	4200
Cəmi	606943	209735	816678	293600

Mənbə: ARDA, f. 84, siy. 1, iş 236, v. 240.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeritdiyi və milli maraqlara cavab verən gömrük-tarif siyasətinə qarşı Britaniya hökuməti tərəfindən etirazlar səslənirdi. Britaniya tərəfi milli hökumət tərəfindən gömrük tariflərinin dəyişdirilməsinin 1903-cü ilin Ticarət Konvensiyasına zidd olduğunu iddia

edir və bununla da, əslində hərbi və qeyri-hərbi yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsi aparılmadan, rüsum və vergi ödəmədən, yalnız yerli gömrük orqanlarına sərhəddən keçirilən yüklərin çəkisi və növü haqqında statistik məlumatları verməklə kifayətlənmək istəyirdi [55, 321].

1919-cu ilin fevralında Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən məktubda Maliyyə naziri Azərbaycanla İran arasında ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsində hər iki tərəfin maraqlarının nəzərə alınmasının zəruriliyi əsaslandırılırdı. Bu məqsədlə, qeyd edilən Konvensiyanın VI maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən İran tərəfinə manatın riala nisbətən qiymətdən düşməsinə nəzərə alıb «A» və «C» literləri üzrə tarif dərəcələrini azaldılması təklif edilirdi. Lakin ixrac malları üzərində nəzarəti gücləndirməyə çalışan milli hökumətin tədbirləri həm ölkə daxilində, həm də xaricdə birmənalı qarşılanmırdı. Böyük Britaniya hər vəchlə mili hökumətin xarici ticarətin tənzimlənməsi sahəsində yeritdiyi müstəqil siyasətin qarşısını almağa çalışırdı. Bunu Tehrandakı ingilis səfirinin Britaniyanın Xəzər dənizində ticarət donanması idarəsinin əməkdaşlarına göndərdiyi müraciətdə müşahidə etmək olur. Səfir Azərbaycan tərəfini nəzərdə tutaraq göstərirdi ki, «rus limanlarında» qarşı tərəfi təmsil edən səlahiyyətli hökumət idxal-ixrac tariflərini azalda və ya qaydaları yüngülləşdirə bilər, lakin tarifləri artıran və ya mal mübadiləsinin imkanlarını məhdudlaşdıran qərar və qaydalar qəbul edə bilməz [55, 40].

Göründüyü kimi, müxtəlif səviyyələrdə siyasi-iqtisadi təzyiqlərə və çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqil gömrük siyasəti yeritməkdə, xarici ticarətin milli maraqlara xidmət etməsində bir o qədər ısrarlı idi. Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin «Azərbaycan Respublikasında sənaye və ticarətin inkişafı şöbəsi»nin əsas vəzifəsi ölkənin xarici ticarət balansının artırılması, Berlin, Varşava, Vyana, İstanbul, London, Moskva, Peterburq, Tehran, Təbriz, Tiflis və s. iri ticarət-sənaye mərkəzlərində daimi fəaliyyət göstərən agentliklərin təşkilinə nail olmaq idi. Strateji istiqamət kimi ölkənin idxal-ixrac potensialını əks etdirən reklam xarakterli həftəlik məcmuə və bukletlərin nəşr edilərək yayılması, informasiya bürosunun, muzey və sərğilərin təşkil edilməsi və s. işlərin həyata keçirilməsinə, ABŞ, İtaliya və Polşanın bu sahədə təcrübəsinin öyrənilərək tətbiq edilməsinə üstünlük verilir [13, 10-13].

Beləliklə, AXC yarandığı gündən bütün çətinliklərə və təzyiqlərə baxmayaraq xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsində müstəqil siyasət yeridirdi. Milli gömrük xidmətinin yaradılması dövlət quruculuğunun bu sahəsində tarixi əhəməlin bərpası, yüz illərlə mövcud olmuş gömrük işinin yeni tarixi şəraitdə davam etdirilməsi demək idi. Gömrük xidməti əsasən üç vəzifəni yerinə yetirirdi: birincisi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi (yerli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması, daxili bazarın kütləvi tələbat mallarına olan ehtiyacının tənzimlənməsi); ikincisi, sərhəd-

lərin mühafizəsinin təmin edilməsi, ölkənin maddi və mədəni dəyərlərinin xarici ölkələrə daşınması və qaçaqmalçılıq hərəkətlərinə qarşı mübarizə (polis funksiyası); üçüncüsü, xarici ticarət dövryyəsinin qeydə alınması.

1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqilliyinin Paris Sülh konfransında tanınması Azərbaycan hökumətinin uğurlu xarici siyasətinin nəticəsi idi. Müstəqilliyinin tanınması qabaqcıl ölkələrin Azərbaycana olan marağını daha da artırdı. Bakıda bir sıra Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Belçika, Hollandiya, İsveç, Polşa, Finlandiya və digər dövlətlərin konsulluqları və diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyətə başladı. Azərbaycanla ABŞ, Böyük Britaniya və İtaliya arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulması istiqamətində işlər görüldü. Qonşu İranla yüksək səviyyəli diplomatik münasibətlərin əsası qoyuldu. Bunun nəticəsi olaraq 1920-ci il martın 20-də Azərbaycanla İran arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 1-ci maddəsinə görə, İran hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-yurye tanıdığını bəyan etdi.

Milli kadrların sərhəd xidmətinə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Gömrük xidməti ilə sərhəd mühafizəsinin səlahiyyət və funksiyalarının əlaqələndirilməsi, xüsusilə qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınmasında birgə fəaliyyətin qaydalarının müəyyən edilməsi istiqamətində də iş aparılırdı. Gömrük buraxılış məntəqələri ilə sərhəd mühafizəsi dəstələrinin dövlət sərhəd xətti boyu yerləşdirilərkən optimal məsafənin saxlanılması gözlənilirdi. Bu, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işinin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsinə imkan verirdi. Sərhədlərin mühafizəsinin formalaşdırılması dövlət quruculuğu prosesinin tərkib hissəsi olub, gömrük nəzarətinin təşkili prosesi ilə üzvi surətdə bağlı idi. Gömrük orqanları və sərhəd mühafizəsi dəstələri öz səlahiyyətləri çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işində eyni məsuliyyəti daşıyırdılar. Milli gömrük xidməti və gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin təşkil edilməsi dövlət quruculuğunun bu sahəsində tarixi ənənələrin bərpası, yüz illərlə mövcud olmuş gömrük işinin yeni tarixi şəraitdə davam etdirilməsi demək idi. Təəssüflər olsun ki, 1920-ci ilin aprelin 28-də baş verən sovet-bolşevik işğalı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi müstəqil gömrük sisteminin formalaşdırılması sahəsində görülən işləri sona çatdırmağa imkan vermədi.

Fikrimizcə, AXC-nin neft ixracı sahəsində yürütdüyü siyasətin gömrük baxımından təhlili və problemin həllinə yanaşma təcrübəsinin araşdırılması aktual bir mövzudur. Xüsusilə ona görə ki, 1918-1920-ci illərdə xaricə daşınan neft məhsullarına görə ödənilməsi dəfələrlə xarici dövlət qurumları və şirkətlərindən tələb olunan və müasir məzənnə ilə ümumi miqdarı milyonlarla funt sterlinq həcminə çatan gömrük rüsumu və vergilərinin məsələsinə tam aydınlıq gətirilməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti nəinki ölkəmizin, eyni zamanda bütün Şərqi Aləminin dövlətçilik və demokratiya tarixində ilk böyük hadisə idi. Mövcud olduğu 23 ay ərzində müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti həmin dövrdə dövlət idarəçiliyinin təşkili və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması sahəsində müəyyən işlər görmüşdür. Ən əhəmiyyətli budur ki, iqtisadi təhlükəsizliyin, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, idxal-ixrac əməliyyatları üzərində dövlət nəzarətinin hüquqi əsaslarının yaradılması, gömrük sərhədinin qaçaqmalçılıq hallarından mühafizə edilməsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərin həllində milli maraqlar prioritet təşkil etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin əsaslı şəkildə öyrənilməsində tədqiqat obyektindən kənar qalmış məsələlərdən biri də ən mühüm dövlət atributlarından biri olan gömrük xidmətinin təşkili istiqamətində fəaliyyəti, gənc, müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoymuş dövlətin gömrük siyasətinin işlənilib-hazırlanması sahəsində əldə etdiyi təcrübədir. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən, həyatı əhəmiyyət daşıyan məhsulların kənara çıxarılmasına imkan verməyən və xarici ticarət əməliyyatlarını nəzarətə alan bir qurumun yaradılması zəruri idi. Milli dövlət quruculuğu prosesinin tərkib hissəsi olan gömrük işi sahəsində AXC-nin həyata keçirdiyi təşkilati tədbirlər və qanunvericilik bazasının yaradılması ölkənin iqtisadi-siyasi problemləri ilə sıx bağlı olduğuna görə araşdırılması vacib olan problemlərdən biridir.

Araşdırılan tarixi sənəd və materiallar AXC Parlamenti və hökumətinin dövlətin əsas atributlarından biri – gömrük xidmətinin təşkilatı-hüquqi cəhətdən formalaşdırılması, dövlət büdcəsinin başlıca maliyyə qaynaqlarından biri olan gömrük vergi və rüsumlarının yığımının düzgün tənzimlənməsi, xarici ticarətin beynəlxalq hüquq və qaydalar çərçivəsində aparılması sahəsində konkret işlər gördüyünü sübut edir.

İlk gündən başlayaraq AXC-nin fəaliyyətinin üstün istiqamətlərindən birini iqtisadi siyasət təşkil etmişdir. Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına, strateji malların kənara çıxarılmasının qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Ölkənin qərb və cənub-qərb sərhədlərində ərzaq mallarının qaçaqmalçılığı geniş vüsət almışdı. Yaranmış vəziyyət ən ciddi tədbirlərin görülməsini tələb edirdi. Azərbaycanla müharibə vəziyyətində olan Ermənistan qeyri-qanuni olaraq

ərzaq malları və on min pudlarla neft məhsulları keçirilirdi. Pambıq, taxıl, tütün və digər məhsulların nəzarətsiz ixracı daxili bazarın məhdudlaşmasına, daha doğrusu, əhəlinin ərzaqla təminatına mənfi təsir göstərirdi. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etməyə qabil, strateji məhsulların ixracını, bütövlükdə xarici ticarət əlaqələrini tam nəzarətə götürən bir qurumun yaradılması zəruri idi.

Ölkə Parlamentinin gömrük işi sahəsində qəbul etdiyi qanunlar, hökumətin verdiyi ayrı-ayrı qərar və sərəncamlar, qonşu ölkələrlə bağlanmış iki və üçtərəfli sazişlər, regional və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə və yerli əhəmiyyətli müşavirələrdə göstərilən səylər bu istiqamətdə məqsədyönlü işlərin görüldüyünü sübut edir. Qısa müddət ərzində Cümhuriyyət dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Osmanlı dövləti, İran, İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Dağıstan və Orta Asiya ilə iqtisadi əlaqələr qurmağa nail olmuş, bir sıra dövlətlərlə ticarət müqavilələrinin bağlanması barədə razılıq əldə etmişdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra yeni yaranan dövlətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması hökumətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri idi. Azərbaycan hökuməti ilk mərhələdə daxili ehtiyatları qorumaq məqsədilə bir sıra strateji malların – neft, pambıq, yun, ipək, tütün və başqa xammalın ixracına yalnız ölkə üçün zəruri məhsulların bərabər qiymət və miqdarda gətiriləcəyi təqdirdə razılıq verirdi. İxrac məhdudiyətləri və bir çox hallarda isə daşımalar sahəsində yaranan çətinliklər xarici ticarətin genişlənməsinə və müvafiq olaraq gömrük gəlirlərinin artımına mane olurdu. Dövlət büdcəsi aşağıdakı vergi növləri hesabına formalaşdırdı: 1) müstəqim vergilər, o cümlədən torpaq, daşınmaz əmlak, sənaye, kapital qoyuluşu, hərbi mükəlləfiyyət, notarial və dövlət gəlir vergiləri; 2) qeyri-müstəqim vergilər, o cümlədən neft və neft məhsullarından, tütün, şəkər və çay istehsalı gəlirlərindən tutulan vergilər, gömrük vergisi və ödənişləri; 3) möhür haqqı (kargüzarlıq və sənəd yazışmalarından gəlirlər); 4) dövlət inhisarına aid vergilər, o cümlədən mədən gəliri, poçt-teleqraf xidmətindən, balıqçılıq, pambıqçılıq və meşə təsərrüfatından gələn gəlirlərdən daxil olan vergilər; 5) yük daşımalarından daxil olan vergilər, o cümlədən dəmiryolu daşımalarından daxil olan vergilər. Bütövlükdə, 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərinə gömrük yığımlarının həcmi dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin təqribən 12-14 faizini təşkil edirdi.

AXC hökumətinin maliyyə siyasətində gömrükdən daxil olan gəlirlərin artırılması əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Normal pul dövriyyəsinin təmin edilməsi bir çox cəhətdən xarici ticarətin gömrük tənzimlənməsindən xeyli dərəcədə asılı idi.

Azərbaycan hökuməti xarici ticarət əlaqələri yaradarkən dünya bazarında xammal və sənaye mallarının çatışmazlığını nəzərə almalı, xüsusilə

gömrük siyasətini düzgün istiqamətdə qurmağa məcbur idi. Əsas vəzifələrdən biri həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq etməklə (gömrük ödənişlərinin geri qaytarılması, aksiz dərəcələrinin, dəmiryolu tariflərinin aşağı salınması, idxala proteksionist yanaşma tədbirləri və s.) ticarət dövriyyəsinə ixracın həcmində idxala nisbətən üstünlüyünə nail olmaq idi. Keçmiş Rusiya imperiyasının 1912-ci ildə qüvvəyə minmiş Avropa ticarəti üzrə gömrük tarifinə əsasən bir çox idxal mallarına gömrük vergiləri tətbiq olunmurdu. Lakin yuxarıda qeyd edilən səbəblərə görə bir çox dövlətlər gömrük siyasətlərini köklü surətdə dəyişməyə məcbur oldular. Bundan məqsəd daxili bazarda əhali və ordu üçün ərzağın və strateji malların ehtiyatını qoruyub saxlamaq və qarşı tərəfə hərbi təyinatlı malların aparılmasının qarşısını almaq idi.

Gömrük xidmətinin formalaşdırılması sahəsində ilk tədbirlərdən biri Milli Şuranın 10 avqust 1918-ci il qərarı ilə Azərbaycan Mərkəzi Gömrük İdarəsinin və Poylu gömrükxanasının Ticarət və Sənaye naziri tərəfindən təklif olunan ştat cədvəlinin layihəsinin təsdiq edilməsi idi. 1918-ci il sentyabrın 4-dən başlayaraq Azərbaycandan xaricə müxtəlif yük və malların çıxarılmasına Ticarət, Sənaye və Ərzaq naziri və ya Mərkəzi Gömrük İdarəsi rəisinin icazəsi ilə həyata keçirilirdi. Yenidən formalaşmaqda olan gömrük xidmətinin idarəetmə strukturunda bir sıra dəyişikliklər edildi.

Cümhuriyyətin qərb, şimal-qərb və cənub sərhədlərində gömrük məntəqələri təşkil olundu. Naxçıvan general-qubernatorluğunun maliyyə şöbəsinin nəzdində gömrük bölməsi yaradılmışdı. Bakı gömrüyü Azərbaycan ərazisində keçmiş Rusiya imperiyasının ən iri gömrük müəssisəsi idi. Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdükdən az müddət sonra buradakı gömrükxananın fəaliyyəti imperiya dövründə olduğuna nisbətən daha da genişləndi.

1919-cu ildən başlayaraq, Azərbaycan hökumətinin gömrük siyasətinin daha təkmilləşmiş mərhələsində aşağıdakı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zəruri sayıldı: birincisi, xaricə çıxarılan malların sərbəst mübadiləsinin aparılması üçün sahibkarlara əlverişli imkanların yaradılması; ikincisi, mal ixracına görə icazə alınması qaydasının ləğvi (müvəqqəti tarifə olan 2 sayılı əlavə) və ya bu qaydanın xaricə çıxarılması müvəqqəti qadağan edilən mallara aid edilməsi; üçüncüsü, hökumətin bəzi idxal mallarının gömrük vergisindən müvəqqəti azad edilməsi haqqında 1918-ci il 21 oktyabr tarixli qərarın icrasının dayandırılması; dördüncüsü, fiskal maraqları əsas götürərək, Azərbaycandan ixrac edilən mallara gömrük tarifində cüzi düzəlişlər etməklə müvəqqəti qüvvədə saxlanılması; beşincisi tarif edilən qeydlərin 1-ci maddəsi aşağıdakı redaktədə verildi: «tarif siyahısında qeyd edilməyən mallar sərhəddən gömrük vergisi tutulmadan buraxılır».

Gömrük xidməti ilə sərhəd mühafizəsinin səlahiyyət və funksiyaları

larının əlaqələndirilməsi, xüsusilə qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınmasında birgə fəaliyyətin qaydalarının müəyyən edilməsi istiqamətində də iş aparılırdı. Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin mühafizəsinin təşkili haqqında təşəbbüslərə hələ 1918-ci ilin oktyabr ayından başlanılmışdı. Parlamentin «Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük münasibətlərini tənzimləmək üçün sərhəd mühafizəsinin təşkil edilməsi haqqında» 18 avqust 1919-cu il tarixli qanunu ilə yeni güc strukturunun yaradıldı. Cümhuriyyətin gömrük sərhədinin mühafizəsi 5 zonaya bölünmüşdü: Bakı, Lənkəran, Qarabağ, Gəncə və Zaqatala sərhəd rayonları. Sərhəd rayonlarının formalaşması işinə 1919-cu ilin sentyabrından başlanmış və həmin ilin noyabrında qismən başa çatdırılmışdı. AXC hökuməti gömrük şöbəsi ilə sərhəd mühafizəsinin işinin əlaqələndirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirmişdir. Milli kadrların sərhəd xidmətinə cəlb edilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Müsadirə edilən qaçaq malların, sərhəddən qanunsuz keçirilən at və digər qoşqu vasitələrinin, mal-qaranın, tez xarab olan ərzaq və digər malların qiymətləndirilməsi, onların hərracından əldə edilən gəlirlərin qısa müddətdə dövlət xəzinəsinə keçirilməsi sərhəd mühafizə məntəqələrinin gömrükxanaya bilavasitə yaxın məsafədə yerləşməsinə zəruri edirdi. Gömrük buraxılış məntəqələri və sərhəd mühafizəsi dəstələrinin dövlət sərhəd xətti boyu yerləşdirilərkən optimal məsafənin saxlanılması gözlənilirdi. Bu, qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işinin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsinə imkan verirdi. Arxiv fondunda sərhəd-postlarının yerləşdirilməsini əks etdirən, sərhəd mühafizə şöbəsində hazırlanan və nəzarət məntəqələrinin dislokasiyasına aid xəritə-sxem aşkar edilmişdir (1919-cu il).

Azərbaycanın Cümhuriyyət dövrü gömrük siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

1. AXC yarandığı gündən bütün çətinliklərə və təzyiqlərə baxmayaraq xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsi sahəsində müstəqil siyasət yeridirdi. Milli gömrük xidmətinin yaradılması dövlət quruculuğunun bu sahəsində tarixi ənənələrin bərpası, yüz illərlə mövcud olmuş gömrük işinin yeni tarixi şəraitdə davam etdirilməsi demək idi.

2. Azərbaycan hökuməti gömrük işi və gömrük sərhədinin qorunması ilə bağlı məsələlər hüquqi əsaslar üzərində qurulurdu. Gömrük işinin qanunverici bazasının yaradılması üçün xeyli iş görüldü, bilavasitə gömrük işinin təşkilinə aid onlarla qanun və qərarlar Parlament və hökumət səviyyəsində hərtərəfli müzakirə edilərək qəbul edilirdi.

3. Gömrük xidməti əsasən üç vəzifəni yerinə yetirirdi: birincisi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi (yerli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması, daxili bazarın kütləvi tələbat mallarına olan ehtiyacının tənzimlənməsi); ikincisi, sərhədlərin mühafizəsinin təmin edilməsi, ölkənin maddi və mədəni dəyərlərinin xarici ölkələrə daşınması və qaçaqmalçılıq hərəkətlərinə qarşı

mübarizə (polis funksiyası); üçüncüsü, xarici ticarət dövryyəsinin qeydə alınması (statistik hesabatların hazırlanması).

4. Azərbaycan hökuməti xarici ticarət əlaqələri yaradarkən dünya bazarında xammal və sənaye mallarının çatışmazlığını nəzərə almağa, xüsusilə gömrük siyasətini düzgün istiqamətdə qurmağa çalışırdı. Əsas vəzifələrdən biri həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq etməklə (gömrük ödənişlərinin geri qaytarılması, aksiz dərəcələrinin, dəmiryolu tariflərinin aşağı salınması, idxala proteksionist yanaşma tədbirləri və s.) ticarət dövryyəsinə ixracın həcmi idxala nisbətən üstünlüyünə nail olmaq idi.

5. Mövcud tarixi sənədlər AXC hökumətinin qonşu dövlətlərlə gömrük əməkdaşlığı sahəsində konkret işlər görməsinin təsdiq edir. Bu istiqamətdə Osmanlı və İran dövlətləri, Gürcüstan Respublikası və Şimali Qafqazın Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikası ilə bağlanan müqavilə və sazişlər xarici ticarətin siyasi-iqtisadi və hüquqi tənzimlənməsinin milli maraqlar üzərində qurulmasına təminat verirdi.

6. Yaxın və uzaq xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin bərabərhuquqlu əsaslar üzərində qurulması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin əsas meyarlarından birini təşkil edirdi. Azərbaycan Parlamenti və hökuməti bu sahədə qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənmir, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən Osmanlı dövləti, İran, İngiltərə, İtaliya, Fransa, ABŞ, qonşu dövlətlərdən Gürcüstan, Dağlılar Respublikası, Orta Asiya vilayətləri ilə iqtisadi əlaqələr yaradılmasına çalışırdı.

7. İqtisadi təhlükəsizlik məsələləri və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi Azərbaycan hökumətinin gömrük siyasətinin əsas prioritetlərindən biri oldu. Ağır təsərrüfat dağıncılığı, kəskin siyasi, hərbi, diplomatik və ideoloji təzyiq altında fəaliyyət göstərilməsinə baxmayaraq, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin milli maraqlara söykənən prinsipləri müəyyənləşdirildi: a) Azərbaycan əhalisinin ehtiyacı üçün lazım olan malların ölkəyə axınının sürətləndirilməsi; b) malların möhtəkirlik məqsədilə ölkə ərazisindən çıxarılması qarşısının alınması; c) ölkə iqtisadiyyatının və maliyyə mənbəyinin əsasını təşkil edən neft məhsullarının xaricə daşınması və satışının tənzimlənməsi və ç) ixrac və idxal əməliyyatları üzrə sahibkarlardan daxil olan müraciətlərin müzakirə edərək zəruri qərarların qəbul edilməsi.

8. Cümhuriyyət hökuməti idxal mallarından əlavə, ixrac malları üzərində də gömrük rəsmiləşdirməsinin tətbiq edilməsini zəruri saydı. Bu tədbirin mühüm fiskal əhəmiyyəti oldu. Ölkənin xarici ticarət dövryyəsinin genişlənməsi Azərbaycan hökumətinə dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük gəlirlərinin payını artırmaq imkanı verdi. Bu dövrün gömrük yığımlarının həcmi əks etdirən məlumatlar ilkin mənbələrə əsaslanaraq ümumiləşdirilmişdir.

9. Sərhədlərin mühafizəsinin formalaşdırılması dövlət quruculuğu prosesinin tərkib hissəsi olub, gömrük nəzarətinin təşkili ilə prosesi ilə üzvi surətdə bağlı idi. Bu dövrdə hər iki qurum Maliyyə Nazirliyi tərəfindən idarə edilirdi. Gömrük orqanları və sərhəd mühafizəsi dəstələri öz səlahiyyətləri çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə işində eyni məsuliyyəti daşıyırdılar.

10. Araşdırmalarla gömrük xidməti və gömrük baxımından sərhəd mühafizəsinin inzibati-idarəetmə strukturu öyrənilmiş, gömrük və sərhəd mühafizə məntəqələrinin sayı və dislokasiya yerləri dəqiqləşdirilmişdir.

Lakin məlum obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən milli dövlət quruculuğu, o cümlədən gömrük işi sahəsində tədbirlərin tam ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi mümkün olmadı.

Birincisi, AXC-nin azömürlü olması bu sahədə geniş fəaliyyətinə, qəbul edilən bir çox qanunların və struktur dəyişikliklərinin tətbiq edilməsinə imkan olmadı.

İkincisi, Parlamentin və hökumətin tərkibinin siyasi cəhətdən həddən çox rəngarəng olması xarici iqtisadi siyasət və gömrük siyasəti sahəsində çəvik islahatlar həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi.

Üçüncüsü, xarici ticarətin tənzimlənməsi işinin müxtəlif dövlət qurumlarına həvalə olunması, gömrük nəzarətinin səmərəsinə mənfə təsir göstərirdi. Xüsusən, dəmiryolu stansiyalarında gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsində digər təşkilatlarının işə müdaxiləsi pərakəndəlik yaradırdı.

Dördüncüsü, daimi ixrac bazarının olmaması, maliyyə böhranı, nəqliyyat çətinlikləri, hərbi və iqtisadi blokadalar bu sahədə işlərin ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan vermirdi.

Beşincisi, gömrük orqanlarında təcrübəli və peşəkar azərbaycanlı kadrların son dərəcə az olması, bu işə bəzi hallarda qeyri-peşəkarların cəlb edilməsi vəziyyəti ağırlaşdıran amillərdən idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük işi sahəsindəki səyləri və həyata keçirdiyi vəzifələr bu gün də nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, Azərbaycanın dövlət quruculuğunun bu mühüm sahəsində əldə etdiyi tarixi təcrübə hərtərəfli öyrənilməyə və təbliğ edilməyə layiqdir. Bu təcrübə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin bərqərar olması, dövlətin idarə edilməsində mühüm qurumlardan biri olan gömrük xidmətinin təşəkkülü və inkişafı tarixinin öyrənilməsi baxımından gərəklidir.

AXC-nin tarixi təcrübəsi, gömrük quruculuğu sahəsində gördüyü işlər hədəf getmədi. Nəhəng sovet imperiyasına qarşı əzmlə mübarizə aparan Azərbaycan xalqı nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyinə qovuşdu.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat:

1. Abdullayev M.İ. Sovet-Türkiyə iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrində Azərbaycanın iştirakı: Tarix elm. nam. ... dis. Bakı, 1996. - 188 s.
2. Abdullayev S.Q. 1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycanın hərbi müdafiə və hərbi-təşkilati iş. Tarix elm. nam. alimlik dərəcə. alm. üçün təq. ed. dissertasiya. Bakı: 2000. -181 s.
3. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Bakı: Apostrof Çap evi, 2009. - 384 s.
4. Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. - 226 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 440 s.
6. Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi. Toplu. 3 cildə. Birinci cild. Azərbaycan Respublikası DGK. Bakı: Ozan. - 2009.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 1918-1920-ci illər. Parlament (Stenoqrafik hesabat). 2 cildə. I c., Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998. - 976 s.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər). Parlament (Stenoqrafik hesabat). 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.- 992 s.
9. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 1918-1919-cu illər.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra ARDA), f. 24, siy. 1, iş 3.
11. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 12.
12. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 18.
13. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 41.
14. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 46.
15. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 74.
16. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 90.
17. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 103.
18. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 169.
19. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 189.
20. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 197.
21. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 198.
22. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 199.
23. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 215.
24. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 248.
25. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 275.

26. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 300.
27. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 303.
28. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 320.
29. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 324.
30. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 337.
31. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 353.
32. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 411.
33. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 412.
34. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 424.
35. ARDA, f. 24, siy. 3, iş 6.
36. ARDA, f. 24, siy. 3, iş 8.
37. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 12.
38. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 23.
39. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 34.
40. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 37.
41. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 46.
42. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 50.
43. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 57.
44. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 58.
45. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 59.
46. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 60.
47. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 76.
48. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 77.
49. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 85.
50. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 215.
51. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 220.
52. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 226.
53. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 232.
54. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 233.
55. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 236.
56. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 237.
57. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 238.
58. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 239.
59. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 242.
60. ARDA, f. 24, siy. 1, iş 248.
61. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 250.
62. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 253.
63. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 263.
64. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 265.
65. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 271.
66. ARDA, f. 84, ciy. 1, iş 328.

67. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 331.
68. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 334.
69. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 344.
70. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 353.
71. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 357.
72. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 358.
73. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 359.
74. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 360.
75. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 363.
76. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 367.
77. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 375.
78. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 380.
79. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 384.
80. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 388.
81. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 389.
82. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 393.
83. ARDA, f. 84, siy. 1, iş 892.
84. ARDA, f. 85, siy. 3, iş 169.
85. ARDA, f. 90, siy. 1, iş 35.
86. ARDA, f. 90, siy. 1^s, iş 44.
87. ARDA, f. 90, siy. 1, iş 82.
88. ARDA, f. 90, siy. 1, iş 129.
89. ARDA, f. 90, siy. 1^s, iş 151.
90. ARDA, f. 90, siy. 2, iş 3.
91. ARDA, f. 90, siy. 3, iş 1.
92. ARDA, f. 90, siy. 3, iş 4.
93. ARDA, f. 90, siy. 3, iş 69.
94. ARDA, f. 363, siy. 1, iş 738.
95. ARDA, f. 363, siy. 1, iş 777.
96. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 40.
97. ARDA, f. 895, siy. 2, iş 7.
98. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 55.
99. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 57.
100. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 58.
101. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 61.
102. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 84.
103. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 102.
104. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 116.
105. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 117.
106. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 144.
107. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 148.

108. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 166.
109. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 226.
110. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 251.
111. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 257.
112. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 271.
113. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 306.
114. ARDA, f. 895, siy. 3, iş 310.
115. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 2.
116. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 4.
117. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 5.
118. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 33.
119. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 38.
120. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 41.
121. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 46.
122. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 64.
123. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 71.
124. ARDA, f. 970, siy. 3, iş 4.
125. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 69.
126. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 88.
127. ARDA, f. 970, siy. 3, iş 1.
128. ARDTA, f. 202, siy. 1, iş 3.
129. ARDTA, f. 202, siy. 1, iş 9.
130. ARDTA, f. 202, siy. 1, iş 95.
131. ARDA, f. 202, siy. 1, iş 490.
132. ARDTA, f. 376, siy. 1, iş 1.
133. ARDTA, f. 376, siy. 1, iş 10.
134. ARDTA, f. 376, siy. 1, iş 103.
135. ARDTA, f. 376, siy. 1, iş 363.
136. ARDTA, f. 376, siy. 1, iş 375.
138. ARPIİSSA, f. 1, siy. 1, iş 39.
139. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. V c. (1900 – 27 aprel 1920). - Bakı: Elm, 2008. - 696 s.
140. Azərbaycan sərhəd mühafizəsi. - Bakı: Qərb-Şərq, 2009. - 444 s.
141. Babayev L.Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd mühafizəsi tarixi (1918-1920-ci illər): Tarix elm. nam. ... dis. Bakı: 2005. - 157 s.
142. Cəfərov İ. Gömrük tarixinə dair bəzi qeydlər // «Gömrük xəbərləri» qəz., 2008, 18 mart, № 8(60).
143. Eyvazov İ.Z. Azərbaycan Respublikasının gömrük işi sferasında əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi formaları: Hüquq elm. nam. ... dis. BDU, Bakı, 2007. - 192 s.
144. Əlirzayev K.C. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri: İqtisad elm. nam. ... dis. Bakı, 2005. - 246 s.
145. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti (Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri). Bakı: Qanun, 2003. - 323 s.
146. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
147. Əliyev A.Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan gömrüyü / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. - s.11-20.
148. Əliyev H. Ə. «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında». Yeni 2001-ci il, yeni əsr və 3-cü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti // «Azərbaycan» qəz., 2000, 30 dekabr.
149. Əlizadə N.Ə. Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər): Tarix elm. nam. ... dis. Bakı, 1997, 34 s.
150. Əsədov F. Bakıda gömrük idarəsinin yaranması tarixindən // «Gömrük xəbərləri» qəz., Bakı, 1998, 12 avqust, № 29 (81).
151. Əsədov F., Şəkəraliyev A. Azərbaycanın gömrük tarixi. I hissə. Bakı: 2001. -180 s.
152. Əsədov O., Cəbrayılov R. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti. Bakı: Çarşıoğlu, 2008. -520 s.
153. Əzimli D.M. Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələrində gömrük məsələləri (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin I yarısı) / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. -
154. Heydərov K.F. Azərbaycan gömrük xidməti. Bakı: Azərənşr, 1998. - 192 s.
155. Heydərov K.F. Azərbaycan gömrüyü sabit inkişaf yolunda. Bakı: Ozan nəşriyyatı, 2005. - 128 s.
156. Heydərov K.F., Əzimov A.H. Gömrük hüququ. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2001. - 199 s.
157. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları: gömrük işinin təşkili və texnologiyası. 4 cildə. I c., Bakı: Azərənşr, 1998. - 496 s.
158. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları: gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti. 4 cildə, II c., Bakı: Azərənşr, 1999. - 392 s.
159. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları: gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti. 4 cildə, III c., Bakı: Azərənşr, 1999. - 392 s.
160. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları: gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı. 4 cildə, IV c. Bakı: Azərənşr, 2000. - 296 s.
161. Heydərov K.F. Heydər Əliyev və Azərbaycanda gömrük sisteminin təkamülü (iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası üzrə). Bakı: Ozan nəşriyyatı, 2000. - 256 s.

162. Heydərov K.F., İbrahimov T.T. Gömrük işi – iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik. Bakı: Səda, 1999. - 178 s.
163. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslik. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005. - 752 s.
164. Həsənov H. XIX-XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının quzey Azərbaycanda yürütdüyü gömrük siyasəti və onun iqtisadi həyata təsiri tarixindən / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. - s.106-112.
165. Hübətov N.M. Azərbaycan respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: İqtisad elm. nam. ... dis. Bakı, 2007. - 166 s.
166. Kərimov Ə. ADR müstəqil maliyyə siyasətini necə qururdu. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1994, 13 may, № 91 (855).
167. Quliyev R. Azərbaycan gömrüyü: əməkdaşlıq meridianları // Dırçəliş XXI əsr. Bakı, 2008, № 122-123, s. 349-357.
168. Quliyev R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gömrük qanunvericiliyi sahəsində təcrübəsindən // Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. 2008, 25-ci cild. s. 69-77.
169. Quliyev R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində gömrük sərhədinin mühafizəsi // Dırçəliş XXI əsr, 2009, №133-134, s. 373-386.
170. Quliyev R. Azərbaycan-Türkiyə gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının rolu (1992-2006-cı illər) / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər adlı beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan: Nurlan, 2008, s. 199-205.
171. Quliyev R. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilməsində gömrük xidmətinin rolu (1992-2002) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 3, s. 77-85.
172. Quliyev R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin neft ixracı sahəsində gömrük-tarif siyasəti // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 6, s. 157-163.
173. Quliyev R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökumətinin milli gömrük qanunvericiliyinin yaradılması sahəsində fəaliyyəti // Dırçəliş XXI əsr, 2011, №160-161, s. 374-394.
174. Quliyev R. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri // Dırçəliş XXI əsr, 2010, № 145-146, s. 132-142.
175. Quliyev R. Azərbaycanda gömrük işinin tarixi arxiv sənədlərində / Tarix və onun problemləri. Akademik Z.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Xüsusi buraxılış. Bakı: 2012. - s.119-122.

176. Quliyev R. Azərbaycan SSR-də müstəqil xarici iqtisadi siyasət yeritmək cəhdləri və sovet gömrük idarəçiliyinin təşkili (1920-1923-cü illər) // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, 2012-ci il, № 2.
177. Quliyev R. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili // Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.164-181.
178. Mahmudov Y. Azərbaycan xalqının ilk Demokratik Respublikası //AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2008, 25-ci cild, s.4-35.
179. Mahmudov Y., Paşayev A., Şükürov K. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinə dair (Çar Rusiyasının karantin-gömrük sənədlərindən) / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.113-130.
180. Məhərrəmov A.M. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri: İqtisad elm. dok. ... dis. Bakı, 2010. - 440 s.
181. Mirzəyeva E. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində gömrük qaydalarına dair (XVI-XVII əsrlər) / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007. s. - 71-80.
182. Mustafazadə T.T. XVIII əsrdə Azərbaycanda ticarət və gömrük işi / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s. 91-105.
183. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. (Məqalələr və sənədlər). Bakı: Elm, 1990. - 112 s.
184. Nuriyev C. Q. Azərbaycanın gömrük tarixi. Bakı: 2009. - 75s.// azgomtarixiebooks.preslib.az / pdfbooks / azgomcums.pdf
185. Nuriyev C. Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. Gömrük işinin təşkili və idarə olunması. Dərslik. Bakı: 2012. - 220 s.
186. Nuriyev C.Q. Gömrük hüququ (gömrük işinin hüquqi tənzimlənməsi). Bakı: Təfəkkür, NPM, 2002. - 456 s.
187. Onullahi S.M. XIII-XIV əsrlərdə Təbriz şəhəri. Bakı: Elm, 1982. - 280 s.
188. Pirişev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003. - 458 s.
189. Pirişev V.Z. XIII-XIV əsrlər Azərbaycanında ticarətin təşkili və gömrük işi / Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.38-54.
190. Rəhimov R.V. Naxçıvan MR-nın xarici əlaqələri (1991-2001-ci illər): Tar. Elm. nam. ...dis. Bakı, 2002. - 147 s.
191. Seyidova G.M. XVII əsrdə Azərbaycan-Rusiya ticarət-vergi münasibətləri tarixindən // Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik /

- Bakı: Elm, 2007, s. 82-90.
192. Səlimov Ş.D. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələləri (1914-1922-ci illər): Tarix elm. dok. ... dis. Bakı, 2005. - 301 s.
193. Süleymanov R. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın gömrük tarixinə dair. «Gömrük xəbərləri» qəz., 1999, 17 fevral.
194. Şəkəraliyev A.S., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi: Dərslük. Bakı: Qanun, 2004. - 323 s.
195. Şərifli M.X. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları // SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri, 1944, №2.
196. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti dövründə gömrük işi haqqında / Azərbaycan gömrüyü: tarixi əhəmiyyət və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.30-36.
197. Yüzbaşıyev İ.H. Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi: İqt. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2009, 27 s.
198. Zülfüqarlı M.P. Azərbaycan tarixi ikinci respublika dövrünün tarix-sünaslığı (1920-1991-ci illər). Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 312 s.

Rus dilində:

199. Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965. - 622 с.
200. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку: 1919, 30 с.
201. Азербайджан (газ.), Баку, 1918-1920 гг.
202. Ализаде А.А. Из истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII-XIV вв. Термин Тамга // Известия АН Азерб. ССР, 1955, № 5.
203. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: Элм, 1956. - 420 с.
204. Атгокурова Н.С. Проблемы развития внешнеэкономических связей Кыргызской республики в условиях международной интеграции: Автореф. Дис. ... док. экон. -наук. Бишкек, 2009. - 47 с.
205. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
206. Блинов Н.М. Таможенная политика России X-XX вв. М.: Русина, 1997. - 272 с.
207. Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. Т. 20, М.: 1975. - 608 с.
208. Борисова И.Д. Правовое обеспечение национальных государственных интересов Советской России и СССР в Центрально

- Азиатском и Кавказском регионах в 1917-1929 гг.: историко-правовое исследование. Автореф. дис. ... док. юрид. -наук. Владимир, 2006. - 346 с.
209. «Борьба», Тифлис, 1919, 1 октября, № 37.
210. Брант Е.Ф. Финансовая политика и таможенное покровительство. СПб.: препринтная копия, 1904. - 230 с.
211. Вестник Правительства, 1919-1920 гг.
212. Витчевский В. Торговая, промышленная и таможенная политика России (со времени Петра Великого до наших дней). Перев. с немецкого, под ред. Ю.Д.Филипова. СПб.: препринтная копия, 1909. - 372 с.
213. Воробева А.Г. О таможенных пошлинах в Азербайджано-Российской торговле (по материалам русских источников XVII века) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, №1.
214. В Порту // «Азербайджан», Баку, 1919, 5 июня.
215. Габричидзе Б.Н. Российское таможенное право. М.: НОРМА, 2001. - 448 с.
216. Гаралов С.А. Совершенствование управления таможенной службы Азербайджана с учетом факторов риска: Дис. ... канд. экон. -наук. М.: 2004. - 149 с.
217. Гасанов Дж.Г. Таможенная служба в системе государственного регулирования внешнеэкономической деятельности Азербайджанской республики: Дис. ... канд. эконом. -наук. М.: 1998. - 131 с.
218. Гейдаров М.Х. К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII- XIV // Известия АН Азерб. ССР, 1981, № 1 (birinci məqalə).
219. Гейдаров М.Х. К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII-XIV (ikinci məqalə) // Известия АН Азерб. ССР, 1981, № 3.
220. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: Элм, 1999. - 168 с.
221. «Голос России» (газ.), Тифлис, 1919 г.
222. Гулиев Р. Из истории азербайджано-грузинских торговых связей в 1918-1920 годах (в контексте таможенных отношений) // «Кавказ и Мир», 2011, №11, - с.43-46.
223. Демин П.И. Таможенная политика России как объект политического исследования: Дис. ... канд. экон. -наук. Санкт-Петербург, 1998. - 70 с.
224. Иманалиев Э.Д. Создание и деятельность таможенной службы Кыргызской Республики: 1991-1999 гг.: Дис. ... канд. истор. -наук.

- М., 1999, 224 с.
225. Исмаилов Е.Я. Влияние таможенной политики на структуру промышленности Азербайджана: Дис. ... канд. экон. -наук. Баку, 2007. - 180 с.
  226. Исмаилов К.Н. Парламентская деятельность политических партий Азербайджана: Дис. ...канд. истор. - наук. Баку, 1999. - 159 с.
  227. Кисловский Ю.Г. История таможенного дела и таможенной политики России: Учебник для вузов. М.: Русина-пресс, 2004. - 586 с.
  228. Кулишер И.М. Очерки по истории таможенной политики. СПб.: тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. - 52 с.
  229. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. СПб.: тип. В.С. Балашева, 1886. - 312 с.
  230. Мамедзаде Н.Н. Роль политических партий в формировании экономического курса Азербайджанского государства 1918-1920 гг. Дис. ... канд. истор. -наук. Баку, 2004. - 174 с.
  231. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск: Изд-во Иркут.ун-та, 1987. - 156 с.
  232. Менделеев Д.И. Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года. СПб., 1892, 440 с.
  233. Мушкет И. И. Таможенная служба Санкт-Петербурга, 1703-2003: посвящено 300-летию тамож. службы в Санкт-Петербурге. - СПб.: Сатис, 2003. - 335 с.
  234. Напсо Ю.А. Таможенная политика Российской Федерации в 1990-е гг. Диссер. ... канд. истор. -наук. М.: 1999. - 182 с.
  235. Никитин К.А. Город Нахичеван и Нахичеванский уезд. СМОМПОК. Тифлис, 1882, № 2, с.140.
  236. Отчет Бакинского Биржевого Комитета. Издание Бакинского Биржевого Комитета. Баку: Типография П.И.Скорородова и З.Х.Урбова, 1917. - 168 с.
  237. Пиляева В.В. История таможенного дела и таможенной политики России. М: ООО Балт Рус, 2007. - 208 с.
  238. Погиба И.Н. Таможенная политика как инструмент обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: Социально-философский анализ: Дис. .... канд. филос. наук. М., 2002. - 172 с.
  239. Промышленность и торговля г.Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. Баку, 1907. - 246 с.
  240. Рустамова Дж.Я. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti): Дис. ... канд. истор. - наук. Баку, 2003. - 197 с.
  241. Свод законов Российской империи. т. XI, ч. II, 1906 г.
  242. Смирнова Е.М. Становление и развитие таможенной политики России в период с XIII по XX века: историко-правовой аспект. Дис. ... док. юрид. -наук. Санкт-Петербург, 2007, 218 с.
  243. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск: Печатное дело, 1911. - 886 с.
  244. Собрание узаконений и распоряжений Азербайджанской Республики. Баку, 1919, статья 29.
  245. Сухова Е. Пограничная стража и контрабанда в России начала в XX века. // Вопросы истории. -1991, № 7-8.
  246. Тагиев М.Р. Совершенствование экономических связей Азербайджана со странами СНГ в условиях становления рыночных отношений: Дис. ... канд. экон. -наук. Баку, 1996. - 146 с.
  247. Таможенное дело в России. X - начало XX в.: Исторический очерк. Документы. Материалы. СПб. - 1995. - 456 с.
  248. Хасанов К.Х. История становления и развития организационно-правовых основ деятельности таможенных органов Республики Таджикистан: Дис. ... канд.ист. -наук. Душанбе, 2009. - 173 с.
  249. «Народное Хозяйство», Изд. СНХ АССР, 1920, №1-2.
  250. Наши таможи // «Загуга», Тбилиси, 1919, 5 февраля, № 7.
  251. Товарообмен с Кубанью. Газ. «Азербайджан», Баку, 1919, 22 июня.
  252. Циммерман В.А. О таможах и промышленности древних народов. СПб., 1859.
  253. Шапошников Н.Н. Таможенная политика России до и после революции Л.-М.: тип. имени Володарского в Ленинграде, 1924. - 74 с.
  254. Шаццлло Михаил. Опыт установления экономических связей Франции и Закавказья после первой мировой войны (1919-1922 гг.) АМЕА Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. Xüsusi buraxılış. Bakı: 2014, 48, 49, 50-ci cildlər. - s.172-176.
  255. Шевцов И. Пограничная служба в России. 1901-1917 // Пограничник, 1946, №3.
  256. Шерипов Н.Т. Становление и развитие таможенных органов Кыргызской Республики. Историко-правовой аспект: Дис. ...канд. юрид.-наук. Екатеринбург, 2003. - 120 с.
  257. Эмир-Илясова Э.И. Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику. Баку: Элм, 2006. - 350 с.
  258. Юсифзаде С.З. Азербайджано-Британское отношения (1918-1920 гг.): Дис. ... док. ист. -наук. Баку, 2004. - 290 с.

**Azərbaycanda gömrük işi tarixinin xronologiyası
(1807-1920)**

25 yanvar 1807-ci il: Rusiya imperiyası Senatının qərarı ilə Həştərxan gömrük dairəsinin tərkibində Bakı gömrükxanası təsis edilmişdir

6 avqust 1809-cu il: «Bakı gömrükxanasının açılması haqqında» Rusiya imperatorunun n xüsusi fərmanı verilmişdir

26 noyabr 1810-cu il: Dərbənddə gömrük məntəqəsi açılmışdır

11 mart 1810-cu il: Qubada gömrük məntəqəsi fəaliyyətə başlamışdır

Yanvar 1811-ci il: Bakı gömrük idarəsinin təklifi ilə Şirvan xanı Mustafa xandan razılıq alınaraq Salyanda gömrük məntəqəsi açılmışdır

30 may 1817-ci il: 1817-ci il Asiya tarifinin surəti Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək tacirlərə kömək məqsədilə gömrükxana və zastavalara (məntəqələrə) göndərilmişdir

3 noyabr 1817-ci il: Rusiya Maliyyə Nazirliyinin xüsusi sərəncamı ilə Bakı gömrükxanasına idarə statusu verilərək yeni ştat cədvəli müəyyən edildi

oktyabr 1829-cu il: Rusiya Maliyyə Nazirliyi yanında Xarici Ticarət Departamentinin əmri ilə Culfa gömrükxanası təşkil olunmuşdur

1831-ci il: Naxçıvan gömrükxanası təsis edilmişdir

3 iyun 1831-ci il: «Cənubi Qafqaz ölkəsində ticarət və gömrük işlərinin təşkili haqqında Əsasnamə» qəbul edilmişdir

1 sentyabr 1831-ci il: Cənubi Qafqaz gömrük idarəsinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq Bakı gömrükxanası, Dərbənd və Quba gömrük zastavaları Həştərxan gömrük dairəsinin tərkibindən çıxarıldı və Cənubi Qafqaz gömrük dairəsinə daxil edildi

1 sentyabr 1831-ci il: Lənkəran və Cavad gömrük zastavaları yaradıldı

oktyabr 1831-ci il: ticarət yollarının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Quba gömrük məntəqəsi ləğv edildi

oktyabr 1831-ci il: Xəzər dənizi sahillərindəki Niyazabad limanında gömrük məntəqəsi təşkil olundu

oktyabr 1831-ci il: Cavad məntəqəsinə isə yuxarı dərəcəli məntəqə statusu verildi.

1 yanvar 1832-ci il: Zəngəzur-Qarabağ bölgəsində sərhədyanı ticarətə gömrük nəzarətini həyata keçirən və tərkibində bir neçə keçid-buraxılış məntəqəsi olan Ağoğlan gömrükxanası fəaliyyətə başladı

3 iyun 1832 - 3 may 1847-ci il: Bakı gömrükxanası Bakı liman gömrükxanası adlandırıldı

1834-cü il: müxtəlif epidemiyaların qarşısını almaq üçün Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhədlərində, o cümlədən Ordubad,

Culfa, Şərur və İqdırda gömrük-karantin məntəqələri fəaliyyətə başladı.

1835-ci il: Ordubad gömrük məntəqəsi təşkil olundu

1844-cü il: Ordubad məntəqəsinin sərhəddən 50 verst aralı olması səbəb göstərilərək ləğv edildi

1844-cü il: Naxçıvan gömrükxanası Araz çayı sahilindəki Güllüstan məntəqəsinə köçürüldü

1846-cı il: Ordubad gömrük məntəqəsinin fəaliyyəti bərpa edildi

1846-cı il: Güllüstan gömrük idarəsi yenidən Naxçıvana köçürüldü

1 may 1846-cı il: Cavad gömrük zastavası ləğv edildi

15 mart 1846-cı il: Salyanda gömrük zastavası Abdulyan məntəqəsinin nəzdində isə səyyar gömrük postunun təşkil edildi

4 may 1847-ci il: Bakı anbar gömrükxanası Bakı karantin-gömrük idarəsi adlandırıldı

1847-ci il: Baş Noraşen gömrük məntəqəsi ləğv edilərək Şərur gömrük məntəqəsi yaradıldı

1848-ci il: Lənkəran gömrük zastavası Astaraya köçürüldü

1849-cu il: Salyan gömrük məntəqəsi Muğan ərazisinə, sərhədə daha yaxın olan Biləsuvar məntəqəsinə köçürüldü

31 mart 1861-ci il: «Qafqazda və cənubi Qafqazda karantin-gömrük hissəsinin yenidən qurulması haqqında «Əsasnamə»yə görə Bakı karantin-gömrük dairəsi idarəsi və tabeliyində olan Bakı karantin-gömrük kontoru yaradıldı

15 iyun 1896-cı il: Bakı karantin-gömrük dairəsi Bakı gömrük dairəsi adlandırıldı.

8 dekabr 1897-ci il: yeni qanununa əsasən Bakı karantin-gömrük kontoru Bakı gömrükxanası adlandırıldı.

21 iyun 1911-ci il: Bakı Gömrük dairəsi Rusiya Maliyyə nazirinin qərarı ilə ləğv edildi

Aprel, 1918-ci il – 15 sentyabr 1918-ci il: Bakı gömrükxanası Bakı XKS və Sentrokaspi diktaturasının nəzarətinə keçdi

4 iyun 1918-ci il: Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında imzalanan müqaviləyə «Sərhədyanı ticarətdə tətbiq edilən xüsusi güzəştlər» adlı 2 sayılı əlavə qəbul edilib

22 iyun 1918-ci il: Azərbaycan hökuməti «Poylu stansiyasında sərhəd postunun yaradılması haqqında» qərar qəbul etdi

24 iyun 1918-ci il: Azərbaycan hökuməti «Xaricə yük daşınmasının, həmçinin çörək möhtəkirliyi ilə məşğul olmağın qadağan edilməsi» haqqında qərar verdi

27 iyun 1918-ci il: AXC hökuməti bütün dənli bitkilər, habelə un və hazır çörək məhsullarını, pambıq, yun, ipək və onlardan alınan məhsulların, metal məmulatları və mal-qaranın ölkədən çıxarılmasını qadağan etdi

29 iyun 1918-ci il: Mətbuatda AXC hökumətinin xaricə dəri və dəri məmulatlarının və sirkənin Azərbaycandan çıxarılmasını qadağan edən qərarları dərc olunub

12 iyul 1918-ci il: Daxili İşlər Nazirliyinə Qazax qəzasının Salahlı və Şıxlı kəndlərində sərhəd postları yaradılması tapşırıldı

24 iyul 1918-ci il: AXC hökuməti idxal-ixrac əməliyyatlarında taxıl və taxıl məhsullarının şəkər və digər istehlak malları ilə mübadiləsini aparan şəxslərin 5 min manat girov qoyması haqqında qərar verdi

26 iyul 1918-ci il: Hökumətin müvafiq qərarı ilə Azərbaycandan dəri ixracı qadağan edildi

10 avqust 1918-ci il: Milli Şuranın Azərbaycanda gömrük xidmətinin yaradılması haqqında qərarı

8 sentyabr 1918-ci il: Hökumətin «Xammalın ixrac qaydası haqqında» qərarı dərc olunub

21 oktyabr 1918-ci il: «İxrac ticarəti üzrə Müvəqqəti Tarif» qüvvəyə minib

21 oktyabr 1918-ci il: Maliyyə Nazirliyi Dəftərxanasının tərkibində bütün vergi növləri, o cümlədən gömrük yığımlarına aid məsələlərlə məşğul olan şöbənin yaradılması haqqında hökumətin qərarı

31 oktyabr 1918-ci il: Maliyyə nazirinin əmri ilə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin 8 nəfərdən ibarət ştat cədvəli təsdiq edildi

31 oktyabr 1918-ci il: Bakı, Ağstafa, Balakən gömrükxanaları, Mağala, Şıxlı, Salahlı və Qabaqçöl gömrük məntəqələrinin ştat cədvəlləri təsdiq edildi

28 noyabr 1918-ci il: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Şimali Qafqazın Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikası arasında müqavilə imzalandı

26 dekabr 1918-ci il: Azərbaycanla Gürcüstan arasında Bakıda, ciddi ehtiyac duyulan malların sərhəddən rüsumsuz daşınmasını nəzərdə tutan müqavilə bağlandı

26 dekabr 1918-ci il: Azərbaycanla Gürcüstan arasında «Neftin Azərbaycan dəmir yolunun Zəyəm stansiyasından Gürcüstan dəmir yolunun Saloğlu stansiyasına qədər daşınmasının müvəqqəti qaydaları» haqqında tranzit müqaviləsi imzalandı

9 yanvar 1919-cu il: Azərbaycan hökuməti ilə Şimali Qafqazın Dağlı Xalqlar İttifaqı Respublikası arasında buğda ixracını nəzərdə tutan müqavilə imzalandı

12 fevral 1919-cu il: Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Ticarət və Sənaye Nazirliyi nəzdində «Xarici ölkələrlə və qonşu vilayətlərlə mal mübadiləsi üzrə Komitə»nin Əsasnaməsi təsdiq edildi

27 mart 1919-cu il: Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə Mərkəzi Gömrük İdarəsinin yeni strukturu təsdiq edildi

28 aprel 1919-cu il: Azərbaycan hökuməti Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyində 200 nəfərlik xüsusi sərhəd mühafizə dəstəsinin yaradılması haqqında qərar verib

9 may -1 iyun 1919-cu il: Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası nümayəndələrinin konfransında gömrük-tarif məsələləri müzakirə edilib

23 may 1919-cu il: Nazirlər Şurasının qərarı ilə Ağstafa gömrükxanasının tərkibində Poylu ön gömrük məntəqəsi və Rusiya ilə sərhəddə 2-ci dərəcəli Yalama gömrükxanası təşkil edilib

26 may 1919-cu il: Azərbaycan hökuməti neftin Rusiyaya qaçaq-malçılıq yolu ilə daşınmasının qarşısını almaq üçün Hacıtərxan istiqamətində üzən gəmilərin hərəkətinə ciddi nəzarət rejimini tətbiq edib

16 iyun 1919-cu il: Parlament «Bakı Limanında yük boşaldılmasına görə rüsumun artırılması haqqında» qanun qəbul edib

23 iyun 1919-cu il: Parlament Maliyyə Nazirliyi Dəftərxanasının tərkibində «Gömrük yığımları şöbəsinin yaradılması haqqında» qanun qəbul edib

25 iyun 1919-cu il: Azərbaycan hökuməti «Azərbaycanın şimal sərhədlərində gömrük vergisinin tətbiq edilməsi haqqında» qərar verib

7 iyul 1919-cu il: Parlamentdə Poylu stansiyasında gömrük idarəsinin təsis edilməsi, gömrük idarələrində anbar rüsumunun miqdarının artırılması, Bakı gömrükxanasının ştatının artırılması və Ermənistanın Uzuntala gömrük məntəqəsinin qarşısında Azərbaycana məxsus gömrük məntəqəsinin təsis edilməsini nəzərdə tutan qanun layihələri müzakirə edilib

10 iyul 1919-cu il: Parlamentdə gömrük təşkilatlarında malların saxlanması və mühafizəsi üçün alınan anbar rüsumunun artırılması və Poylu, Kür gömrük məntəqələrinin təşkili, Bakı gömrükxanası əməkdaşlarının say tərkibinin artırılması haqqında qərar verilib

10 iyul 1919-cu il: Ağstafa gömrüyündən buraxılan yük və sərnişinlərə gömrük nəzarətinin gücləndirilməsi üçün Qazax qəzası ərazisində Çaxmaxlı ön gömrük məntəqəsinin açılması haqqında qanun təsdiq edilib

14 iyul 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Cümhuriyyətinin sahilyanı gömrük təşkilatlarında gəmi daşımalarına görə (gəmi rüsumu) rüsumların tutulması haqqında» qanunu qəbul edib

18 iyul 1919-cu il: Parlament gömrük anbarlarda malların saxlanmasına görə alınan rüsumların həcmi artırılması haqqında qanun layihəsini müzakirə edərək qəbul edib

27 iyul 1919-cu il: «Ölkəyə gətirilən və ixrac olunan mallardan şəhərlərin nəfinə yüklərdən yığılan rüsumun (puda görə) müvəqqəti qaydaları haqqında» qərar qəbul edilib

13 avqust 1919-cu il: Hökumət «Ev əşyalarının gömrük rüsumu ödənmədən xaricə aparılması haqqında» qaydaları təsdiq edib

18 avqust 1919-cu il: Azərbaycan Parlamenti «Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük münasibətlərini tənzimləmək üçün sərhəd mühafizəsinin təşkil edilməsi haqqında» qanunu qəbul edib

8 sentyabr 1919-cu il: Hökumətin «Şimali Qafqazdan vətənə qayıdan Qars vilayətindən olan rus qaçqınlarının əmlaklarının gömrük vergisindən azad edilməsi haqqında» qərar verib

17 sentyabr 1919-cu il: Nazirlər Şurası Quba qəzasının, Samur və Kür dairələrinin quru yollarından ilkin tələbat mallarının sərhəddən daşınmasına icazə verib

24 sentyabr 1919-cu il: Qara səhərdəki yeni gömrükxananın inzibati binalarında və anbarlarında yerləşdirilən ingilis hərbi hissələrini əvəz edən milli ordu hissələri çıxıqdən sonra gömrük əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün normal şəraitin yaradılmasına başlanılıb

24 sentyabr 1919-cu il: Nazirlər Şurasının «İranla sərhəddə sərhəd mühafizəsinin təşkil edilməsi haqqında» qərarı ilə sərhəd dəstələrinin yaradılması bilavasitə Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilib

27 sentyabr 1919-cu il: Hökumətin qərarı ilə xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin əl yükləri və diplomatik yazışmalar gömrük baxışından və gömrük rüsumundan azad edilib

29 sentyabr 1919-cu il: Hökumət Astara və Lənkəran gömrükxanalarının, Qızılağac (keçmiş Perevalı) gömrük postunun fəaliyyətinin bərpa edilməsi və Biləsuvar gömrük zastavasına 3-cü dərəcəli gömrükxana statusu verilməsi haqqında qərar verib

7 oktyabr 1919-cu il: Parlamentin «Azərbaycanın hüdudlarından kənara aparılan balıq və balıq məhsullarının ixracına tətbiq edilən yeni gömrük vergisinin həcmnin təyin edilməsi haqqında» qanunu qəbul edib

8 oktyabr 1919-cu il: Hökumət «Mülki şəxslərin müvəqqəti olaraq sərhəd dəstəsi rəisi vəzifəsinə qəbul edilməsi haqqında» qərar qəbul edib

9 oktyabr 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində gümüşün, qızılın və platinin xaricə gizli aparılmasına görə məsuliyyət haqqında 1914-cü il 15 noyabr tarixli xüsusi qanunun qüvvədən düşməsi haqqında» qanunu qəbul edib

9 oktyabr 1919-cu il: Parlament «Üzüm şərabı və pivədən başqa Azərbaycan hüdudlarından ixrac edilən hər növ spirt və spirtli içkilərdən alınan gömrük vergisinin həcmi haqqında» qanunu qəbul edib

Oktyabr 1919-cu il: Naxçıvan General-qubernatorluğu maliyyə şöbəsinin nəzdində gömrük bölməsi yaradılıb

1 noyabr 1919-cu il: Azərbaycan hökuməti Zaqatala quberniyasının Dağıstanla sərhədində müvəqqəti olaraq 7 sərhəd postunun yaradılması

haqqında qərar verib

8 noyabr 1919-cu il: Ağstafa gömrükxanasının şəxsi heyətinin artırılması haqqında qanunla yeni ştat cədvəli təsdiq edilib

22 noyabr 1919-cu il: Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan ərazisindən taxıl və unun ixracı dayandırılıb

3 dekabr 1919-cu il: Hökumətin qərarı ilə gömrükdə müsadirə olunan malların kütləvi satışa çıxarılması qaydası ləğv edilib

11 dekabr 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Respublikası ərazisindən xaricə xammal ixracının şərtləri haqqında» qanunu qəbul edib

18 dekabr 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində gümüşün, qızılın və platinin xaricə gizli aparılmasına görə məsuliyyət haqqında 1914-cü il 15 noyabr tarixli xüsusi qanunun qüvvədən düşməsi haqqında» qanun qəbul edib

18 dekabr 1919-cu il: Parlament Bakı gömrükxanasında müfəttiş vəzifəsinin saxlanılmasına ayrılan vəsaitin artırılmasını nəzərdə tutan qanun qəbul edib

22 dekabr 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrüklərində dəftərxana xərclərinin həcmində dəyişikliklər haqqında» qanun qəbul edib

22 dekabr 1919-cu il: Parlament «Yalama dəmiryolu stansiyasında 2-ci dərəcəli gömrükxana təsis edilməsi haqqında» qanun qəbul edib

22 dekabr 1919-cu il: Parlament «Azərbaycan Respublikasının gömrükxanalarında dəftərxana yığımının miqdarının dəyişdirilməsi haqqında» qanun qəbul edib

29 dekabr 1919-cu il: Parlament «Üzüm, meyvə və giləmeyvə şərablarına təyin edilən aksizin şərtlərinin dəyişdirilməsi haqqında» qanun qəbul edilib

21 yanvar 1920-ci il: Hökumət «Çayka» motorlu mühafizə katerinin Hərbi Nazirlikdən alınaraq sərhəd mühafizəsinə verilməsi haqqında» qərar verib

26 yanvar 1920-ci il: Azərbaycan hökuməti ilə ABŞ-ın «Yaxın Şərqlə kömək» Komitəsinin Qafqaz bölməsi arasında neft məhsullarının ixracı haqqında müqavilə imzalanıb

28 yanvar 1920-ci il: Maliyyə nazirinin sərəncamı ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən Müvəqqəti general qubernatorluğun Sərhəd rayonunun adında dəyişiklik edilərək «Qarabağ Sərhəd rayonu» adlandırılıb

5 fevral 1920-ci il: Bakıda Azərbaycanla Gürcüstan arasında tranzit yüklər haqqında müqavilə imzalanıb

9 fevral 1920-ci il: Parlament «Neft məhsullarının vergiyə cəlb edilməsində dəyişikliklər haqqında» qanun qəbul edib

9 fevral 1920-ci il: Parlament «Azərbaycan hüdudlarından kənara daşınan mallara yeni müvəqqəti gömrük tariflərinin qüvvəyə minməsi haqqında» qanun qəbul edib

26 fevral 1920-ci il: Parlamentin «Gömrükxanalarda idxal mallarından tətbiq edilən damğa, möhür, plomb və banderola görə rüsumun həcminin müəyyən edilməsində Maliyyə nazirinin səlahiyyətlərinin artırılması haqqında» qanunu qəbul edilib

26 fevral 1920-ci il: Parlament «Xaricdən gətirilən çap məhsullarının idxal vergisindən azad edilməsi haqqında» qanun qəbul edib

6 mart 1920-ci il: Parlament «Maliyyə Nazirliyinin gömrük təşkilatlarında idxal mallarına möhür, damğa, plomb vurulması və bağlamalardan alınan rüsumun miqdarının təyin edilməsində hüquqlarının artırılması haqqında» və «Xaricdən gətirilən çap məhsullarının ixrac vergisindən azad edilməsi haqqında» qanunları qəbul edib

20 mart 1920-ci il: Azərbaycanla İran arasında 17 maddədən ibarət Ticarət-gömrük konvensiyası imzalanıb

8 aprel 1920-ci il: Parlament qanunu ilə Bakı gömrükxanasında gömrük müfəttişi vəzifəsi təsis edilib

16 aprel 1920-ci il: Hökumətin «Krasnovodska ticarət agentliyi və 30 min pud neft göndərilməsi haqqında» qərarı ilə Ticarət, Sənaye və Ərzaq nazirinə əlavə səlahiyyət verilib

21 aprel 1920-ci il: Azərbaycan hökuməti «Xaricdən Azərbaycana idxal edilən ümumi tələbat əşyalarına daxil edilməyən mallara və bəzək əşyalarına xüsusi gömrük tarifinin müvəqqəti tətbiq edilməsi haqqında» qərar qəbul edib

22 aprel 1920-ci il: Batuma göndərilən neft və neft məhsullarının dəyəri də daxil olmaqla, gömrük rüsumu və aksizinin Azərbaycan manatı ilə ödənilməsi haqqında Maliyyə Nazirliyinin qərarı olub

Milli gömrük tarixi ilə bağlı sənədlər

SƏNƏD 1.

Tərcüməsi:

Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusu
Baş Qərargah Rəisi
5 yanvar 1920-ci il, №2009
Bakı şəhəri

Maliyyə Nazirliyinə

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il 16 dekabr 797 sayılı məktubunda, hərbi rəhbərlik tərəfindən vaxtında bütün ehtiyat tədbirlərinin görülməsi üçün Sizin nazirliyin orqanları ilə (sərhəd xidməti) məlumat mübadiləsi qurulmalı, kəşfiyyat işi birgə səylərlə aparılmalı və yaranmış şərait mümkün qədər tez və dolğun işiqləndirilməlidir. Bu göstərişin yerinə yetirilməsi və mübadilə qaydalarının müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə mənim tərəfindən yanvarın 10-da, saat 12-də Baş Qərargah İdarəsində yığıncaq çağırılmışdır. Sizin nümayəndənizin (Şərhəd mühafizəsinin rəisi) göndərilməsini xahiş edirəm.

İmzalar:

General-leytenant Sulkeviç
Baş Qərargahın general-kvartirmeysteri,
polkovnik

Mənbə: [ARDA, f. 84, siy. 1, iş 359, v. 231].

***

SƏNƏD 2.

tərcüməsi:

Teleqram

Gürcüstan Respublikası Hərbi

dairəsinin qərargah rəisinə 14 iyun 1919-cu il

Azərbaycanın Dövlət Gerbinin və möhürünün layihəsinin hazırlanması ilə əlaqədar olaraq tarixi materialların toplanması üçün Azərbaycan Respublikasının Poçt və teleqraf naziri tərəfindən ezam edilən Zeynal bəy Əliyevə K.Smironovun iki cildlik «Farslar» əsərinin təhvil verilməsinə köməklik etməyinizi Sizdən xahiş edirəm.

İmza: Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikası
hökuməti yanında Diplomatik nümayəndəsinin müavini
Mənbə: [ARDA, f. 897, siy. 1, iş 2, v. 14].

***

SƏNƏD 3.**tərcüməsi:****Vəsiqə**

Verilir Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistan respublikasındakı Diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə, ondan ötürü ki, o həqiqətən Bakıya və əks istiqamətə hərəkət edir.

Cənab Diplomatik nümayəndəni Nazirliyin əməkdaşı Şeyxov və əsgər Davud Məmməd oğlu üzrlərindəki tüfəng və revolverlə müşayiət edir.

Mülki və hərbi hakimiyyət tərəfindən cənab Haqverdiyevə yolboyu zəruri yardım göstərilməlidir.

Cənab Haqverdiyevə məxsus şəxsi baqaj açılı və gömrük baxışı keçirilə bilməz.

Sənədin əslı imzalarla və Diplomatik nümayəndəliyin möhürü ilə təsdiq olunur.

İmza: Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstan hökuməti yanında Diplomatik nümayəndəsi
Mənbə: ARDA, f. 897, siy.1, iş 64, v.480.

***

SƏNƏD 4.

C O P Y of copy

British Headquarters

Baku, August, 1919

To – His Excellency,

The Minister President

Azerbaijan Government.

I beg to confirm, as under, the agreement come to at the meeting which took place at your Ministry on August 18th 1919, at which the under mentioned Ministers and British Representatives were present.-

NASIB BEK USUBBEKOFF	Minister President
ALI AGA QASANOFF	Finance Minister
KHUDADAT BEY MELIK ASLANOFF	Minister of ways and Communications / President of the

Financial and Economic Commission

Brigadier-General E.J.P.VAUGHAN

Mr.de BILLUSKI

British Government Agent acting for
British Trade Corporation / Managing
Director National Bank of Turkey.

Mr. T. Heweloke

British Manager, Baku Branch
Russian State Bank

A Proclamation, as per signed copy attached, will be published by me today.

Although not in any way bound to do so, the British Military Authorities, taking into consideration the fact that the Azerbaijan Government provided, at their request, the Baku Branch at various times with the Baku Bonds, consent to authorize that Bank to reduce the Finance Ministers account at the Bank by a sum of fifty million five hundred thousand Baku Bonds, advanced to the British Military Authorities by the Bank.

- The British Military Authorities further agree that this amount of fifty million five hundred thousand Baku Bonds to the credit of the Azerbaijan Government in the same way as the sixty million Baku Bonds handed by your government to the British Military Authorities.

- The two amounts mentioned in § 4. Amounting together to one hundred and ten million five hundred thousand are to be returned to the Azerbaijan Government by such means as, and such time as, decided upon by the Peace Conference.

- The British Military Authorities will also authorize the Baku Branch of the Russian State Bank to credit the Finance Minister, in a separate special account /by debit of the Azerbaijan Government's current account at the Bank / with about sixty million Baku Bonds paid by the Bank, by order of the British Military Authorities, for Russian Account.

- The amount mentioned in § 5 will be returned to the Azerbaijan Government by such means as, and such time as, the Peace Conference decides upon, either through the Baku Branch of the Russian State Bank or through any other channels.

/Signed/ E.J.P.VAUGHAN
Brigadier General

Tərcüməsi

Surətim

Britaniya Baş Qərargahı

Zati-alilərinə,

surəti

Bakı, Avqust, 1919

Azərbaycan hökuməti nazirinə

NƏSİB BƏY USUBBƏYOV

Baş nazir

ƏLİ AĞA HƏSƏNOV

Maliyyə naziri

XUDADAT BƏY MƏLİK ASLANOV Yol və Rabitə naziri
(Azərbaycan Maliyyə və İqtisadi Komissiyanın Prezidenti)
Briqada generalı E.J.P.Vaughan

Cənab de BİLLUSKİ Britaniya Ticarət Korporasiyasının Britaniya hökuməti nümayəndəsi /Osmanlı dövləti Milli Bankının direktoru Cənab T.Heweloke Britaniya Direktoru, Rusiya Dövlət Bankının Bakı filialı

1. Mən, müqaviləyə uyğun olaraq 18 avqust 1919-cu il tarixdə Nazirliyinizdə keçirilmiş və aşağıda qeyd edilən Nazirlər və Britaniya nümayəndələri iştirak edən görüşə gəlməyinizi təsdiq etməyinizi xahiş edirəm.

2. Hər kəs tərəfindən imzalanmış surətə əlavə olunan Bildiriş bu gün mənim tərəfindən nəşr olunacaq.

3. Baxmayaraq ki, hər hansı bir şəkildə bunu etmək olmaz, Britaniya hərbi hakimiyyət orqanları Azərbaycan hökumətinin xahişini nəzərə alaraq müxtəlif vaxtlarda Bakı filialının maliyyə borcunu azaltmaq üçün, Maliyyə Nazirliyinin Bankdakı hesabından Britaniyanın hərbi hakimiyyət orqanlarına borcu əlli milyon beş yüz min məbləğində azaltmışlar.

4. Britaniya hərbi hakimiyyət orqanlarını razılaşır ki, Britaniyanın hərbi hakimiyyət orqanları tərəfindən Azərbaycan hökumətinə verilmiş əlli milyon beş yüz min məbləğ kredit eyni şəkildə sizin hökumət tərəfindən Britaniya hərbi hakimiyyət orqanlarına verilmiş altmış milyona uyğundur.

5. § 4-də qeyd edilən iki məbləğ - yüz on milyon beş yüz min birlikdə Azərbaycan hökumətinə Sülh Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş qərara və vaxta əsasən qaytarılmalıdır.

6. Britaniya hərbi hakimiyyət orqanları Rusiya Dövlət Bankının Bakı filialına ayrı-ayrı xüsusi hesabla kredit vermək səlahiyyəti verəcəkdir. Azərbaycan hökumətinin Bankdakı cari hesabından debeti yolu ilə Britaniya hərbi hakimiyyət orqanlarının sifarişi ilə Rusiya hesabına Banka altmış milyon ödəniləcək.

7. § 5-də göstərilən məbləğ Azərbaycan hökumətinə ya Sülh Konfransının qərarı aldığı yolla və vaxtda, ya Rusiya Dövlət Bankının Bakı filialı və ya hər hansı digər kanallar vasitəsilə qaytarılacaq. / İmzalanıb / E.J.P.Vaughan

Briqada generalı surəti Cənab Hewelokeyə Həqiqi surət.

***

SƏNƏD 5.

TIFLIS

No 129

19 December 1919

My Lord

The following appears today in «Borba» (the semi-official organ of the Georgian Government):

Persian-Azerbaijan Conference.

The diplomatic representative of Azerbaijan in Georgia has received from the Azerbaijan Minister for Foreign Affairs the following telegram:

The Persian and Azerbaijan Conference has opened on December 15. Those present were: the whole Persian Mission headed by Agai Said Zia-uddin Tata Tatbai; our Ministers Djafaroff, Safikiurdsky, Melik-Aslanoff, Gadjinsky, our diplomatic representative in Tehran Adil Khan. Speeches of welcome were made by expressing firm conviction 'that henceforth economic and friendly political relations between the two nations of Azerbaijan. Persia would be strengthened still more. Three commissions were formed- 1. Commercial-customs-transit; 2. Postal and telegraphic; 3. Political, juridical. Some meetings of the two commissions first named have already taken place. At present agreements for submission to the committees are being drafted.

I have the honour to be,

With the highest respect,

My Lord,

Your Lordship's most obedient humble servant

Tərcüməsi

Tiflis 19 dekabr, 1919

Rəbbim.

"Borba"da (Gürcüstan hökumətinin yarım rəsmi orqanı) bu gün aşağıdakıları görürük:

Fars-Azərbaycan Konfransı.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan Xarici İşlər nazirindən aşağıdakı teleqramı aldı:

Fars və Azərbaycan Konfransı 15 dekabrda açılmışdır. Nümayəndələr bunlar idi: Ağai Səid Ziya-ud-din Tata Tatbainin rəhbərlik etdiyi bütün Fars Missiyası, bizim Nazirlər, Cəfərov, Səfikürdski, Məlik-Aslanov, Hacınski, bizim Tehrandakı Diplomatik Nümayəndə Adil Xan.

"Azərbaycanda iki millət arasında bundan sonra da möhkəm iqtisadi və mehriban siyasi münasibətləri ifadə edən çıxışlar edildi. İran daha gücləndirilmiş ola bilər.

Üç komissiya təşkil edildi:

1. Ticarət-gömrük-tranzit

2. Poçt və teleqraf

3. Hüquqi, siyasi.

İki komissiyanın bir sıra görüşləri artıq baş vermişdir. Hazırda Komitələrin tabelilik razılaşmaları müqavilələri tərtib olunur.

yüksək hörmətlə

Ey Rəbbim!

Sizin Lord Həzrətlərinin ən itaətkar aciz qulluqçusu

Mənbə: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri. Tərtib edən N.Ə.Maksvell (elmi redaktor və ön sözün müəllifi Y.M.Mahmudov). Bakı: 2008, s. 345-346, 363-364.

***

SƏNƏD 6.

Телеграфъ Въ	Телеграмма.		
	АТИФЛС ДВА АДРЕСА БРИТАНСКАЯ МИССИЯ		
	ГЕНЕРАЛУ БРОФЪ КОПИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ		
ДИПЛОМАТИЧЕСКАМУ ПРЕДСТАВИТЕЛЮ ГРУЗИИ			
АКУ 597.89.15.17/3. ....№			
Дипломатическое Представительство Азербайджанской Республики при Пра-витель- стве Грузинской Республики	Разр.	Счетъ словъ.	Подана.
		.....т.	....10...21...м.
		.....сл	пополу.....
	.....ш.		
Принята 4 октября 1919 г. № 4090			
Прняль.....			
ТЕЛГРАМА ГЕНЕРАЛА БРОФЪ ОТ 18. СЕНТЯБРЯ ПАЛУЧЕНА МНОЮ ТОЛЬКО 14. ОКТЯБРЯ			
БЗ МИНИЗТЕРСТВО ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ ТОЧКА РЕШЕНИЕ КАМИССИИ ТИФЛСЕ НЕ.....			
ОБЯЗАТЕЛЬНО ДО УТВЕРЖДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ И НЕ МОЖЕТ			
СЛУЖИТ ОСНАВАНИЕМ ДЛЯ СЛАЖЕНИЯ АКЦИЗА И ТАМОЖЕННЫХ ПОШЛИН			
точка ВИДУ ИЗЛОЖЕНАГО СЧИТАЮ УПЛАТУ АКЦИЗА И ПОШЛИН УКАЗАНЫХ ПРЕДЪДУЩИХ			
ТЕЛГРАМАХ РАЗМЕРЕ ТРИДЦЕТИ ШЕСТИ МИЛИОНОВ СЕМИСОТ ОДНА ТЪСЯЧА ВОСЕМСОТ			
50. КОП ОБЯЗАТЕЛЬНОЙ И ПРАШУ ЗАВИСЯЩАГО РАЗПАРЯЖЕНИЯ ВАШЕГО.....			
ПРЕВОЗХОДИТЕЛЬСТВА ОБ УПЛАТЕ ВЫШЕСКАЗАННОЙ СУММЫ ТОЧКА 6729.....			
МИНИСТР ФИНАНСОВ ГАСАНОВ			

ф. 897, оп. 1, д. 41, л. 141

***

SƏNƏD 7.

Правительство 6 Мая 1919 1163
 Азербайджанской Республики
 Г. Дипломатическому Представителю
 Министерство Иностран. Дль Азербайджанской Республики
 при Правительствъ Грузинской Республики
 30 апреля 1919 г.

Согласно запросу Министерства Финансовъ отъ 24 апреля за № 2561, прошу сообщить отомъ, какія и гдъ именно открыты Грузинской Республикой таможенныя учреждения на границахъ Азербайджана и каковы-права каждаго изъ этихъ учреждений по пропуску товаровъ.

ЗА МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДЪЛЬ Подпись
 СЕКРЕТАРЬ Подпись
 ф. 897, оп. 1, д. 33, л. 67

***

SƏNƏD 8.

НАЧАЛЬНИКЪ
 Интендантскаго Управления
 ВОЕННАГО МИНИСТЕРСТВА
 АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
 РЕСПУБЛИКИ

Управляющему Таможней Азербайджанской Республики

02 Апрелья 1920 г. Согласно договору заключенному
 Интендантствомъ Итальянской
 № 4454 Гор. Баку. Торговой Firmой Кюнна Гелла, при
 участии Министерства Торговли и Путей Сообщения на поставку для
 Азербайджанской Арміи – 25.000 комплектовъ обмундирования въ
 обменъ на сырье, - Интендантство принимаетъ отъ
 названныхъ Министерствъ сырье изъ 25% отчисления въ пользу
 Правительства, а именно: отъ Министерства Торговли,
 Промышленности и Продовольствія въ гор. Баку хлопкадо – 20.000
 пуд. и овчинъ до – 7.800 пуд. и отъ Министерства Путей Сообщения въ
 Ганджъ шелка – 1041 пуд. 3ф. нетто, для отпуска этихъ предметовъ
 Представителю Firmы Адольфу Гелла.

При вывозъ названной Фирмой за границу указанного выше оно, по договору, освобождается от таможенных пошлинъ, кроме сыръя фрахта за перевозку по дельзнымъ дорогамъ, а потому прошу распоряженія о безошлинномъ пропускъ за границу отпускаемыхъ Интендантствомъ Фирмъ хлопка, овчинъ и шелка; причемъ шелкъ уже погружень на ст. Ганджа въ вагоны за № 334167 и 228495. -

ПРИЛОЖЕНИЕ: Копія акта за № 474.

ПОЛКОВНИКЪ

Подпись

Дьлопроизводитель

Подпись

ф. 84, оп. 1, д. 360, л. 108.

***

SƏNƏD 9.

Въ Дипломатическую Миссію Азербейджанской Республики

Персидское
ГЕНЕРАЛЬНОЕ КОНСУЛЬСТВО
НА КАВКАЗЪ

« 26 » _06_ 1919 г. № 20г. Тифлисъ.

Персидско-подданный Гаджи Мамед Гусейнъ Рахимъ Заде купил въ Одессъ три вагона разнаго товара для провоза въ Персію транзитомъ. Отъ Грузинскаго Правительства онъ снабжень особымъ свидѣтельствомъ на безпрепятственный провозъ вышеозначеннаго товара, для того чтобы на границъ Азербейджанской республики не препятствовать, Генеральное Консульство просить выдать особое разрѣшеніе для дальнѣйшаго слѣдованія.

Генеральный Консуль
ф. 897, оп. 1, д. 33, л. 732
***

Подпись

SƏNƏD 10.

Вх-2084-7/III-20 г.

К о п и я 467

ВЫ П И С К А

изъ журнала постановленій Комитета Государственной Обороны. отъ 5-го марта. Азербайджан. Республики

СЛУШАЛИ:

ПОСТАНОВИЛИ:

Докладъ

/слов./

Министра

Разрѣшить Представит

ходатайство

Дипломатическаго Предста-

вителя Грузинской Рес-

публики при Правительствъ

Азербайджанской Республики

объ освобожденіи отъ пош-

лины 8 тысячъ пудовъ пше-

ничной и ячменной муки, вы-

возимыхъ изъ гор. Баку въ

гор. Тифлисъ для нуждъ по-

страдавшаго отъ заемле-

трясенія населенія гор.

Гори.

Съ подлиннымъ вѣрно: Секретарь Комитета

Настоящая выписка препровождается Господину Министру

Финансовъ для исполненія. - 6 марта 1920 г. №: 306.

Подлинное за надлежащими подписями.

В ъ р н о:

Дьлопроизводитель

ф. 84, оп. 1, д. 360, л. 74

Подпись

***

SƏNƏD 11.

Вх. № 1834

К о п и я

28/II-20 г.

411

ВЫ П И С К А

изъ журнала постановленій Комитета Правительства Азербайджанской Республики отъ 23-го февраля 1920 года.

СЛУШАЛИ:

ПОСТАНОВИЛИ:

Докладъ Министра Иностранству Ходатайство Персидскаго

Кон-ныхъ Дель по ходатай сула удовлетворить.

Персидскаго Консула о

выдачъ разрѣшенія на вы-

возъ въ Персію одного

автомобиля и двигателя

Дизеля марки 70 № 1090
завода Сормово для пред-
ставителя Министерства
Торговли, Промышленности
и Продовольствия Персии
Принца Магомета Джафаръ
Мирзы.

Съ подлиннымъ вѣрно: И. об. Секретаря / подпись/.

В ъ р н о:

Дълопроизводитель Подпись

ф. 84, оп. 1, д. 360, л. 67

***

SƏNƏD 12.

Вх-1898-16/II-20 г.

К о п и я

ВЫ П И С К А

изъ журнала постановлений Комитета Правительства
Азербайджанской Республики отъ 4 февраля 1920 года.

С Л У Ш А Л И :

Докладъ Министра Иностран-
ныхъ Дѣлъ по поводу хода-
тайства Персидскаго Консула

съ взысканіемъ всѣхъ установленныхъ та-
ла о разрѣшеніи пропуска
за состоящаго изъ 42 кипъ
газетной бумаги.

Съ подлиннымъ вѣрно: И. о. подпись/

П О С Т А Н О В И Л И :

Удовлетворить
Персидскаго Консу ходатайство

моженныхъ сборовъ.
въ Персію транзитнаго гру-

Секретаря Совѣта Министровъ /

Настоящая выписка препровождается Господину Министру
Финансовъ для свѣдѣнія. 14 февраля 1920 года № 755. Подлинное за
надлежащими подписями.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дълопроизводитель Подпись

ф. 84, оп. 1, д. 360, л. 46

***

SƏNƏD 13.

Вх. 1850

18 Марта

1919 г.

В Совет Министров

При разрѣшеніи вопроса о снабженіи населенія Нахичеванскаго
района и части бывшей Эриванской губерніи нефтяными продуктами
Министерство Торговли и Промышленности должно считаться съ
весьма важными затрудненіями, заключающимися въ слѣдующемъ:
Признавая часть Эриванской губерніи и Нахичевань территоріей
Азербайджанской Республики и считая поэтому вывозъ туда
нефтяныхъ продуктовъ настоятельной государственной необхо-
димостью, Министерство вмѣстѣ съ с имь не можетъ не считаться съ
тѣмъ, обстоятельствомъ, что железнодорожный путь въ юго-восточн.
Азербайджанъ проходитъ черезъ территорію республики Арменіи, съ
которой Азербайджанская Республика не имѣетъ торговаго договора, а
потому во избѣжаніи реквизиціи означенныхъ нефтяныхъ продуктовъ
на чужой территоріи, Министерство Торговли и Промышленности
затрудняется нынѣ направлять грузы хотя бы и въ предѣлы своего
государства, т. е. въ Нахичевань, подвергая тѣмъ населенію юго-
восточнаго Азербайджана, а также и дружественной Азербайджанской
Республикѣ Карской области всѣмъ лишеніямъ нефтянаго голода.

Озабочиваясь выходомъ изъ этого положенія я полагаю бы
настоятельно необходимымъ испросить разрѣшенія Правительства на
отказъ отъ принципа товарообмѣна въ дѣль торговыхъ операций съ
мѣстостями находящимися въ предѣлахъ Арменіи. Справедливость
моего ходатайства будетъ очевидна, если признать, что Армянская
Республика и такъ не можетъ дать Азербайджану въ смыслѣ
товарообмѣна – ничего кромѣ незначительнаго количества хлопка, не
имѣющаго, кстатіи сказать для нашего рынка никакого значенія, въ
виду несоотвѣтствія своего ни по качеству своему ни по количеству
требованіямъ нашего отечественнаго производства, а также соли
вывозъ коей не представляетъ интереса для Азербайджана, вслѣдствіе
съкомъ высокаго железнодорожнаго фрахта. Въ виду всего
вышеизложеннаго и принимая во вниманіе незначительное количество,
поступающихъ во ввѣренное мнѣ Министерство жалобъ на недос-
татокъ нефтяныхъ продуктовъ Юго-западной части Азербайджанской
Республики я усленно ходатайствую передъ Совѣтомъ Министровъ о
срочномъ разсмотрѣніи и утвержденіи моихъ выше приведенныхъ
предположеній, считая долгомъ въ заключеніе доложить, что
сдальнѣйшаго запрещенія вывоза нефтяныхъ продуктовъ въ Арменію

будетъ неизбежно страдать не Араратская Республика, получающая и безъ того нефть частью черезъ Британское Командованіе, а частью просто контрабанднымъ путемъ, а исключительно интересы нашихъ-же соотечественниковъ.

Министръ Торговли и Промышленности

ф. 24, оп. 1, д. 324, л. 68

SƏNƏD 14.

Копия съ копій.

Аз. Р.

Завѣд. Фин.

Учреж. и

Казен. Имущ.

№ 977

4 декабря 19 г.

Уже три мѣсяца какъ функционируетъ Нахичеванское Генераль-Губернаторство, при которомъ открыты подлежащія учрежденія и въ частности Финансовое Отдѣленіе, раздѣляющееся въ свою очередь на четыре отдѣленія, какъ-то: Казначейское, Таможенное, оброчно-хозяйственное и податное. Дѣлопроизводство во всѣхъ отдѣленіяхъ ведется упрощеннымъ способомъ занеимьяніемъ нужныхъ инструкцій, книгъ и бланковъ.

Въ виду сего прошу ходатайства Вашего Превосходительства предъ Правительствомъ Азербайджанской Республики о снабженіи перечисленныхъ отдѣленій нужными инструкціями, книгами и бланками дабы имѣть возможность дѣло поставить на должную высоту и дать правильное направленіе.

— Завѣдующій /подпись/.

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель /подпись/.

Съ копіей вѣрно:

Дѣлопроизводитель Подпись

***

SƏNƏD 15.

№ 2603. Препровождая настоящую переписку г. Дипломатическому Представителю Азербайджанской Республики въ Арменіи прошу ходатайства Его Превосходительства о снабженіи означенныхъ Учрежденій необходимыми книгами и бланками, съ указаніемъ надлежащихъ инструкцій. 4 декабря 10 дня 1919 г.

Гор. Нахичевань. Подлинное за надлежащими под писями.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель

ф. 84, оп. 1, д. 384, л. 74.

Подпись

***

SƏNƏD 16.

Министра Финансов

Отд. Там. Сб.

№

«3 » марта 1920 г.

гор. Баку

Прилагая при семъ копій: 1/ доклада Завѣдующего Финансовыми учрежденіями в Нахичеванскомъ Генерал-Губернаторствѣ, от 4 декабря 1918 г. за № 977, на имя Нахичеванскаго Генерал-Губернатора; 2/ сношенія послѣдняго с Дипломатическимъ Представителемъ Азербайджанской Республики в Арменіи, от 10 того же декабря за № 2603; 3/ отношенія Министерства Иностранныхъ Дѣл, от 9 февраля с. г. за № 867, на имя Г. Министра Финансов и 4/ резолюціи послѣдняго от 10 того же февраля, поручается Вам, по распоряженію Г. Министра Финансов, составить подробное сообщеніе от Канцеляріи на имя вышеназваннаго Генерал-Губернатора о существующей в Азербайджанѣ системѣ таможенныхъ учреждений и о порядкѣ ихъ дѣятельности, с приложеніемъ копій всѣхъ руководящихъ распоряженій относительнаго новвоза и вывоза товаровъ, мѣстныхъ тарифовъ по привозу и вывозу, узаконеній по взисканію складочнаго и канцелярскаго сборовъ т. п.

Вмѣстѣ с тѣмъ необходимо запроситъ Нахичеванскаго Генерал-Губернатора о существующихъ в его районѣ таможенныхъ учреждений, ихъ личномъ составѣ, порядкѣ ихъ дѣятельности и о результатахъ ихъ дѣятельности на 1 марта с. г. На будущее время слѣдуетъ всѣ копій циркулярныхъ распоряженій на имя таможенныхъ учреждений сообщать также и Нахичеванскому Генерал-Губернатору.

За Директора Канцеляріи

Член Совѣта Министра

За Дѣлопроизводителя

ф. 84, оп. 1, д. 384, л. 74

***

SƏNƏD 17.

Вх-1098/226-10/II-20 г.

К о п и я

ВЫПИСКА изъ журнала постановлений Комитета
Правительства Азербайджанской Республики отъ 4 февраля 1920
года

СЛУШАЛИ:

Докладъ Министра Финансовъ
объ учрежденіи на Азербайджанской т к л о н и т ь
жельзной дорогъ особаго
таможеннаго надзора.

ПОСТАНОВИЛИ:

Съ подлиннымъ върно:
Помощник Секретаря / подпись/
Настоящая выписка препровождается Господину Министру
Финансовъ для свѣдѣнія. - № 576. - 7 февраля 1920 г. Подлинное

за

надлежащими подписями. -

ф. 84, оп. 1, д. 360, л.46

***

SƏNƏD 18.

МИНИСТЕРСТВО ФИНАНСОВЪ Г. МИНИСТРУ

ФИНАНСОВЪ.

ОТДЕЛЪ ПОГРАНИЧНОЙ ОХРАНЫ

«18» Апреля 1920 г.

№ 798

гор. Баку.

На № 2418.

РАПОРТЪ

По возбужденному вопросу о закрытіи границы съ Дагестаномъ въ цѣляхъ большаго поступленія пошлиннаго дохода въ кассу Яламинской таможни и предложенія возможности закрытія этой границы наличнымъ составомъ пограничной охраны Бакинскаго раіона, доношу, что закономъ 18 августа 1919 года о пограничной охранѣ закрытіе границы съ Дагестаномъ не предусмотрено, кромъ того журнальнымъ постановленіемъ Правительства отъ 17 сентября 1919 года, разръшено временно, впредь до особаго распоряженія свободный, т. е. безъсовершенія таможенныхъ обрядностей и безпошлинный вывозъ и ввозъ предметовъ первой необходимости

погрунтовымъ дорогамъ, на границахъ Кубинскаго узда, Самурскаго и Кюринскаго округовъ.

На основаніи изложеннаго и принимая во вниманіеоткрытіе навигаціи, требующей усиленнаго погранична-берегового надзора со стороны пограничныхъ постовъБакинскаго Раіона, расположенныхъ по берегу моря приотсутствіи плавучихъ средствъ, полагаю, что безболъзненно для прочихъ участковъ границы, закрыть границу съ Дагестаномъ не представляется возможнымъ.

Для осуществленія этой желательной мъры закрытія границы съ Дагестаномъ необходимо отменитьпостановленіе Правительства о свободномъ ввозъ и вывозъ предметовъ первой необходимости, въ связи съ чъмъвременно представить на одобрьніе въ Совѣтъ Министровъдополнительный штатъ пограничной охраны закрытія границы съ Дагестаномъ, не предусмотрѣнной закономъ о пограничной охранѣ.

Начальник Отдѣла

Ротмистръ

Дѣлопроизводитель

Губернскій Секретарь

ф. 84, оп. 1, д. 359, л. 57

Подпись

Подпись

***

SƏNƏD 19.

М.Ф.

УПРАВЛЕНИЕ

ТАМОЖЕННОЙ ЧАСТЬЮ Господину Министру Финансовъ

4 января 1919 г., № 54, г. Баку

Объ организаціи таможеннаго надзора

Внѣшняя торговля Персіи, какъ страны по низкому уровню-культуры, преимущественно земледѣльской, съ обрабатывающей промышленностью лишь кустарнаго характера, представляетъ собою въ сущности обмѣнъ предметовъ сельскаго хозяйства и кустарнаго производства на наши издѣлія фабричной выдѣлки; изъ товаровпоследней категоріи заслуживаютъ вниманія лишь из-дѣлія шерстянныя, преимущественно ковры, а также шелковыя ткани и коженныи товаръ.

Главными же предметами сельскаго хозяйства являются: хлопокъ, воздѣльваемый во всей сѣверной Персіи, со включеніемъ-крестностей Испагани, Йезда и Кермана; рисъ, произрастающій въ обширныхъ размѣрахъ на прилегающей къ Каспійскому морю

территорию /главным образом в деревнях: Рудисер, Фильканари, Каркари, Алалань и Чупчана/ и составляющей, кроме статьи вывоза за границу, еще главную пищу населения; добываемая в Курдистань, Ардилань, Луристань и Хоросань шерсть овечьи верблюжья, вывозимая почти исключительно транзитом через Закавказье в Западную Европу, а также овчины и козлыны; фрукты разные, разводимые в прикаспийских провинциях, и отчасти в Хоросань, следующие к вывозу, главным образом в сушеном виде рыба всякая, улов русских рыбопромышленников/главн. обр. наслыдн. Лионозовых/ по побережью Каспийского моря и в устьях впадающих в него рек; коконы шелковичных червей, отправляемые из Гилянкой провинции транзитом через Закавказье в Западную Европу, и рогатый скот, вывозимый частью в Закавказье частью в Закаспийскую область. Обращаясь за сим к торговле нашей с Персией в этом районе, необходимо коснуться деятельности наиболее крупного в этом отношении учреждения Бакинской Таможни. Бакинская таможня. Район действий Бакинской таможни составляют прилегающие к Каспийскому морю Гилянская, Эльбурская и Мазандеранская провинции Персии, представляющие собою весьма производительную по климатическим условиям область, с густым народонаселением и значительными в торговом отношении городами, как то: Решть, Казвинь, Мешедессер, Астрабад и Тегерань. Торговые сношения России с Персией в этом районе происходили частью через Астрабад и Мешедессер, а главным образом через Энзели-Решть, на Казвинь, а отсюда большей частью по Казвино-Тегеранской дороге на Тегерань и далее и по Казвино-Тавризской дороге — по вывозу наших товаров и в обратном направлении по привозу к нам персидских

Из Персии привозятся к нам через Бакинскую таможню из года в год одними и теми же товарами, главным образом, рис, апельсины, сушеные фрукты, хлопок, рыбавская, ковры, из которых большая часть следует транзитом в Западную Европу, коконы шелковичных червей для отправки транзитом в Западную Европу /Марсель, Милань/, шерсть в небольших размерах, шкуры всякие и сафьян; от нас же вывозит савь Персию: сахар, хлопчатобумажные ткани, льняные и шерстяные ткани, спички, пиво, табак, папиросные гильзы, разные фабричные изделия, железные изделия, мука пшеничная и ржаная и нефтяные продукты.

Товарооборот в 1913 г. по Бакинской таможне выражается в следующих цифровых данных:

Наименование товаров. Количество Цѣнность.
в пудахъ.

1. Привозъ.Товары, азиатскаго

происхождения 715523225333340

Товары, европейск.

происхождения 643522 9086744

2. Вывозъ.Товары, следующие за

границу безъ льготъ 3499061 2000000

Премиированные 896884 26876956

В томъ числѣ:

Мануфактурныхъ

издѣлій.....175299 876500

Сахару..... 3611207 15356035

Табачныхъ издѣл 815 34685

Спичекъ 81135 ящ. 486810

Водочныхъ издѣл 9541 57246

Папиросн. Гильзы 1150 33800

Пива 18884 31880

Главными статьями привоза изъ

Персии были:

Рисъ 4290276 пуд.

Сушенныя фрукты 935744 «

Хлопокъ 1227696 «

Кромѣ того, черезъ Баку следовали транзитомъ зеленые чай для Средней Азии и черные для Персии, всего этихъ грузов проследовало в 1913 г. в количествѣ 168087 мѣсть, вѣсомъ 420217 пудовъ. Астаринская таможня. Производительными пунктами и районами продукты и предметы добывающей и обрабатывающей промышленности которыхъ, главным образом, ввозятся в наши предѣлы чрезъ Астаринскую и его ближайшія мѣстности, Магара и вся Магаринская провинція, а также Персидскій Курдистань с городами Соуджбулагъ и Сина.

Главными потребителями Россійскихъ произведений служила Персидская Астара с прилегающими к ней мѣстностями, составляющими сѣверную часть Гиляна, Ардебиль с его округомъ и

Серабъ. Привозъ и вывозъ Астаринской таможи въ 1913 году былъ:

Привозъ
Товары, азиатск. происход. .... 263776 п. Цѣн. 2564448 р.
и 8478 шт. скота.

Вывозъ Товары, слѣдующіе за границу
безъ особыхъ льготъ ..... 419313 п. Цѣн. 1244658 р.
и 177 шт. скота.

Премированные мануфактур-
ныя издѣлія ..... 51291 п. Цѣн. 3210285 р.

Главными статьями привоза въ 1913 г.

были:

Персидск. серебрян. монеты

краны ..... 579 п.

Сухіе фрукты ..... 84027 «

Обрабатывающая промышленность выражается лишь въ выдѣлкахъ, которые имѣютъ хорошій сбытъ, главнымъ образомъ въ Америкѣ. Главнымъ въ этомъ районѣ таможеннымъ учрежденіемъ является Джульфинская таможня и второстепенными: Шахтагинская таможня заставы: Беясубарская, Ордубатская, Алишарская, Джебраильская и Булганская, затѣмъ слѣдуютъ переходные пункты: Кильвязскій, Арусскій, Шатурлинскій, Баграмъ-Тапинскій и Мараль-янскій въ 1913 г. переименованы въ заставы.

Главнымъ производительнымъ пунктомъ, откуда ввозились чрезъ Джульфинскую таможню въ Россію и вывозились въ Персію продукты и предметы добывающей и обрабатывающей промышленности являлась Азербайджанская провинція съ област. Урмійской, Хойской, Марандской и Тавризской.

Джульфинская таможня. Товарообмѣнъ по Джульфинской таможнѣ за 1912 г. выразился въ слѣдующихъ цифровыхъ данныхъ:

Привозъ. Товаровъ, азиатск. происход. 838471 п. Цѣн. 3833032 руб. и 1129 гол.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за границу безъ особыхъ льготъ ..... 904863 п. Цѣн. 1333185

Премированные 1313611 14396144

Въ томъ числѣ

Мануфактурныхъ издѣлій ..... 150733 пуд. 7361400

Сахара 1144064 6856384

Ч а я 777 31800

Спичекъ 15039 150390

Водочныхъ издѣл., спирта ..... 3045 вед. 32840

Папиросныхъ гильзъ ..... 313 ящ. 3130

Табачныхъ издѣлій 540 60300

Главнѣйшими статьями были: по привозу: фрукты и мендаль – 739000 пуд., хлопокъ – 47000 пуд., кожи и шкуры – 24000 пуд. и ковры 5759 пуд.; по вывозу: сахаръ – 1143064 пуд., мануфактура – 150733 п. спички – 15039 п. керосинъ – 341448 п. и пшеница – 403713 пуд. Прослѣдовало транзитомъ маловѣсныхъ посылокъ въ Персію чрезъ Джульфу 73180 шт., вѣсомъ 18297 пуд.

Шахтагинская таможня. Таможня эта, главнымъ образомъ, обслуживаетъ сношенія съ Макинскимъ ханствомъ, населеннымъ курдами и персами. Въ зависимости отъ характера его населенія опредѣляется какъ составъ производящагося здѣсь товарообмѣна, такъ и условія его производства. Курды до сего времени еще ведутъ кочевой образъ жизни, занимаясь скотоводствомъ, главнымъ образомъ, овцеводствомъ и изъ продуктовъ этого промысла вывозятъ въ наши предѣлы, помимо самихъ животныхъ сыръ, масло, а также сафьянъ / обрабатываемый предварительно въ Тавризь /. Персидское же населеніе, напротивъ, давно уже осѣло и занято почти исключительно земледѣліемъ, въ зависимости отъ чего и вывозятъ къ намъ пшеницу, ячмень, хлопокъ и табакъ.

Товарообмѣнъ по названной таможнѣ въ 1913 г. выразился такъ:

Привозъ. Товаровъ, азиатск. происход. 41923 пуд. Цѣн. 258698 руб. и 5492 гол.

Вывозъ: Товары, слѣдующіе за-границу безъ особыхъ льготъ ..... 101 гол. 133714

Премированные ..... 51743 пуд. 726001

Въ томъ числѣ:

Мануфактуры 5936 474880

Сахара 37290 227863

Спичекъ 292 3400

Керосину 8179 16316

Табаку 46 3542

Главными предметами были: по привозу: пшеница – 6349 п., хлопокъ сырецъ – 13983 п., семена хлопка – 19945 п. и шерсть – 1186 п., по вывозу: сахаръ – 37290 п., бумажная ткань – 6234 п. керосинъ – 8179 п.

Беясубарская застава. Размѣры дѣятельности этой заставы въ 1913 г. слѣдующіе:

Привозъ. Товаровъ, азиатск. происход. 26890 пуд. Цѣн. 250846 руб. и 39353 гол. скота.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за-границу безъ особыхъ льго-

ть.....70940 пуд. Цѣн. 125725 руб. и 42 гол. скота.

Главнѣйшими статьями привоза и вывоза были: привозъ: скоть 39353 гол., ячмень – 22830 п., масло коровье – 2021 п. и шерсть овечья – 1515 пуд.; вывозъ: мука пшеничная – 47845 п., пшеница – 5685 п., керосинъ – 625 п., соль – 3150 п., ситець – 128 п. и уголь древесный – 2182 п.

Ордубатская застава. Товарообмѣнъ этой заставы имѣеть чисто мѣстный характеръ и въ 1913 г. выразился въ слѣдующихъ цифровыхъ данныхъ:

Привозъ. Товаровъ, азиатск. Происхожд.....13886 пуд. Цѣн. 85264 руб. и 2330 гол.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за-границубезъ особыхъ льгот...3084 пуд. Цѣн. 23246 руб. и 23 гол. скота.

Главнѣйшими статьями привоза и вывоза были слѣдующіе предметы: привозъ: пшеница – 1695 п., скоть – 2330 гол., сухіе фрукты – 5157 п. и хлопокъ – 2662 п.; вывозъ: пшеница – 3804 п. и съѣстные припасы – 1716 пуд.

Алишарская застава. Дѣятельность этой заставы выразилась въ слѣдующемъ.

Привозъ. Товары, азиатск. Происхожд.....12657 пуд. Цѣн. 124692 руб.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за границубезъ особыхъ льгот.....9587 пуд. Цѣн. 27295 руб.

Главнѣйшими статьями привоза и вывоза были: привозъ: хлопокъ – 11436 п., пшеницы – 274 п. и и съѣстные припасы – 233 п.; вывозъ: рись – 1173 п., фрукты – 152 п. и съѣстные припасы – 945 пуд.

Джебраильская застава. Райономъ дѣйствія этого учрежденія служить прилегающая къ этой части границы нашей съ Персіей Карадагская провинція съ ее селами и деревнями, а отчасти и гор. Агарь. Товарообмѣнъ этой заставы выражается въ слѣдующемъ:

Привозъ. Товары, азиатск. проис-хожд...16135 пуд. Цѣн. 60428 руб.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за границубезъ особыхъ льгот.....1129 пуд. Цѣн. 22741 руб.

Главнѣйшими статьями привоза и вывоза товаровъ были: привозъ: хлѣбъ въ зернѣ – 12651 п., дрова – 1830 п., коконы шелковичные – 696 п., хлопокъ-сырецъ – 340 п., кожи бараньи – 277 п., сало животное – 226 п.; Вывозъ: мельничн. камни – 660 п., хлопчатобумажная ткань – 308 п. и желѣзн. издѣл. – 72 пуд.

Булганская застава. Учрежденіе это обслуживаетъ часть Макинскаго ханства. Благодаря плодородію почвы, ханство это

славится своимихорошими урожаями хлопка и хлѣба, имѣющихъ свой сбытъ на рынкахъ гор. Нахичевани и Эривани; на эти же рынки направляется и персидскій скоть. Главнѣйшими потребителями нашихъ произведеній какъ то: риса, фруктовъ, съѣстныхъ припасовъ, керосина, желѣзныхъ издѣлій и т. п. города: Маку, Хой и Урмія. Дѣятельность этой заставы въ 1913 г. выразилась въ слѣдующемъ:

Привозъ. Товары, азиатск. происхожд.-19512 пуд. Цѣн. 55100 руб.

Вывозъ. Товары, слѣдующіе за границубезъ особыхъ льгот - 10125 пуд. Цѣн. 27544 руб.

Главнѣйшими статьями привоза и вывоза были: привозъ: пшеница 14500 п., хлопокъ – 3003 п., сухіе фрукты – 144 п., шерсть – 115 п., и скоть всякій – 4815 шт.; вывозъ: рись – 562 п., фрукты – 780 п., керосинъ – 1084 п. и желѣзн. издѣлія – 323 пуд.

Передовые пункты: Кильвязскій, Арусскій, Шатурлинскій, Баграмъ-Тапинскій и Маральянскій /въ 1913 г. пункты эти переименованы въ заставы. Дѣятельность означенныхъ пунктовъ имѣеть чисто мѣстный характеръ и заключается въ пропускъ из-за границы мелкихъ партій товара и скота для удовлетворенія нуждъ мѣстнаго населенія, главнымъ образомъ, товаровъ безошлинныхъ, а также въ отпускъ въ Персію нашихъ товаровъ такого же рода. Кроме того, одной изъ главныхъ отраслей службы на переходныхъ пунктахъ является пропускъ пассажировъ. Размѣръ дѣятельности этихъ пунктовъ выражается въ слѣдующемъ:

а/ по привозу товаровъ и пропуску пассажировъ изъ за границы:

Переходные пункты. Количество тов. въ пудахъ. Цѣнность. Число пассажировъ.

Кильвязскій.....	Арусскій.....	4596	6738	3740
Шатурлинскій.....		4700	3673	1845
Баграмъ-Тапинскій.....		15260	157060	11975

и 15107 гол. скота.

Маральянскій.....		7478	9605	1128
-------------------	--	------	------	------

б/ по вывозу товаровъ за-границу и пропуску пассажир. за-границу:

Кильвязскій.....	Арусскій.....	5759	186	3621
Шатурлинскій.....		3300	5813	1883

и 168 гол. скота

Баграмъ-Тапинскій.....		41393	95397	13223
Маральянскій.....		2221	18375	1192

Для обслуживанія товарообмѣна съ Персіей въ указанномъ районѣ, какъ это и указано выше, существуютъ слѣдующія

Таможенные учреждения по условиям данного времени, которые следует раздельно на три категории: 1/ бездействующие: Джульфинская, Шахтагинская таможни, таможенные заставы: Алишарская, Булганская, Ордубатская, Маральянская, Джебраилская, Арусская, Шатурлинская, Баграмь-Тапинская, Белясуварская, Кильвяская; 2/ не входящая в сферу влияния Правительствъ Азербайджана и подчиняющаяся власти Каспійско-Кавказскаго Правительства таможни Астаринская, Ленкоранская таможенные посты: Кизиль-Агачскій, и Усть-Куринскій, при чемъ, послѣдніе посты въ виду слабой постановки пограничнаго надзора по побережью Каспійскаго моря, собственно говоря, исполняли функции пограничной стражи, то есть имѣли наблюдение за тѣмъ, чтобы чрезъ Кизиль-Агачскій заливъ, расположенный въ верстахъ 30-ти отъ Ленкорани и устья рѣки Куры не проникали внутрь края изъ Персіи контрабандные товары.

Независимо сего, въ виду учреждения Правительствомъ Грузіи по границѣ съ Азербайджаномъ таможенныхъ учреждений на станціи Закавказскихъ желѣзныхъ дорогъ Салоглы въ разстояніи одного перегона отъ станціи Пойли, и въ сел. Лагодехи Сигнахскаго уѣзда Тифлисскаго Губерніи Правительствомъ Азербайджана было признано необходимымъ учредить противъ грузинскаго таможеннаго учрежденія въ Салоглы Пойлинскую 2-го класса таможню и пропускные таможенные посты по рѣкѣ Курь въ сел. Салохлы и Шихлы, эти учрежденія обслуживаютъ пограничную линію Азербайджана съ Грузіей въ предѣлахъ Казавскаго уѣзда; для обслуживания-же границы Азербайджана съ Грузіей въ предѣлахъ Закатальской Области учреждены Бьлоканская 2-го класса Таможня съ выдвинутыми на черту границы противъ сел. Лагодехи и у Кавачельскаго парома на рѣкѣ Алазань таможенными постами — Марынъ-Чайскимъ и Кавачельскимъ, и Мугалинская таможня 3-го класса въ южной части Закатальской области на рѣкѣ Алазань; По остальнымъ границамъ Азербайджана, таможеннаго надзора не существуетъ, равнымъ образомъ въ пограничномъ отношеніи границы Азербайджана совершенно не обслужены и при этихъ условіяхъ существующій таможенный надзоръ является крайне недостаточнымъ, но съ этимъ приходится мириться, такъ какъ до окончательнаго расграниченія границъ Азербайджана съ другими Республиками Закавказья, и всесторонняго обследованія границъ никакого опредѣленнаго плана для организаціи таможеннаго и пограничнаго надзора составить нельзя. Это такъ сказать разрѣшеніе даннаго вопроса съ формальной точки зрѣнія, но, по моему глубокому убѣжденію, такой способъ разрѣшенія вопроса объ организаціи таможеннаго и пограничнаго надзора, прежде всего не

въ интересахъ фиска, такъ какъ расходы на этотъ предметъ могутъ и не окупиться таможенными доходами, а впрочемъ, Азербайджанъ настолько тѣсно связанъ экономически съ Россіей и областями Закавказья, что только тѣсное и взаимное сотрудничество съ ними въ экономической области можетъ дать положительныя результаты. Постараюсь доказать это положеніе конкретными данными.

На содержаніе таможеннаго надзора по границамъ Азербайджана съ соседними государствами, при условіи полной его обособленности въ таможенномъ отношеніи потребуется не меньше двухъ милліоновъ рублей, пограничный надзоръ на протяженіи больше 1000 верстъ /старая государственная граница съ Персіей около 540 верстъ, побережье Каспійскаго моря 240 верстъ, граница съ Грузіей и съ Арменией больше 300 верстъ / потребуетъ еще большаго расхода, въ общемъ расходъ этотъ выразится въ суммѣ не меньше 5 милліоновъ рублей въ годъ. При опредѣленіи размѣра ожидаемаго поступленія таможеннаго дохода, при условіи взиманія даже вывозныхъ пошлинъ, необходимо имѣть въ виду, что потребителями главнѣйшихъ статей привоза изъ Персіи какъ-то: хлопка сабзы, риса, фруктовъ, рыбы и т. д. являются рынки Россіи, равнымъ образомъ и предметы экспорта въ Персію, какъ-то: мануфактура, сахаръ, спички, водочныя издѣлія, пиво, папиросныя гильзы являются продуктами исключительно промышленности Россіи. Городъ Баку является въ этомъ отношеніи главнымъ распределительнымъ пунктомъ въ товарообмѣнѣ этими товарами между рынками Россіи и Персіи. Далѣе довольно крупными статьями экспорта и импорта являлись транзитные грузы — чай, слѣдовавшій транзитомъ изъ Индіи чрезъ Закавказье въ Персію, и шерсть, ковры, сабза слѣдовавшіе транзитомъ изъ Персіи чрезъ Закавказье въ Западную Европу. Разъ Азербайджанъ въ таможенномъ отношеніи обособится отъ Россіи, то товарообмѣнъ Персіи съ Россіей минуетъ гор. Баку и будетъ производиться исключительно чрезъ Астрахань, что въ значительной степени отразится на пониженіи поступленія таможеннаго дохода.

Транзитные грузы нельзя принимать во вниманіе, такъ какъ по принятому международными договорами принципу транзитныя грузы при слѣдованіи чрезъ территорію другого государства не подлежатъ обложенію пошлиной.

При этихъ условіяхъ товарообмѣнъ Азербайджана съ Персіей съ соседними государствами, въ виду отсутствія въ немъ фабрично-заводской дѣятельности, выразится въ обмѣнѣ продуктами сельскаго хозяйства и кустарнаго производства; нефтяныя богатства не принимаю при этомъ во вниманіе по той причинѣ, что, въ виду-

мірового их значенія, заинтересованными государствами навѣрнеобудуть выговорены особыя льготных условия экспорта таковыхъ. Такимъобразомъ поступленіе таможенного дохода можетъ выразиться въ цифрѣ не покрывающей расходовъ на содержаніе таможенного и пограничнаго надзора.

Съ этой роскошью еще можно было бы мириться, если бы отъзтой мѣры можно было ожидать развитія въ краѣ фабрично-заводской дѣятельности, но этого ожидать въ близкомъ будущемъ не приходится въ виду невозможности конкурировать въ этой области съ такими промышленными странами, какъ Англія, Франція, Германія и соѣдняя

Россія. По всѣмъ этимъ соображеніямъ на мой взглядъ Азербайджану необходимо, отказавшись отъ собственной таможенной политики войти въ тѣсное экономическое сотрудничество съ Россіей и отдѣльными частями Закавказья образовавъ съ ними таможенный союзъ съ общей таможенной границей и политикой по образцу Германскаго Таможенного Союза, временно же сохранить существующую систему таможенного надзора и таможенныхъ обложеній.

Объ этомъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе Вашего Высоко превосходительства.

Управляющій Таможенной
Частью
ф. 84, оп. 1, д. 232, л. 11-16

***

SƏNƏD 20.

ВЕЛИКОБРИТАНСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ Inland Water Transport
МОРСКИМ ТРАНСПОРТОМЪ Royal Engineers
КАСПІЙСКОГО МОРЯ
SHIPPINGCONTROLLER

Г. Б А К У .

D. A. D. I. W. T.

1-го января 1919 г.

Господину 570

Baku, 191

№ 184

Министру Торговой Промышленности

Въ отвѣтъ на Ваше отношеніе за № 1251 сообщаю, что вопросъ возбужденный Вами, уже однажды поднимался, причемя высказался противъ увеличенія запретительнаго списка и обращенія къ разнымъ учрежденіямъ за разрѣшительными свидѣтельствами.

Въ настоящее время этотъ вопросъ разсматривается совмѣстно съ Бакинской Торговой Палатой въ смыслъ уничтоженія всякихъ разрѣшеній, вмѣсто увеличенія числа предметовъ, трѣбующихъ разрѣшенія на вывозъ, такъ какъ это пагубно вліяетъ на развитіе торговли.

Управляющій Морскимъ Транспортомъ
Полковникъ
ф. 24, оп. 1, д. 303, л. 6.

***

SƏNƏD 21.

Срочно
**Великобританскому Управленію Морскимъ
Транспортомъ Каспійскаго Моря.**

7 март 1919 Въ отвѣтъ на отношеніе отъ 7-го марта н/г. за № 948/251, Министерство Торговли и Промышленности имѣетъ честь сообщить нижеслѣдующее: Въ силу действующаго Таможенного Устава Свода Россійскихъ Законовъ транзитъ черезъ Закавказье Европейскихъ товаровъ воспрещенъ и слѣдовательно товаръ долженъ оплачиваться по пошлинами. Возможно только отправлять безпошлинно, согласно постановленію Вашингтонской Международной Конвенціи, м ловьсныя посылки, въ сомъ каждая не болѣе 12-ѣт фунтовъ 15-ти лотъ. Размѣръ пошлинъ точно можетъ сообщить только Министерство Финансовъ, въ вѣдѣніи котораго состоитъ Управленіе Таможенной Части. -

Министръ Торговли и Промышленности
Вр. Исп. Об. Директора Канцелярїи
Вице-Директоръ
Секретарь
ф. 24, оп. 1, д. 303, л. 8

***

SƏNƏD 22.

ВЕЛИКОБРИТАНСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
Inland Water Transport
МОРСКИМ ТРАНСПОРТОМЪ
Royal Engineers
КАСПІЙСКОГО МОРЯ
SHIPPINGCONTROLLER

Г. БАКУ.

D. A. D. I. W. T.

7-го марта 1919 г.

Baku,..... 191

№ 1159/435

Министру Торговли и

№.....

Промышленности.

Азербайджанское Правительство

До моего свѣдѣнія дошло, что Вы отказали въ транспортъ транзитныхъ товаровъ, доставленныхъ изъ Н.Новгорода и Петровска. Отказъ этотъ противорѣчитъ прежнему образу дѣйствій и только причинить убытки пароходствамъ.

Поэтому прошу Васъ пересмотрѣть Ваше рѣшеніе и издать приказъ, разрѣшающій транспортъ этихъ товаровъ, о чемъ благоволите поставить меня въ извѣстность.

Подпись

Полковникъ

Управляющій Морскимъ Транспортomъ

«рс. ».

ф. 84, оп. 1, д. 367, л. 12

***

SƏNƏD 23.

М. Ф.

УПРАВЛЯЮЩІЙ

БАКИНСКОЮ ТАМОЖНЕЮ

12 апреля 1920 г. № 1862

Гор. Баку.

При семь имью честь представить въ Канцелярію для свѣдѣнія копию съ отношенія на мое имя Правительственной Междуведомственной Комиссіи о порядкѣ выгрузки и охраны воинскихъ и другихъ грузовъ съ при бывшихъ изъ Петровска пароходовъ.

Управляющій

Секретарь

Подпись

Подпись

13 апреля 1920

Вх. № 3202/777.

ф. 84, оп. 1, д. 367, л. 66

***

SƏNƏD 24.

Копія

Г. Управляющему Бакинскою таможеню

Постановленіемъ Правительственной Междуведомственной Комиссіи о порядкѣ выгрузки товаровъ находящихся на пароходахъ:

1/ Пароходы выгружаются подъ надзоромъ чиновъ таможни въприсутствіиособой Комиссіи, состоящей изъ представителей отъМинистерства Торговли, Промышленности и Продовольствія, Государственного Контроля и Интендантстваи торговыя грузы сдаютсявъ таможеню на храненіе впредь до выясненіятоварохозяевъ.

2/ Находящіеся на означенныхъ пароходахъ военныя грузы передаются въраспоряженіе Военно-приемочной Комиссіи.

3/Пароходы освобождающіеся отъ всѣхъ грузовъ вновь запломбировываются пломбами прессы Бакинской таможни и передаются въ распоряженіе Г. Начальника Порта.

4/ Къ утру 10 Апрѣля охрана таможни должна вестись обычнымъ порядкомъ чинами таможни, смѣнивъ юнкеровъ, оставивълишьофицерскій караулъ изъ юнкеровъ Военнаго училища у складовъ таможни, гдѣ хранятся грузы Военнаго вѣдомства.

Подлинное за надлежащими подписями.

Върно: Управляющій Бакинскою

Таможеню

Свѣрять: Секретарь Подпись

ф. 84, оп. 1, д. 367, л. 67.

***

SƏNƏD 25.

КАНЦЕЛЯРІЯ

МИНИСТРА ФИНАНСОВЪ

ОТДѢЛЬ....Таможен.

Дѣлопроизвод. 2-еГ. Управляющему Таможенною Частью

29 Іюля 1919 г. № 4871

По истеченіи каждаго мѣсяца Управленіемъ Таможенною Частью представляется въ Министерство вѣдомость

Гор. Баку. о поступленіи таможенныхъ и другихъсборовъ по таможеннымъ учрежденіямъ Азербайджаназа отчетный мѣсяць.

Вѣдомость эта заключаетъ пять графъ: 1/ параграфы и статьи, 2/ наименованіе доходовъ, 3/ поступившія суммы съ начала года до отчетнаго мѣсяца, 4/ за отчетный мѣсяць и 5/ всего съ начала года.

Согласно распоряженія Г. Министра Финансовъ, въ вѣдомости этой должны быть сдѣланы слѣдующія измѣненія:

1/ Попудный, а равно установленный нынѣ Корабельный сборы должны показываться въ Отдѣлѣ 1-мъ вѣдомости «Смѣта Д-та Там. Сборовъ».

2/ Между третьей и четвертой графой должна быть введена новая графа: суммы поступившія за предъидущій мѣсяць, такимъ образомъ вторая половина вѣдомости, подъ общимъ заглавіемъ «Поступившія суммы» будетъ заключать уже не три графы, а четыре:

1/ съ начала года до отчетнаго мѣсяца, 2/ за предъидущій мѣсяць, 2/ въ отчетномъ мѣсяцѣ и 4/ всего съ начала года.

Канцелярія сообщаетъ Вамъ объ этомъ, для соответствующихъ распоряженій и для выполненія сего при первомъ-же представленіи подобной вѣдомости /зайюль с. г.

За Директора Канцеляріи
Членъ Совѣта Министра
Дѣлопроизводитель
ф. 84, оп. 1, д. 263, л. 92

***

SƏNƏD 26.

КАНЦЕЛЯРІЯ
МИНИСТРА ФИНАНСОВЪ

Господину Министру Председателю

ОТДѢЛЪ... Таможен.

Дѣлопроизвод. 2-е

11 марта 1919 г.

№ 4871

Гор. Баку

Вслѣдствіе постановленія Правительства, состоявшагося 10-го сего марта, о порученіи мнѣ въ наикратчайшій срокъ представить на обсужденіе Правительства проектъ организациі пограничной стражи, имѣю честь доложить Вашему Высокопревосходительству о нижеслѣдующемъ:

Вопросъ объ организациі пограничнаго надзора по границамъ Азербайджана былъ направленъ первоначально бывшимъ Министромъ

Финансовъ М.Г.Гаджинскимъ, въ октябрь 1918 года, въ смыслѣ составленія проекта формировація Пограничной стражи въ томъ видѣ, какой она имѣла въ Россіи до революціи 1917 г. Выработка этого проекта была поручена б. Командиру Бригады Пограничной Стражи полковнику Остенъ-Сакену, каковую работу послѣдній выполнилъ въ формѣ смѣты и представилъ такую въ Канцелярію Министерства въ концѣ декабря прошлаго года. Въ виду исчисленія составителемъ смѣты расходовъ на содержаніе Пограничной Стражи въ крайне высокыхъ цифрахъ, что являлось непосильнымъ для Республики, смѣта эта была передана на заключеніе специалиста по военнымъ вопросамъ такого рода, Дѣлопроизводителю Канцеляріи Министерства Хлѣбникову, для дачи заключенія, какъ по общей схемѣ пограничнаго надзора, выработанной полковникомъ Остенъ-Сакенъ, такъ и по сдѣланнымъ имъ расходамъ исчисленія. Порученіе это Хлѣбниковымъ выполнено 17-го сего марта. Въ теченіи этого-же времени, озабочиваясь скорѣйшимъ разрѣшеніемъ вопроса о пограничномъ надзорѣ и имѣя вмѣстѣ съ тѣмъ въ виду вѣроятную возможность отойти отъ образца Пограничной Стражи, существовавшей до революціи по границамъ Закавказья, къ болѣе доступнымъ и дешевымъ формамъ надзора за границами Республики, я поручилъ докладчику по таможеннымъ дѣламъ секретарю Министра Финансовъ Лебедеву обсудить этотъ вопросъ и выработать соответствующій проектъ. Порученіемъ послѣднимъ и выполнено и надлежащій докладъ мнѣ ужесдѣланъ 17-го февраля с. го. Усмотрѣвъ изъ этого доклада дѣйствительную возможность прибѣгнуть пока, въ виду неопредѣленности границъ, къ иной формѣ пограничнаго надзора, чѣмъ организациія дорожно стоящаго аппарата Пограничной Стражи, а именно къ учрежденію по границамъ Республики, въ узлахъ торговыхъ дорогъ и въ наиболее опасныхъ по контрабандному промыслу пунктахъ, особыхъ таможенныхъ наблюдательныхъ и разъездныхъ постовъ, съ устройствомъ параллельно особаго надзора по линіи желѣзной дороги черезъ мѣстныхъ станціонныхъ агентовъ, а по побережью и Бакинской бухтѣ съ помощью брандфахты и судовъ администраціи, хотя бы прибрежнаго плаванья, я, вмѣстѣ съ тѣмъ, счелъ необходимымъ изслѣдовать вопросъ о размѣщеніи упомянутыхъ постовъ по границѣ, ихъ конструкціи стоимости путемъ соглашенія съ Губернаторомъ Гянджинскимъ, Закатальскимъ и Бакинскимъ, а также съ Вр. Генераль-Губернаторомъ Шущинскаго, Джеватскаго, Зангезурскаго и Джебрайльскаго уѣздовъ, что и произведено 27-го февраля мин. и дополнительно 16-го марта. Такимъ образомъ вопросъ о Пограничной Стражѣ находится пока въ стадіимогого изслѣдованія и обсужденія, результаты каковой работы

мною будутъ доложены Совѣту Министровъ немедленно по полученіи результатовъ, сдѣланныхъ сношеній съ административными властями.

Министръ Финансовъ
ф. 24, оп. 1, д. 320, л. 87-88

***

SƏNƏD 27.

Полковникъ Шардиньи, Начальникъ Французской Военной Миссии на Кавказъ

Г. Министру Иностранныхъ Дѣлъ
Азербайджанской Республики
Господин Министръ !

Я получилъ отъ моего Правительства опять телеграмму съ приказомъ вновь настаивать передъ Азербайджанскимъ Правительствомъ о разрѣшеніи свободнаго пропуска товаровъ французскаго происхожденія, предназначенныхъ въ Персію и обратно персидскихъ товаровъ, направляемыхъ во Францію.

Во избѣжаніе всякаго рода ошибокъ или неправдъ каждая отправка товаровъ будетъ засвидѣтельствована Французской Военной Миссией. Такимъ образомъ мое Правительство проситъ о свободномъ пропускѣ черезъ территорію Азербайджана почтовыхъ посылокъ, отправляемыхъ въ Персію почтовыми посылками будутъ отправляемы въ отдѣльныхъ вагонахъ по удостовѣреніямъ Французской Военной Миссии. Я буду Вамъ очень благодаренъ, если Вы представите эти два вопроса на разрѣшеніе Вашего Правительства и я твердо увѣренъ въ томъ, что онибудутъ разрѣшены въ благопріятномъ смыслѣ, какъ то уже было сдѣлано Армянской и Грузинской Республиками.

Въ виду важности этого дѣла, я просилъ бы Васъ увѣдомить меня въ сколько можно непродолжительномъ времени.

Примите и проч.

Подписаль ШАРДИНЬИ.

Перевель съ Французскаго языка Драгоманъ /подпись/
ОЛЕНЕВЪ.

г. Баку, 21 Августа 1919 года.

Въ р н о :
Подпись

ф. 24, оп. 1, д. 320, л. 36

***

SƏNƏD 28.

ВЕЛИКОБРИТАНСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Inland Water Transport

МОРСКИМ ТРАНСПОРТОМЪ

Royal Engineers

КАСПИЙСКОГО МОРЯ

SHIPPING CONTROLLER

Г. Б А К У .

D. A. D. I. W. T. Баку, 13 марта 1919 г.

№ ...../325 №Вх.№2362/272

Министру Финансовъ Азербайджанской Республики

В цѣляхъ установленія торговыхъ сношеній между Англійей и Персіей, я получилъ распоряженіе просить Васъ препроводить мнѣ таможенный тарифъ Азербайджанской Республики для нижепоименованныхъ таможенный тарифъ Азербайджанской Республики для нижепоименованныхъ предметовъ слѣдующихъ транзитомъ въ Персію.

Кожа выдѣланная	55
- невыдѣланная	54
Сапоги	57
Ботинки	57
Муселинь шелковый	195
Чулки	205
Галантерея	215
Медикаменты	112 и 113
Письмен. принадлежн.	216
Каучуков. шины	88
Бумажн. матер.	147
Шерстян. матер.	-
Ножевой товаръ	158
Стекляная посуда	77
Оконное стекло	-
Эмалированная посуда	154
Мѣдь листовая	143
Вязальныя машины	167
Телефоны	169
Телефон. принадлежн.	169
Чернила	137
Лампы	149

Фитили	53
Мязь для обуви	137
металловъ	71
Нитки	183
Гвозди плотничьи	151 и 156
сапожные	156
Щетки для ботинокъ и платья	46
Поярковыя шляпы	210
Ножи серебрянные.	-

Прошу считать это отношеніе весьма срочнымъ. -

Подпись Печать
Полковникъ
Управляющій Морскимъ Транспортomъ

ф. 84, оп. 1, д. 236, л. 100

***

SƏNƏD 29.

Копія съ Копіи

ВЫПИСКА

изъ журнала постановленій Правительства Азербайджанской Республики отъ 31 декабря 1919 г.

СЛУШАЛИ:

ПОСТАНОВИЛИ:

Докладъ Предсѣдателя Советъ Министровъ по поводу ходатайства представителя помощи Ближнему Востоку о вывозъ изъ Азербайджана изъ котораго количества риса для собственныхъ нуждъ Комитета.

Ходатайство представителя Американскаго Комитета Помощи - Ближнему Востоку о вывозъ изъ Азербайджана риса отклонить, - разрьшивъ ему вывозъ такового изъ Персіи транзитомъ изъ Персіи транзитомъ черезъ Азербайджанъ въ количестве пяти тысячъ пудовъ.

Съ подлиннымъ вѣрно: Помощникъ Секретаря /подп./

Настоящая выписка препровождается Господину Министру Финансовъ для свѣдѣнія. - 5 Января 1920 г. № 67.

За Помощника Секретаря

Совѣта Министровъ /подпись/

За Помощника Секретаря /подпись/

В ъ р н о:

За Дѣлопроизводителя /подпись/

Съ копіей вѣрно:

За Дѣлопроизводителя Подпись

ф. 84, оп. 1, д. 360, д. 15

***

SƏNƏD 30.

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ФИНАНСОВЪ

9 Января 1919 г.

М.Ф.

Вх. № 114/16.

УПРАВЛЕНИЕ

ТАМОЖЕННОЙ ЧАСТІЮ

4 января 1919 г.

№ 36

г. Баку

Докладъ

О таможенныхъ тарифахъ на привозные и вывозные грузы

Торговая политика каждаго государства въ обыкновенныхъ условіяхъ экономической жизни народовъ преслѣдовала одну опредѣленную цѣльсведеніе торгового баланса въ свою пользу, другими словами, чтобы цѣнность вывоза превышала цѣнность привоза. Для достиженія этого, правительства предпринимали цѣлый рядъ мѣръ поощрительнаго характера для увеличенія вывоза своихъ товаровъ за границу, как то: поощрительныя преміи, возвратъ пошлинъ за употребляемые на выдѣлку тѣхъ или другихъ издѣлій матеріаловъ, сложеніе акциза, пониженіе железнодорожныхъ тарифовъ и примѣненіе къ привозу. Очевидно, что при этихъ условіяхъ обложеніе вывозныхъ товаровъ пошлинами, какъ тормозящее экспортъ, не могло имѣть мѣсто, и действительно почтиво всѣхъ культурныхъ государствахъ отсутствуютъ вывозныя пошлины, и исключеніе дѣлалось лишь въ отношеніи немногочисленной группы товаровъ, вывозъ коихъ за границу по тѣмъ или другимъ причинамъ являлся нежелательнымъ для даннаго государства. Такъ напримѣръ: по общему русскому таможенному тарифу по европейской торговлѣ обложенію вывозной пошлиною подлежатъ лишь не многіе товары, какъ-то: кость не вѣдѣль, жженная съ пуда 18 коп., яички шелковичныхъ червей съ фунта 3 руб., тряпье всякое, шерстяные

обрьзки, бумажная полумасса съ пуда 45 коп., цинкоруда, руды мьдныя и свинцовыя съ пуда 4 коп., дерево пальмовое и оръховое 45 коп. съ пуда, каучуковые отбросы съ пуда 1 р. 50 коп.

Въ виду же возникшихъ, въ связи съ міровой войной, событій, въ корнь измьнившихъ международныя торговыя сношенія и истощенія на рынкахъ какъ сырья, такъ и продуктовъ фабричнаго производства таможенная политика государствъ пошла по другому противоположному направленію: главной цьлю правительствъ явилась прежде всего сохраненіе у себя продуктовъ питанія для арміи и населенія, а затьмъ матеріаловъ, необходимыхъ для цьлей войны и воспрепятствованіе вывоза за границу тьхъ товаровъ, которые могутъ быть пригодны для противной стороны.

Въ соотвьтствіи съ этимъ посльдовалъ цьлый рядъ запрещеній къ вывозу тьхъ и другихъ товаровъ, хотя въ тоже время Русское Правительство, опираясь на могущественную финансовую поддержку союзниковъ, не прибьгало къ установленію вывозныхъ пошлинъ на ть немногіе товары, которые были разрьшены къ свободному вывозу за границу.

Съ объявленіемъ независимости передъ Азербайджанскимъ Правительствомъ стали двь задачи: изыскать всь средства для упроченія своего финансоваго положенія и обезпечить свое населеніе всьмъ необходимымъ. Такъ какъ возстановленіе нормальныхъ торговыхъ сношеній въ близкомъ будущемъ нельзя было ожидать и, сльдовательно, нельзя было рассчитывать на значительное поступленіе таможеннаго дохода, то еще до организациі таможеннаго управленія, Правительство остановилось на мысли установить вывозныя пошлины; тогда-же были выработаны особыя на сей предметъ тарифы и взиманіе вывозныхъ пошлинъ было поручено агентамъ Министерства Продовольствія, въ распоряженіе коего и поступали эти суммы.

По организациі таможеннаго управленія, посльднему было поручено въ срочномъ порядкь пересмотреть этотъ тарифы, принявъ въ основу пересмотра сльдующія начала: въ виду вздорожанія жизни и обезпеченія бумажныхъ денегъ-ставки обложенія должны быть высоки и наивысшія ставки должны быть установлены для наиболее ходкихъ товаровъ, какъ-то хлопокъ, мука, шерсть, шелкъ, съестныя припасы и т. д.

Въ соотвьтствіи съ означенными указаніями и были выработаны тарифы по вывозной торговль, утвержденныя 21-го октября 1918 года. Г. Министромъ Финансовъ, при семъ представляемый. На ряду съ этимъ, въ цьляхъ обезпеченія населенія и турецкихъ воинскихъ частей всьмъ необходимымъ, посльдовало распоряженіе о запрещеніи вывоза

за границу всьхъ вообще товаровъ безъ особыхъ на то разрьшеній Министерства Торговли, Промышленности и Продовольствія и было поручено Таможенному Управленію выработать списокъ товаровъ, временно пропускаемыхъ изъ-за границы безпошлинно, утвержденный 21-го октября 1918 года Правительствомъ Азербайджана, каковой при семъ представляется. Къ сожаленію, мьры эти не принесли ожидаемыхъ результатовъ.

Благодаря стьсненіямъ, встрьчаемымъ вывозной торговлей въ высокихъ тарифныхъ ставкахъ на нькоторыя товары въ необходимости испрашивать каждый разъ разрьшенія Министерства Торговли и Промышленности на вывозъ отдьльными партіями всьхъ почти товаровъ, къ безпрепятственному вывозу за границу по разрьшеніямъ Управленія Таможенной Частью, Министерствомъ Торговли и Промышленности разрьшены лишь: рыба всякая, икра, виноградъ, вино и коньякъ, вывозная торговля не могла развернуться до нормальныхъ своихъ предьловъ, и судя по поступленію таможеннаго дохода за вывозные товары за посльдніе пять мьсяцевъ прошлаго года въ общемъ до полумилліона рублей приняты во вниманіе лишь Бакинская и Пойлинская таможни, по остальнымъ учрежденіямъ въ Управленіи ньтъ еще данныхъ, въ будущемъ году можно ожидать по этой статьь дохода до 24 миллионъ рублей.

Съ другой стороны освобожденіе отъ привозной пошлины цьлаго ряда товаровъ, исчерпывающихъ весь товарообмьнъ съ Персіей по импорту, значительно понизить поступленіе таможенныхъ доходовъ по привозу; достаточно указать нато, что по Бакинской Таможнь привозной пошлины въ нормальные періоды ея дьятельности поступало въ годъ до двухъ миллионъ рублей. Если принять ко всьму этому во вниманіе то обстоятельство, что означенныя двь мьры-установленія вывозныхъ пошлины освобожденія отъ уплаты пошлины нькоторыхъ товаровъ, не принесли положительныхъ какихъ либо результатовъ, какъ ожидало того Правительство, на рынкахъ по старому отсутствуютъ необходимыя для населенія товары, стоимость ихъ не только не понизилась, но имьеть неуклонную тенденцію къ повышенію, то приходится придти къ заключенію, что такъ оставлять это дьло нельзя. Въ виду сего, я полагаю-бы необходимымъ на первыхъ порахъ провести жизнь сльдующія мьры:

1. Установить принципъ свободнаго товарообмьна, отьмьнивъ требованіе разрьшеній Министерства Торговли и Промышленности на вывозъ въ каждомъ отдьльномъ случаь, или-же, въ крайнемъ случаь сохранить эту мьру лишь въ отношеніи запрещенныхъ къ вывозу за границу товаровъ Постановленіемъ Правительства примьчаніе 2-е къ

временному тарифу на вывозные товары а не распоряженіемъ Министра Торговли и Промышленности.

2. Отмънить Постановленіе Правительства отъ 21-го октября 1918 г. о временномъ освобожденіи отъ пошлины нъкоторыхъ товаровъ, привозимыхъ изъ-заграницы.

3. Въ интересахъ фиска временно оставить въ силъ тарифъ на вывозимые изъ предъловъ Азербайджана за границу грузы, внесе въ него лишь незначительныя исправленія, а именно: указанную въ тарифъ пошлину для рыбы 5 и 15 р. за пудъпримънить только къ красной рыбѣ, для частичковой рыбы установить пошлину въ меньшемъ размърѣ, а именно: за пудъ свѣжей 3 р., изготовленной впрочь 5 р., сельди-же, воблу и тарань освободить вовсе отъ вывозной пошлины.

4. Примъчаніе 1-е къ тарифу отмънить и въ замънь его ввести новое примъчаніе: «необозначенные въ семь тарифъ товары выпускаются за границу безпошлинно». Остальныя ставки, если принять во вниманіе рыночную стоимость этихъ товаровъ и обезцъненіе бумажныхъ денегъ не является высокими и не могутъ служить тормозомъ для экспорта таковыхъ.

Управляющій Таможенною Ч а с т ь ю

Подпись

ARDA, ф. 84, оп. 1, д. 236, л. 5-6

***

SƏNƏD 31.

КРАТКАЯ ЗАПИСКА

О ДЖУЛЬФА-БАКИНСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГЕ

Краткая история возникновения Джульфа-Бакинской железной дороги.

Джульфа-Бакинская Железная дорога, начатая постройкой во время войны и незаконченная, расположена на всемъ своемъ 383 верстномъ протяженіи и въ пределах Азербайджанской Республики. Значение ея огромно, какъ краевое, такъ и транзитное, а для Азербайджанской Республики она при обретаеъ особую важность, какъ сплошная артерия, проходящая безъ перерыва по всей территории Республики, разьединенной участкомъ железной дороги Грузинской Республики.

Значение этой дороги было оценено, какъ транзитной, Обществомъ Тавризской Железной Дороги, а несколько ранее Русско-Персидскимъ Горно-Промышленнымъ Обществомъ Концессія

Инженеровъ Горяинова и Енакиева, владеющимъ богатейшими въ мире месторожденіемъ меднойруды въ Карадагъ Караджадагъ въ области Перси и на

правой стороне Аракса, по левую сторону котораго расположены медныя месторождения Карабаха.

Вышеназванное Русско-Персидское Горно-Промышленное Общество произвело изысканіе и составило проектъ постройки железной дороги, начиная отъ станции Аджикабуль и вместе съ Обществомъ Тавризской железной дороги предполагало осуществить постройку и хлопотало о предоставленіи Концессіи, встретившей полную поддержку Наместника Кавказа, отстаивавшаго важное значение этой дороги.

Начавшаяся мировая война приостановила это начинаніе въ числе ряда другихъ железныхъ дорогъ въ России, пока не признано было за этой дорогой и стратегическаго значенія, при томъ настолько важнаго, что осуществленію этого значительнаго протяженія /383 в./ Съ громадными работами, крупными мостами и множествомъ тоннелей, железной дороги нормальной колеи было приступлено на третій годъ мировой войны. Военное Министерство изменило начальный пунктъ дорогист. Аджикабуль, сделавъ его на ст. Алять.

Такое изменение, удлинивъ протяженіе дороги на 45 верствъ, только улучшило все предприятие, такъ какъ на ст. Алять Джульфа-Бакинская Железная Дорога опирается съ одной стороны на двухпутный участокъ бывшихъ Закавказскихъ железныхъ дорогъ Алять-Баку, съ другой стороны на Каспійское Море, где быластроена морская пристань; примыканіе же на ст. Аджикабуль, не имеющаго моря, имела слабую сторону, заключающуюся въ томъ, что полотно на протяженіи 45верствъ проектировалось по сильно затопляемой местности разливомъ реки Куры, доходящимъ часто до полотна бывшихъ Закавказскихъ железныхъ дорогъ и жающимъ размывомъ полотна ихъ.

Направление линии.

Отделяясь въ Аляте отъ моря и бывшихъ Закавказскихъ железныхъ дорогъ, Джульфа-Бакинская железная дорога, названная такъ въ виду возможнаго соединенія своимъ путемъ съ Баку, проходить въ направлениа западъ по Ширванской степи, пересекая реку Куру на 45-й версте, возле Зубовской водокачки Азербайджанскихъ железныхъ дорогъ мостомъ отверстиемъ сто шестьдесятъ сажень съ разводкой части для пропуска судовъ, и вступаетъ въ

северную часть Муганской степи, заключенную между Новым Араксом и Курой. Линия пересекает эту культурнейшую часть Муганской степи в направлении почти по параллелию востока на запад, следуя по повышенным местам прижимаясь к большим богатым благоустроенным селам: Владимировке, Сусловке, Александровке, Ниновке, Покровскому и другим, подходит на 92-й версте у селения Саатлы к Араксу, возле шлюза левого Аракса и в 14-ти верстах от селения Петропавловки /Джевадь/, расположенного на слиянии Куры Аракса. Пересекая Аракс мостом отверстием 140 саж., линия вступает в Мильскую степь, по которой следует вдоль левого берега Аракса, местами отходя от него до 4-х верст, вплоть до теснин ущелья Аракса, встречая на 230-й версте первый тоннель длиной в 60 саж. Далее линия по тяжелому ущелью Аракса следует почти все время по самому берегу Аракса, подходя на 240-й версте к важному торговому пограничному пункту с Персией, Худаферину, с таможенными учреждениями и мостом через реку Аракс, где проектирована станция для торговых сношений с Персией складочными местами. Далее линия встречает на 249-й версте весь масерьезную горную реку Акару, пересекаемую 18-ти пролетным арочным мостом общим отверстием в 72 с. реку Менживань 10-ти пролетным арочным мостом, общим отверстием 40 саж., реку Богурлу-Чай 8-ми пролетным арочным мостом, общим отверстием 32 с. имеет 11-ть тоннелей и у города Ордубада на 340-й версте выходит из теснин Аракса в более открытую долину и местами немного отклоняясь от Аракса, подходит к ст. Джульфа, конечного пункта бывших Закавказских железных дорог.

Значение Джульфа-Бакинской железной дороги.

Таким образом Джульфа-Бакинская железная дорога, соединяя ст. Алять со ст. Джульфа, замыкает круг бывших Закавказских железных дорог /можно сказать, 4-й стороной четырехугольника /сокращая пробег от Баку через Тифлиς на Джульфу протяжением 1032 версты на 571 версту, т. е. больше чем на половину и настолько приближая персидский район /Персидский Азербайджан/. От Джульфы ответвляется и идет в Персию до Тавриза построенная в 1916 году Тавризская железная дорога с ветвью к озеру Урмия. Общество Тавризской железной дороги, заинтересованное в соединении Джульфа-Бакинской железной дороги с дешевым Волжско-Каспийским Водным путем, помимо транзитного значения, обследовало краевое экономическое значение этой дороги, каковое было

найдено громадным и признано бывшим Наместником Кавказа Графом Воронцовым, возбуждавшим ходатайство перед высшими учреждениями Государства Российского об осуществлении Джульфа-Бакинской железной дороги, называвшейся тогда Южно-Кавказской.

Тем не менее ознакомление с краем во время постройки Джульфа-Бакинской железной дороги показало, что Обществом Тавризской железной дороги были учтены далеко не все экономические стороны проведения этой дороги, каковые изложены далее кратко.

Ширванская степь – нефтеносные площади, орошение и культура хлопка.

Линия от ст. Алять до реки Куры пересекает на протяжении 45-ти верст Ширванскую степь и проходит нефтеносными землями, где уже имеются вышки, и эти первые 45 верст будут обслуживать нефтяную промышленность. На этом протяжении уже уложены рельсы, осталось уложить до Куры еще 16 верст.

Ширванская степь вошла в программу орошения в месте со степями Муганской и Мильской, составленную бывшим Кавказским Горным Округом /во вторую очередь/ и дать около 200.000 десятин площади для посева хлопка и пшеницы.

Муганская и Мильская степи с культурами хлопка и хлеба: ресурсы этих степей.

Далее до ущелья Аракса Джульфа-Бакинская железная дорога обслуживает Муганскую и Мильскую степи, представляющая богатейший хлопковый и хлебный район. Если Кавказ назывался жемчужиной России, то справедливо назвать Муганскую и Мильскую степи жемчужиной Кавказа.

Действительно, при массе тепла эта равнина с богатым лессовым грунтом, сотни лет отдыхавшая ожидает только орошения, некогда уже бывшего, для того чтобы превратиться в сплошную хлопковую плантацию с кипучей жизнью со своим Манчестером, с хлопчатобумажными фабриками, которые будут противостоять своим производством и ценностью Баку с его мировыми нефтяными промыслами. Согласно записки Министра Земледелия Статс-Секретаря Кривошеина, посетившего степи, обратившего серьезное внимание на них и наметившего широкую программу орошения этих степей /программа эта была задержана в осуществлении войною – в Муганской и Мильской степях в недалеком будущем с орошением их предполагалось иметь 1.200.000 десятин, что даст за

удовлетворением потребностей местных жителей для вывоза 48.000.000 пудов хлебных продуктов и 3.600.000 пудов хлопка, с соответственным по степенным увеличением производства хлопка до нужных пределов.

К сему нужно добавить, урожай хлопка и хлеба в Ширванской степи, как указано выше, предположенной к орошению во вторую очередь. Проект орошения Муганской степи составлен и к осуществлению его уже приступлено, проведен ряд каналов, устроены плузы – степь призвана к жизни: северная Мугань уже стала культурным углом с многими большими богатыми селами по несколько верст длины, широкими улицами, хорошими домами, школами, отделениями кредитных учреждений, агентствами, хлопкоочистительными заводами и т. д., продолжая развиваться.

Тоже самое началось и в разных частях Южной Мугани. В первый же год окупилась все произведенная затрата по орошению. Министерство Земледелия предполагало в широкой программе осуществить орошение всей степи Муганской и одновременно приступило к составлению окончательного орошения Мильской степи, но возгоревшаяся война приостановила начинания, а события последнего времени внесли много разрушений.

Тем не менее те немногие посевы, какие удалось сделать, дали в настоящем году богатейший урожай. Указанные богатые условия этого края и имеющийся опыт повелительно диктуют не терять несколько времени и без промедления делать все для использования природных хлопкового и хлебного богатства: чем скорее будет приступлено к продолжению в самом широком масштабе задуманных и начатых работ, тем скорее возвратятся в самое непродолжительное время сторицею произведенная затрата и будут получаться урожаи вместе с развитием крупнейшей хлопчатобумажной промышленности, не говоря о хлебных грузах, которые будут снабжать столь нуждающуюся хлебом Закавказье с избытком для вывоза.

Эти степи дадут Азербайджанской Республике ресурсы для развития ее благосостояния, равноценные с Бакинской нефтью. С другой стороны развитие и использование Муганской и Мильской степей, станет возможно только в зависимости от скорейшей постройки железной дороги, полотно которой в этих степях уже совершенно закончено, остается только уложить рельсы.

Рисовые плантации.

В конце Мильской степи начинаются рисовые плантации,

тянущаяся до входа первого тоннеля 230-й версты и особенно развитая на разливах и в районе реки Акара, верста 249-ая.

Выход нефти в район Персидского Карасу.

По правому берегу реки Аракса, в этом жероне на персидской стороне, недавно открыты выходы нефти, анализ которой показал высокое качество.

Дубовые леса Зангезурского и Шушинского уездов.

В Зангезурском уезде неподалеку от линии Джульфа-Бакинской железной дороги, в расстоянии 12-ти верст начинаются богатейшие дубовые леса, поражающие своей величественностью. Обычно карявый дуб отличается здесь не обычными для дуба ценными свойствами, а именно прямой своегостова на подобие сосны, ровного как свечка – первысучья начинаются на высоте 20-40 аршин, при чем дубна высоте груди человека имеет толщину в 11 вершков. Лес этот как бы посажен в один день, настолько все деревья одно к одному, одного размера.

Качество этого дуба были оценены французской фирмой «Гергарь и Гей», которая в 1912 году начала разработку его и стала вывозить во Францию клепку через Евлах, несмотря на дорогую и затруднительную доставку его гужем до ст. Евлах. С постройкой Джульфа-Бакинской железной дороги разовьется широко начатый в трудных условиях экспорт этого ценного леса за границу, удовлетворяя разнообразным потребностям в нем всего Кавказа и других районов. Подступы этих лесов к Джульфа-Бакинской железной дороге легкие, легко разрабатываемые, как под гужевую доставку, так и для прокладки подъездных путей.

Карабахские месторождения медной руды.

В этом же районе в Карабахе расположены медные рудные месторождения с Катарским и другими заводами, но отсутствие дорог, трудность доставки угля для медно-плавильных заводов, затрудняли развитие этого дела; тем не менее, за 1913 год через ст. Евлах прошло свыше 300.000 пудов медной руды.

Карадагская Концессия месторождений медной, серебро-свинцовой, марганцовой и др. руды.

Против Кавказского Карабаха, на правой стороне реки Аракса в Персии расположена горная область Карадага, или Караджадага с ее богатейшими в мире месторождениями медной руды, а также

серебро-свинцовья, марганцовья и проч. руды. Здесь до сих пор остались старья мины древней разработки меди. Разработки были брошены за отсутствием топлива для выплавки. Эта рудная область была подробно обследована Горными Инженерами Курмаковым и Горяиновым, и сдавшими солидный свой труд с приложением геологических карт. Ими была взята концессия у Персидского Правителя на 89 лет, но за отсутствием путей сообщения и топлива, а также за неимением средств в частности, дело разработки не могло двигаться. Много мешали также разбойные нападения диких Карадагцев. Поэтому эта концессия, перешедшая к Инженерам Горяинову и Енакиеву, в поисках капитала, переобразовалось с участием их приглашением французов в Русско-Персидское Горно-Промышленное Общество, приславшаго своих Инженеров, начавших разработку, но вскоре экспедиция подверглась нападению и разгрому и участники должны были бросить все и спастись.

Затем наступила персидская революция с длительной анархией, потребовавшей ввода в Тавриз русских военных и карательных экспедиций в Карадаг, мало успешных вследствие горного характера Карадага и разбойных свойств его населения.

Таким образом, до начала мировой войны, порядок в диком Карадаге не был установлен. Тем временем американцы, стремящиеся к мировому владычеству, заинтересовались Карадагом и командировали своего специалиста Инженера Файрбреса обследовать этот район месторождения медной руды. Летом 1914 года Инженер Файрбрес объездил в сопровождении агента Таврической железной дороги весь Карадаг, осмотрел рудоносные жилы мощностью до 30 саж. и нашел их настолько выдающимися, что определенно заявил в Тавриз, что американцы немедленно после его доклада в Нью-Йорке приобретут эту концессию или войдут в нее и через несколько месяцев начнут разработку руды, причем даже пригласил на службу некоторых служащих постройки Таврической жел. дороги, но через две недели была объявлена война и дело на этом стало.

Во всяком случае после войны надо ожидать появления американцев и энергичных их работ. Джульфа-Бакинская железная дорога, осуществления которой так добивались концессионеры Карадахской меди, доставляя топливо, даст возможность разрабатывать эти месторождения медной руды и вывозить ее, а также серебро-свинцовья, марганцевья и проч. руды.

От медных рудных районов предполагаются, как со стороны Кавказского Карабаха, подъездные пути к Джульфа-

Бакинской жел. дороге из Персидского Карадага – из них главный район Сюнгюнский. По программе Русско-Персидского Горно-Промышленного Общества предполагалось ежегодно разрабатывать по 6.000.000 пудов руды. Возможно, по программе американцев, масштаб будет увеличен.

Предполагалось устроить в одном из пунктов нынешней Джульфа-Бакинской жел. дороги медно-плавильный завод со средним пробегом 35-40 верст по Джульфа-Бакинской жел. дор. до 6.000.000 пудов руды с разных разработок Карадага. Завод этот должен был производить 800.000 п. меди и свинца и 300.000 пудов серной кислоты, каковое количество 1.100.000 пудов, должны уже проследовать в Джульфа-Бакинской жел. дороге далее на мировой рынок.

К этому надо добавить медь с разработок Кавказского Карабаха, где добыча, до сих пор прозябавшая, должна будет развиваться в полной мере.

Подъездные пути.

Надо заметить, не успели приступить к постройке Джульфа-Бакинской жел. дороги, как уже была запроектирована предпринимателями Шушинской железной дороги подъездной путь от медных заводов, по ущелью реки Мендживань ст. Мендживань Джульфа-Бакинской жел. дор. и предприниматели этой ветви обращались к Главному Инженеру Джульфа-Бакинской жел. дороги и Начальнику Военных Сообщений Кавказского военного округа с просьбой передвинуть станцию Мендживань, Джульфа-Бакинской железной дороги на 1 ½ версты для удобства примыкания их подъездной медной ветки. Точно также этими предпринимателями запроектировано соединение Шушинской железной дороги со станцией Бегманлы, Джульфа-Бакинской железной дороги, расположенной в конце Мильской степи.

Как выше упомянуто, будут построены ветки к Джульфа-Бакинской железной дороге и в Персидском Карадаге, проектируемые концессионерами Карадагских месторождений медной руды.

Потребуется с развитием культуры Мугани подъездной путь вдоль грунтового тракта по меридиану от ст. Беясуварь /пограничного пункта в Персии/ к одной из станций Джульфа-Бакинской жел. дороги в Мугани. Этот путь будет иметь одновременно и торговое значение для сношения с Персией.

Таким образом, не успела Джульфа-Бакинская железная дорога

быть выстроенной, какъ къ ней уже запроектированъ, для скорейшаго осуществления, рядъ подъездныхъ путей.

Указанными природными богатствами не долженъ исчерпываться районъ Джульфа-Бакинской жел. дороги. Онъ мало обследованъ, вследствие отдаленности и мало доступности.

Прочия богатства района Джульфа-Бакинской ж. д. и значенеея въ дальнейшемъ развити обследованія.

По ущелью реки Аракса внизъ отъ Джульфы, мало кто проезжалъ. Собственно, тамъ и не было проезда. Была только узкая, опасная, выющаяся по утесамъ патрульная тропа пограничной стражи, по которой во многихъ мѣстахъ приходилось вследствие крутости, а также опасности, слезать съ лошади и вести ее подъ уздцы. Тропа вздымается по обрывамъ утесовъ на высоту 70 и более сажень.

Население живетъ обособленно въ трудно доступномъ, отрезанномъ Горномъ Карабахе.

Такимъ образомъ, этотъ районъ Джульфа-Бакинской железной дороги и край не могли быть обследованы и несомненно, что съ облегчениемъ доступа по проведенію железнодорожной магистрали, будутъ обнаружены и другія богатства, — напримеръ, о богатыхъ дубовыхъ лесахъ и ценныхъ его качествахъ до сихъ поръ мало было кому известно вне Кавказа, да мало известно и въ настоящее время кореннымъ жителямъ, не только Закавказья, но и Азербайджанской Республики, владеющей этими богатствами.

На дубовые леса обратили вниманіе строители Джульфа-Бакинской железной дороги и этотъ грузъ повсене учитывался предпринимателями Южно-Кавказской железной дороги, какъ называлась Джульфа-Бакинская жел. дор.

Имеется указаніе, что подобные леса находятся и по правому берегу Аракса, откуда поступали строителямъ предложения на поставку дубовыхъ шпалъ. Это дастъ еще новые грузы Джульфа-Бакинской железной дороге.

Имеются определенныя указанія на залежи железа и азбеста въ Карабагъ.

Во время разработки выемокъ Джульфа-Бакинской жел. дор. около Худаферина были обнаружены на большомъ протяженіи серебро-свинцовыя руды, коалинъ, а съ персидской стороны въ 20-ти верстахъ отъ Худаферина, мощныя залежи хорошаго качества каменнаго угля, которымъ пользовались строители для кузнечныхъ работъ.

Прозябавший испоконъ вековъ край будетъ приобщенъ железной

дорогой къ культуре, призванъ къ жизни и дастъ много другихъ не предъполагавшихся грузовъ.

Транзитъ. Грузы Эриванскаго района.

Джульфа-Бакинская железная дорога будетъ обслуживать и собирать грузы не только района, по которому пролегаетъ, но и дальше Джульфы къ пей будетъ тяготеть Эриванская губернія до Александрополя, где будетъ раздельная точка вліянія Джульфа-Бакинской жел. дор. съ бывшими Закавказскими железными дорогами, а следовательно, къ Джульфа-Бакинской жел. дороге будетъ тяготеть и районъ Карсской области и далее.

Несмотря на разстояніе отъ Баку черезъ Джульфу по Джульфа-Бакинской жел. дороге до Александрополя въ 771 версту противъ 722 версты черезъ Тифлисъ Джульфа-Бакинская железная дорога оттянетъ къ себе все грузы съ указанныхъ выше районовъ: это произойдетъ вследствие легкаго профиля проектировки Джульфа-Бакинской ж. д., допускающаго движеніе большихъ составовъ поездовъ при малыхъ эксплуатационныхъ расходахъ: при одинаковомъ расходе вагоновъ на каждыя 100.000 пуд. груза до Александрополя по Джульфа-Бакинской жел. дороге требуется на 7 паровозовъ меньше, чемъ черезъ Тифлисъ.

Кроме сего, грузы, следующие изъ Эриванской губерніи, Александрополя и Карсской области, отъ Александрополя все время следуютъ по спуску вплоть до Куринскаго моста, тогда какъ для движенія ихъ черезъ Тифлисъ, грузы эти должны подыматься на высоту 6.000 футъ Джаджурскаго перевала и следоватъю трудному профилю Тифлисъ-Карсской жел. дороги.

Такимъ образомъ, вся Эриванская губернія отъ Александрополя отходить къ Джульфа-Бакинской жел. дор.; въ свою очередь Джульфа-Бакинская жел. дор. дастъ этимъ возможность Эриванской губерніи переходить отъ хлебныхъ культуръ къ хлопководству, начавшему тамъ развиваться.

По исчисленію предпринимателей Южно-Кавказской жел. дороги, предполагалось получить съ Эриванской губерніи въ первое время до 200.000 пудовъ хлопка. Таково местное значеніе Джульфа-Бакинской жел. дор. для Азербайджанской Республики, но наряду

I. Транзитные грузы.

А. По ввозу въ Персію	— 3.075.000 пуд.
Б. По вывозу изъ Персіи	— 3.470.000 пуд.

В. «« изъ Эриванск. г. – 650.000 «

Г. « ввозу въ Эриванск. г. – 1.000.000»

Итого транзитныхъ груз. 8.195.000 пуд.

Сюда не входят грузы Макинской железной дороги, Ваннского вилайета и области южнее озера Урмии, приобщенной къ Таврической железной дороге устройствомъ судоходства по озеру Урмии, что составить еще около 2.000.000 пудовъ. По наименованию транзитные грузы делятся такъ:

А. По вывозу изъ Персии.

Сушенныхъ фруктовъ	–	2.000.000 пуд.
Хлопокъ сырецъ	–	100.000 «
Рись	–	100.000 «
Скотъ	–	500.000 «
Кожи, шкуры	–	50.000
Яйца	–	50.000 «
Ковры и шерст. изделия	–	250.000 «

3.075.000 пуд.

Б. По ввозу въ Персию.

Сахаръ	–	750.000 пуд.
Керосинъ	–	1.200.000 пуд.
Нефтяные остатки	–	300.000 «
Лесные материалы	–	300.000 «
Мануфактура	–	150.000 «
Цементъ и др. строительные материалы	–	100.000 «
Железо, сталь, чугунъ и проч.	–	150.000 пуд.
Железные, стальные, чугунные и проч. метал. издел.	–	200.000 «
Съестные припасы	–	100.000 «
Мебель и дерев. изделия	–	50.000 «
Прочие грузы /5%/	–	170.000 «

3.470.000 пудовъ.

В. По вывозу изъ Нахичеванскаго и Эриванскаго районовъ.

Хлопокъ	–	200.000 пуд.
Вино	–	100.000 «
Медь	–	100.000 «
Прочие грузы	–	250.000 «

650.000 «

Г. По ввозу въ Эриванскую губернию.

Керосинъ и нефт. продукты	–	500.000 пуд.
Коксъ	–	250.000 «
Прочие грузы	–	250.000 «

1.000.000 пуд.

Д. Грузы Макинск. ж. д. и др. – 2.000.000 «

А всего по транзиту – 10.195.000 пудовъ.

II. Грузы отправления и прибытия на станции Джульфа-Бакинской жел. дор.

А. Отправления со станции Джульфа-Бакинской железной дороги
11.200.000 пуд.

Б. Прибытие на станции

Джульфа-Бакинской ж. д. – 3.970.000 «

Итого 15.170.000 пуд.

По наименованиямъ грузы делятся:

А. Отправление со станций Джульфа-Бакинской железной дороги.

Хлебъ въ зерне – 5.000.000 пуд. и муке /въ Персию и Нахичеванск., Эриванский районы – 600.000 пуд. съ этимъ Джульфа-Бакинская железная дорога имеетъ громадное транзитное значение для торговли съ Персией /Персидскимъ Азербайджаномъ/.

Грузы Персидскаго товарообмена черезъ Джульфу. Таврическая жел. дорога съ ветвью на озеро Урмию и судоходство по нему.

Торговый грузооборотъ Персии черезъ Джульфу съ Россией, начавшийся съ 700.000 пудовъ въ первый годъ после окончания постройки Джульфа-Таврическаго шоссе /въ 1907 году/, доходить до 6.000.000 пудовъ въ 1914 году.

Съ проведеніемъ же Таврической жел. Дороги грузооборотъ долженъ еще увеличиться и расти, особенно съ устройствомъ ветви къ озеру Урмии и судоходства по этому озеру.

Какъ выше указано, въ осуществление Джульфа-Бакинской железной дороги именно для транзита Персидскихъ грузовъ къ

дешевому Волжско-Каспийскому водному пути была заинтересована Тавризская железная дорога, добывавшаяся постройки Джульфа-Бакинской жел. дор. Таким образом, на первое время Тавризская железная дорога даст 6.000.000 пудовъ транзитныхъ грузовъ для Джульфа-Бакинской жел. дороги, кромь пассажировъ и почты.

Грузы Турецкихъ вилайетов.

Следуетъ упомянуть, что прилегающие къ Персии Турецкие вилайеты /Ванский/, въ силу отдаленности отъ Турецкихъ центровъ и моря и имея удобные, выходящие въ Персию незаносимые снегомъ перевалы /Ханесурский, Котурчайский/, имеютъ тяготение къ торговле съ Россией и ведутъ ее съ Россией черезъ Персию, а также частью черезъ Макинское Ханство/мануфактура, железо, керосинъ и пр./.

Съ постройкой Тавризской железной дороги, ея ветви къ Урмийскому озеру и съ устройствомъ на немъ судоходства, съ оборудованиемъ пристаней, торговля эта должна усиленно развиваться, давая грузы Джульфа-Бакинской железной дороге.

Грузы Макинской ж. д.

Совершенно не учитывался и долженъ быть учтенъ транзитный грузъ, даваемый изъ Турции отстроенной за военное время Макинской железной дорогой притяжениемъ около 200 верстъ. Обследование этого грузооборота не делалось, но надо съ грубымъ приближениемъ считать его не менее 1.000.000 пудовъ.

Грузы торговли Персидскаго Азербайджана съ

Прикаспийскими провинциями Персии /Гилянъ/ и съ Тегераномъ.

Следуетъ ко всему этому добавить, что съ постройкой Джульфа-Бакинской жел. дороги и выходомъ ея на Алятскую пристань усилятся торговля и сообщение Персидскаго Азербайджана съ Персией же по Джульфа-Бакинской жел. дороге, такъ какъ и теперь переезжать изъ Тавриза въ Тегеранъ черезъ Джульфу-Тифлисъ-Баку-Энзели, въ виду отсутствия дороги и трудностей сообщения между Тавризомъ и Тегераномъ по самой территории Персии. Грузы же будутъ преимущественно – табакъ, котораго изъ Ваннскаго вилайета идетъ труднымъ гужемъ въ Тегеранъ около 300.000 пудовъ и рисъ изъ Гилянъ въ Азербайджанъ.

Таково въ главныхъ чертахъ значение Джульфа-Бакинской железной дороги съ указанными местными транзитными грузами по нимъ.

Значение для Трансперсидскаго пути.

Следуетъ еще не упустить транзитнаго значения Джульфа-Бакинской железной дороги для Трансперсидскаго пути, такъ какъ съ постройкой Тавризской железной дороги остается до Тегерана участокъ Тавризь-Тегеранъ, изыскание по которому и проектъ сделанъ.

Грузы Джульфа-Бакинской жел. дор.

А. По предположениямъ и даннымъ обследования Тавризской железной дороги, на которыхъ основаны /5-летъ тому назадъ/ финансовыя соображения постройки Джульфа-Бакинской железной дороги – въ то время Южно-Кавказской съ выходомъ на Аджикабуль протяжениемъ 345 верстъ – цифровыя данныя грузовъ следующие:

Руды медныя, серебро-свинцовыя и марганцев. – 1.000.000 пуд.

Медь – 400.000 «

Свинець – 400.000 «

Серная кислота – 300.000 «

Хлопокъ – 1.800.000 «

Фрукты – 350.000 «

Овощи – 100.000 «

Рисъ – 150.000 «

Солодковый корень – 75.000 «

Прочие грузы /10%/ – 1.025.000 «

Итого 11.200.000 пуд.

Б. Прибытие на станц. Джульфа-Бакинск. ж. д.

Соль – 200.000 пуд.

Сахаръ – 300.000 «

Керосинъ – 300.000 «

Нефтяные остатки – 300.000 «

Коксъ – 1.500.000 «

Железо, сталь, чугунъ и пр. – 200.000 «

Железныя, стальныя, чугун.

и пр. метал. изделия – 250.000 «

Мануфактура – 150.000 «

Лесные грузы – 300.000 «

Прочие грузы /15%/ – 520.000 «

Итого ... .. 3.970.000 пуд.

Итого по группе 2-й – грузовъ отправления и прибытия на станции Джульфа-Бакинской железной дороги.

15.170.000 пудовъ.

Местные грузыIII. Грузы местного движения.

Руда медная, серебро-свинцовая и др. -6.000.000 пуд.
/съ пробегомъ 35-40 верстъ до пункта,
где предполагается построить медно-
плавильный заводъ съ производствомъ
800.000 пуд. меди и свинца и 300.000 п.
серной кислоты /.....
Прочие грузы /20%/ - 1.200.000 «

Итого ... .. 7.200.000 пуд.

Прочие грузы

IV. Грузы большой скорости. - 200.000

V. Грузы воинские. - 500.000

Итого всего грузооборота въ пудахъ

/ст. ст. I, II, III, IVиV/ 33.265.000

Сюда надо прибавить лесъ изъ Зангезурскаго, Шушинскаго и
Кяргинскаго уездовъ.

Интенсивность движения въ тысячахъ пуд. верстъ для Южно-
Кавказской ж.д. предполагалась 5.681.705/при среднемъ пробегъ 187
верстъ, считая всю длину
345 верстъ^{x/}.

Доходность дороги.

Предпринимателями Южно-Кавказской ж. д., ныне Джульфа-
Бакинской железной дороги предположено на первое время движения
по дороге одной пары пассажирскихъ и 3 паръ товарныхъ поездовъ при
средней погрузке поезда въ 16.000 пудовъ.

Валовой доходъ исчисленъ былъ:

По товарному движению - 3.151.350 руб.
« пассажирскому движению - 619.000
Перевозка почты 35.590
Прочия перевозки - 69.200

Итого 3.775.140

Коэффициентъ эксплуатации исчисленъ - 42,1%

Дивидентъ на акционерный капиталъ 24,35%

Большой весъ поездовъ.

Надо заметить, что при нынешней проектировке Джульфа-

Бакинской железной дороги нагрузка поезда значительно большая:
например: первая 176 верстъ весьх/ Въ недалекомъ будущемъ, какъ
указано выше, съ орошениемъ Муганской и Мильской степей,
предполагалось иметь 1.200.000 десятинъ, что дастъ за удовлетворение
местныхъ потребностей для вывоза - 48.000.000 пудовъ хлебныхъ
продуктовъ и 3.600.000 пудовъ хлопка. Поезда при одномъ
нормальномъ паровозе правительственнаго типа Компаундъ равняется
83.000 пудовъ, что значительно повышаетъ и безъ того высокий
коэффициентъ эксплуатации.

Преимущества Дж.-Бак. ж. д. по виртуальнымъ длинамъ.

Легкий профиль Джульфа-Бакинской железной дороги дастъ
значительное сокращение виртуальныхъ длинъ. Такъ виртуальная дли-
на въ направлении Аляты-Александрополь черезъ Тифлисъ. По Джуль-
фа-Бакинской жел. дороге Аляты-Джульфа-Александрополь. Въ обрат-
номъ направлении черезъ Тифлисъ - По Джульфа-Бакинской ж. д. -

До Джульфы:

Черезъ Тифлисъ -

По Джульфа-Бакинской жел. дор. -

Въ обратномъ направлении:

черезъ Тифлисъ -

По Джульфа-Бакинской жел. дор. -

Сравнения протяжений до Джульфы и Александрополя.

Действительныя длины: по Джульфа-Бакинской жел. дороге отъ
Баку до Джульфы 461 верста. Тоже черезъ Тифлисъ до Джульфы 1032
версты. Такимъ образомъ отъ Джульфы до Баку по Джульфа-Бакинской
железной дороге сокращается путь на 571 вер. Движение пассажир-
скихъ поездовъ сокращается на целыя сутки, а товарныхъ на 3-4
сутокъ. Отъ Баку до Александрополя черезъ Тифлисъ -722 вер. Тоже
по Джульфа-Бакинской железной дороге -771 т. е. получается
удлинение на 49 верстъ.

Сбережение числа паровозовъ, вагоновъ ибригадъ по Джульфа-Бакинской ж. д. черезъ Тифлисъ.

Но въ действительности, благодаря легкому профилю Джульфа-
Бакинской жел. дор. - Улуканлу-Джульфинской железной дороги,
движение грузовъ предпочтительно будетъ направляться по Джульфа-
Бакинской жел. дор., такъ какъ на каждые 100.000 пудъ груза въ
Александрополь по Джульфа-Бакинской жел. дор. требуется на 7
паровозовъ меньше, чемъ приправлении грузовъ черезъ Тифлисъ;
настолько же уменьшится число паровозныхъ бригадъ, помещений

для них и прочее. В обратном направлении от Александропольской сплошной спуск до Джульфа-Бакинской жел. дор. ИД жульфа-Бакинской жел. дор. дает еще большее преимущество Джульфа-Бакинской железной дороге. В отношении же движения сбережение на подъездном составе колоссально. Так при движении на Джульфу по Джульфа-Бакинской жел. дор. при 6-ти парах поездов против ихъправления черезъ Тифлисъ, сберегаеть 114 паровозовъи 2040 вагоновъ, сбережеть до 165 паровозныхъ бригады соответствующее количество кондукторскихъ. Соответственно уменьшается потребность въ помещенияхъ, мастерскихъ, оборудованьяхъ водоснабжения нефтеснабжения и т. д.

При ценахъ мирнаго времени сбережения наль подвижнаго состава, составляютъ сумму около 10.000.000 руб., а по нынешнимъ ценамъ свыше 50.000.000 рублей.

Положение работъ.

На прекращенной постройке Джульфа-Бакинской жел. дор. исполнены все главнейшия работы. Исполнено 86% земляныхъ и скальныхъ работъ для пропуска поезда. Исполнены все крупныя и труднейшия искусственныя сооружения: мостъ черезъ реку Куру на 45-йверсть отъверстиемъ въ 160.00 саж. съ разводной частью /пролетныя части и верхи опоръ сожжены и требуетъ возстановления/, мостъ черезъ Араксъ на 92-й верстьотъверстиемъ 140.00 саж.; 18-ти пролетный арочный каменный мостъ съ сильнейшимъ водоотливомъ черезъреку Акару на 249-й версть/ осталось закончить несколько сводовъ/ также исполнены съ водоотливомъ арочные мосты 10-ти пролетный черезъ Медживань, 8-мипролетный черезъ Богорлу-Чай, 10-ти пролетный черезъ Гилянъ-Чай /на нихъ осталось закончить часть сводовъи стень/. Все тоннели пробиты и частью разработанъ ихъ профиль.

Ст. Алять-верст. 230.

Всю линию можно разделить на четыре участка:1. Отъ ст. Аляты до 230 версты, где полотно совершенно готово, - остается проложить рельсовый путь,балластировка его, временное водоснабжение, временныяздания и возстановление Куринскаго моста; 29 вер. пути уже уложены.

Верст. 230-ст. Худаферинъ-верст. 240.

2. Участокъ отъ 230 до 240 вер. ст. Худаферинъ, важнаго пограничнаго пункта въ сношенияхъ съ Персией. Здесь осталось около

10.000 куб. саж. Земляныхъ работъ для пропуска поезда, разработка пробитаго тоннеля длиною въ 60 саж., укладка и балластировка пути, временное водоснабжение и временныя здания.

Худаферинъ верст. 240-Ордубадъ-340 в.

3. Участокъ Худаферинъ-Ордубадъ вер. 240-340 протяжениемъ 100 вер., где осталось около 80.000 куб.саж. земляныхъ работъ для пропуска поезда, закончания разработки пробитыхъ тоннелей, закончания сводовъ и частью стень большихъ мостовъ черезъ Акару, Богурлу-Чай, Менживань, мелкия сооружения, незадерживающи яукладки пути, укладка и балластировка пути съ временными водоснабжениемъ и зданиями.

Ордубадъ вер. 340-Джульфа-вер. 343.

4. Участокъ Ордубадъ-Джульфа протяжениемъ 43 вер.,на которомъ осталось около 1.000 куб. саж. Скальныхъработъ для пропуска поезда, малыя искусственныя сооружения на первыхъ 20 вер., где заготовлена уже большаячасть строительныхъ материаловъ и цемента, закончитьсводы 10-ти пролетнаго арочнаго моста черезъ Гилянъ-Чай, сделать временное водоснабжение въ Ордубаде и временныя здания, укладка пути и балластировка, причемъ укладка можетъ вестись еще 15 вер.по ущелью къ Корчевани, ввиду небольшого количества оставшихся тамъ работъ.

Расценочная ведомость.

Количество и родъ оставшихся работъ подробно перечислены въ отдельной расценочной ведомости, составленной по вышеназваннымъ участкамъ. Количество работъ можетъ быть несколько уменьшено въ зависимости отъ программы, - такъ можно уменьшить число квадратныхъ саженей жилыхъ помещений пассажирскихъ зданий, мощения, железо-бетонныя покрытия саженныхъ мостовъ. Тогда соответственно уменьшится стоимостьглавамъ, но этого не следовало бы делать въ занепредвиденностей настоящаго времени. Цены проставлены бывшия къ концу работъ при остановленной постройке, а по нимъ посчитаностоймость работъ для закончания постройки по участкамъ, включая отчуждение и оборотный капиталъ. Стоимость работъ выразится следующимъ образомъ:

I. Участокъ отъ ст. Аляты до 230 вер. - 6.886 руб.

II. Отъ 230 вер. до ст. Худаферинъ 240 в. - 864.руб.

III. Отъ ст. Худаферинъ 240-я вер. до ст. Ордубадъ 340-я верста - 9.565. руб.

IV. Отъ Ордубада до Джульфы /340-383 в./ -1.986.805 руб.

Въ настоящее время суммы эти подлежат увеличению преданиемъ известнаго коэффициента, находящагося, главнымъ образомъ, въ зависимости отъ стоимости хлеба и общаго вздорожания предметовъ первойнеобходимости. Положение продовольственное и общее на месте работъ пока неизвестно, и точное определение коэффициента, могущаго значительно колебаться до проезда по линии, встречаетъ большія затруднения. Для приближительнаго исчисления работъ можно остановиться на коэффициенте три.

Срокъ окончания постройки.

Что касается срока выполнения работъ, то земляныя работы могутъ быть закончены въ 3-4 месяца, а вообще срокъ окончания работъ зависитъ отъ укладки пути, такъ какъ къ тому времени, когда укладка подойдетъ къ ущельямъ, работы въ немъ будутъ закончены. Следовательно, разсуждения о сроке сводятся къ скорости, съ какой можетъ быть произведена укладка, которая въ свою очередь зависитъ отъ наличия укладочнаго материала: рельсъ со скреплениями и шпаль подвижнаго состава 6

Участокъ первыхъ 230 верстъ, изъ коихъ 29 верстъ уже уложены, при средней вполне возможной скорости укладки – две версты въ день, можетъ быть законченъ въ 4 месяца. Такъ какъ укладка 230 верстъ остановится среди поля, то целесообразно продолжать рельсовый путь еще на 10 верстъ и довести его до Худаферина. Конкретное предложение на рельсы имеется на 120 вер. со скреплениями къ нимъ. Кроме того, имеются еще и другія предложения на рельсы.

Въ Баку имеется 15 вер. Черноморскихъ рельсъ, отправляемыхъ уже на работы. Этими рельсами можно продолжать укладку по Ширванской степи /какъ выше указано уложено уже 20 верстъ/ и дойти почти до конца этой степи – остается еще однаверста до Куры. Что касается шпаль, то кроме уложенныхъ 29 верстъ, имеется налицо около 163.000 штукъ шпаль, что хватить до 134 вер.; далее до Худаферина нужно еще около 175.0 шпаль, на каковыя имеется предложение изъ Грузии. Шпалы надлежитъ одновременно начать заготовлять въ Зангезурскихъ лесахъ, куда для этого надлежитъ перенести изъ Алять лесопилку. Дальнейшее протяжение по ущелью Аракса въ случаезатруднений или задержки въ получении рельсъ и шпаль можно использовать, какъ колесный путь, подобно тому, какъ это было сделано на Тавризскомъ шоссе до постройки железной дороги.

Соображения въ пользу закончания постройки

теперь же. За продолжение теперь же постройки не только до Худаферина, а на всемъ протяжении, независимо отъ кривыхъ интересовъ, не терпящихъ отлагательства, въ целяхъ развития и процветания Муганской и Мильской степей, равно какъ и въ интересахъ развития медной промышленности рудныхъ районовъ и использования транзита, - говорятъ следующие соображения. Отчуждение полотна должно производиться независимо отъ того, будетъ или не будетъ строиться дорога, и расходы эти должно неизбежно понести на всемъ протяжении дороги.

Пробитые тоннели необходимо закончить, иначе они завалятся и возобновление ихъ будутъ стоить весьма дорого, не говоря уже объ опасности работъ. Разстройство породъ можетъ быть настолько серьезнымъ, что можетъ быть придется оставить пробитые тоннели и пробивать рядомъ тоннели, сделавъ варианты, бросивъ часть линии, чемъ придется увеличить въ будущемъ работы. Имеющияся шпалы уже имеютъ двухъ-годичный срокъ при дальнейшемъ лежании безъ использования можетъ истечь безъ пользы ихъ срокъ годности, равно какъ и шпаль, уложенныхъ уже въ путь. Заготовительная стоимость шпаль составляла около 1.500.000 руб., что по ценамъ настоящаго времени составить около 5.000.000 рублей. Заготовлено около 60.000 бочекъ цемента, находящагося на складахъ линии и развезеннаго по ней, что по ценамъ къ концу постройки составляло свыше 1.200.000 рублей, теперь же около 5.000.000 рублей. Цементъ на линии можно уберечь отъ порчи и подмочки и онъ постепенно побаетъ, а вывезти гужемъ и вагонами съ линии теперь почти не представляется возможнымъ.

Заготовленный и находящийся на линии динамитъ въ количестве свыше 4.000 пудовъ, обладаетъ свойствомъ разложения и порчи отъ времени, и въ дальнейшемъ возможна полная его потеря, тогда какъ по ценамъ заготовки динамитъ этотъ стоилъ около 750.000 руб., авновъ его получить не представляется даже возможнымъ. Необходимо использовать его. Разстроится оборудование работъ, будутъ расхищены по частямъ вагонетки, рельсы и проч. ввиду невозможности за расстройствомъ транспорта вывезти ихъ съ места разработки.

Независимо отъ сего работъ сделано такъ много, причемъ самыхъ трудныхъ, что остается сделать еще сравнительно немного для того, чтобы закончить и использовать затраченные труды и средства. Не уложить же рельсы до Худаферина равносильно тому, чтобы выстроить большой многоэтажный домъ и бросить его, не покрывъ крыши. Тоже самое можно сказать по отношению ко всему протя-

жению линии. Независимо всего, сейчас можно легче и дешевле без конкурентов производить закупку и заготовку материалов и всего необходимого до начала оживления деятельности при восстановлении жизни от постигшей разорухи и застоя.

Израсходовано на постройку Джульфа-Бакинской железной дороги до сего времени, включая и заготовки въсклады, около 48.000.000 рублей по ценамъ того времени/ что составитъ по ценамъ настоящаго времени около 400.000.000 рублей/, изъ каковой суммы къ концу постройки было инструментовъ, материаловъ и оборудования насумму около 10.000.000 рублей. За вычетомъ разграбленнаго при беспорядкахъ, поимеющимся сведениямъ, сохранилось имущества свыше 6.000.000 рублей /считая цены заготовительныя/ по нынешнимъ ценамъ составитъ цифру около 20.000 рублей, если не более и все это будетъ ждаться использования.

Независимо отъ сего изложеннаго, незаконченное полотно будетъ размываться, выемки обваливаться, орудия разрушаться и восстановление и приведение въ порядокъ потребуеть новыхъ добавочныхъ расходовъ.

Министр Путей
Сообщения

Подпись

Мәnbә: ARDA ф. 895, оп. 3, д. 16.

Sənəd 32

X M Ч

П Р И Л О Ж Е Н И Е П.

Особня льготы, предоставляемыя въ торговлѣ пограничныхъ мѣстностей.

Для предоставления пограничной зонѣ, простиравшейся на пять километровъ съ каждой стороны границы, облегченія, которыя требуютъ повседневныя нужды, договаривавшіяся стороны договорились въ слѣдующемъ:

I/ Взаимно освобождаются отъ всякаго платежа таможенныхъ пошлинъ, а равно и отъ другихъ налоговъ, сборовъ при ввозѣ и вывозѣ въ другую страну, исключая провоза по желѣзнымъ дорогамъ:

- а/ все продукты зерновые и мука, стоимостью не болѣе 500 піастровъ при каждомъ провозѣ;
- б/ вещи пассажировъ, лодочниковъ, кучеровъ и рабочихъ, какъ болѣе, одежда, дорожныя вещи, инструменты, предназначенныя для личнаго употребленія;
- в/ повозки, которыя служатъ на самомъ дѣлѣ для перевозки лицъ, товаровъ, коровъ и вьючнаго и упряжнаго скота;
- г/ домашняя обстановка, хозяйственныя вещи, мебель, инструменты, ввезенныя мѣстными жителями одной изъ договаривавшихся сторонъ и которые прихотѣли поселиться на территоріи другой стороны;
- д/ освобождаются также отъ всякихъ пошлинъ приданнаго невестѣ и молодоженовъ, уроженцевъ одной стороны и которые женятся на территоріи другой;
- е/ мѣшки и оболочки, которые служили жителямъ соседнихъ областей /пограничныхъ/ для перевозки въ соседнюю страну ихъ земледѣльческихъ продуктовъ, напримеръ, зерна и т.д., произведенія скотоводства, для перевозки извести напитковъ или другихъ жидкостей или какихъ нибудь другихъ предметовъ пограничной торговли; эти мѣшки и оболочки должны быть возвращены обратно по той же дорогѣ, послѣ того, какъ они будутъ освобождены;
- ж/ скотъ, который ведутъ съ одной стороны въ другую для пропитанія и пастбища во время зимы и лѣта, а равно и то, что этотъ скотъ даетъ, во всякомъ случаѣ расходы для наблюденія за этимъ скотомъ должны быть возмѣщены въ шестимѣсячный срокъ.

Ст. П.

Для пользованія упомянутыми льготами, ввозимые товары, которые подлежатъ обложенію пошлиной, должны быть снабжены удостовѣреніями, выданными властями и утвержден-

Sənəd 34

46

ТЕЛЕГРАФЪ | ТЕЛЕГРАММА

ТФЛС ДИПЛОМАТИЧЕСКОМУ ПРЕДСТАВИТЕЛЮ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ТФЛС БАКУ 172:27:274.10.31

Принято *2/1* го 1917 г.

Отъ *10/1* № *816*

Принял *12/1*

Разр.	Счетъ словъ.	Позано
т.		
сл.	го ч.	м. поноду
ш.		

Служебныя отмѣтки:

НА НОМЕР 1251 СООБЩАЮ ВВИДУ НЕЗАКЛЮЧЕНИЯ ЕЩЕ ТОРГОВОГО
ДОГОВОРА АЗЕРБАЙДЖАНА АРМЕНИИ ПЕРЕОТПРАВКА ГРУЗОВ ПРЕДЕЛ
ОБЛАСТИ ПОКА НЕ РАЗРЕШАЕТСЯ № 2333 МИНТОПРОС АСАДУЛЛАЕВ

ARDA, f. 897, siy. 1, iş 41.

Sənəd 35

29

مالية وزارتى - ج. ق. د. ج.

ИСТРУ ФИНАНСОВЪ.

РАПОРТЪ.

Прому разрѣшенія Вашего Высокопревосходительства
именовать пограничный районъ Временнаго Генераль Губер-
наторства - Карабахимъ Пограничнымъ Райономъ, какъ
прочіе районы по названію мѣстности, которая входитъ
въ вышеозначенный районъ.

Начальникъ Отдѣла
Ротмистръ *[Signature]*

Данопроизводитель
Губернскій Секретарь *[Signature]*

26 января 1920 г.
146

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 359.

Sənəd 36

BRITISH HEADQUARTERS
БРИТАНСКИЙ ГЛАВНЫЙ ШТАБ

21

Baku 19-го Июня 1919
Баку

Мор. деп.
"вещей & вещей"

5421 12063/500

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ
ТОРГОВЛИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

1343305
23/VI

Настоящимъ Британскій Штабъ проситъ Васъ выдать ему разрѣшеніе на вывозъ изъ предѣловъ Азербайджана 1000 пудовъ керосина, предназначенныхъ къ отправкѣ въ Энзели для нуждъ Британскаго Командванія.

Мор. деп.
N 50-24-71
"разрешити"
Мухиз

разрешити

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 186.

Sənəd 37

No. D.O.8., dated April 3rd. 1919

From, D.A.D.R.T., Baku.

To, The Minister of Trade, Azerbaijan Republic.

Sir,

I have the honour to enclose a list of tanks and wagons filled with Navy Marzut for the British Navy at BATOUM, also of tanks filled with Kerosene for British Military requirements at BATOUM.

This oil is solely for British Military and Naval requirements.

(2). I have the honour to request that you will be so good as to sanction the despatch of these consignments by Azerbaijan Government Railway.

I have the honour to be, Sir,
Your obedient Servant,
J.E. Anderson Major,
D. A. D. R. T.

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 186

Sənəd 38

Astara
8 March 1920

92

from O.C. Pelt. 1/6 Sakhla
Astara
To: The Military Governor
Baku

ANNEXE A LA CONVENTION COMMERCIALE
ET DOUANIERE CONCLUE LE VINGT MARS MIL NEUF CENT VINGT
ENTRE LE GOUVERNEMENT DE LA REPUBLIQUE D'AZERBAIDJAN (CAUCASE) ET LE GOUVERNEMENT IMPERIAL
DE PERSE.

Vu les dispositions de l'article 7 de la Convention commerciale et douanière, relatif au transport des marchandises de transit par les chemins de fer de l'Azerbaïdjan (Caucase) et en tenant compte de la situation des chemins de fer de ce pays, les deux Parties contractantes admettent la révision du tarif actuel des transports par voie ferrée des marchandises transitant par l'Azerbaïdjan (Caucase) et acceptent de septupler, pour les marchandises de tout genre en provenance et à destination de la Perse et traversant en transit le territoire de l'Azerbaïdjan (Caucase), le tarif des chemins de fer en vigueur en Azerbaïdjan au premier Février 1920 et dont un exemplaire a été remis, dans les formes requises, aux Représentants du Gouvernement Impérial de Perse et annexé à la présente.

Il est entendu que si, pendant la durée de la Convention précitée, le Gouvernement de la République d'Azerbaïdjan (Caucase) décide d'augmenter son tarif intérieur des chemins de fer, le tarif afférent aux marchandises de transit ne pourra être majoré que jusqu'à concurrence de cette augmentation et à condition que celle-ci ait été votée par le Parlement.

Le 20 Mars 1920
Fatah Khan Khoissey
Khalil bey Khasmanov
Khouadad bey Moutasylaroff
L. Liaed-Draf
Laba Kaban

ANNEXE A LA CONVENTION COMMERCIALE
ET DOUANIERE CONCLUE LE VINGT MARS MIL NEUF CENT VINGT
ENTRE LE GOUVERNEMENT DE LA REPUBLIQUE D'AZERBAIDJAN (CAUCASE) ET LE GOUVERNEMENT IMPERIAL
DE PERSE.

Vu les dispositions de l'article 7 de la Convention commerciale et douanière, relatif au transport des marchandises de transit par les chemins de fer de l'Azerbaïdjan (Caucase) et en tenant compte de la situation des chemins de fer de ce pays, les deux Parties contractantes admettent la révision du tarif actuel des transports par voie ferrée des marchandises transitant par l'Azerbaïdjan (Caucase) et acceptent de septupler, pour les marchandises de tout genre en provenance et à destination de la Perse et traversant en transit le territoire de l'Azerbaïdjan (Caucase), le tarif des chemins de fer en vigueur en Azerbaïdjan au premier Février 1920 et dont un exemplaire a été remis, dans les formes requises, aux Représentants du Gouvernement Impérial de Perse et annexé à la présente.

Il est entendu que si, pendant la durée de la Convention précitée, le Gouvernement de la République d'Azerbaïdjan (Caucase) décide d'augmenter son tarif intérieur des chemins de fer, le tarif afférent aux marchandises de transit ne pourra être majoré que jusqu'à concurrence de cette augmentation et à condition que celle-ci ait été votée par le Parlement.

Le 20 Mars 1920
Fatah Khan Khoissey
Khalil bey Khasmanov
Khouadad bey Moutasylaroff
L. Liaed-Draf
Laba Kaban

Sənəd 39

ANNEXE A LA CONVENTION COMMERCIALE
ET DOUANIERE CONCLUE LE VINGT MARS MIL NEUF CENT VINGT
ENTRE LE GOUVERNEMENT DE LA REPUBLIQUE D'AZERBAIDJAN (CAUCASE) ET LE GOUVERNEMENT IMPERIAL
DE PERSE.

Vu les dispositions de l'article 7 de la Convention commerciale et douanière, relatif au transport des marchandises de transit par les chemins de fer de l'Azerbaïdjan (Caucase) et en tenant compte de la situation des chemins de fer de ce pays, les deux Parties contractantes admettent la révision du tarif actuel des transports par voie ferrée des marchandises transitant par l'Azerbaïdjan (Caucase) et acceptent de septupler, pour les marchandises de tout genre en provenance et à destination de la Perse et traversant en transit le territoire de l'Azerbaïdjan (Caucase), le tarif des chemins de fer en vigueur en Azerbaïdjan au premier Février 1920 et dont un exemplaire a été remis, dans les formes requises, aux Représentants du Gouvernement Impérial de Perse et annexé à la présente.

Il est entendu que si, pendant la durée de la Convention précitée, le Gouvernement de la République d'Azerbaïdjan (Caucase) décide d'augmenter son tarif intérieur des chemins de fer, le tarif afférent aux marchandises de transit ne pourra être majoré que jusqu'à concurrence de cette augmentation et à condition que celle-ci ait été votée par le Parlement.

Le 20 Mars 1920
Fatah Khan Khoissey
Khalil bey Khasmanov
Khouadad bey Moutasylaroff
L. Liaed-Draf
Laba Kaban

ANNEXE A LA CONVENTION COMMERCIALE
ET DOUANIERE CONCLUE LE VINGT MARS MIL NEUF CENT VINGT
ENTRE LE GOUVERNEMENT DE LA REPUBLIQUE D'AZERBAIDJAN (CAUCASE) ET LE GOUVERNEMENT IMPERIAL
DE PERSE.

Vu les dispositions de l'article 7 de la Convention commerciale et douanière, relatif au transport des marchandises de transit par les chemins de fer de l'Azerbaïdjan (Caucase) et en tenant compte de la situation des chemins de fer de ce pays, les deux Parties contractantes admettent la révision du tarif actuel des transports par voie ferrée des marchandises transitant par l'Azerbaïdjan (Caucase) et acceptent de septupler, pour les marchandises de tout genre en provenance et à destination de la Perse et traversant en transit le territoire de l'Azerbaïdjan (Caucase), le tarif des chemins de fer en vigueur en Azerbaïdjan au premier Février 1920 et dont un exemplaire a été remis, dans les formes requises, aux Représentants du Gouvernement Impérial de Perse et annexé à la présente.

Il est entendu que si, pendant la durée de la Convention précitée, le Gouvernement de la République d'Azerbaïdjan (Caucase) décide d'augmenter son tarif intérieur des chemins de fer, le tarif afférent aux marchandises de transit ne pourra être majoré que jusqu'à concurrence de cette augmentation et à condition que celle-ci ait été votée par le Parlement.

Le 20 Mars 1920
Fatah Khan Khoissey
Khalil bey Khasmanov
Khouadad bey Moutasylaroff
L. Liaed-Draf
Laba Kaban

Sənəd 40

ACCORD SECRET COMOLU ENTRE LE GOUVERNEMENT DE LA
REPUBLIQUE D'AZERBAIDJAN (CAUCASE)
ET LE GOUVERNEMENT IMPERIAL DE PERSE.

Entre le Gouvernement de la République d'Azerbaïdjan (Caucase),
représenté par-----
Son Excellence FATHALI KHAN KHOISKY, Ministre des Affaires Etrangères
Son Excellence KHALIL BEY KHASSMAMEDOV, Ministre de la Justice,
Son Excellence KHOUDADAD BEY MELIK-ASLANOV, Ministre des Voies et
Communications, d'une part, et le Gouvernement Impérial de Perse, re-
présenté par-----
Son Excellence AGHA SEYED ZIAEDDIN TABATABAI, Envoyé Extraordinaire
et Chef de la Mission du Gouvernement Impérial de Perse au Caucase,
de l'autre, il a été convenu ce qui suit:-----

Article unique.

Le Gouvernement Impérial de Perse s'engage à ne pas majorer,
pendant une année à partir de la date du présent Accord, les droits de
sortie afférents, conformément au tarif "C" prévu par la Déclaration
douanière du 27 Octobre 1901, aux produits alimentaires exportés de
de Perse à destination et pour la consommation de l'Azerbaïdjan
(Caucase) en se réservant le droit d'augmenter les droits d'entrée
sur les marchandises importées de ce Pays en Perse, à condition que
cette augmentation ne soit pas de nature à faciliter la concurrence
avec les produits provenant de l'Azerbaïdjan (Caucase) ou à en
restreindre la consommation.-----

Fait en français à Bacou en double expédition,
le vingt deux mil neuf cent vingt (vingt huit Djam-
zi-es-Sanich mil trois cent trente huit)

Fathali Khan Khoïsky

Khalil Bey Khassmamedov

Khoudadad Bey Melik Aslanov

Agha Seyed Ziaeddin

Tabatabai

Sənəd 41

вз Баку, въ адресъ сего Министерства.

О послѣдующемъ благоволите увѣдомить.-

МИНИСТРЪ

Директоръ

Начальникъ Общаго Отдѣла

пшеници за границу Военному Министерству /Азербайджана/ или Дипломатическому представителю Грузии через Министерство Иностран-
ных Дел /Азербайджана/ надлежит обратиться в Совет Министров.

Къ сему считаю не лишним присовокупить, что по поводу без-
поминных пропусков в Грузию продовольственных припасов в
распоряжение ей властей, в точно определенных количествах, ином
уже получались постановления Комитета Государственной Обороны отъ
28 июня, 12 июля и "бывшим" сего года, по коиъ съ моей стороны и
слѣдовали немедленно соответственные предложения къ исполненію на
имя Управляющаго Таможенно Частью, а отъ него Бакинской и Акстафи-
ской Таможнямъ, но всѣ эти постановления возможности безпоминнаго
пропуска в Грузию тѣхъ 10000 пудовъ пшеницы, о коиъ производится
настоящая переписка, совершенно не касаются.

Министръ Финансовъ

За Директора Канцелярии
Членъ Совѣта Министра

Sənəd 44

МИНИСТРЪ ФИНАНСОВЪ

отдѣль Таможен.
Дѣлопроизвод 2-е

Господиному Министру Торговли, Промышленности и
Продовольствія.

7. Августа 1919 г.

№ 3061

Гр. Баку.

Пслѣдствіе отпоменія, отъ 3 сего августа
за № 2777/II896, имѣя честь препроводить при семъ
Вашему Высокопревосходительству для свѣдѣнія копію
моего отзыва по этому же вопросу на имя Начальника
Генеральнаго Штаба войскъ Азербайджанской Республики
отъ 3 сего августа за № 4958, изъ какового отзыва Вы
усмотрите, что распоряженія о безпоминномъ пропускѣ
десяти тысячъ пудовъ пшеницы на имя Грузинскаго Ин-
тендантства ином не можетъ быть дано.

Вмѣстѣ съ тѣмъ, я прошу распоряженія Вашего,
чтобы въ подобнаго рода случаяхъ сношенія подвѣдом-
ственныхъ Вамъ агентовъ производились не непосред-
ственно съ таможенными учрежденіемъ, а черезъ Мини-
стерство Финансовъ.-

Министръ Финансовъ

За Директора Канцелярии
Членъ Совѣта Министра

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель

Sənəd 45

МИНИСТРЪ ФИНАНСОВЪ

отдѣль Таможенный
Дѣлопроизвод 2-8Г. Начальнику Генеральнаго Штаба войскъ
Азербайджанской Республики.

3. Августа 1919 г.

AP 4958

Гор. Баку.

Вслѣдствіе сношенія, отъ 31 іюля с.г. за № 3461, имѣю честь уведомить Васъ, что я не могу сдѣлать распоряженія Акстафинской Таможни о пропускѣ вагоновъ съ пшеницей въ Грузію, очевидно безповинно на основаніи телеграммы Помощника Военнаго Министра Грузіи, ибо по этому поводу у меня не имѣется соответствующаго распоряженія нашего Правительства.

Единственно, что мнѣ имѣется, это выписки изъ журнала постановленій Комитета Государственной Обороны отъ 26 іюля и 12 іюля с.г., согласно коихъ былъ разрѣшенъ безповинный отпускъ Грузіи, согласно ходатайства Грузинскаго Правительства, двадцати восьми тысячъ пшеницы, тридцати тысячъ пудовъ ячменя и тридцать тысячъ пудовъ отрубей.

Въ слѣдъ этого разрѣшенія, согласно ходатайства отправителя упомянутыхъ грузовъ Представителя Грузинскаго Министерства Путей Сообщенія и Уполномоченнаго по приѣмкѣ хлебныхъ продуктовъ Виктора Леваковича ЧАЧИБАЯ Министерствомъ Торговли, Промышленности и Продовольствія были даны предложенія на имя Бюро по урегулированію железнодорожныхъ перевозокъ по Азербайджанской желѣзной дорогѣ, отъ 6 и 8 іюля с.г. за № № 2011/5482 и 2045/5616, принять къ отправкѣ отъ названнаго г. ЧАЧИБАЯ изъ г. Баку въ г. Тифлисъ къ адресу Грузинскаго Правительства двадцать пять тысячъ двѣсти пудовъ пшеничной муки, тридцать тысячъ пудовъ ячменя и тридцать тысячъ пудовъ пшеничныхъ и ячменныхъ отрубей.

Согласно этимъ даннымъ, мнѣ, 13 іюля с.г. за № 4528, было дано такое же предложеніе Управляющему Бакинскихъ Таможенъ, при чемъ, посѣтившіи Министерство Финансовъ вышеозначенный г. ЧАЧИБАЯ имѣнно въ нѣдрахъ ускорить отправку этихъ продуктовъ въ Грузію, въ адресъ ея Правительства, а не Военнаго Министерства или Интендантства, пояснивъ, что, съ со-

гласія Министерства Торговли, Промышленности и Продовольствія, разрѣшеніе къ безповинному отпуску въ Грузію двадцать восемь тысячъ пудовъ пшеницы имъ замѣнили двадцать пять тысячами двумястами пудовъ пшеничной муки.

Изъ вышеизложеннаго Вы усмотрите, что разрѣшеніе Комитета Государственной Обороны относительно пропуска пшеницы поглощено вывозомъ пшеничной муки и уже использовано. Другихъ же разрѣшеній у меня нѣтъ.

Министръ Финансовъ

Сасановъ.

За Директора Канцеляріи

Членъ Совѣта Министра

Н. Стегелъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель М. Асанмурзаевъ

Sənəd 46

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА
 МИНИСТЕРСТВО ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ Господину
 Торговли, Промышленности и Продовольствия Министру Иностранных Дел.

Дел. № 322
 1/2" октября 1919 года
 К 322
 г. Баку.

56

Вследствие просьбы Вашего Высокопревосходительства от 13 сентября с.г. за № 3035 сообщить свои соображения по содержанию отношения на Ваше имя Дипломатического Представителя Грузинской Республики при Правительстве Азербайджанской Республики от 4 сентября с.г. за № 259, Министерство Торговли, Промышленности и Продовольствия по существу заявления Дипломатического Представителя Грузии имеет честь сообщить следующие соображения: Согласно п. I договора между Азербайджанской и Грузинской Республиками от 26 декабря 1918 г. для грузов, следующих из за пределов Азербайджана в Грузию по Азербайджанским железным дорогам, устанавливается свободный транзит, то есть транзит без пошлины.

Таким образом в этом пункте указывается лишь, что грузы, следующие в Грузию из за границ Азербайджанской Республики, пропускаются через территорию ее, по ее железным дорогам, транзитом без оплаты пошлины.

Говоря о грузах, следующих из за пределов Азербайджана, ни I пункт договора, ни последующие статьи пункта того же договора, не указывают тех способов и доказательств, которыми должен устанавливаться этот существеннейший признак грузов, а именно их иностранное происхождение. При таком положении вещей, естественно, возникает вопрос, кто не правомочен устанавливать эти доказательства раз в договоре специально не оговорено, что указанными доказательствами должны быть выработаны по соглашению Правительств Договора

Членом Комиссии
 29 октября 1919 г.
 № 59 1/2

республики. Остается лишь на разрешение этого вопроса Министерство находить, что согласно установленной практике при заключении различных конвенций между отдельными государствами по разнообразным предметам международных отношений, обычно в них указывается, что вопросы, которые не предусматриваются этими конвенциями и в то же время затрагиваются самими соглашениями, разрешаются согласно действующим в стране законам и распоряжениям. Естественный, откуда выводится, что раз вопрос о том, какими доказательствами устанавливается иностранное происхождение грузов, должен следовать транзитом, не разрешается самими договорами, то он может и должен быть разрешен действующими на сей предмет в стране законами или правительственными распоряжениями. При этом необходимо отметить, что такое разрешение вопроса несколько не меняет существа договора между Азербайджаном и Грузией, так как, несомненно оба высшие договаривавшиеся стороны отнюдь не желают и не могут желать обхода договора и точное исполнение существа его в одинаковой мере отвечать интересам их дружеских и добрососедских отношений. Таким образом вопрос об установлении доказательств иностранного происхождения грузов является при данном положении вещей, вопросом внутреннего управления, в какой области законодательная и административная власть законной является его суверенным правом и не могут допускать вмешательства с чужой бы то ни было стороны. К этим общим правовым соображениям Министерство Торговли, Промышленности и Продовольствия не может не присоединить и той фактической стороны дела, которой руководствовало оно, выработывая, на точных основаниях указанных выше соображений, эти доказательства, кои должны быть представляемы в подтверждение иностранного происхождения груза, о транзитном пропуске всего предвзвешено

Sənəd 47

ходатайство. На лодках обычно под видом иностран-
ных грузов привозятся в Баку местные товары и нет
никакой фактической возможности уследить за этим, при
чем такой обман главным образом практикуется именно
в отношении хлебных грузов. В Министерстве имеются
определенные указания на то, что под видом Гасань-Кухий-
ского хлеба везется Муганский хлеб и это тем более
верно, что в самой Персии слышимо мало хлеба и он от-
туда никогда не вывозился, а напротив того туда в по-
следнее время усиленно вывозится контрабандный хлеб
из предельной Азербайджана.

Къ сему Министерство Торговли, Промышленности и продо-
вольствия имеет честь присовокупить, что Финансово-Эко-
номический Комитетъ, коему эти соображенія. Министерства
были доложены-одобрили ихъ.-

МИНИСТРЪ *Алиев*

Директоръ *Мамедов*

Завѣдывающій юридическимъ отдѣломъ *Самойлов*

Ремарка.

Въ Бюро по регулированию желѣзнодорожныхъ пере-
возокъ по Азербайджанской жел.дор..

Въ Управление Таможенной Части и
Въ Бюро Совета Съезда Нефтепромышленниковъ.-

27 апреля 9

1046/2863

Принять къ отправкѣ отъ Британскаго
Главнаго Таба изъ г.Баку въ г.Батумъ
тысячь /300.000/ пудовъ макуты, изъ 400
тысячь, сорочъ пять тысячь /45.000/ пудо-
вѣвъ изъ 60 шестернахъ, сорочъ пять тыся-
чъ пудовъ бонана изъ 60 шестернахъ, сорочъ
пять тысячь /7.500/ пудовъ смалочнаго ма-
кѣта изъ 10 шестернахъ. Вѣсъ ПРАВА ПАРБЕЧА ПРЪ

Министеръ Торговли и Промышленности и

Продовольствия

Директоръ канцелярїи

Начальникъ Отдѣла Товарообѣда

Делегированного

Sənəd 48

BRITISH HEADQUARTERS
БРИТАНСКИЙ ГЛАВНЫЙ ШТАБЪ

Баку 24-го Мая 1919

№280.

Господину
Министру Торговли и Промышленности
Азербайджанской Республики.

Именем Британского Штаба предлагается Вам
с преемством выдать ему разрешение на въезд на территории Азербайджана в Баку в течение Июля с/г следующие нефтяные продукты, предназначенные исключительно для нужд Британского Командования :

Мазута.....	450.000 пудовъ,
Керосина.....	150.000 "
Воззина.....	75.000 "

Исполнительный Штаба

ARDA, f.24, siy, 1, iş 355

344

Sənəd 49

СОВЕТЪ СЪЕЗДА
НЕФТЕПРОМЫШЛЕННИКОВЪ

4-го Июня 1919г.

№ 2929

гор. Баку.

Бюро по продажъ нефти
и нефтяныхъ продуктовъ.

ВЪ МИНИСТЕРСТВО ТОРГОВЛИ, ПРОМЫШЛЕННОСТИ
И ПРОВОДОВОДСТВИЯ.

И. И. Мамедовъ
10217/1369/1919

Въ отвѣтъ на Вашъ вопросъ отъ 1-го Июня г.г. № 1442/6646 Бюро по продажъ нефти и нефтяныхъ продуктовъ настоящимъ имеетъ честь сообщить Вамъ, что въ время съ начала существованія Бюро до 1-го Мая с.г. всего отпущено нефтяныхъ продуктовъ:

	Британскому Штабу	Представ. Груз. Ком. Дог.
Нефти	2.688.143 пуд.	239.096 пуд.
Мазута	357.006 "	-----
Керосина	128.805 "	61.426 "
Маш. масла	2.724 "	1.862 "
Бензин. 2 с.	49.837 "	697 "

И. И. Мамедовъ

ARDA, f.24, siy, 1, iş 355

345

Sənəd 50

Konid 8

Проектъ:

П Р И К А З Ъ № 25.

по Министерству Финансовъ 28 января 1920 г.

Признавая необходимымъ, въ интересахъ нашего товарообіи
съ Персіей, возобновить дѣятельность существовавшихъ ранѣ тамо-
женъ въ Джебраліи и Наральяхъ, эвакуированныхъ въ свое время
по соображеніямъ государственной необходимости, поручаю Начальнику
Отдѣла Таможенныхъ Сборовъ товѣ Канцелярѣи распорядиться объ от-
крытіи дѣятельности указанныхъ двухъ таможенъ, съ перенесеніемъ мѣста
находженія ихъ: перваго въ с. Худоберинь Джебральскаго уѣзда и
второго въ Медивань Зангезурскаго уѣзда по прилагаемымъ при семъ
штатамъ и въ орочномъ порядкѣ войти ко мнѣ съ представленіемъ о
замѣщеніи въ этихъ обоихъ учрежденіяхъ должностей штатныхъ слу-
жащихъ.

Начальникъ Министерства Финансовъ *Камановъ*
И. М. Са. Виз. Канц. К. М. Са. Виз.

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 384.

Sənəd 51

10/1 920 с. 6, Конид 6
В. Сакина

آذربایجان جمهوریتک حارف نظارتی
МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ
Азербайджанской Республики

Отдѣленіе *Вопросовъ*
9 Января 1920 г.

Министру Финансовъ.
МИНИСТЕРСТВО ФИНАНСОВЪ
Азербайджанской Республики
10 января 1920 г.
144.

28-го января дневнымъ поѣздомъ изъ гор.
Баку въ Батумъ ѣдутъ въ двухъ классныхъ ваго-
нахъ абитуриенты и студенты командируемые Пра-
вительствомъ за границу для завершения высшаго
образования.

Вѣдомляя объ этомъ прошу Ваше Высокопревос-
ходительство не отказать сдѣлать распоряженіе
о безпрепятственномъ пропускѣ означенныхъ двухъ
вагоновъ, не подвергая ихъ таможеннымъ или дру-
гимъ обыскамъ.

О послѣдующемъ прошу меня увѣдомить.

Министръ Народнаго Просвѣщенія *Я. М. Са. Виз.*
И. д. Директора Канцелярѣи *И. М. Са. Виз.*

25

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 332.

Sənəd 52

КАНСКОЕ
ТЕЛЬСТВО
СТВЕННИЙ
РОСЛЕРЬ

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ФИНАНСОВЪ .-

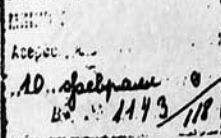
Февраля 1919г.
239.

Представляя при семь копию рапорта Старшего
Ревизора Управления Государственного Контроля
отъ 31 Января сего года, покорнѣе прошу Ваше
Высокопревосходительство сообщить мнѣ, имѣются ли
въ виду вѣреннаго Вамъ вѣдомства какія либо
предположенія объ организаціи охраны таможенныхъ
границъ Республикѣ въ какомъ положеніи находится
разработка этихъ предположеній. -

И. д. Министра-Контролера

Директоръ Управления

Государственного Контроля

ARDA, f.84, siy.1, iş 215.

348

Sənəd 53

директору Управленія Государственнаго Контроля

Старшаго Ревизора Управ-
ленія Васильева

РАПОРТЪ.

Вслѣдствіе порученія Вашего Превосходительства отъ
27 сего Января, имѣю честь доложить, что по наведеннымъ
мною справкамъ лично у Управляющаго Таможенною частью
оказалось: 1/ что границы Азербайджанской Республики ни
къмъ не охраняются и вполне доступны для провоза
контрабанды; 2/ что пограничной стражи вовсе не имѣется
и никакихъ мѣръ къ охранѣ границъ пока не принимается;
3/ что случаемъ задержанія контрабанды со времени уста-
новленія Азербайджанскаго Правительства до сего време-
ни не было; 4/ что честь имѣющийся наличный составъ до-
смотрщиковъ обслуживаетъ лишь пункты нахождения Тамо-
женныхъ учрежденій и 5/ что по частнымъ слухамъ, было
предположеніе Правительства объ организаціи пограничной
стражи въ составъ 3 конныхъ полковъ, въ 400 человекъ въ
каждомъ, но предприняты ли въ действительности какія
либо мѣры по этому дѣлу-свѣдѣній не имѣется. При этомъ
также докладываю, что по объясненію Управляющаго Та-
моженною частью, вѣренное ему Управленіе, согласно
постановленія Правительства, исполняетъ функціи, при-
своенныя управленіямъ Таможенныхъ Инспекторовъ. -
31 Января 1919 года. Гор. В в к у . -
Подлинный подписалъ Старшій Ревизоръ Васильевъ

Съ подлиннымъ вѣрно:

Стефанъ Васильевъ

ARDA, 84, siy. 1, iş 215.

349

Sənəd 54

اداريان جم
باليه نظام
مرکزی کورسوکК. 5.
П В Л Е М Е
Н Н О Й Ч А С Т Ь Ю

Января 1919 г.

289

Баку.

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ФИНАНСОВЪ.

МИНИСТЕРСТВО ФИНАНСОВЪ
Азербайджанской Республики
26. января 1919 г.
№. № 538/28

Представляя при сем ходатайство Управляющего Бѣлоканскою Таможною отъ 6-го сего января за № 30 и телеграмму его отъ 16-го января о вооруженіи служащихъ отъ винтовками, въ виду частыхъ грабежей въ краѣ, а принимая при этомъ во вниманіе, что въ томъ же положеніи находятся служащіе и другихъ таможенныхъ учрежденій Азербайджана, имѣю честь просить ходатайства ВАШЕГО ПРОВОЗДИТЕЛЬСТВА о снабженіи изъ Бакинскаго Артиллерійскаго склада таможенныхъ учрежденій Бѣлоканской, Польтскою, Магаллинской Таможень, таможенныхъ постовъ Ковачкельскаго, Марьячакскаго, Чалохлинскаго и Шихлинскаго 36 винтовками и 36 револьверами съ необходимыми количествами боевыхъ патроновъ.

Управляющій Таможенною Частью

Президентъ Канцеляріи

ARDA, f. 84, siy.1, iş 215

Sənəd 55

ВЫПИСКА

изъ журнала постановлений Правительства Азербайджанской Республики отъ 10 Марта 1919 года

СЛУШАЛИ:

Секретарь Председателя Совета Министровъ объ организации пограничной стражи

ПОСТАНОВИЛИ:

Поручить Министру Финансовъ въ наискратчайшіи сроки представить на обсужденіе Правительства проектъ организации пограничной стражи, въ Азербайджанѣ, а впредь до разрѣшенія этого вопроса въ законодательномъ порядкѣ поручить Министру Внутреннихъ Дѣлъ въ преѣздѣ Магана организовать стражу изъ ДВУХСОТЪ всамниково въ для охраны границъ Азербайджана со стороны Персій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Помощникъ Секретаря

13 марта
2345Передано мною 15-го марта
за касс. Мамедовъ, С. К. Мамедовъ

ARDA, f. 84, siy.1, iş 215.

Sənəd 56

 جمهوری آذربایجان
 زحمت نظارتی
 Azərbaycan Respublikası
 KANDELYARIYA MİNİSTRİYƏTİNİN TƏRƏFİ
 Отд. Охраны Труда
 7 Марта 1920 г.

43
 9.5
 МІНІСТЕРСТВО ФИНАНСОВ
 Азербайджанской Республики
 7 марта 1920 г.
 Вх. № 2155
 479

Препровождается в соответствии с сообщением Совета Советов от 28 февраля с/г. за № 23 о тяжелом материальном положении работниц Бакинской Таможни, Министерство Труда просит высказать соображение Министерству Финансов по затронутому в заявлении вопросу.

Директор канцелярии
 А. М. Мамедов
 Завед. Отделом
 Ф. Мамедов

Д.допр.производитель
 Бурданов

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 367

Sənəd 57

В. П. М. З. К. А. - 48
 из журнала постановлений Правительства Азербайджанской Республики от 27-го февраля 1920 года.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
Докладъ Министра Иностранных Дѣлъ о возстановленіи должности пограничнаго съ Персіей комиссара.	Представленный Министромъ Иностранных Дѣлъ проектъ штатовъ и окладовъ пограничнаго съ Персіей комиссара одобрить для внесения въ Парламентъ съ нижеслѣдующимъ измѣненіемъ: упразднить должность помощника пограничнаго комиссара.

Съ подлиннымъ вѣрно: И. об. Секретаря /подпись/.

Настоящая выписка препровождается Господину Министру Финансовъ для свѣдѣнія. - 8 марта 1920 г. № 1211. Подлинное за надлежащими подписями.

Съ подлиннымъ вѣрно:
 Д.допр.производитель С. Мамедов

ARDA, f. 84, siy. 1, iş 367.

Sənəd 58

Копия телеграммы из Мендраны, Баку Набережная 33 начальнику
Пограничного Отдела от 8 января 1920 года за № 211.-

*Содержит рассуждения
о возможности
для и др. и др.
Ленина
Россию
1000
11/11/20*

Тамиланова телеграфирует, что Баграмътапа окружен
коницей шахсевановъ 1000 вооруженныхъ точка Стража безсилна
противъ шахсевановъ патроновъ мало точка Слитъ маловажные
постры в одно точка Рамазановъ доносить, что шайка Рашиджана
съ Оперейскими шестого напало на Азербайджанское селение лан-
будети имущество ограблено скотъ угнали жители разбѣжались
точка Преслѣдованіи убить пограничникъ Абдулла пасировъ
винтовка внесена точка Прошу подкрѣпленія патроны дробелья
и трехлинейныя точки Приграничныя селенія опасности 19
Касумбековъ.-

Съ подлинной вѣрно:

Делопроеводитель

Губернскій Секретарь

10 января 1920
192.

ARDA, 84, siy.1, iş 359.

Sənəd 59

А.С.С.Р.
ОСЛАНАТ ФИНАНСОВ
МОЖЕННІЙ ОДІЕН
и а я 1920
и 2907
гор.Баку

Копия 56

Циркулярно

Тамоним Азербайджанской Советской Социалисти-
ческой Республики.

Препроводя прѣ сем выписку изъ вѣдомки Прогноза Засѣданія Ревкома от 17-го мая сего года о ставкахъ и нормѣ выдачи авансовъ рабочимъ и служащимъ, предлагаю тажекимъ всемъ служащимъ работавшимъ до 29 апреля сего года по настоящее время, получившимъ уже содержание выдать аванс в отчет немѣ выработанныхъ Комиссариатомъ Труда отъзковъ по 3000 руб. каждому. Служащимъ же в Советскихъ учрежденияхъ поступившимъ после 29-го апреля и совсемъ не получившимъ еще содержания выдать вместо жалованья аванс в размере каждому шесть тысячъ рублей.

Означенные авансы подлежатъ выписке по наличного фонда государственныхъ доходовъ. Ответственность за правильность выдачи авансовъ возлагается на Управляющихъ тамоними.

Подп./ Начальник Отдела Гольманъ

С подлиннымъ вѣрно:

Делопроеводитель

Sənəd 60

НОМЕРА

1919.

90.

ШТАБУ БРИТАНСКОГО АРМИИ.-

46
З д ъ с ь,

12-го Сентября прошлаго года кассой бывш. Комиссариа та, по Продовольствію было внесено въ мѣстное отдѣленіе Государственнаго Банка на условно-текущій счетъ Британскаго Командованія Руб. 1.000.000 (Р. ОДИНЪ МИЛЛІОНЪ) съ тѣмъ, чтобы валюта была выплачена въ Эввели или Рештѣ бѣ. Товарну Комиссара по Продовольствію Л. КИПЕРМАНУ, но послѣдній означенныя денегъ не получилъ.

Кромѣ того: за время съ августа 1918 по 30-ое Января о/г. включительно за отпущенныя Вамъ Прикаспійскимъ Союзомъ Потребительнаго О-ва "Кооперация" товары, за распределеніе и за выгрузку и погрузку В/продуктовъ по и/счетамъ и за внесеніе гербового сбора въ Бакинское Казначейство олдуетъ съ Васъ Р. 238.952-58 (Р. ДВѢСТИ ТРИДЦАТЬ ВОСЕМЬ ТЫСЯЧЪ ДЕВЯТЬСОТЪ ПЯТЬДЕСЯТЬ ДВА И 58 КОПЕЕКЪ); 18/XII 1918 г. Министерствомъ Продовольствія выдано *Маз* Рубл. 2.000.000.- (Рубл. ДВА МИЛЛІОНА) и 29/XI п/г. Министерствомъ финансовъ Р. 3.000.000.- (Р. ТРИ МИЛЛІОНА).

Сообщая о семъ Министерству Продовольствія просить въ самомъ непродолжительномъ времени урегулировать и/расчетн.-

ПРИЛОЖЕНІЯ: Копія квитанціи Бак. Отдѣленія Государственнаго Банка и выписка счета.-

Министръ Продовольствія

М. Д. Директора

Завѣдующій финансовымъ

Sənəd 61

С о о б щ е н и е

Великобританскому Управленію Морскимъ
Транспортомъ Каспійскаго моря.

д а т а 9

Въ отвѣтъ на отношеніе отъ 7-го марта п/г. № 948/251, Министерство Торговли и Промышленности имѣетъ честь сообщить нижеслѣдующее: въ силу дѣйствующаго Таможеннаго Устава Свода Россійскихъ Законовъ, транзитъ черезъ Закавказье Европ. окрѣп. товаровъ запрещенъ и слѣдовательно товары должны оплачиваться пошлинами. Возможно только отправлять безпошлинно, согласно постановленію Вашингтонской Конференціи, винныя и ливонныя посылки, въ томъ числѣ не болѣе 15-ти фунтовъ 15-ти лотъ. Размѣръ пошлины точно указать сообщитъ только Министерство финансовъ, въ вѣдѣніи котораго состоитъ Управленіе Таможенно. Части.-

Министръ Торговли и Промышленности

Вр. Исп. Об. Директора Канцелярій
Вице-Директоръ

Секретарь

20m

RÖFƏT QULİYEV

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİ
TARİXİNDƏ GÖMRÜK İŞİ**

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
(1918-1920)**

Formatı: 70x100 $\frac{1}{16}$, Tiraj 500.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

Aug 2015
668

102135